ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐ

11

Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Պ. ՉՈԲԱՆՅԱՆ, Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ա. ՆԱՋԱՐՅԱՆ,
Վ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ, Է. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, Կ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

11–ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ
ՀՈՍՔԵՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ԵՐԵՎԱՆ 2010

Հաստատված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից՝ որպես դասագիրք ավագ դպրոցի 11-րդ դասարանի ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար

ՀՏԴ 373.167.1:941(479.25)(075.3)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) g72
Հ282

Գլխավոր խմբագիրներ՝ **ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ.** *ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ*
ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. *ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ*

Խմբագիր՝ **ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ.** *պատմագիտության թեկնածու*

Հեղինակներ՝ **ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ**
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
(Մաս Ա. Ներածություն, Բաժին 1. Գլուխ 2, Բաժին 2. Գլուխ 2, 3, 4, Բաժին 3. Գլուխ 1. § 2, Մաս Բ. Ներածություն)

ՊԱՎԵԼ ՉՈԲԱՆՅԱՆ
Պատմագիտության դոկտոր
(Մաս Ա. Բաժին 1. Գլուխ 1, Բաժին 3. Գլուխ 1. § 1)

ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
(Մաս Ա. Բաժին 2. Գլուխ 1, Բաժին 3. Գլուխ 2)

ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու
(Մաս Ա. Բաժին 2. Գլուխ 5, 6)

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
(Մաս Ա. Բաժին 3. Գլուխ 3)

ԷԴԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս Բ. Բաժին 1. Գլուխ 1)

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու
(Մաս Բ. Բաժին 1. Գլուխ 2, 3, Բաժին 2. Գլուխ 1)

Մեթոդական մասի հեղինակներ՝ ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. պատմաբան, մանկավարժ
ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պատմաբան, մանկավարժ

Հայոց պատմություն: 11-րդ դասարան:
Հ282 Ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքեր:/Ա. Մելքոնյան, Պ. Չոբանյան, Ա. Սիմոնյան, Ա. Նազարյան, Վ. Բարխուդարյան, Է. Գևորգյան, Կ. Խաչատրյան.— Եր.: «Զանգակ-97», 2010.— 240 էջ:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)g72

ISBN 978-99941-1-755-0

© Ա. Մելքոնյան, Պ. Չոբանյան, Ա. Սիմոնյան, Ա. Նազարյան, Վ. Բարխուդարյան, Է. Գևորգյան, Կ. Խաչատրյան, 2010 թ.
© «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2010 թ.

Ա

ՄԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ավագ դպրոցի II-րդ դասարանի ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի դասընթացն ընդգրկում է նոր պատմության (XVII դ. կես – 1918 թ.) դարաշրջանը և նորագույն ժամանակների առաջին տարիները (1918–1922 թթ.): Շարադրանքը, ինչպես նախորդ՝ 10-րդ դասարանի դասագրքում, հիմնական գծերով ներառելով տվյալ դարաշրջանի վերաբերյալ միջին դպրոցում սովորած նյութը, խնդիրը ներկայացնում է առավելապես քաղաքակրթական զարգացման տեսանկյունից: Այն աշակերտի մոտ ձևավորում է դեպքերի ու իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապը բացահայտելու, խնդրի նկատմամբ ինքնուրույն մոտեցում դրսևորելու, համաշխարհային պատմության հետ պատմական զուգահեռներ անցկացնելու կարողություն:

Հայ ժողովուրդը XVII դ. կեսերին պատմության նոր դարաշրջան է թևակոխում օտար տիրապետության դեմ ազատագրական պայքարի վերելքով, որի գլուխ կանգնում է Հայ առաքելական եկեղեցին: Քրիստոնյա Եվրոպայի օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու գործն իրենց ձեռքն են վերցնում հայոց կաթողիկոսներ Ստեփանոս Սալմաստեցին, Միքայել Սեբաստացին, Հակոբ Ջուղայեցին և ուրիշներ: Ազատագրական շարժման մեջ նոր փուլ է սկսվում XVIII դ. սկզբին, երբ ազգային գործիչ Իսրայել Օրին փորձում է հայկական պետականության վերականգնման գաղափարը կապել Ռուսական կայսրության օժանդակության հետ:

Օտար տիրապետության դեմ պայքարի կենտրոններ են դառնում հայկական պետականության բազմաթիվ հատկանիշներ կրող Սյունիքի ու Արցախի մելիքություններն ու սղնախները: Դրանց հետագա ամրապնդումը 1720–40-ական թթ. հանգեցնում է այդ երկրամասերում որոշակի ժամանակով հայոց պետականության վերականգնմանն ու ճանաչմանը: Արևմտյան Հայաստանում հայկական ինքնիշխանության դրսևորումները պահպանվում են Աղթամարում, Շատախում, Մոկսում, Սասունում, ինչպես նաև Կիլիկիայի հյուսիս-արևելքում՝ Զեյթուն լեռնային համայնքում և այլուր: XVIII դ. վերջին քառորդին հայ գործիչները մշակում են Ռուսաստանի օգնությամբ հայկական պետականությունը վերականգնելու ինքնատիպ ծրագրեր: Հնդկահայ գործիչ Շահամիր Շահամիրյանն առաջ է քաշում ժամանակի համար խիստ առաջադիմական մի նախագիծ, ըստ որի՝ ապագա Հայաստանը պետք է դառնար հանրապետական վարչակարգ ունեցող սահմանադրական երկիր:

XIX դ. սկզբին Անդրկովկասում գործնականորեն իր արտաքին քաղաքականությունն է ակտիվացնում Ռուսաստանը: Հայ ժողովուրդը, պարսկաթուրքական տիրապետությունից իր ազատագրության հույսերը կապելով Ռուսաստանի հետ, ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներում բազմակողմանի նպաստ է բերում ռուսական զորքերին: Սակայն Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացումից հետո ցարական արքունիքը մոռացության է տալիս Հայաստանի ազատագրության ծրագրերը:

Այդուհանդերձ, ի տարբերություն արևելահայության, որը ռուսական տիրապետության պայմաններում ստանում է կյան-

քի ապահովության որոշ երաշխիքներ, արևմտահայությունն օսմանյան գերիշխանության տակ շարունակում է ենթարկվել ազգային, կրոնական ու սոցիալական դաժան հալածանքների: Թուրքական բռնատիրության դեմ առաջինը պայքարի դրոշ է բարձրացնում Զեյթունի հայությունը 1862 թ.: XIX դ. վերջին քառորդին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի գլխավոր բովանդակությունը կազմում է 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով ամրագրված հայկական բարեփոխումների խնդիրը, որը ստանում է «Հայկական հարց» անվանումը:

Հայ հասարակությունը, Հայկական հարցն ընկալելով որպես արևմտահայության ազատագրության խնդիր, հետզհետե իր ողջ ներուժը ուղղում է դրա իրագործմանը: Ստեղծվում են ազատագրական խմբակներ ու ազգային կուսակցություններ, ծավալվում է հայդուկային ազատագրական շարժումը: Հայկական հարցի միջազգայնացումն իր բարերար ազդեցությունն է թողնում XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայ մշակույթի նոր ու բազմակողմանի վերելքի վրա:

Սակայն օսմանյան իշխանությունները, ձգտելով ազատվել կայսրության ներքին գործերին միջամտություն ապահովող Հայկական հարցից, նախընտրում են խնդրի լուծման ուրույն տարբերակ՝ հայկական կոտորածները: Հայերին բնաջնջելու համաթուրքական ծրագիրը շարունակաբար սուլթան Համիդ II-ից անցնում է 1908 թ. իշխանության եկած երիտթուրքերին: Վերջիններս էլ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին իրականացնում են հայերի ֆիզիկական բնաջնջման ու հայության հայրենազրկման հրեշավոր քաղաքականությունը:

Մեծ եղեռնի դժնդակ օրերին ևս հայ ժողովուրդը շարունակում է համառ պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ: Բազմահազար հայ ռազմիկներ հայկական կամավորական ջոկատներում հերոսաբար կռվում են թուրքական բանակների դեմ: Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում (Վան, Սասուն-Մուշ, Շապին-Գարահիսար, Ուրֆա) և Կիլիկիայում (Սուեդիա, Դյորթյոլ, Հաճն և այլուր) կազմակերպված ինքնապաշտպանական կռիվների շնորհիվ բազմաթիվ հայեր փրկվում են կոտորածներից:

Այսրկովկասում հայության համար ստեղծված ռազմաքաղաքական անբարենպաստ պայմաններում 1918 թ. փետրվար-մարտին թուրքական զորքերն անցնում են հակահարձակման և ներխուժում Արևելյան Հայաստան: Սակայն հայ ժողովրդի մղած Հայրենական պատերազմի շնորհիվ մայիսի վերջին թշնամին ջախջախվում է և հետ շպրտվում: Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի և այլ շրջանների հերոսամարտերի շնորհիվ ոչ միայն ձախողվում է հայության բնաջնջման քաղաքականությունն ավարտին հասցնելու թուրքական ծրագիրը, այլև կռիվների մեջ վերածնվում է հայկական պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Նորագույն ժամանակաշրջան հայ ժողովուրդը թևակոխում է վերածնված անկախ պետականությամբ:

ԲԱԺԻՆ 1

ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ (XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ - XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)

ԳԼՈՒԽ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐՈՒՄ

§ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի աշխուժացման նախադրյալները: XVII դարի երկրորդ կեսը հայոց պատմության մեջ նշանավորվեց ազգային գաղափարախոսության ծավալմամբ և ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործնական քայլերով:

Հայոց ազատագրական պայքարի ծավալումն ուներ իր ***նախադրյալները՝ ներքին և արտաքին:***

Ներքին նախադրյալների մեջ էականը դարեր առաջ կորցրած պետականության վերականգնման անհրաժեշտության հանրային գիտակցումն էր: Հայոց պետականության վերականգնումը կարող էր երաշխիք լինել՝ վերջ տալու օտարների կողմից բնակչության կեղեքմանը:

Հայաստանում դեռևս պահպանվող հայկական մի շարք իշխանություններ թուլացել էին և դժվարությամբ էին միայնակ գլխավորում ազատագրական շարժումը:

Հայ ժողովրդի մեջ առևտրաարհեստավորական խավի զարգացումը հանգեցրեց առևտրական բուրժուազիայի առաջացմանը: Վերջինս փորձում էր նպաստել հայոց ազգային ինքնագիտակցության ամրապնդմանը՝ հովանավորելով հոգևոր-մշակութային տարբեր ձեռնարկումներ:

Ազատագրական պայքարի նախադրյալների մեջ էական էր դավանանքի ու ազգային մշակույթի խաղացած դերը: Օտար տիրապետության պայմաններում հայ ժողովուրդը հաճախ գերադասում էր մահը պարտադրված դավանափոխությունից: Ազգային ինքնագիտակցությունն ու արժանապատվության զգացումը Հայաստանի ազատագրության գաղափարի շուրջ միավորում էր ոչ միայն Հայաստանի բնակչությանը, այլև երկրից արտագաղթած և տարբեր երկրներում համայնքային կյանքով ապրող բնակչությանը:

Արտաքին գործոնների թվում էին Հայաստանի մեծ մասը նվաճած պետության՝ Օսմանյան կայսրության թուլացումը, ինչը ազատագրական պայքարի հաջողության հույսեր էր ներշնչում:

Կարևոր էին միջազգային հարաբերություններում նկատվող փոփոխությունները: Եվրոպական մի շարք երկրներ, որոնց ևս սպառնում էր օսմանյան Թուրքիան, առավել հզորանալով, պայքար էին սկսել այդ կայսրության դեմ: Նման երկրները դիտվում էին Հայաստանի ազատագրության համար հնարավոր դաշնակիցներ:

Կարևոր հանգամանք էր հույների, ասորիների, վրացիների և քուրդ-եզիդների՝ օսմանյան տիրապետության դեմ համատեղ պայքարի պատրաստակամությունը:

Շարժման արևմտաեվրոպական կողմնորոշումը: 1645 թ. թուրքական պետության և Վենետիկի հանրապետության միջև սկսված պատերազմը թուրքահպատակ ժողովուրդների մեջ օսմանյան լուծը թոթափելու հույսեր արթնացրեց: Հռոմը և Ֆրանսիան ջանքեր էին գործադրում համախմբելու օսմանյան լծի տակ գտնվող ժողովուրդներին: Հայազգի գործիչները ևս, որ Հայաստանի ազատագրումը կապում էին եվրոպական երկրների օգնության հետ, իրենց հերթին կոչեր էին ուղղում Հռոմի պապին ու Ֆրանսիա-

յի թագավորին՝ ուժեղացնելու Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարը: Այդ առումով խոսուն է հայոց Խաչատուր Գաղատացի կաթողիկոսի 1663 թ. գրած նամակը Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս XIV թագավորին. *«Բարձրյալն Աստված թող ... ձեր սրտի մեջ ներշնչի հավատի զգացումները՝ ազատելու համար բոլոր քրիստոնյաներին և հատկապես մեր ազգին: ... Հույս ու հավատ ունենք, որ ձեր օրհնյալ ձեռքերով կկատարվի մեր փրկությունը»:*

Խաչատուր Գաղատացին այցելել էր անգամ պատերազմական գործողությունների շրջան և բանակցություններ վարել վենետիկյան բանակի հրամանատարության հետ:

Հայաստանի ազատագրական ծրագրերի ու բանակցությունների ակտիվ մասնակիցներից էր բաղիշեցի հայազգի վաճառական ***մահիրեսի Շահմուրատը:*** 1666 թ. նա ժամանել էր Փարիզ և հավաստիացրել ֆրանսիական արքունիքին, որ հայերը հույների հետ միասին պատրաստ են ապստամբելու Օսմանյան կայսրության դեմ: Նման առաջարկով նա Լյուդովիկոս XIV-ին էր դիմել նաև հետագայում, իսկ 1683 թ. հայկական պատվիրակության կազմում կրկին ժամանել էր Փարիզ բանակցությունները շարունակելու համար: Պատվիրակության կազմում էր նաև Հովհաննես Թութունջի վարդապետը: Նա ճանապարհորդել էր Եթովպիա՝ այդ երկիրը ևս հակաթուրքական պայքարի մեջ ընդգրկելու նպատակով:

Հայազգի գործիչները բազմազան միջոցների էին դիմում Արևմուտքի հակաթուրքական գործողություններն իրական հողի վրա դնելու համար: Արիստակես եպիսկոպոսը Հռոմի պապին գրած հայերեն նամակում առաջարկում էր իր անձնական ծառայությունները՝ ստեղծելու և փորձարկելու զենքի նոր տեսակ, որն ուսումնասիրել էր Չինաստանում:

Քաղաքական իրադրության փոփոխությունները նպաստավոր չեղան Հայաստանի ազատագրման ծրագրերի իրականացման համար: Ավելին՝ Ֆրանսիան շուտով ստանձնեց Թուրքիային հովանավորելու քաղաքականություն: Հայ քաղաքական գործիչները ստիպված էին քայլեր կատարել այլ երկրների՝ Ավստրիայի, Հունգարիայի, Գերմանիայի ու Լեհաստանի հետ դաշինք ստեղծելու նպատակով:

Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի պատվիրակության գործունեությունը: Հայաստանի ազատագրության խնդիրը ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի, այլ նաև Արևելյան Հայաստանի հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչների քննարկման առարկան էր: Ամենայն հայոց կաթողիկոս ***Հակոբ Ջուղայեցին*** լավատեղյակ էր Եվրոպայի քաղաքական իրադարձություններին: 1677 թ. նա Էջմիածնում գումարում է գաղտնի ժողով, որտեղ քննարկվում է Հայաստանի ազատագրության հարցը: Ժողովին մասնակցում էին հոգևոր ու աշխարհիկ 12 գործիչներ: Ներկա էին Սյունիքի ու Արցախի մելիքները: Որոշվում է դիմել եվրոպական պետությունների օգնությանը: Այդ նպատակով կազմված պատվիրակությունը 1678 թ. վերջերին Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ հասնում է Կ. Պոլիս՝ Եվրոպա անցնելու նպատակով: 1679 թ. կաթողիկոսը բանակցություններ է սկսում Ռեչ Պոսպոլիտայի թագավոր Յան Սոբեսկու հետ: Մոտ երկու տարի մնալով Կ. Պոլսում՝ Հակոբ Ջուղայեցին մահանում է հիվանդությունից, իսկ պատվիրակությունը վերադառնում է Հայաստան: Վերադարձի ուղին չի բռնում պատվիրակության հետ մեկնած երիտասարդ Իսրայել Օրին՝ Սյունիքի մելիք Իսրայելի որդին:

Հայաստանի ազատագրության Իսրայել Օրու ծրագրերը: Իսրայել Օրին Կոստանդնուպոլսից ուղևորվում է Իտալիա: Այնտեղից նա անցնում է Ֆրանսիա, ուր մտնում է զինվորական ծառայության, ստանում սպայի աստիճան: Այնուհետև տեղափոխվում է Գերմանիա, հաստատվում ***Պֆալց*** երկրամասի կենտրոն ***Դյուսելդորֆ*** քաղաքում: Այստեղ

նա կայսրընտիր իշխան Հովհան Վիլհելմի հետ քննարկում է Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ իր առաջարկները: Հովհան Վիլհելմը հետաքրքրվում է Իսրայել Օրու մտահղացումներով և խոստանում աջակցել:

Հովհան Վիլհելմի խորհրդով Օրին որոշում է այցելել Հայաստան՝ տեղում իրավիճակին ծանոթանալու և բանակցություններ վարելու համար: Նա ժամանում է Հայաստան, լինում է Էջմիածնում, ապա ճանապարհվում Սյունիք: Սյունիքի մելիքների աջակցությամբ 1699 թ. Անգեղակոթ գյուղում հրավիրվում է գաղտնի խորհրդակցություն: Այստեղ վճռվում է լիազորել Իսրայել Օրուն շարունակելու բանակցությունները ինչպես եվրոպական երկրների, այնպես էլ ռուսական իշխանությունների հետ: Այդ նպատակով մելիքներն իրենց կնիքներով և ստորագրություններով հաստատված նամակներ են հանձնում Իսրայել Օրուն և նրան ուղեկցող կարգում ***Մինաս վարդապետ Տիգրանյանին:***

Հովհան Վիլհելմին ուղղված նամակում հայ մելիքները խնդրում էին արագացնել Հայաստան զորք ուղարկելը և հավաստիացնում, թե իրենք պատրաստ են հայոց թագավորությունը վերականգնելու համար անմիջապես զինված ապստամբություն բարձրացնելուն: Ռազմական օգնության դիմաց մելիքները խոստանում էին Հովհան Վիլհելմին ճանաչել հայոց թագավոր:

Վերադառնալով Եվրոպա՝ Իսրայել Օրին կազմում և Հովհան Վիլհելմին է ներկայացնում Հայաստանի ազատագրության ծրագիր, որը հայտնի է ***«Պֆալցյան ծրագիր»*** անվանումով: Ծրագիրը բաղկացած էր 36 կետից: Այնտեղ թվարկվում էին այն ուղիներն ու միջոցները, որոնք անհրաժեշտ էին պարսիկներին Հայաստանից վտարելու համար: Հովհան Վիլհելմը հավանություն է տալիս Իսրայել Օրու ծրագրին և առաջարկում գնալ Ֆլորենցիա և Վիեննա՝ այնտեղի տիրակալների համաձայնությունը ևս ստանալու: Ֆլորենցիայում դուքսը թեև խոստանում է զորք տրամադրել, սակայն Վիեննայի արքունիքում հրաժարվում են Հայաստանի ազատագրման գործին մասնակցելուց, քանի որ Թուրքիայի հետ 1699 թ. արդեն կնքել էին հաշտության պայմանագիր: Իսրայել Օրին համոզվում է, որ այդ պահին Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության դեմ պայքարում Հայաստանի համար հնարավոր դաշնակից կարող է լինել միայն Ռուսաստանը:

Օրին Ռուսաստանում: XVIII դ. սկզբին Ռուսաստանը պայքար էր սկսել ինչպես Բալթիկ, այնպես էլ Սև և Կասպից ծովերի ափերին հաստատվելու համար: 1701 թ. ամռանը Իսրայել Օրին գալիս է Ռուսաստան և ***Պետրոս I-ին*** է ներկայացնում Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու իր ծրագիրը: Նախատեսվում էր կազմակերպել 25-հազարանոց բանակ, որի մի մասը՝ 10 հազարը, Հյուսիսային Կովկասից պետք է մտներ Վրաստան: Այնուհետև ռուս-վրացական զորքերին պետք է միանային նաև ապստամբ հայերի զինված ուժերը: Ենթադրվում էր Արևելյան Հայաստանն ազատագրել շատ կարճ ժամանակում՝ նկատի ունենալով Պարսկաստանի՝ դիմադրելու անկարողությունը: Պետրոս I-ը զբաղված էր Հյուսիսային պատերազմով, ուստի հուսադրում է Իսրայել Օրուն, թե կզբաղվի այդ հարցերով պատերազմի ավարտից հետո: Միաժամանակ Պարսկաստանում և Անդրկովկասում* տիրող իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով Պետրոս I-ը որոշում է դեսպանություն ուղարկել Պարսկաստան: Դեսպանության ղեկավար նշանակվում է Իսրայել Օրին, որին տրվում է ռուսական բանակի գնդապե-

* Ռուսաստանի համեմատությամբ Կովկասի լեռնաշղթայից այն կողմ՝ հարավ գտնվող երկրամասը ռուսերեն անվանել են Անդրկովկաս (*Закавказье*): Մեզ՝ հայերիս համար, անշուշտ, նույն երկրամասն Այսրկովկաս է: Ելնելով կոնկրետ նպատակահարմարությունից՝ դասագրքում գործածվում են և՛ Անդրկովկաս, և՛ Այսրկովկաս տարբերակները:

տի աստիճան: Իսրայել Օրին, սակայն, մեկնում է նախ Եվրոպա և Հռոմի պապից ևս ստանում պարսից շահին ուղղված նամակը, որտեղ խնդրվում էր հալածանքներ թույլ չտալ քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ:

1708 թ. Իսրայել Օրին դեսպանական խմբով ժամանեց Շամախի քաղաք, իսկ 1709 թ. շարունակեց իր ճանապարհը, եղավ Պարսկաստանի մայրաքաղաք Սպահանում և նույն թվականի կեսերին վերադարձավ Այսրկովկաս: Ռուսական դեսպանության ղեկավարի հայազգի լինելու հանգամանքը Այսրկովկասում մեծ տպավորություն գործեց:

Ռուսաստան վերադառնալու ժամանակ Իսրայել Օրուն միացավ նաև Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Աստրախանում 1711 թ. Իսրայել Օրին անակնկալ մահացավ, իսկ Եսայի Հասան-Ջալալյանը վերադարձավ Արցախ:

Մեծ է Իսրայել Օրու գործունեության նշանակությունը ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: XVII դ. վերջի և XVIII դ. սկզբի հայ ազատագրական շարժման զարթոնքը մեծապես կապված է նրա անվան հետ: Օրին գիտակցում էր ընդհանուր թշնամու դեմ բոլոր հնարավոր դաշնակիցներին համախմբելու նշանակությունը: Նա Հայաստանի ազատագրության հարցը դրեց գործնական հողի վրա, համախմբող դեր կատարեց հայ հասարակության տարբեր խավերի միջև, մարտական շունչ հաղորդեց քաղաքական բանակցություններին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրեք ազատագրական պայքարի ներքին և արտաքին նախադրյալները:
2. Ո՞ր իրադարձությունն ազատագրվելու հույսեր արթնացրեց թուրքահպատակ ժողովուրդների մեջ: Ներկայացրեք Խաչատուր Գաղատացու, մահտեսի Շահմուրատի, Հովհաննես Թութունջի և Արիստակես վարդապետների գործունեությունը:
3. Ի՞նչ գիտեք Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գործունեության մասին:
4. Ներկայացրեք Օրու «Պֆալցյան ծրագիրը»: Ինչո՞ւ չիրականացավ այդ ծրագիրը: Ներկայացրեք «Մոսկովյան ծրագիրը»: Ո՞րն էր Իսրայել Օրու ղեկավարությամբ պարսկական դեսպանության նպատակը: Ի՞նչ նշանակություն է ունեցել Իսրայել Օրու գործունեությունը հայ ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Բացատրեք «Անդրկովկաս» և «Այսրկովկաս» անվանումների տարբերությունը:

§ 2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՋԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

Ռազմաքաղաքական իրադրությունը XVIII դարի սկզբին Հայաստանում և Այսրկովկասում: XVIII դ. առաջին երկու տասնամյակներին Պարսկաստանում դրությունը շարունակում էր վատթարանալ: Պարսկական լծին ենթակա ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը, հարմար առիթի էին սպասում՝ թոթափելու պարսից տիրապետությունը: Զենքի ուժով նրանց հնազանդ պահելու փորձերն այլևս հաջողություն չէին ունենում: Պարսկական տիրապետության դեմ առավել եռանդուն էին գործում աֆղանները, որոնց հաջողվեց 1722 թ. պաշարել և գրավել երկրի մայրաքաղաք Սպահանը: Ռուսաստանը որոշեց օգտագործել հարմար առիթը և գրավել Կասպից ծովի արևմտյան և հարավային տարածքները: Պետրոս I-ն այդ մասին տեղեկացրեց Վրաստանի թագավոր Վախթանգ VI-ին և խոստացավ օգնել նաև Վրաստանին:

Հայ ազատագրական պայքարի առաջնորդները ստեղծված պայմաններում չէին

կարող անտարբեր մնալ: Ազատագրական պայքարը կազմակերպելու համար Վրաստանից հայ կամավորների ջոկատով Սյունիք մեկնեց Դավիթ բեկը: Արցախում մելիքների կողմից հավաքվել էր ավելի քան տասներկուհազարանոց զորք: Գանձասարի կաթողիկոս *Եսայի Հասան-Ջալալյանի* կոչով նրանցից 10 հազարը մելիքների ու զորահրամանատարների գլխավորությամբ գնացին Գանձակի մոտակա Չոլակ վայրը: Նրանք Վախթանգ VI-ի բանակի հետ սպասելու էին Պետրոս I-ի զորքերի ժամանելուն:

Ռազմական ամրությունների (սղնախներ) կազմակերպումն Արցախում: Քաղաքական խառնաշփոթից օգտվելով՝ լեզգիներն իրենց հերթին ասպատակում էին Շիրվանի և Արցախի բնակավայրերը: Այդ հարձակումներին դիմագրավելու համար Արցախի մելիքների զինված ջոկատները հաճախ միավորվում էին և միասնաբար դիմադրում թշնամուն: Ոգևորված ռուսական վերահաս արշավանքի լուրերով՝ Արցախի հայ բնակչությունը պատրաստ էր լիովին թոթափելու օտարի լուծը: Ազատագրական պայքարին օժանդակելու համար Շիրվանի հայկական բնակավայրերից Արցախ ժամանեցին նաև ռազմական գործի հմուտ կազմակերպիչներ Ավան և Թարխան հարյուրապետերն իրենց համախոհներով: Արցախահայության պայքարին ակտիվ օժանդակում էր Գանձասարի հայոց կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Արցախում կազմակերպվեցին պաշտպանական հենակետային ամրոցներ՝ սղնախներ: Դրանցից առավել հայտնի էին Գյուլիստանի, Շոշի (Շուշի), Ավետարանոցի, Ջրաբերդի և Քարագլխի սղնախները: Դրանց շնորհիվ Արցախում փաստորեն ստեղծվեցին յուրահատուկ կիսանկախ հայկական իշխանապետություններ: Հայկական այդ ուժերը կարող էին վարել ոչ միայն պաշտպանական, այլև հարձակողական մարտեր:

Հասան-Ջալալյանների տոհմի զինանշանը

Ռուսական զորքերի 1722 թ. Կասպիական արշավանքը: Հյուսիսային պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո Պետրոս I-ը ձեռնամուխ եղավ մերձկասպյան արևմտյան երկրամասերի գրավմանը: Պարսից շահին ապստամբներից պաշտպանելու պատրվակով Պետրոս I-ը 1722 թ. արշավանք է կազմակերպում դեպի Անդրկովկաս: Դերբենտը գրավելուց հետո Պետրոս I-ը, սակայն, անակնկալ վերադառնում է Աստրախան՝ զորքերի առաջխաղացումը դեպի Կասպից ծովի հարավային ափերը հետաձգելով հաջորդ տարվան:

Մոտ երկու ամիս սպասելուց հետո՝ 1722 թ. աշնանը, լուր ստացվեց Պետրոս I-ի՝ Դերբենտից վերադառնալու և արշավանքը հետաձգելու մասին: Վրացական բանակը վերադարձավ Թիֆլիս: Հայկական ուժերը վերադարձան և ձեռնամուխ եղան Արցախի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը:

Թուրքական զորքերի ներխուժումը: Պարսկական պետության թուլացումից փորձեց օգտվել նաև Օսմանյան կայսրությունը: Աֆղանների կողմից Սպահանի գրավումը և ռուսների Անդրկովկաս արշավելը ևս հարմար առիթ էին Պարսկաստանի վաղեմի

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ 1722–1730 ԹԹ. ԽԱՄՍԱՅԻ (ԱՐՑԱԽ) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ
Պետությունների սահմանները
Արցախի հայկական մելիքությունների սահմանները
Դավիթ բեկի իշխանության սահմանները ու տարածքը (1722–1730 թթ)
Խամսայի (Արցախ) հայկական մելիքությունների միության սահմանները ու տարածքը (1735–1752 թթ.)
Թուրքական զորքերի հարձակման ուղղությունները
Դավիթ բեկի իշխանության կենտրոնը
Հայկական խոշոր մելիքության կենտրոն
Հայկական ամբ մելիքության կենտրոն
Թուրքերին դիմադրած բնակավայրեր
Թուրքական 6000-անոց զորաջոկատի ոչնչացումը Արցախում
Ս. 1725
Գանձակ (Գանձա)
Դարամուրադ
Գետաբակ
Դավալ
Դիզակ
Գանձակ
Գանձակի գավառ
Գանձակ գավառ
Գանձակ գավառ
Գանձակ

թշնամի Թուրքիայի համար: Թուրքիան նպատակ ուներ ճնշելու նաև հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրական շարժումները: Միաժամանակ նա ձգտում էր խոչընդոտելու տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը և անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Այսրկովկասի ու Պարսկաստանի արևմտյան նահանգների նվաճմանը: 1723 թ. հունիսին թուրքական բանակը ներխուժում է Թիֆլիս, գրավում քաղաքը և շարժվում դեպի Գանձակ: Վախթանգ VI-ը հեռանում է Թիֆլիսից և անցնում Ռուսաստան:

Անդրկովկասի ու Պարսկաստանի համար պայքարի ելած Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև մրցակցությունը կարող էր վերաճել ռուս-թուրքական նոր պատերազմի, որից, սակայն, նրանք երկուստեք խուսափում էին: Երկար բանակցություններից, և փոխադարձ մեղադրանքներից հետո՝ *1724 թ. հունիսի 12-ին, Կ. Պոլսում* ի վերջո կնքվեց պայմանագիր:

Այդ պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիան ճանաչեց Մերձկասպյան շրջանների միացումը Ռուսաստանին, իսկ ռուսական կողմը Թուրքիայի տնօրինությանը թողեց Շամախիից արևմուտք ընկած երկրամասերը: Ռուսական հրամանատարությունը, որ, ստանձնած պարտավորությունների համաձայն, այլևս չէր կարող օգնության գալ հայ ազատագրական ուժերին, ցարին ուղղած զեկուցագրերում միայն զարմանք էր արտահայտում Արցախի հայ մարտիկների սխրագործությունների ու տոկունության նկատմամբ: Պայմանագրի կնքումն ազատեց Թուրքիայի ձեռքերը՝ Այսրկովկասում լայնաձակատ հարձակման անցնելու համար:

Երևանի հերոսական պաշտպանությունը: 1724 թ. գարնանը թուրքական բանակը ներխուժում է Արարատյան դաշտ և սկսում գրավել ու կողոպտել հայկական գյուղերը: Թշնամուն 40 օր դիմադրություն են ցույց տալիս Կարբի գյուղի բնակիչները: Նրանք համաձայնում են զենքը ցած դնել միայն այն պայմանով, որ թշնամու բանակը չմտնի Կարբի:

Թուրքական զորքը նույն թվականի հունիսի 7-ին պաշարում է Երևան քաղաքը: Երևանի պաշտպանության համար ոտքի է կանգնում ինչպես քաղաքի, այնպես էլ մերձակա հայկական գյուղերի բնակչությունը: Երևանը վերածվում է ռազմական ճամբարի: Քաղաքը պաշտպանող հայկական ուժերը բաժանված էին ջոկատների: Յուրաքանչյուր ջոկատ ուներ իր տեղամասն ու հրամանատարը:

Հակառակորդի գրոհներն ավարտվում էին անհաջողությամբ: Հայերը Հովհաննես Հունդիբեկյանի, Պողոս Քեչիբեկյանի և այլոց գլխավորությամբ հերոսաբար դիմադրում էին հակառակորդի հարձակումներին և նրան մեծ կորուստներ պատճառում: Երևանի պաշտպանությունը շարունակվեց ավելի քան երեք ամիս: Քաղաքն այլևս չէր կարող դիմանալ պաշարմանը, որովհետև սպառվում էին պարենը և զինամթերքը: Երևանի խանը ստիպված էր համաձայնել բանակցություններ վարելու թուրքերի հետ: 1724 թ. սեպտեմբերի 26-ին պաշարված քաղաքն անձնատուր եղավ: Թուրքերը միայն մեծ զոհերի գնով կարողացան գրավել Երևանը: Թուրքական բանակը կորցրեց ավելի քան 20 հազար զինվոր: Երևանի պաշտպանությունը կասեցրեց թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Սյունիք և Արցախ:

Շարժման ծավալումն Արցախում: Թուրքական զորքերն առավել համառ և կազմակերպված դիմադրության հանդիպեցին Արցախում: 1724 թ. Արցախի ազատագրական ուժերը թուրքական բանակների դեմ համատեղ պայքարի մասին պայմանագիր կնքեցին Գանձակի մահմեդականների հետ: Արցախի զորահրամանատարներն օսմանյան բանակների դեմ պայքարում համագործակցության առաջարկներ կատարեցին նաև պարսկական իշխանություններին: Արցախի մելիքությունները միասնական վճռականությամբ պատրաստ էին դիմագրավելու օտար հարձակումներին և ավերումներից պաշտպանելու սեփական

երկիրն ու ժողովրդին: Հայոց պայքարին օժանդակելու ռուսական խոստումներով Ռուսաստանից Արցախ ժամանեց նաև հայազգի *Իվան Կարապետը*: Դա ավելի հուսադրեց հայկական իշխանություններին:

1725 թ. մարտին թուրքական երեք զորամաս ներխուժեց Արցախի *Վարանդա* գավառ: Հայկական բանակի կորուստներից խուսափելու համար մելիքները շուրջ 6000 թուրք զինվորների տեղավորեցին Արցախի 33 հայկական գյուղերում և գիշերային հանկարծակի գրոհով ոչնչացրին նրանց: Թուրքական երկու փաշաները սպանվեցին, իսկ երրորդը գերի վերցվեց: Թուրքական բանակի ոչնչացումը և հայկական ուժերի այդ կարևոր հաղթանակը մեծ արձագանք ունեցան ամենուրեք, բարձրացավ հայերի ինքնավստահությունը և մարտունակությունը:

Անհաջողության մատնվեց Արցախի դեմ թուրքական զորքերի նաև հաջորդ արշավանքը: 1726 թ. Շուշին գրավելու օսմանյան բանակի համառ գրոհները, հանդիպելով հայերի աննկուն դիմադրությանը, անհաջողության մատնվեցին: Ութօրյա մարտերից հետո կորցնելով ութ հարյուր զինվոր՝ թուրքերը ստիպված վերադարձան Գանձակ: Կրած պարտություններից հետո թուրքական զինվորականությունն ընտրում է անակնկալ հարձակումների մարտավարությունը:

Օսմանյան բանակի դեմ պայքարում հայ ազատագրական ուժերի մի մասը, չստանալով Ռուսաստանի կողմից խոստացված օգնությունը, հետագա արյունահեղությունները կանխելու նպատակով գերադասում է թուրքերի հետ բանակցել:

1728 թ. մահանում է Եսայի Հասան-Ջալալյանը, որը, տեղեկանալով ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքման մասին, հակվել էր թուրքերի հետ հաշտվելու մտքին:

Հայ զինվորականության մի մասը՝ *Ավան և Թարխան* հարյուրապետերի գլխավորությամբ, փոխադրվեց ռուսական բանակ: 1729–1731 թթ. թուրքական նվաճման դեմ պայքարը շարունակում էր Գյուլիստանի սղնախը, որի հրամանատարն էր *Աբրահամ սպարապետը*: Հայ ժողովուրդը ցած չդրեց զենքը և շարունակեց ազատագրական պայքարը:

Արցախի ազատագրական շարժումը մեծ արձագանք գտավ ողջ հայության մեջ: Այն ոգեշնչում էր նաև հայ ժողովրդի հաջորդ սերունդներին և հավատով լցնում իրենց ուժերի նկատմամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրեք Պարսկաստանում XVIII դարի առաջին երեսնամյակին տիրող իրավիճակը: Արցախում ազատագրական պայքարը կազմակերպելու գործում ինչ դեր խաղաց Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Ինչու՞ արցախցիները պաշտպանական մարտավարության անցան: Թվարկեք առավել հայտնի ամրոցները (սղնախները):
2. Որո՞նք էին Կասպիական արշավանքի պատճառները և առիթը:
3. Որո՞նք էին թուրքական զորքերի՝ Այսրկովկաս ներխուժելու նպատակները: Ինչու՞ կնքվեց Կ.Պոլսի պայմանագիրը. ինչ հետևանքներ այն ունեցավ:
4. Երբ թուրքական բանակը ներխուժեց Արարատյան դաշտ: Ինչպե՞ս ավարտվեց Կարբիի ինքնապաշտպանությունը: Նկարագրեք Երևանի պաշտպանությունը. ինչ նշանակություն այն ունեցավ:
5. Ազատագրական պայքարն արդյունավետ կազմակերպելու նպատակով ինչ քայլեր ձեռնարկեցին արցախցիները:
6. Ի՞նչ ավարտ ունեցավ թուրքական ներխուժումն Արցախ: Ինչու՞ և քաղաքական ինչ կողմնորոշման էր հակվել Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Վերհանեք Արցախի զինված պայքարի նշանակությունը:

§ 3. ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ազատագրական պայքարի սկիզբը Սյունիքում: Հայ ազատագրական ուժերը Սյունիքում անհրաժեշտ չափով համախմբված չէին, իսկ շրջակա պարսկամետ իշխանները զգալի ուժ էին ներկայացնում: Այդ խոչընդոտները հաղթահարելու և վրաց ազատագրական ուժերի հետ կապեր հաստատելու նպատակով Սյունիքից Վրաստան էր մեկնել հայ առևտրական ***Ստեփանոս Շահումյանը:*** Նրա խնդրանքով Վախթանգ VI-ի ուղարկած հայ զորավարները Դավիթ բեկի գլխավորությամբ 1722 թ. հասան Սյունիք: Նրանք հաստատվեցին Շինուհայր ավանում և իրենց շուրջը համախմբեցին տեղի զինական ուժերը: Դավիթ բեկի ղեկավարությամբ ստեղծվեց ռազմական խորհուրդ: Նա աչքի ընկած զորականներից Մխիթարին նշանակեց զորքերի սպարապետ, իսկ առանձին զորաջոկատների հրամանատարներ դարձան տեր Ավետիսը, Փարսադանը, Թորոսը և ուրիշներ:

Առաջին հաղթական մարտը տեղի ունեցավ ***1722 թ. աշնանը ջևանշիր*** կոչվող քոչվոր ցեղի դեմ: Այդ հաղթանակը մեծ հեղինակություն բերեց Դավիթ բեկին: Հայկական ուժերին միավորելու և ինքնավստահություն հաղորդելու համար հատկապես կարևոր էր մահմեդականություն ընդունած և թշնամու հետ համագործակցող մելիք Բաղրին պատկանող Տաթև գյուղի մերձակա ամրոցի գրավումը: Դավիթ բեկը, մելիք Բաղրին ձերբակալելով, բերում է Շինուհայր և հրամայում տասներկու օր եկեղեցում բոլորի ներկայությամբ բարձր ձայնով արտասանել. «Լռ՛ույս Լուսավորչի հավատին, վա՛յ ուրացողին»: Այնուհետև Դավիթ բեկը հրամայում է կտրել նրա գլուխը, իսկ ինքը գալիս և բնակվում է Տաթևում:

Սյունիքի ազատագրական շարժման դեմ հանդես եկան ու Կապանի ապստամբների վրա հարձակվեցին նաև շրջակա մահմեդական տիրակալները: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ ***Չավնդուրի*** մոտ, որտեղ հայ զորականներին հաջողվեց լիակատար հաղթանակ տանել:

Դավիթ բեկի արձանը Կապանում

Դավիթ բեկ: Սյունիքի հայկական իշխանության կազմավորումը: Դավիթ բեկի վարած շուրջ մեկ տարվա հաջող պայքարից հետո Սյունիքը հիմնականում ազատագրվեց օտար տիրապետությունից: Այնտեղ Դավիթ բեկի գլխավորությամբ ստեղծվեց հայկական իշխանություն: Պարսկական շահը ճանաչեց Դավիթ բեկի իշխանությունը՝ իրավունք վերապահելով դրամ հատելու, և նրա հետ դաշինք կնքեց: Հայկական ուժերի կենտրոնատեղի դարձավ ***Հալիձորի*** բերդը: Շահն իր շրջաբերականում կոչ էր անում շրջակա պարսկական կառավարիչներին ճանաչելու և համաձայնեցված գործելու Դավիթ բեկի հետ: Ավելին՝ շահի հրամանով

թուրքական արշավանքին դիմագրավելու համար պարսիկ կառավարիչները պարտավոր էին ռազմական օժանդակություն ցուցաբերել Դավիթ բեկին ու հայկական իշխանությանը:

Հայկական զորքերը, Մխիթար սպարապետի և տեր Ավետիսի հրամանատարությամբ ազատագրեցին ***Զնայի և Որուրանի բերդերը:***

Թուրքական բանակները Երևանի գրավումից հետո շարժվեցին դեպի Սյունիք և Ատրպատական: Նրանց հաջողվեց գրավել հայկական մի շարք բնակավայրեր:

Դավիթ բեկը ստիպված էր իր զորքով ամրանալ Հալիձորի բերդում: ***1727 թ. մարտին*** թուրքերը պաշարեցին Հալիձորը: Հայկական ուժերին հաջողվում է հետ մղել թշնամու համառ գրոհները: Պաշարված հայ ռազմիկները մեծ թվով թուրքական զինվորներ էին ցած գլորում պարիսպներից: Բերդի հրամանատարությունը որոշեց ձեղքել պաշարումը, դուրս գալ շրջափակումից և անցնել հակահարձակման: Մխիթարն ու տեր Ավետիսը դիմեցին հայ զինվորներին. «*Արիացե՛ք, մի՛ երկնչե՛ք, հետևեցե՛ք մեզ: Եթե հասել է մեր վախճանը, քաջաբար մեռնենք, որովհետև մեզ համար ավելի լավ է արիությամբ պարիսպներից դուրս մեռնել, քան այստեղ՝ մեր աչքերի առաջ, տեսնել մեր ընտանիքների ու բարեկամների մահը*»: Նրանց հետևեցին երեք հարյուր զինվածներ: Պաշարվածները, աննկատ դուրս գալով բերդից, հանկարծակի հարձակվեցին թշնամու վրա: Խուճապի մատնված թշնամու զորքերը, մեծ կորուստներ տալով, դիմեցին փախուստի: Այդ օրն օսմանցիների բանակից զոհվեց տասներեք հազար զինվոր, իսկ հայ զինվորներից՝ շատ քչերը: Թշնամուց խլվեց հարյուր քառասունութ դրոշ և նրանց բանակի ամբողջ կողոպուտն ու ունեցվածքը:

Հայկական զորքերը՝ Մխիթար սպարապետի և տեր Ավետիսի հրամանատարությամբ, հետապնդելով թշնամուն, հարձակման անցան Մեղրիի վրա, որը գրավվել էր թուրքերի կողմից: Հայկական զորքերը ազատագրեցին Մեղրին և հակառակորդի դեմ լիակատար հաղթանակ տարան: Հալիձորի և Մեղրիի հաղթանակները նոր լիցք հաղորդեցին հայկական զորքերին:

Մխիթար սպարապետ: Ապստամբության ավարտը: 1728 թ. մահացավ Դավիթ բեկը: Կապանի զինվորական հրամանատարությունն ամբողջությամբ անցավ ***Մխիթար սպարապետին,*** որը շարունակեց գլխավորել պայքարը թուրք զավթիչների դեմ:

Թուրքական բանակը, կրած պարտություններից ուշքի գալով, կրկին հարձակվեց Սյունիքի վրա: Հայկական զորքերի հրամանատարության մեջ տեղի ունեցավ պառակտում, որը բացասաբար անդրադարձավ պայքարի հետագա ընթացքի վրա: Հալիձոր բերդի նոր պաշարման ժամանակ Մխիթար սպարապետը պահանջեց շարունակել պաշտպանությունը և ուժասպառ անել թշնամուն, իսկ տեր Ավետիսը վստահեց թուրքերին և նախընտրեց նրանց հետ բանակցելու ուղին: Մխիթար սպարապետը ստիպված էր գիշերով հեռանալ բերդից: Թուրքերը գրավեցին բերդը, կողոպտեցին ու կոտորեցին բերդում մնացած հայ բնակչությանը: Հալիձորի անկումից հետո թեև Մխիթար սպարապետին հաջողվեց մի կարճ ժամանակ միավորել հայկական ուժերի մեծ մասը և թուրքերի դեմ մի շարք հաջող հարձակումներ կազմակերպել, սակայն ապստամբական ուժերի կազմալուծումը հնարավոր չեղավ կասեցնել:

1730 թ. թուրքերին Օրդուբադում պարտության մատնելուց հետո Խնձորեսկ վերադառնալու ճանապարհին Մխիթար սպարապետը դավադրաբար սպանվեց: Սյունիքի ազատագրական պայքարի ելած

զորքերը, հետզհետե կազմալուծվելով և միայնակ մնալով թշնամու գերակշիռ ուժերի դեմ, չկարողացան վերջնական հաղթանակի հասնել:

Այնուամենայնիվ, զինված պայքարի շնորհիվ Սյունիքում և Արցախում որոշակի ժամանակով վերականգնվեց հայկական ինքնիշխանությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ Դավիթ բեկը հասավ Սյունիք: Ո՞րն էր նրա առաջին հաղթանակը: Ո՞վ էր մելիք Բաղրը և ինչ պատժի արժանացավ:
2. Ինչպե՞ս ձևավորվեց հայկական իշխանությունը Սյունիքում: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ շահը ճանաչեց Դավիթ բեկի իշխանությունը: Ի՞նչ կարևոր հենակետեր գրավեցին հայկական ուժերը: Ներկայացրեք Հալիձորի հերոսական պաշտպանությունը, գնահատեք այդ հաղթանակը:
3. Ո՞րն էր հայկական զորքերի հրամանատարության մեջ տեղի ունեցած պառակտման պատճառը. ինչ հետևանք դա ունեցավ: Ձեր կարծիքով՝ ո՞ւմ կողմնորոշումն էր ճիշտ: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ ազատագրական պայքարը Սյունիքում:

§ 4. ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զինված պայքարի արդյունքները: Չնայած հայկական ուժերի տարած բազում հաղթանակներին՝ թշնամու գերակշիռ բանակների դեմ պատերազմում հայկական զորքերը հետզհետե կազմալուծվեցին և չկարողացան հասնել պետական անկախության վերականգնմանը: Այդուհանդերձ, ազատագրական այդ պայքարը խոր հետք թողեց և մեծապես բարձրացրեց հայ ժողովրդի ինքնագիտակցությունն ու ազատասիրական ոգին, հավատ ներշնչեց սեփական ուժերի նկատմամբ: Պարսից պետությունը ստիպված էր իր հետագա քաղաքականության մեջ հաշվի նստել հայկական մելիքությունների հետ, ճանաչել նրանց իրավունքներն ու ինքնիշխանությունը:

Պարսկաստանում աֆղանական և թուրքական նվաճողների դեմ պայքարի գլուխ անցած զորահրամանատար Նադիրին հաջողվում է պարտության մատնել աֆղաններին և նրանց դուրս քշել երկրից: Մի շարք ճակատամարտերում պարսկական բանակը պարտության է մատնում նաև թուրքական զորքերին:

Թուրքական զորքերի դեմ պայքարում Նադիրին օժանդակում էին նաև հայկական ուժերը: Իր բարյացակամությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ ընդգծելու համար Նադիրը այցելում է Էջմիածին և ներկա է լինում պատարագին: Վանքի վերանորոգման համար նա հատկացնում է հազար թուման, տաճարը զարդարում մոտ 15 կգ կշռող ոսկե ջահով: Միաժամանակ կարգադրում է Էջմիածին ուղարկել ընտիր զորգեր և այլ նվերներ: Նրա հրովարտակով վերահաստատվում են կաթողիկոսի և հայ հոգևորականության՝ հնուց սահմանած իրավունքները: Նադիրը՝ որպես հեռատես քաղաքական գործիչ ու դիվանագետ, լավ էր հասկանում տեղական բնակչության համակրանքը շահելու և նրա ցուցաբերած օգնության կարևորությունը հակաթուրքական պայքարում:

Պարսկական և օսմանյան զորքերի միջև *1735 թ. հունիսին* խոշոր ճակատամարտ տեղի ունեցավ *Եղվարդ* գյուղի մոտ, որտեղ օսմանցիները ծանր պարտություն կրեցին: Պարսկական բանակի կազմում թուրքերի դեմ մարտնչում էին նաև հայ զինվորներն ու

աշխարհազորայինները: Նադիրի բանակում էին Արևելյան Հայաստանի նշանավոր գործիչներ ***Դիզակի մելիք Եգանը, Գեղարքունիքի մելիք Շահնազարը, Երևանի մելիք Հակոբջանը*** և ուրիշներ:

Թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր զորքերը դուրս բերել Այսրկովկասից: ***1736 թ. Էրզրումում*** Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց պայմանագիր, որով Թուրքիան կրկին ճանաչում էր Պարսկաստանի տիրապետությունը Արևելյան Հայաստանում և Արևելյան Վրաստանում: Նադիրը 1736 թ. հռչակվեց Պարսկաստանի նոր շահ: Նրա տիրապետության ժամանակ Պարսկաստանը կրկին դարձավ Արևելքի հզոր պետություններից մեկը:

Հայկական ինքնավարությունը Արցախում (Խամսայի մելիքություններ): Նադիր շահը հաշվեհարդար տեսավ այն ցեղերի հետ, որոնք օժանդակել էին թուրքական զորքերին: 1736 թ. Նադիրը Ղարաբաղի բեկլարբեկությունը բաժանեց երկու մասի՝ Գանձակի խանությունից անջատելով Արցախը և դարձնելով այն առանձին վարչական միավոր: Նա վերահաստատեց Արցախի ներքին վարչական բաժանումն ու մելիքների ժառանգական իրավասությունները: ***Արցախի (Ջրաբերդի, Գյուլիստանի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի)*** մելիքությունները սկսեցին անվանվել ***Խամսայի (հինգ) մելիքություններ:*** Դրանց կառավարիչ նշանակվեց ***Դիզակի մելիք Եգանը,*** որը միավորում էր նաև Արցախի մելիքների ռազմական ուժերը: Վերջինս ստացավ նաև խանի տիտղոս: Մելիք Եգանի մահից հետո կառավարչի պաշտոնն անցավ նրա որդի ***Արամին,*** իսկ այնուհետև՝ վերջինիս եղբորը՝ մելիք ***Եսայուն:***

Նադիր շահի կառավարման ժամանակ Արցախի մելիքները պահպանեցին իրենց բոլոր նախկին իրավունքները: Յուրաքանչյուր մելիք ուներ իր զորքը, որն անհրաժեշտության դեպքում կարող էր հասնել ավելի

Հասան-Ջալալյան կաթողիկոս. Գանձասարի եկեղեցի

քան 1000–1500 զինվորի: Արցախի մելիքությունների սահմանները տարածվում էին Գանձակի հարավային շրջաններից մինչև Արաքս գետը: Նադիր շահի մահից հետո ևս հայ մելիքները հաջողությամբ խափանում էին Արցախի հարևանությամբ հաստատվելու մահմեդականների բոլոր փորձերը և ավերում նրանց հիմնադրած ամրությունները: Արցախի հարթավայրային մասում մահմեդականները երկար ժամանակ զբաղված էին ավարառությամբ ու կողոպուտներով, հաճախակի հարձակումներ էին գործում հայ մելիքների տիրույթների վրա:

Իրենց տիրապետությունը պահպանեցին նաև Սյունիքի և Ղարադաղի հայկական մելիքությունները: Սևանի հարավարևելյան մասում իշխող ***Մելիք-Շահնազարյան*** տոհմի ներկայացուցիչները Նադիրի իշխանության տարիներին ոչ միայն վերահաստատվեցին ու պահպանեցին իրենց գոյությունն ու իրավունքները, այլև ավելի ամրապնդեցին իրենց դիրքերը: Նրանք Երևանի խանից անկախ ճանաչվեցին: Արարատյան երկրի քալանթար նշանակվեց

«ՄԱՆԹԱՐ Ս. ԽԱՉ ՍՏԱՑԻՆ»
ԵՐԵՎԱՆ

Մելիքջան Մելիք-Շահնազարյանցը: Վերջինիս մահից հետո նրա որդի ***մելիք Մանուչարը*** նշանակվեց Երևանի ու Նախիջևանի զորահրամանատար: Մելիք Մանուչարը մեծ վստահություն էր վայելում Նադիրի մոտ: Նա իր զորամասով մասնակցել էր Նադիրի՝ Հնդկաստան կատարած արշավանքին:

Արցախի ինքնավարությունը մարմնավորում էր նաև հոգևոր իշխանությունը՝ Գանձասարի կաթողիկոսությունը: Վերջինս եռանդուն մասնակցություն էր ունենում ազատագրական շարժման մեջ: Այն Արցախի ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ ուժերի համախմբման ու նրանց միասնականության համար պայքարի հիմնական կենտրոնն էր: 1700 թ. մինչև իր կյանքի վերջը ազատագրական եռանդուն գործունեություն էր ծավալել Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսը՝ շարունակելով իր նախորդների ազգանպաստ քաղաքականությունը: Եսայի կաթողիկոսի մահից հետո էլ ***Գանձասարի կաթողիկոսարանը*** մնում էր հայոց ազատագրական գաղափարախոսության ու շարժման կարևոր կենտրոններից մեկը: Այնտեղ էին կազմակերպվում գաղտնի խորհրդակցություններ՝ քննարկելու Հայաստանի ազատագրության տարբեր ծրագրեր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ միջոցներով էր Նադիրը փորձում շահել հայերի համակրանքը: Ե՞րբ է տեղի ունեցել Եղվարդի ճակատամարտը. ի՞նչ ավարտ է այն ունեցել: Ինչո՞վ եք բացատրում այն հանգամանքը, որ Նադիրի բանակի կազմում թուրքերի դեմ մարտնչում էին նաև հայ զինվորներն ու աշխարհազորայինները:
2. Որո՞նք էին Խամսայի մելիքությունները: Ի՞նչ իրավունքներ ունեին Խամսայի մելիքները: Հայաստանի ուրիշ ո՞ր շրջաններում էին պահպանվել հայկական մելիքություններ: Ի՞նչ դեր է խաղացել Գանձասարի կաթողիկոսությունը հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ:

§ 5. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ

Պայքարի գաղութահայ կենտրոնները: XVIII դ. կեսերից հայ ազատագրական շարժման մեջ սկսում են աշխուժանալ գաղութահայ կենտրոնները: Դրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ ուներ հնդկահայ գաղութը:

Հնդկաստանում հայերը հաստատվել էին դեռևս XVI–XVII դդ.: Նրանք զբաղվում էին գերազանցապես վաճառականությամբ: Հայկական խոշոր և ծաղկուն համայնքներ կային Հնդկաստանի շատ քաղաքներում: XVII դ. երկրորդ կեսից, երբ եվրոպական պետությունները սկսեցին ներթափանցել Հնդկաստան, հայերն արդեն այնտեղ մեծ կշիռ ունեին և լուրջ մրցակից էին եվրոպական վաճառականների համար: Անգլիական ***«Արևելահնդկական ընկերությունը»*** Հնդկաստան մուտք գործելը դյուրացնելու և միաժամանակ հայ վաճառականության մրցակցությունից խուսափելու նպատակով ***1688 թ. պայմանագիր*** է կնքում նրանց հետ: Դրա համաձայն՝ հայերն իրենց ապրանքները անգլիական նավերով փոխադրելու իրավունք են ստանում:

Ամրապնդվելով Հնդկաստանում՝ անգլիացիները ձգտում էին միայնակ տիրանալ հնդկական առևտրին և հետզհետե սահմանափակել հայ վաճառականության իրա-

փունքները: Անգլիացիներն ունեին խոշոր նավատորմ, կանոնավոր բանակ, ուստի կարողացան զենքի ուժով տիրանալ գրեթե ամբողջ Հնդկաստանին: Հնդկահայ բուրժուազիայի մի մասն սկսում է գիտակցել հայրենիքի, սեփական պետության ու բանակի անհրաժեշտությունն ու նշանակությունը: Հնդկահայ այդ գործիչներից էր ***Հովսեփ Էմինը:***

Հովսեփ Էմին. գործունեության նշանակությունը: Էմինը ծնվել է 1726 թ. Պարսկաստանի Համադան քաղաքում, որտեղից նրանց ընտանիքը տեղափոխվել է Կալկաթա: Նա ծանոթ էր ինչպես պարսկա-թուրքական լծին ենթակա հայ ժողովրդի վիճակին, այնպես էլ ականատես էր Հնդկաստանում հայ վաճառականության դժվարին կացությանը:

Երիտասարդ Էմինը որոշում է մեկնել Անգլիա, սովորել ռազմական գործը և ձեռնամուխ լինել Հայաստանի ազատագրմանը: Նրան ոգևորում էին Արցախի և Սյունիքի ազատագրական հերոսական պայքարի մասին տեղեկությունները:

1751 թ. Էմինը, հակառակ հոր կամքին, որը նրան ուզում էր վաճառական դարձնել, ծառայության է մտնում Անգլիա մեկնող մի նավում և ուղևորվում Անգլիա:

Անգլիայում Հովսեփ Էմինն ընդունվում է ***Վուլվիչի*** զինվորական ակադեմիան, ծանոթանում անգլիական քաղաքական ու պետական գործիչների հետ: Ակադեմիայում նա հմտանում է ռազմական գործի մեջ, ուսումն ավարտելուց հետո մեկնում Գերմանիա՝ մասնակցելու Ֆրանսիայի դեմ մղվող պատերազմին:

1759 թ. Հ. Էմինը գալիս է Հայաստան, որտեղ մոտիկից ծանոթանում է տիրող իրավիճակին: Նա համոզվում է, որ թուրքական տիրապետության դեմ ազատագրական պայքար կարելի է սկսել միայն որևէ հարևան տերության օժանդակությամբ: Այդպիսի հնարավոր դաշնակից կարող էր լինել Ռուսաստանը կամ Վրաստանը:

Վերադառնալով Անգլիա՝ Էմինը ներկայանում է Անգլիայում ռուսական դեսպան ***Գոլիցինին:*** Նրանից վերցնելով Ռուսաստանի վարչապետ ***Վորոնցովին*** ուղղված հանձնարարական նամակ՝ 1761 թ. ճանապարհվում է Պետերբուրգ: Վորոնցովին Էմինը ներկայացնում է Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը, ցանկություն հայտնում լինել Վրաստանում: Նա հայրենիքի ազատագրության համար մտադիր էր վրաց ***Հերակլ II*** թագավորի հետ դաշնակ-

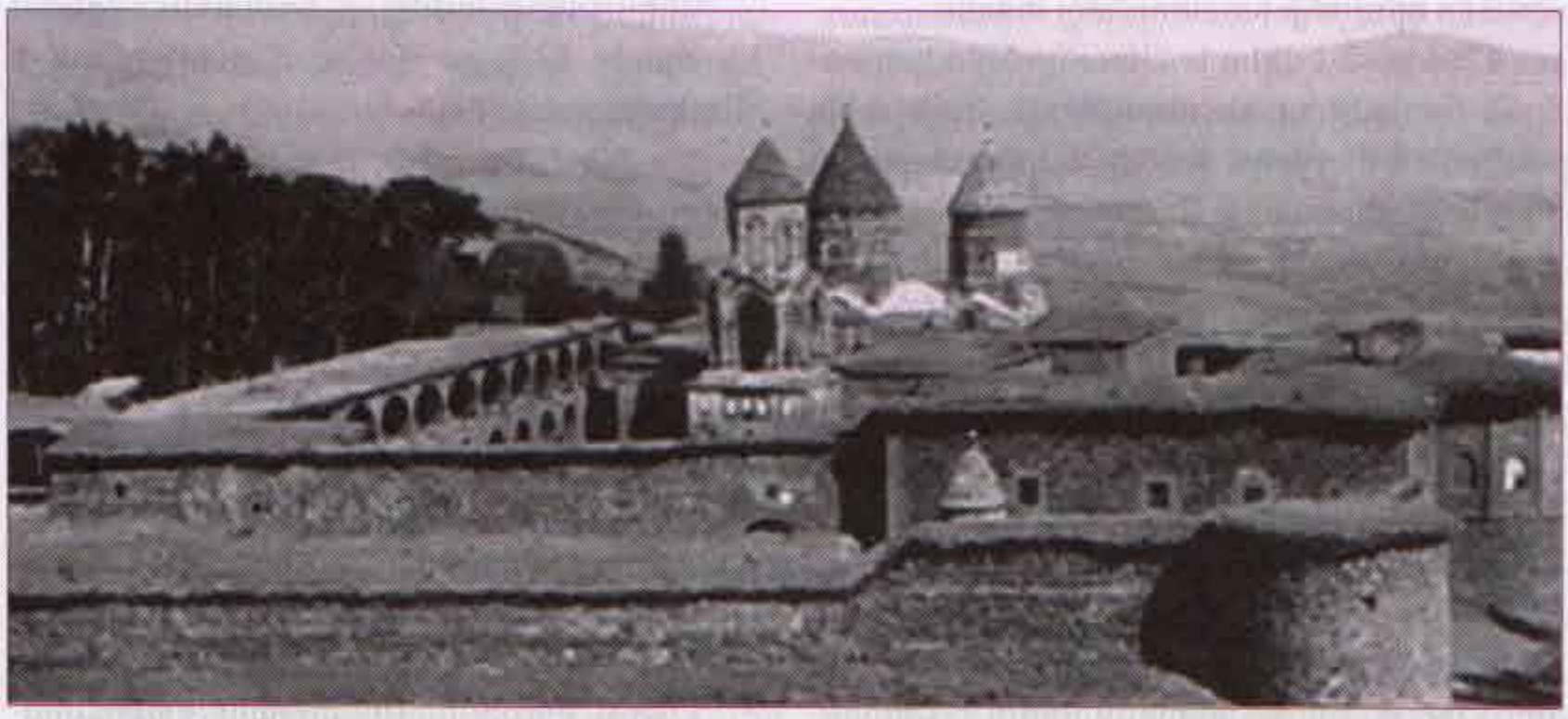

Մշո Ս. Կարապետ վանքը

ցած պայքարել թուրքական տիրապետության դեմ:

Վորոնցովն ընդառաջում է Էմինի խնդրանքին և Հերակլ II թագավորին ուղղված նամակով նրան ճանապարհում է Վրաստան: Մոսկվայում Հովսեփ Էմինին է միանում *Մովսես Բաղրամյանը*, իսկ Աստրախանում հավաքագրվում է կամավորների ջոկատ, որն ուղեկցում է Էմինին:

Վրաց թագավորը համաձայնում է օժանդակել Էմինի ծրագրերին և նրան հանձնարարում վրաց զորքերին վարժեցնել եվրոպական ռազմական արվեստով:

Հայաստանում ազատագրական շարժումը կազմակերպելու համար Էմինը կապեր է հաստատում Մշո Ս. Կարապետ վանքի *վանահայր Հովնանի* հետ: Վերջինս մեծ աշխատանք էր տանում ջոկատներ հավաքագրելու և օսմանյան հպատակությանը ենթակա քրդերի, ասորիների հետ համագործակցելու ուղղությամբ: Հովնանը պնդում էր, որ Էմինը Հայաստան գալու ժամանակ ունենա վրաց թագավորի կողմից տրամադրված թեկուզև փոքրիկ մի զորաջոկատ: Դրանով թուրքերը կհամոզվեին, որ վրացիներն էլ են հակաթուրքական պայքարում հայերի հետ: Հերակլ II-ը, զգուշանալով Թուրքիայի հետ ընդհարումից, երկար ժամանակ տատանվում էր որոշակի խոստումներ տալու:

1764 թ. Հ. Էմինը և Հերակլը խրախուսական նամակներ են ուղարկում Հովնանին, սակայն Երևանում խանի մարդկանց կողմից նամակատարը ձերբակալվում է: Տեղեկանալով այդ մասին՝ *Սիմեոն Երևանցի* կաթողիկոսը նամակով կշտամբում է Հերակլ II-ին հայ ժողովրդի համար վտանգավոր անշրջահայաց քայլերի համար: Զգուշանալով հետագա անախորժություններից՝ Հերակլը Հովսեփ Էմինից պահանջում է հեռանալ Վրաստանից:

Հովսեփ Էմինն անցնում է Հյուսիսային Կովկաս, որտեղ մնում է ավելի քան մեկ տարի: 1766 թ. Էմինը վերադառնում է Հայաստան և հանգրվանում Գետաշենում՝ *Գյուլիստանի մելիք Հովսեփի* մոտ: Էմինը Գետաշենում մասնակցում է Գանձակի խանի անակնկալ արշավանքի դեմ մելիք Հովսեփի մղած ճակատամարտին: Հայկական զորքերը ջախջախիչ պարտության են մատնում խանի բանակը, հետապնդում մինչև Գանձակի դարպասները և պաշարում քաղաքը: Հերակլ II-ի միջնորդությամբ հայկական զորքը դադարեցնում է պաշարումը, իսկ մելիք Հովսեփը տեղափոխվում է Գյուլիստան: Մելիք Հովսեփի հետ Գյուլիստան է գնում նաև Հ. Էմինը:

Արցախի իրադրությանը ծանոթանալու համար Հ. Էմինը Շուշիում այցելում է Իբրահիմ խանին, ապա մեկնում Գանձասար: Այստեղ նրան տեղեկացնում են, թե Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը հրամայել է չընդունել և չօժանդակել Էմինին: Համոզվելով, որ Արցախում ևս կատարում են Սիմեոն Երևանցու հրամանը՝ Հ. Էմինը որոշում է կրկին վերադառնալ Ռուսաստան: Շամախիում լսելով, որ Խոյի ու Սալմաստի քրիստոնյաները պատրաստ են իրեն տրամադրելու 18 հազար զինվոր, Էմինը ճանապարհվում է Խոյ: Սակայն պահանջվող գումարը չունենալով՝ Էմինը չի կարողանում զորք վարձել:

Անհաջողությունները հուսահատեցնում են նրան: 1770 թ. Էմինը վերադառնում է Հնդկաստան:

Մովսես Սարաֆյանի ազատագրական ծրագիրը: XVIII դ. երկրորդ կեսին Ռուսաստանում հայ բնակչությունը շարունակում էր արագորեն աճել: 1768 թ. սկսված՝ ռուս-թուրքական պատերազմը և տարածվող լուրերը, թե ռուսները զորք են մտցնելու Այսրկովկաս, մեծ ոգևորություն առաջ բերեցին հայերի շրջանում: Ռուս-թուրքական պատերազմը մեծացնում էր Հայաստանը թուրք-պարսկական լծից ազատագրելու հույսերը:

1769 թ. հունիսին Աստրախանի մեծահա-

ռուստ *Մովսես Սարաֆյանը* այլ գործիչների գիտությամբ Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային (նախարարություն) է ներկայացնում Հայաստանի ազատագրության իր կազմած ծրագիրը: Այդ ծրագրում նա առաջարկում էր Ռուսաստանում բնակվող հայերից ու վրացիներից կազմել կամավորական զորաջոկատներ և ռուսական զորքերի հետ ուղարկել Վրաստան: Զորաջոկատների հրամանատարը պետք է լիներ հայազգի և ենթարկվեր ռուսական բանակի հրամանատարությանը: Սարաֆյանն առաջարկում էր հակաթուրքական պայքարի մեջ ընդգրկել նաև Արցախի մելիքներին՝ նրանց տրամադրելով ռազմական հանդերձանք և զենք: Սարաֆյանի համոզմամբ՝ ռուսական բանակը հեշտությամբ կարող էր տիրանալ Երևանին, որովհետև այնտեղ իշխող խանը կախման մեջ էր Հերակլ II-ից: Վերջինս կարող էր հայ, վրացի և ռուս զինվորներ ուղարկել Երևան և գահընկեց անել խանին: Ակնկալվում էր, որ Երևանի գրավումից հետո մեծ քանակությամբ հայ բնակչություն կտեղափոխվեր այնտեղ և կզինվորագրվեր ռուսական բանակին:

Մովսես Սարաֆյանն առաջարկում էր Թուրքիայի դեմ արշավանք սկսել Թիֆլիս-Ախալցխա-Կարս և Երևան-Բայազետ-Վան ուղղություններով: Մ. Սարաֆյանի ծրագրի համաձայն՝ Հայաստանն ազատագրելուց հետո պետք է ստեղծվեր հայկական պետություն, և Արցախի մելիքներից մեկը դառնար Հայաստանի թագավոր:

Հայաստանի ազատագրության Հյուսիսային ծրագիրը: Հայրենիքի ազատագրմամբ մտահոգ աշխարհասփյուռ գաղութների մեջ առանձնանում էին մասնավորապես ռուսահայ կենտրոնները: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ դեպի հարավ տարածվելու Ռուսաստանի ձգտումները և Հայաստանը ազատագրելու հայոց շարժումներն ու ծրագրերը համահունչ էին:

XVIII դ. 80-ական թթ. հատկապես աշխուժացան հայ պետականության վերականգնման համար դիվանագիտական բանակցություններն ու ազատագրական ծրագրի մշակումը: Դրան մեծապես խթանեց 1783 թ. Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև Գեորգիևսկում կնքված դաշնագիրը: Դրանով Ռուսաստանն իր հովանավորության տակ էր առնում Վրաստանը և զորք տրամադրում նրան: Այդ դաշնագիրը մեծ արձագանք գտավ հայկական շրջաններում: Դրա հետ մեծ հույսեր էին կապում ինչպես Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը Ռուսաստանում, այնպես էլ *Շահամիր Շահամիրյանը* Հնդկաստանում:

Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներ *Հովսեփ Արղությանը և Հովհաննես Լազարյանը* 1780-ական թվականների սկզբին բանակցություններ էին վարում ռուսական պետական գործիչների հետ՝ արշավանք կազմակերպելու և Հայաստանը ազատագրելու մասին:

Նրանք կազմում են նաև Հայաստանի ազատագրման և հայ-ռուսական դաշնագրի մի նախագիծ, որը բաղկացած էր 18 հոդվածից: Առաջարկվում էր Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքել հավիտենական դաշինք: Դրա համաձայն՝ Հայաստանում լինելու էր որոշակի քանակությամբ ռուսական զորք՝ երկիրը հնարավոր հարձակումներից պաշտպանելու համար: Հայաստանը պետք է հանքերից և եկամուտներից հարկ վճարեր Ռուսաստանին, իսկ պատերազմի ժամանակ ցուցաբերեր ռազմական օգնություն: Հայոց թագավորն ընտրվելու էր ռուսաց կայսրի կողմից, որն այնուհետև պետք է օծվեր էջմիածնում: Առաջարկվում էր Հայաստանի մայրաքաղաք դարձնել Վաղարշապատը կամ Անին: Սահմանվում էին Հայաստանի դրոշը, զինանշանը, շքանշանները և այլն: Նախկին հողատերերին վերադարձվելու էին իրենց կալվածքները,

սակայն առանց գյուղացիներին ձորտացնելու իրավունքի: Առաջարկվում էր Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքել առևտրական պայմանագիր, իսկ Կասպից ծովի ափին Հայաստանին տրամադրել նավահանգիստ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ XVIII դարի կեսերից աշխուժացան հայ ազատագրական շարժման գաղութահայ կենտրոնները: Ի՞նչը նպաստեց, որ հնդկահայ բուրժուազիայի մի մասը գիտակցեր հայրենիքի, սեփական պետության ու բանակի անհրաժեշտությունը և նշանակությունը:
2. Նկարագրե՛ք Հովսեփ Էմինի գործունեությունը: Ինչո՞ւ Սիմեոն Երևանցին հանդես եկավ Էմինի և Հովնանի ծրագրերի դեմ: Արդյոք ճի՞շտ էր կաթողիկոսը. հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ չիրականացան Էմինի ծրագրերը:
3. Ո՞վ էր Մովսես Սարաֆյանը. ներկայացրե՛ք Հայաստանի ազատագրության նրա ծրագիրը: Այդ ծրագրի ո՞ր առաջարկի հետ համաձայն չեք. ինչո՞ւ:
4. Հայաստանի ազատագրությամբ մտահոգ գաղութներում ինչո՞վ էին առանձնանում ռուսահայ կենտրոնները: Ներկայացրե՛ք Հ. Լազարյանի և Հ. Արղությանի ծրագիրը: Համեմատե՛ք այն Սարաֆյանի ծրագրի հետ:

§ 6. ՀՆԴԿԱՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Մադրասի հայրենասիրական խմբակը: Հայաստանի ազատագրությունը նախապատրաստելու համար Շահամիր Շահամիրյանի գլխավորությամբ Մադրասում ստեղծված խմբակի անդամները XVIII դ. 70–80-ական թթ. կատարեցին դիվանագիտական ու կազմակերպչական մեծ աշխատանք:

Հովսեփ Էմինը, Հնդկաստան վերադառնալով, շարունակեց ազատագրական-հայրենասիրական քարոզչությունը, որը ոգեշնչում էր նաև Մադրասի հայերին: Այդ նպատակով էր նա շարադրել իր կյանքի պատմությունը՝ ***«Հովսեփ Էմինի կյանքը և արկածները»*** վերնագրով: Հնդկահայերը որոշում են Էմինի տրամադրության տակ դնել 12 հազար ռուփի՝ բանակ ստեղծելու համար: Մեծահարուստ ***Գրիգոր Խոջաջանյանը*** հայտնում է, որ ինքը պատրաստ է այդ ծրագրի համար կտակել իր ունեցվածքի մեկ երրորդը, եթե այդ ծրագրին հավանություն տա նաև Սիմեոն կաթողիկոսը:

Հայաստանի ազատագրությունը, ըստ Շ. Շահամիրյանի, պետք է իրականանար օտարի լծի դեմ համաժողովրդական ապստամբության շնորհիվ: Այն պետք է գլխավորեին Արցախի մելիքներն ու Էջմիածնի հոգևորականները: Հայ ժողովուրդը կարող էր օժանդակություն ստանալ Վրաստանից և Ռուսաստանից:

Մադրասում տպագրված ***«Նոր կենդրակ, որ կոչի յորդորակ» և «Որոգայթ փառաց»*** գրքերը Շ. Շահամիրյանն ուղարկում է ոչ միայն Սիմեոն կաթողիկոսին, այլև Արցախի մելիքներին, Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին, Հերակլ II թագավորին: Շ. Շահամիրյանը նամակագրական աշխույժ կապ էր ստեղծել նրանց հետ: Նա կապված էր նաև Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի, Հովհաննես Լազարյանի և շատ ուրիշների հետ:

Հերակլ II թագավորին նա առաջարկում էր Վրաստանում կատարել բարեփոխումներ, որոնք կհզորացնեին երկիրը: Վրաս-

տանն օգտակար կլիներ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Վրաց թագավորին օգնելու նպատակով Շ. Շահամիրյանը թանկարժեք նվերներ ուղարկեց և անգամ պատրաստակամություն հայտնեց տեղափոխվելու Վրաստան:

Վրաց թագավորն իր հերթին ***Լոռու գավառը*** նվիրաբերեց Շ. Շահամիրյանին և նրան շնորհեց նաև իշխանի տիտղոս: 1790 թ. Հերակլ II-ը Շ. Շահամիրյանի առաջարկությամբ հատուկ ուղերձ է հղում Պարսկաստան քշված հայ ժողովրդին՝ հրավիրելով բնակություն հաստատելու Վրաց թագավորության կազմում գտնվող հայաբնակ գավառներում: Այդ ուղերձը 1792 թ. հայերենով տպագրվել է Մադրասում:

«Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և «Որոգայթ փառաց» աշխատությունները: Հովսեփ Էմինի ու Մովսես Բաղրամյանի վերադարձը Հնդկաստան կարևոր նշանակություն ունեցավ գաղթօջախի կյանքում: Նրանք համոզեցին հնդկահայ ուրիշ գործիչների ևս, որ առանց ժողովրդի լայն աջակցության Հայաստանի ազատագրման գործում հնարավոր չէ հասնել հաջողության: Հետևաբար անհրաժեշտ է միավորել հայ երիտասարդությանը, նրանց դաստիարակել հայրենասիրության ու ազգային արժանապատվության ոգով:

Հայ ժողովրդի մեջ ազատագրական գաղափարների տարածման, երիտասարդությանը հայրենի երկրի պատմությանն ու մշակույթին ծանոթացնելու համար անհրաժեշտ էր գրականություն ունենալ: Նման գրքեր տպագրելու համար հնդկահայ մեծահարուստ Շահամիր Շահամիրյանը ***1771 թ. Մադրաս*** քաղաքում հիմնում է հայկական տպարան: 1772 թ. այդ տպարանում լույս է ընծայվում Մովսես Բաղրամյանի ***«Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ»*** գիրքը: Հայ իրականության մեջ դա առաջին հրապարակախոսական տպագիր աշխատությունն էր:

Գրքում ներկայացվում են հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը, նրա աշխարհագրական լայնարձակ սահմանները, և դրան է հակադրվում առկա վիճակը, երբ երկիրը կողոպտվում է օտարների կողմից: Գիրքը կոչ էր անում հայ երիտասարդներին դուրս գալու օտար բռնակալների դեմ և զենքի ուժով հասնելու ազատության. *«Խիզախությամբ եղեք, եղեք նմանվողներ մեր նախահոր՝ քաջ Արամի որդիներին, որ միգուցե թե այդպիսով կարողանանք վերագտնել մեր հայրենիքն Արարատյան»:* «Նոր տետրակի» մեջ հեղինակը քննադատում է միապետական կարգը՝ այն համարելով հայոց պետականության անկման պատճառներից մեկը: Մեկ մարդը ի վիճակի չէ անսխալ կառավարել, իսկ թագավորի սխալը դժբախտություն է երկրի համար: Ուստի առաջարկվում է ստեղծել սահմանադրություն և երկիրը կառավարել ժողովրդի ընտրովի ներկայացուցիչների միջոցով:

Ստանալով «Նոր տետրակը» և զգուշանալով հայ երիտասարդների անժամանակ ապստամբելու վտանգից՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը կարգադրում է հավաքել և այրել այդ գիրքը, փակել տպարանը և հեռացնել Մովսես Բաղրամյանին: Նրա սպառնալիքները, սակայն, չկասեցրին գրքի տարածումը: 1786 թ. «Նոր տետրակը» թարգմանվում է ռուսերեն և լույս է տեսնում Պետերբուրգում երկու հազար տպաքանակով, իսկ այնուհետև թարգմանվում է նաև վրացերեն:

Շարունակելով «Նոր տետրակի» գաղափարները՝ Մադրասի խմբակի անդամները կազմում և հրատարակում են ***«Որոգայթ փառաց»*** գիրքը: Այն ապագա հայկական պետության կառավարման համար նախատեսված օրենքների հավաքածու էր, որը պետք է կիրառվեր երկիրը Հայաստանի անկախության վերականգնումից հետո:

Հայոց ապագա պետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ ***«Հայոց կունը»***, պետք է կազմվեր ժողովրդի կողմից ընտր-

ված փոխանորդներից (պատգամավորներից)։ Հայաստանում պետք է իշխեր օրենքը։ «Հայոց տունը» պարտավոր էր ստեղծել գործադիր իշխանություն (կառավարություն)։ Այդ նպատակով փոխանորդներից պետք է ընտրվեին տասներեք հոգի, որոնցից մեկը վիճակահանությամբ դառնալու էր նախարար (նախագահ), իսկ մյուսները՝ նախարարի խորհրդակիցներ։ Նախարարը լինելու էր օրենքների առաջին կատարողը և զորքի գլխավոր հրամանատարը։ «Որոգայթ փառաց» գիրքը սահմանադրական հանրապետություն ստեղծելու ծրագիր էր և հայ քաղաքական մտքի կարևոր նվաճումներից մեկը։

Հայաստանի ազատագրության Հարավային (Շահամիր Շահամիրյանի) ծրագիրը։ Ռուսաստանի հովանու տակ հայկական պետականությունը վերականգնելու 20 հոդվածից բաղկացած նախագիծ էր կազմել Շահամիր Շահամիրյանը։ Այս նախագծով Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրված Հայաստանը պետք է հռչակվեր հանրապետություն՝ խորհրդարանական կառուցվածքով։ Կառավարությունը գլխավորելու էր ազգությամբ հայ նախարարը։ Հայաստանում 20 տարի ժամկետով անհրաժեշտ էր համարվում տեղակայել 6–հազարանոց ռուսական զորք։ Հայաստանն անհրաժեշտության դեպքում պետք է զորք տրամադրեր Ռուսաստանին։ Առաջարկվում էր երկու երկրների միջև սահմանել ազատ երթևեկություն։ Հայաստանի կառավարությունը Պետերբուրգում պետք է ունենար իր դեսպանը։

Հովսեփ Արղությանի ծրագրի օրինակով Շ. Շահամիրյանի նախագիծը ևս ներկայացվել է ռուսական կառավարությանը, սակայն իշխանությունների կողմից դրանք բավարար ուշադրության չեն արժանացել ու չեն քննարկվել։

Հայոց եկեղեցին և ազատագրական պայքարը XVIII դարում։ Պետականության բացակայության պայմաններում հայ ժողովրդի տարաբնակ հատվածները համախմբող կառույցը Հայոց եկեղեցին էր։ Հայոց կաթողիկոսի հոգևոր հեղինակությունն ու աշխարհիկ իրավասություններն ընդունում էին նաև օտար գահակալները՝ մեծարելով նրան «խալիֆա» անվանումով։

Օտար լծից Հայաստանի ազատագրումը հնարավոր էր հայրենիքում հայ բնակչության հոծ զանգվածների առկայությամբ, նրանց տնտեսական վիճակի բարելավմամբ ու նաև օտար պետությունների հետ դաշինքի ձևավորման միջոցով։ Հայոց Եկեղեցին և Ամենայն հայոց կաթողիկոսը ոչ միայն պայքար էին մղում եկեղեցու միասնության, օտար դավանանքներից և աղանդներից հայ ժողովրդին զերծ պահելու համար, այլև հնարավոր քայլերի էին դիմում օտար տիրապետության պայմաններում հայ բնակչության տնտեսական ու իրավական շահերը պաշտպանելու ուղղությամբ։

XVIII դարում հայոց կաթողիկոսները՝ ***Անդրեաս Դարբեր Համադանցի, Աբրահամ Կրետացի*** և այլք, պարսից տիրակալներից բազմիցս պահանջել են հայ բնակչության մեջ մահմեդականություն ընդունած անձնավորություններին զրկել իրենց հարազատների ունեցվածքը առաջնահերթ ժառանգելու իրավունքից, որը հայտնի էր «իմամ Ջաֆարի օրենք» անվանումով։ Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի միջնորդությամբ պարսից տիրակալ Նադիրը չեղյալ հայտարարեց Թիֆլիսի հայերի մի մասին Խորասան փոխադրելու վերաբերյալ իր իսկ հրամանը։

Նվիրված լինելով հայրենիքի և ժողովրդի ազատության գործին՝ Հայոց եկեղեցու նշանավոր առաջնորդները միաժամանակ շրջահայաց քաղաքականությամբ ձգտում էին հոգալու և ապահովելու հայ բնակչության անվտանգությունը։ Երևանի խանի կողմից Հերակլ II թագավորի նամակատարի ձերբակալման և նամակների բովանդակության հրապարակման առիթով ***Սիմեոն Երևանցի*** կաթողիկոսը մեղադրում և նա-

խատում է Հերակլ II վրաց թագավորին: Նա ընդգծում էր զանգվածային կոտորածների վտանգը, որ կարող էր սպառնալ հայ ժողովրդին ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլև ամենուրեք, որտեղ նա սփռված էր: Դա է պատճառը, որ Սիմեոն Երևանցին առանց անհրաժեշտ նախապատրաստության վտանգավոր է համարում ազատագրական պայքարի մասին լուրերի տարածումը մահմեդական բնակչության միջավայրում:

XVIII դ. իրատեսորեն գնահատելով տարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցությունը՝ Հայոց եկեղեցու առաջնորդները հայոց ազատագրական պայքարի հնարավոր դաշնակից էին համարում հզորացող Ռուսաստանը: Ուստի և փորձում էին ռուսական արքունիքի հետ հարաբերությունների հաստատումով նախադրյալներ ստեղծել Հայաստանի ազատագրության գործում Ռուսաստանի օժանդակությունը ստանալու համար:

1766 թ. Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կողմից ռուսաց արքունիք ուղարկված դեսպանության շնորհիվ սկիզբ են առել Ռուսաստանի և Հայոց եկեղեցու միջև պաշտոնական հարաբերությունները: Ստանալով Եկատերինա II կայսրուհու և կանցլեր Պանինի դրական պատասխանը՝ Սիմեոն Երևանցին սահմանում է ռուսական արքունիքին նվիրված ժամերգություն՝ ընդգծելու Ռուսաստանի կողմից հայերին սատարելու իր ակնկալիքը:

Հայոց կաթողիկոսը դատապարտում էր աշխարհիկ իշխողներին՝ տարածաշրջանում օտար դավանանքների ներթափանցման դեմ նրանց կողմից անբավարար պայքարի, հանդուրժողականության կամ անտարբերության համար: Նա հաճախ միջնորդի դեր էր ստանձնում աշխարհիկ գահակալների միջև: Այսպես՝ 1765 թ., երբ Հերակլ II վրաց թագավորը մեծ բանակով ներխուժել էր Արարատյան դաշտ հարկի վճարումից խուսափող Երևանի խանին պատժելու նպատակով, Սիմեոն Երևանցուն հաջողվում է, միջնորդի դեր ստանձնելով, Երևանի խանից պարտավորություն կորզել հարկի վճարումը շարունակելու վերաբերյալ: Այդպիսով նա կանխում է վրաց բանակի կողմից Արարատյան դաշտի հայկական գյուղերի բնակչության կողոպուտն ու հնարավոր արյունահեղությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայաստանի ազատագրության գործով ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին Հնդկաստանում: Ո՞վ էր գլխավորում Մադրասի հայրենասիրական խմբակի աշխատանքները: Ըստ Շ. Շահամիրյանի՝ ինչպե՞ս էր իրականանալու Հայաստանի ազատագրությունը:
2. Ի՞նչ էր բովանդակում «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» գիրքը: Համառոտ ներկայացրեք «Որոգայթ փառաց» գիրքը: Համեմատեք այն ՀՀ Սահմանադրության հետ:
3. Ներկայացրեք Հայաստանի ազատագրության Շահամիրյանի ծրագիրը: Համեմատեք այն Արղությանի և Սարաֆյանի ծրագրերի հետ: Ձեր կարծիքով՝ այդ ծրագրերից ո՞րն է նախընտրելի: Ինչո՞ւ:
4. Ի՞նչ դեր էր ստանձնել Հայոց եկեղեցին պետականության բացակայության պայմաններում: Օտար տիրակալներն ինչ անունով էին մեծարում Հայոց կաթողիկոսին: Հայոց եկեղեցու միասնությանը սպառնացող ինչ վտանգներ կային: Թվարկեք Հայաստանի ազատագրության գործում ներդրում ունեցած հայ հոգևորականների: Ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Վարչաքաղաքական իրավիճակը: XIX դ. սկզբի դրությամբ Հայաստանը բաժանված էր Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի (Պարսկաստան) միջև: Այդ ժամանակ Արևելյան Հայաստանը և Այսրկովկասի մնացած տարածքները մասնատված էին ավատատիրական կիսանկախ մանր իշխանությունների: Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը ենթակա էր Իրանին և կազմված էր ***Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Գանձակի ու Մակուի*** խանություններից: Արևելյան Այսրկովկասի պարսկահպատակ Ղուբայի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի և Թալիշի խանություններում զգալի թիվ էին կազմում հայերը: Արևելյան Վրաստանն ընդգրկող Քարթլի-Կախեթի թագավորության սահմաններում էին ներառված հյուսիսային Հայաստանի մի քանի գավառներ՝ ***Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը, Ղազախի*** հարավային մասը (այժմ՝ Իջևան):

Երևանի խանությունը, որը հիմնականում ներառում էր Արարատյան դաշտն ու նրա հարակից շրջանները, բաժանված էր 15 գավառների՝ մահալների: Նրա կառավարիչ ***սարդարը*** (զորագլուխ, զորահրամանատար) օժտված էր ռազմավարչական մեծ իշխանությամբ և պարսից շահի հրամանով պիտի հսկեր նաև հարևան խանությունների կառավարիչների գործողությունները: Մահալների կառավարումը երբեմն իրականացնում էին հայ մելիքները: Որոշ ժամանակ Երևան քաղաքի հայ բնակչության կառավարումը եղել է ***Մելիք-Աղամալյանների*** ձեռքում:

Նախիջևանի խանությունը կազմված էր 10 մահալներից: Ղարաբաղի խանությունը զբաղեցնում էր պատմական Արցախի տարածքը և Զանգեզուրի զգալի մասը: Երբեմնի Խամսայի հայկական ինքնիշխան մելիքությունների սահմաններում ձևավորված այս վարչամիավորը գերազանցապես հայաբնակ էր: Այստեղ հայ մելիքները շարունակում էին պահպանել իրենց ազդեցությունը: Նրանք, ինչպես նաև մեծահարուստները, պահպանում էին իրենց արտոնությունները: Պարսկական բանակում, այդ թվում՝ շահական և խանական թիկնազորերում կար հայ զինվորականություն, որի նկատմամբ պարսկական իշխանությունները հատուկ վստահություն էին տածում:

Հայ բնակչությունը ենթարկվում էր ազգային, կրոնական ու սոցիալական դաժան հալածանքների: Երկրում ստեղծված անտանելի պայմանները հարկադրում էին հայերին զանգվածաբար արտագաղթել այլ երկրներ: Հատկանշական է, որ Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների ավելի քան հազար բնակավայրերի մոտ մեկ երրորդն ամայի ու անմարդաբնակ էր: Պարսկական իշխանություններն անընդհատ արտագաղթող հայերի բնակավայրերը բնակեցնում էին քոչվոր մահմեդական ցեղերով:

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման սկիզբը: Հայ ազատագրական շարժման գործիչների մոտ գնալով խորանում էր այն համոզմունքը, որ միայն հարևան Ռուսաստանի օգնությամբ հայ ժողովուրդը կկարողանա ազատագրվել թուրքական և պարսկական տիրապետությունից, վերականգնել իր պետականությունը կամ ձեռք բերել ինքնավարություն:

XIX դ. սկզբին Ռուսական կայսրությունը, օգտագործելով Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների, առաջին հերթին հայերի ազատագրական ձգտումները, սկսեց իրականացնել երկրամասը գրավելու իր վաղեմի քաղաքական ծրագիրը:

1801 թ. ռուսական արքունիքը Քարթլի-Կախեթի թագավոր Գեորգի XII-ի մահվանից հետո թույլ չտվեց թագաժառանգի գահակալումը և Արևելյան Վրաստանը բռնակցեց Ռուսաստանին: Վրաց թագավորության հետ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև հայկական գավառներ Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը:

Դարասկզբին Էջմիածնի կաթողիկոսական գահի շուրջ պայքար սկսեցին միաժամանակ կաթողիկոս հռչակված *Դավիթ ու Դանիել* եպիսկոպոսները: Ռուսական կառավարությունը, հասկանալով ամբողջ Անդրկովկասը խաղաղ ճանապարհով նվաճելու իր մտադրությունների համար հայոց կաթողիկոսի ազդեցության նշանակությունը, միջամտեց խնդրին և պաշտպանության տակ առավ ռուսական կողմնորոշում ունեցող Դավիթ կաթողիկոսին: Այդ հանգամանքն ավելի սրեց ռուս-պարսկական հարաբերությունները:

Պարսկաստանը ոչ միայն չէր հաշտվել Այսրկովկասում ռուսական ազդեցության տարածման մտքի հետ, այլև ձգտում էր Կովկասյան լեռնաշղթայից հյուսիս մղել ռուսներին:

Վրաստանում տեղակայված ռուսական զորքերը գեներալ Պ. Ցիցիանովի հրամանատարությամբ 1804 թ. սկզբին դիմում են ռազմական գործողությունների և շեշտակի գրոհով գրավում *Գանձակը (Գյանջա)*: Սկսվում է ռուս-պարսկական պատերազմ (1804-1813 թթ.): Հունիսի վերջին Էջմիածնի մոտ պարսից գահաժառանգ Աբաս-Միրզայի ուժերը պարտություն են կրում ռուսական զորքերից: Սակայն շուտով բազմաթիվ հանգամանքներ ստիպում են Ցիցիանովին դադարեցնել Երևանի պաշարումը ու վերադառնալ Թիֆլիս:

1805 թ. ռուսական զորքերը վերսկսում են հարձակումը և գրավում Շորագյալի (Շիրակ) սուլթանության կենտրոն *Արթիկը*, և Շիրակն անցնում է Ռուսաստանին: Մայիսին *Ղարաբաղի խանությունը* ևս անցնում է Ռուսական կայսրությանը:

Ռուսների ռազմական հաջողություններն անհանգստացնում են Ֆրանսիային, Անգլիային և Օսմանյան կայսրությանը, որոնք ձգտում են ընդհանուր դաշինք ստեղծելու Ռուսաստանի դեմ: Երկուստեք ծավալված դիվանագիտական պայքարը 1806 թ. վերջին հանգեցնում է ռուս-թուրքական պատերազմի (1806-1812 թթ.):

1808 թ. սեպտեմբերին նոր գլխավոր հրամանատար գեներալ Ի. Գուդովիչի զորքերը երկրորդ անգամ արշավում են Երևանի վրա: Պարսիկները կատաղի դիմադրություն են ցույց տալիս և նոյեմբերին հետ մղում ռուսների գրոհները:

Հայերը 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում: XIX դ. սկզբին Անդրկովկասի համար մղված պատերազմներում Ռուսաստանի հաջողությունների մեջ հայերն ունեցան ծանրակշիռ ներդրում:

Հայերի ստեղծած աշխարհազորային ջոկատներն ինքնապաշտպանական մարտեր էին մղում ինչպես իրենց բնակավայրերի համար, այնպես էլ մասնակցում էին ռազմական գործողություններին: Ռուսական զորակազմին մեծ օգնություն է ցույց տալիս Գյուլիստանի մելիք Աբովի որդու՝ Ռոստոմ (Ռուստամ) բեկի գլխավորած հայկական հեծյալ ջոկատը: Հայ աշխարհազորայիններից շատերն ընկնում են անհավասար մարտում, իսկ գերված Ռոստոմը մահապատժի է ենթարկվում Աբաս-Միրզայի հրամանով:

Պարսիկ հրոսակախմբերի դեմ Բորչալուում, Ղազախում և Շամշադինում հերոսաբար մարտնչում էր *Գրիգոր վարդապետ Մանուչարյանի* գլխավորած 500-հոգանոց հեծյալ ջոկատը, որը որոշակի դեր խաղաց հայկական գյուղերը պարսկական հարձակումներից պաշտպանելու գործում: Մանուչարյանի ջոկատը մասնակցում է Գանձակի գրավմանը, երևանյան երկու արշավանքներին:

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Անվեհեր հոգևորականը պարգևատրվում է Գեորգիևյան 4-րդ աստիճանի խաչով, նրա համար սահմանվում է տարեկան ռոճիկ:

Արցախում հատկապես աչքի է ընկնում մելիք *Ջումշուդ Շահնազարյանի* 300 հեծյալներից կազմված ջոկատը, որը մինչև պատերազմի ավարտը մնում է ռուսական մի զորագնդի կազմում և մասնակցում Ասկերանի ու մի շարք այլ ճակատամարտերի:

Հայ սուրհանդակներից իրենց համարձակությամբ ու խիզախությամբ Արցախում աչքի են ընկնում հարյուրապետ մելիք *Վանի և Հակոբ Աթաբեկյան* եղբայրները: Յուցաբերած մեծ ծառայության համար Վանի Աթաբեկյանն արժանանում է շնորհակալության և գեներալ Ցիցիանովից ստանում նրա անձնական արծաթե ժամացույցը:

Ռուսական զորքին պարենով զգալի օգնություն է ցույց տալիս ինչպես հայ գյուղացիությունը, այնպես էլ Էջմիածնի վանքը: Երևանը պաշարած ռուսական զորքին Մայր աթոռն անհատույց տրամադրում է տոննաներով հացահատիկ, ալյուր, ձավարեղեն և այլ մթերքներ:

Ռուսական զորքերին հայության ցույց տված այդ օգնությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի դրսևորումներից էր:

Գյուլիստանի հաշտությունը: 1812 թ. թուրքերի հետ հաշտություն կնքելուց և Նապոլեոնին ջախջախելուց հետո ռուսներն Անդրկովկասում պարսիկների դեմ անցնում են հարձակման: Գահաժառանգ Աբաս-Միրզան Ղարաբաղում, Լենքորանում, Ասլանդուզում և Մեղրիում ծանր պարտություն է կրում, և Ֆաթհ Ալի շահը *1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին* Արցախի Գյուլիստան գյուղում հարկադրված կնքում է հաշտություն: Այս պայմանագրով Ռուսաստանին է անցնում նաև Արևելյան Հայաստանի մի զգալի հատվածը՝ Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը, Գանձակը, Ղարաբաղը, Շիրակը, իսկ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները շարունակում են մնալ Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Սակայն մինչև Արաքս գետն իր սահմաններն ընդարձակելու ռուսական արքունիքի ծրագիրը մնում է օրակարգում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրեք Արևելյան Հայաստանի վարչաքաղաքական իրավիճակը: Այսրկովկասի ո՞ր երկրամասերում էին զգալի թվով հայեր ապրում:
2. Անդրկովկասի նկատմամբ ի՞նչ նպատակներ ուներ Ռուսաստանը: Ինչպե՞ս և հայկական ի՞նչ գավառներ անցան Ռուսաստանին: Ի՞նչ գիտեք Դավիթ և Դանիել եպիսկոպոսների վեճի մասին:
3. Ի՞նչ ընթացք և ավարտ ունեցան ռուսական զորքերի երևանյան առաջին և երկրորդ արշավանքները:
4. Ներկայացրեք հայերի մասնակցությունը 1804–1813 թթ. ռուս–պարսկական պատերազմում: Ի՞նչ ակնկալիքներ ունեին հայերը Ռուսաստանից:
5. Երբ և ի՞նչ պայմաններով կնքվեց Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը:

§ 2. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Վարչաժողովրդագրական իրավիճակը: XIX դ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ տարածքն արևելքից՝ պարսկական սահմանից, ձգվում էր մինչև պատմական Փոքր Հայք՝ Անտիտավրոսի լեռներ, հարավում՝ Հյուսիսային Միջագետք, հյուսիսում՝ Պոնտական լեռներ: Այն բաժանվում էր ***Էրզրում*** (Կարին), ***Ախալցխա, Կարս, Վան, Դիարբեքիր և Սեբաստիա*** էյալեթների (նահանգ): Հայաշատ նահանգներ էին նաև Տրապիզոնը, Կեսարիան, Մալաթիան, Մարաշը, Աղանան, Ուրֆան և այլն:

Օսմանյան տերության արևելյան վարչամիավորների մեջ իր ընդարձակ տարածքով և ռազմաքաղաքական նշանակությամբ առանձնանում էր Էրզրումի նահանգը: Նահանգի կառավարիչ փաշան՝ վալին, որ համատեղում էր կայսրության արևելյան մարզերի զորքերի հրամանատարի՝ սերասկյարի պաշտոնը, կրում էր Հայաստանի կառավարչի տիտղոսը: Այս նահանգի գրեթե հազար բնակավայրերում ապրում էր ավելի քան 400 հազար հայ:

Ախալցխայի նահանգը հյուսիս-արևմուտքում տարածվում էր մինչև Ջավախք գավառի Փարվանա լիճը և պարսկական տերության սահմանները՝ Շորագյալի սուլթանություն: Նախորդ դարերում հյուսիս-կովկասյան լեռնականների հարձակումների, քրիստոնյաների կոտորածների, արտագաղթերի ու բռնագաղթերի, համաճարակների, զանգվածային մահմեդականացման հետևանքով այստեղ բնակչությունը նկատելիորեն նվազել էր: Ուղղափառություն ընդունած հայերի մի մասը վրացացել էր, հայ կաթոլիկների մեջ էլ տարածում էր գտել թրքախոսությունը:

Ախալցխայի նահանգից հարավ ընկած էր Արևմտյան Հայաստանի ամենափոքր նահանգը՝ ***Կարսի*** էյալեթը: Նրա հինգ սանջակներից ամենախիտ բնակեցված գավառը Կարսն էր: Վանի ընդարձակ էյալեթը հիմնականում ընդգրկում էր պատմական ***Վասպուրական, Մոկս և Տուրուբերան*** նահանգները: Վան քաղաքում ապրող մոտ 15 հազար հայերը զբաղվում էին ոսկերչությամբ, ջուլհակությամբ և այլ արհեստներով:

Արևմտյան Հայաստանի հարավ-արևմուտքում Աղձնիք և Ծոփք նահանգների տարածքն էր զբաղեցնում ***Դիարբեքիրի էյալեթը:*** Այն առավել մեծ չափերով էր ենթարկվել հարավից քրդական ցեղերի մշտական ներթափանցումներին: Ամենախիտ հայաբնակ գավառը Խարբերդն էր: Հայաստանի արևմտյան մասում էր տարածվում Սեբաստիայի (Սվազ) ընդարձակ նահանգը:

XIX դ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանում և հարակից նահանգներում, բացի քրիստոնյա հայերից, մեծ թիվ էին կազմում մահմեդականացված հայերը: Նրանց զգալի մասին շարունակում էին կոչել «կեսկեսներ», այսինքն՝ կես հայ, կես մահմեդական: Նրանց ճնշող մեծամասնությունը չէր մոռացել ինչպես մայրենի լեզուն, այնպես էլ քրիստոնեական կրոնը: Այդպիսի բնակչություն կար Պոնտական լեռների լանջերին ձգվող Համշեն կիսանկախ գավառում, Բաբերդում, Սպերում, Երզնկայում և այլուր:

Ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում ապրող մոտ 3 մլն հայերի (այդ թվում՝ «կեսկեսները») մեծ մասը (մոտ 2,5 մլն մարդ) բնակվում էր Արևմտյան Հայաստանում, մնացածը՝ Կ. Պոլսում, Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայում: Սակայն հետզհետե ուժեղանում էր թյուրքալեզու և քրդալեզու ժողովուրդների ներհոսքը, զուգահեռաբար նվազում էր հայերի տեսակարար կշիռը:

Ազգային և կրոնական հարաբերությունները: Հայերը և քրիստոնյա այլ ժողովուրդները ապրում էին ազգային ամենաբիրտ ճնշումների, ազգային արժանապատվության ոտնահարման, ֆիզիկական բնաջնջման

մշտական վտանգի պայմաններում: Բարձր դուռը հրապարակել էր մի օրենք, որը մահապատիժ էր նախատեսում մահմեդականացած բոլոր այն քրիստոնյաների համար, ովքեր կփորձեին վերադառնալ իրենց նախկին կրոնին:

Սուլթանական Թուրքիան շարունակում էր մնալ որպես ագրարային հետամնաց երկիր: Ոչ մահմեդական ժողովուրդների հողերը հայտարարված էին նվաճված հողեր և օգտագործողներին տրվում էին միայն ժամանակավորապես՝ պայմանական իրավունքով:

Հայկական կիսանկախ իշխանությունները: Օսմանյան Թուրքիայում առանձին կառավարիչներ, օգտվելով տեղերում սուլթանական կառավարության ազդեցության հետագա թուլացումից, ստեղծել էին կիսանկախ իշխանություններ: Դրանց միջև ընթացող միջցեղային բախումներից մեծապես տուժում էր հայ բնակչությունը:

Թուրքական կայսրության վարչական նման համակարգի պայմաններում որոշակի ինքնուրույնություն էին ձեռք բերել հայկական կիսանկախ իշխանությունները, որոնք անթեղված ձևով իրենց մեջ պահպանում էին հայկական ***պետականության մի շարք հատկանիշներ:*** Արևմտյան Հայաստանի տարածքում դեռ միջնադարից իրենց ինքնիշխանությունը պահպանող համայնքների մեջ առանձնանում էր ***Սասուն լեռնագավառը:*** Այստեղի կիսանկախ իշխանության գլուխ շարունակում էին մնալ տեղի իշխանական տների շառավիղները:

Հայկական ազդեցիկ իշխանապետություններից էր նաև ***Մոկսի Շապուխ գավառի*** համայնքը: Այստեղ վարչական և դատական ողջ իշխանությունը հայերի ձեռքում էր: Հայկական կիսանկախ իշխանություններ կային նաև ***Ճապաղջուրում, Խնուսում, Մանազկերտում*** և այլուր:

Կիլիկիայում համայնքային ներքին ինքնավարությամբ աչքի էին ընկնում լեռնային Զեյթունի (Ուլնիա) 30 հայկական գյուղեր՝

Սուրբ Վարագա վանքը Վանում

մոտ 28 հազար հայ բնակչությամբ: Այստեղի իշխանական տների՝ ***Յաղուբյանների, Սուրենյանցների, Ենի-Տունյանների (Նորաշխարհյան) և Շովրոյանների*** գլխավորությամբ կառավարության դեմ պայքարը գրեթե միշտ պսակվում էր հաջողությամբ: Զեյթունցիները հաճախ հրաժարվում էին նաև հարկեր վճարելուց և ապստամբում էին: Այդպիսի մի ուժգին ապստամբություն նրանք բարձրացրին 1818–1819 թթ.:

Հայկական կիսանկախ իշխանությունները երբեմնի համահայկական պետականության յուրահատուկ դրսևորումներ էին: Քաղաքական բարենպաստ պայմանների դեպքում դրանք կարող էին դառնալ ազգային պետականության հիմքը:

1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և հայերը: XIX դ. սկզբին սրվեցին ռուս-թուրքական հարաբերությունները: Օսմանյան վտանգը չեզոքացնելու նպատակով ռուսական արքունիքը գործողության մեջ դրեց հարևան Ախալցխայի և Կարսի նահանգների նվաճման իր ծրագրերը:

Պարսկաստանի դեմ տարած հաղթանակներից ոգևորված ռուսները ***1806 թ. դեկտեմբերին*** մարտական գործողություններ են սկսում նաև Թուրքիայի դեմ: 1807 թ.

մայիսի սկզբին գեներալ Ի. Գուդովիչի զորքերը Փարվանա լճի մոտ անցնում են ռուս-թուրքական նոր սահմանագիծը և պաշարում լավ ամրացված Ախալքալաքի բերդը: Տեղի կայազորը կատաղի դիմադրություն է ցույց տալիս՝ ռուսներին պատճառելով մեծ կորուստներ:

Սակայն *հունիսի 18-ին* Ախուրյանի ափին՝ *Փոքր Ղարաքիլիսա* գյուղի մոտ, ռուսական 7-հազարանոց զորքը հաղթանակ է տանում Էրզրումի սերասկյար Յուսուֆ փաշայի 20-հազարանոց զորախմբի նկատմամբ: Թուրքերի հետ կնքվում է զինադադար: Ի չիք է դառնում թուրք-պարսկական ռազմական դաշինքը:

1810 թ. ռուս գեներալ Ա. Տորմասովը վճռում է գրավել փաշայանիստ Ախալցխա քաղաքը: Նոյեմբերի սկզբին տեղի հայերի ու վրացիների գործուն աջակցությամբ ռուսական զորքերն արագորեն գրավում են փաշայության տարածքի զգալի մասը: Սակայն զորքի մեջ սկսված համաճարակը Տորմասովին ստիպում է դադարեցնել քաղաքի պաշարումը: Ռուս գեներալն իր կրած անհաջողությունը փորձում է «փոխհատուցել» յուրովի. Ախալցխայի գավառը ենթարկվում է սարսափելի թալանի: Չբավարավելով նաև իրենց օժանդակած քրիստոնյաների կողոպուտով՝ ռուսական զորքերն ու նրանց ուղեկցող վրաց-մեգրելական աշխարհազորն Ախալցխայի նահանգի 1500 ընտանիքների, այդ թվում՝ քրիստոնյա հայերի ու վրացիների, տեղահան են անում և բռնագաղթեցնում Վրաստան: Դրա հետևանքով ավելի է նվազում Ախալցխայի և Ախալքալաքի բնիկ հայության թվաքանակը:

1811 թ. դեկտեմբերի սկզբին ռուսական մի զորաջոկատ կտրուկ գրոհով գրավում է անառիկ համարվող Ախալքալաքի բերդը, ապա նաև ամբողջ գավառը:

Կովկասյան և Բալկանյան ճակատներում ռուսների տարած հաղթանակները հանգեցնում են *1812 թ. մայիսի 16-ին Բուխարեստում* հայ դիվանագետ *Մանուկ բեյ Միրզայանի* միջնորդությամբ հաշտության կնքմանը: Դանուբյան շրջանում Բեսարաբիան ստանալով՝ ռուսական դիվանագիտությունը Ախալքալաքի գավառը, Անապան ու Փոթին վերադարձնում է թուրքերին: Այդ զիջումն արվում է առանց հաշվի առնելու հայ բնակչության շահերը: Առաջնությունը եվրոպական խնդիրներին տալու, հայկական շահերը երկրորդելու Ռուսաստանի նման գործելակերպը պահպանվում է նաև հետագա ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրեք Արևմտյան Հայաստանի վարչաժողովրդագրական պատկերը XIX դարասկզբին: Ովքե՞ր էին «կեսկեսները»: Որքա՞ն հայ էր ապրում Օսմանյան կայսրությունում:
2. Ի՞նչ վիճակում էին թուրքահպատակ քրիստոնյաները. նրանց նկատմամբ ի՞նչ քաղաքականություն էր վարվում:
3. Հայկական կիսանկախ ի՞նչ իշխանություններ կային. ինչպե՞ս էր արտահայտվում նրանց ինքնավարությունը:
4. Ներկայացրեք 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի սկիզբն ու ընթացքը: Ի՞նչ հետևանքներ այն ունեցավ:

§ 3. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՆԵԼՈՒ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ

Արևելյան Հայաստանը և ռուս-պարսկական նոր պատերազմի սկիզբը: Պարսկական արքունիքն ամեն կերպ ձգտում էր վերադարձնելու Գյուլիստանի պայմանագրով կորցրած տարածքները: Ուստի գահաժառանգ Աբաս-Միրզան 60-հազարանոց բանակով *1826 թ. հուլիսին* ներխուժում է Ղարաբաղ և պաշարում *Շուշիի* բերդը: Միաժամանակ Երևանի խանի զինված ուժերը ներխուժում են Շիրակի և Փամբակի գավառները: Սկսվում է նոր ռուս-պարսկական պատերազմ (1826-1828 թթ.):

Անակնկալ հարձակմամբ պարսկական բանակներին հաջողվում է գրավել Ռուսաստանին անցած տարածքների մի մասը: Ռուսները հարկադրված դիմում են պաշտպանության և ապավինում տեղական աշխարհազորային ջոկատների աջակցությանը: Շուշիի ռուսական կայազորը և շրջակայքի հայկական 22 գյուղերից օգնության եկած 1500 աշխարհազորայիններն ավելի քան մեկուկես ամիս հերոսաբար դիմադրում են պարսիկներին: Այդ օրերին Ղազախ-Շամշադինում կրկին մարտական գործողությունների մեջ էր մտել փորձառու *Գրիգոր Մանուչարյանի* փառապանծ հեծյալ ջոկատը: Լոռի-Փամբակում սկսել էին գործել *Մարտիրոս Վեքիլյանի* աշխարհազորայինները:

1826 թ. ամռան ամիսներին Շիրակում ևս ընթանում էին պաշտպանական մարտեր Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղի շրջանում:

1826 թ. աշնանից պատերազմը թևակոխում է իր երկրորդ շրջափուլը, որը նշանավորվում է ռուսական զորքերի հաղթանակներով: *Սեպտեմբերի 3-ին* հայազգի գեներալ *Վալերիան (Ռուպրում) Մադաթովի* 2-հազարանոց զորագունդը *Շամքոր* գետի ափին ջախջախում է Ամիր խանի 10-հազարանոց բանակը և հետ գրավում Գանձակը:

Սեպտեմբերի 13-ին Գանձակի (Ելիզավետպոլ) մոտ տեղի է ունենում ավելի մեծ ու վճռական ճակատամարտ: Գեներալ Ի. Պասկևիչի գլխավորած 8-հազարանոց զորքերը ջախջախիչ հարված են հասցնում Աբաս-Միրզայի 35-հազարանոց զորքին և դուրս շպրտում գրավված շրջաններից:

Գեներալ Պասկևիչ Երևանցի

Հայերի մասնակցությունը պատերազմին և նրանց սպասելիքները: 1827 թ. սկզբներին ռուսական զորքերը պատրաստվում են արշավելու Երևանի վրա: Վիրահայոց թեմի հոգևոր առաջնորդ արքեպիսկոպոս *Ներսես Աշտարակեցու* և գրող, մանկավարժ *Հարություն Ալամդարյանի* հայրենասիրական կոչերը լայն արձագանք են գտնում ժողովրդի մեջ: Հայրենիքի ազատության գաղափարով տոգորված՝ բազմաթիվ երիտասարդներ ցանկություն են հայտնում ռուսական զորքի հետ մասնակցելու երևանյան արշավանքին: 1827թ. գարնանը Թիֆլիսում, Ղարաբաղում և այլ վայրերում կազմակերպ-

վում են կամավորական գումարտակներ (դրուժիններ): Ռուսական բանակի սպայակույտի կողմից հաստատված կանոնադրությամբ հայկական ջոկատները կարող էին ունենալ իրենց ազգային դրոշները և հայ հրամանատարները: Հրամանները տրվելու էին հայերենով, կամավորականների ընտանիքներն օգտվելու էին զանազան արտոնություններից:

Համընդհանուր ոգևորության պայմաններում աճում էր հայ կամավորականների թիվը: Այդ շարժումը պարսկական լծից հայերի ազատագրվելու պոռթկումի արտահայտությունն էր:

Ճիշտ են նկատել ժամանակի ռուս գործիչները, որ այդ կռվում հայությունը երազում էր ի վերջո հասնել հայոց կորսված պետականության վերականգնմանը: Խոսելով *կապիտան Սումբատովի* գլխավորած հայկական կամավորական առաջին դրուժինայի ոգևորության մասին՝ գեներալ Ն. Մուրավյովը վկայում էր. *«Թվում էր, թե մի նոր ոգի է թևածում բոլոր հայերի մեջ, որոնք հույս ունեին վերականգնված տեսնելու իրենց թագավորությունը»*: Անշուշտ, ռուսական իշխանությունները հայոց պետականության մասին մտածել իսկ չէին ուզում, այլ հայերին ոգևորելով՝ միայն նպատակ ունեին օգտագործելու հայության ուժերը՝ երկրամասը գրավելու համար:

Միաժամանակ պարսկական բանակում, այդ թվում շահական ընտիր սարբազական գնդում ծառայող բազմաթիվ հայ զինվորներ, որպես այդ երկրի հպատակներ, ստիպված էին մարտնչել ռուսների դեմ: Հայերից պարսիկները կազմավորել էին զորաջոկատներ, որոնց հրամանատարությունը վստահվել էր հայ երևելի տոհմերից Աղամալյաններին և Գեղամյաններին: Ողբերգականն այն էր, որ հայ զորայինները հարկադրված էին կռվել միմյանց դեմ:

Օշականի ճակատամարտը: Երևանի գրավումը: Հունիսի կեսերից պատերազմական գործողությունները ծավալվում են Երևանի և Նախիջևանի խանությունների սահմաններում: Ներսես Աշտարակեցու խոսքերով՝ մոտենում էր Արարատյան աշխարհի և հայ ժողովրդի ազատագրության ժամը:

Ի. Պասկևիչը գեներալ *Ա. Կրասովսկու* դիվիզիային հանձնարարում է պաշարված պահել Երևանի բերդը, իսկ ինքը, կոիվներ մղելով Աբաս-Միրզայի զորքերի դեմ, գրավում է Կոտայքը, Գառնին, Արտաշատը, Վեդին և Նախիջևանը: *1827 թ. հուլիսին* ռուսական զորքերը, ջախջախիչ հարվածներ հասցնելով պարսիկներին, գրավում են Աբասաբադի բերդը:

Աբաս-Միրզան գաղտագողի հարձակվում է Էջմիածնի կայազորի վրա: Ներսես Աշտարակեցին կազմակերպում է Էջմիածնի պաշտպանությունը և օգնություն խնդրում Արագածի ճամբարում գտնվող գեներալ Կրասովսկուց: *1827 թ. օգոստոսի 17-ին Օշականի և Էջմիածնի* միջև տեղի է ունենում կատաղի ճակատամարտ: Վճռական պահին պարսիկների բանակում ծառայող թնդանոթաձիգ *Հակոբ Հարությունյանն* իր հրանոթի փողն ուղղում է դեպի պարսկական զորքերը և խուճապ առաջացնում՝ հնարավորություն տալով ռուսներին կոտրելու հակառակորդի դիմադրությունը և մտնելու Էջմիածին: Հակոբը դիմում է փախուստի, բայց պարսիկները բռնում են նրան և խոշտանգում: Հերոսը հրաշքով կենդանի է մնում: Ռուսական կառավարությունը նրան պարգևատրում է միանվագ 100 ոսկով և ցմահ նշանակում տարեկան թոշակ:

1827 թ. սեպտեմբերին ռուսական զորքերը գրավում են *Սարդարապատը*, նորից պաշարում Երևանի բերդը: Հասան խանը մերժում է հանձնել Երևանի բերդը՝ Արևելյան Հայաստանի ամենախոշոր ամրությունը:

Սեպտեմբերի 30-ի գիշերը 40 հրանոթ մինչև լույս անընդհատ ռմբակոծում են բերդը, ավելի քան հազար ռումբ է նետվում քաղաքի վրա: Քանդվում են հարավային բուր-

գերն ու պարիսպները: *1827 թ. հոկտեմբերի 1-ի* առավոտյան ռուսական զորքերը և հայ կամավորները սրընթաց գրոհներով մտնում են բերդ: Ընկնում է պարսկական բռնակալության հենակետը Հայաստանում: Գերի է վերցվում ավելի քան 3000 հոգի, այդ թվում՝ Հասան խանը:

Երևանի գրավումը ռազմական, տնտեսական ու քաղաքական խոշոր նշանակություն ուներ: Դա ռուսական զորքերի ամենամեծ հաղթանակն էր 1826–1828 թթ. ռուս–պարսկական պատերազմում: Երևանի գրավումը մեծ խանդավառությամբ է ընդունվում հայության կողմից:

Թուրքմենչայի պայմանագիրը և արևելահայությունը: Երևանի ու Նախիջևանի գրավումից հետո ռուսական զորամասերն անցնում են Արաքս գետը և *հոկտեմբերի 13-ին* մտնում *Թավրիզ:* Տեղի հայերը աղ ու հացով են դիմավորում նրանց: Մինչև 1828 թ. սկզբները ռուսական զորքերը գրավում են Խոյը, Սալմաստը, Ուրմիան, Մարաղան և շարժվում դեպի Թեհրան: Շահը ստիպված հաշտություն է խնդրում:

1828 թ. փետրվարի 10-ին Թավրիզ–Թեհրան ճանապարհին գտնվող *Թուրքմենչայ* գյուղում հաշտության պայմանագիր է կնքվում: Ռուսների կողմից այն ստորագրում է Ա. Գրիբոյեդովը: Պայմանագրով Արևելյան Հայաստանի ևս մի մեծ հատված՝ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները, անցնում են Ռուսաստանին: Ռուս–պարսկական սահմանը մի հատվածով ձգվում է Արաքս գետով: Սակայն Արաքսից հարավ ընկած պատմական Պարսկահայքի և Ատրպատականի գավառները վերադարձվում են պարսիկներին: Պայմանագրի մեջ ռուսների մտցրած 15-րդ հոդվածով պարսկահպատակ հայերին հնարավորություն էր ընձեռվում տեղափոխվելու Ռուսական կայսրության նորահաստատ տարածքներ:

Նախապես ռուսական իշխանությունները ծրագրում էին գրաված տարածքները բնակեցնել ռուս կազակներով, սակայն շուտով ծախսատար այդ ծրագրից ցարական արքունիքը հրաժարվեց: Ընդառաջ գնալով նաև հայ գործիչների՝ Ներսես Աշտարակեցու, Լազարյանների և այլոց հորդորներին՝ վճռվեց Արաքսի աջափնյակի հայության վերաբնակեցման հաշվին վերաշենացնել Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների տարածքը: Այդ ծրագրի իրականացման համար Երևանում ստեղծվում է Վերաբնակեցման կոմիտե: Հայերի կողմից գործի կազմակերպումը դրվում է գնդապետ Եղիազար Լազարյանի գլխավորած հատուկ հանձնաժողովի վրա: Տասնյակ հազարավոր հայեր, չկամենալով մնալ մահմեդական տիրապետության տակ, 1828 թ գարնանից ուղղվում են դեպի ռուսական կայսրության տարածք: Երեքուկես ամսվա ընթացքում Արաքսի ձախ ափն է անցնում 8 հազարից ավելի հայ ընտանիք՝ մոտ *45 հազար մարդ,* Թավրիզի, Մակուի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Արդաբիլի և այլ շրջաններից:

Սակայն ռուսական իշխանությունները, անհրաժեշտ միջոցներ չտրամադրելով, հայ վերաբնակիչներին մատնում են դժվարին կացության: Երևանի ու Նախիջևանի գավառներում, Վայոց ձորում, Զանգեզուրում, Արցախում և այլ վայրերում մեծ զրկանքներ կրելուց հետո հաստատված մարդկանց զգալի մասը հայտնվում է բաց երկնքի տակ՝ առանց բնակարանների: Թեև վերաբնակիչները 6 տարով ազատվում էին հարկերից, տուրքերից, բնակեցվում միայն պետական հողերի վրա, իսկ առավել աղքատները տներ կառուցելու համար ստանում էին դրամական օգնություն, այնուամենայնիվ տարիներ պահանջվեցին նոր բնակատեղիներում կրկին կյանքը կազմակերպելու, տնտեսությունը կարգավորելու և զարգացնելու համար:

Այդուհանդերձ, պարսկահայերի զանգվածային վերաբնակեցումը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի կյանքում: Ռուսահպատակ դարձած հայերը

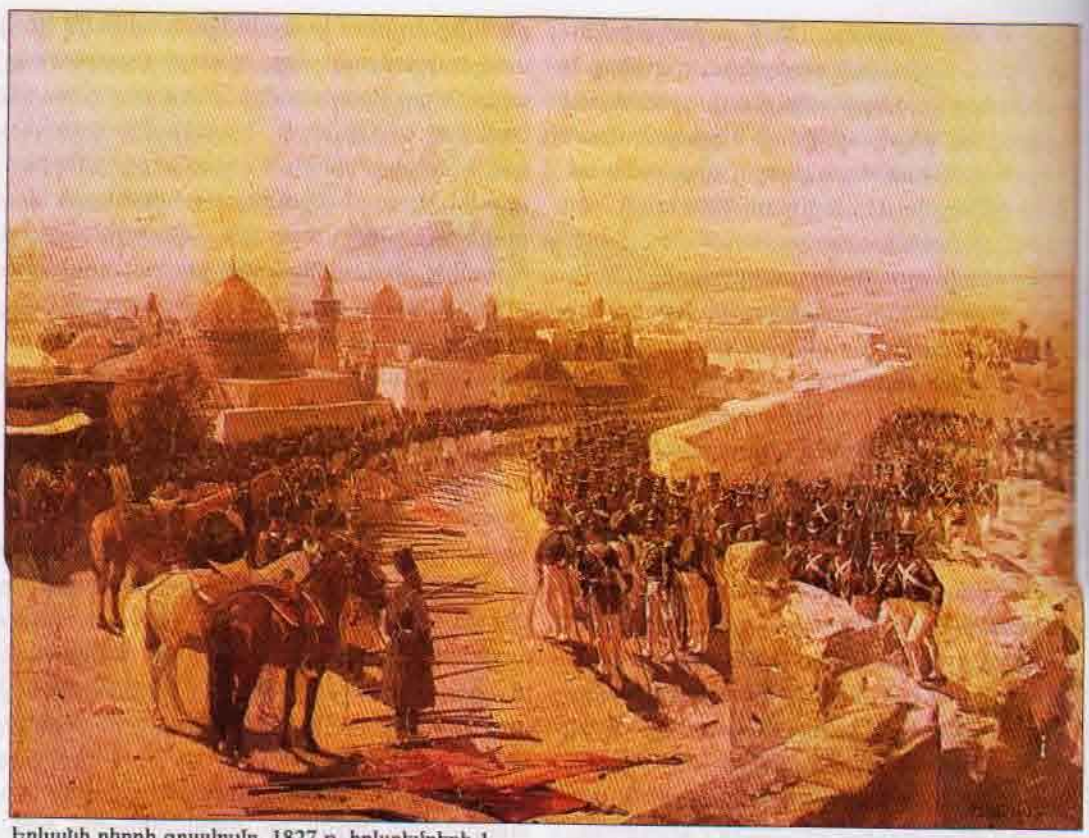

Երևանի բերդի գրավումը. 1827 թ. հոկտեմբերի 1

ձեռք բերեցին անձի ու գույքի ապահովության, ազգային կյանքի կազմակերպման ավելի նպաստավոր պայմաններ: Պարսկական տիրապետության հետևանքով նկատելիորեն հայաթափված Արևելյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասի վրա կրկին սկսվեց ազգահավաքման լուրջ գործընթաց, որը հետագայում հսկայական նշանակություն պիտի ունենար այդ երկրամասում բաղձալի երազանքի՝ հայոց պետականության վերականգնման իրագործման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որոնք էին 1826–1828 թթ. ռուս–պարսկական պատերազմի պատճառները: Նկարագրեք 1826 թ. ռազմական գործողությունների ընթացքը:
2. Ներկայացրեք հայերի սպասելիքները պատերազմից և կամավորական շարժման ընթացքը: Հայերից ովքեր և որտեղ աչքի ընկան:
3. Ինչպես ընթացան ռազմական գործողությունները 1827 թ.: Նկարագրեք Օշականի ճակատամարտը: Ինչ նշանակություն ունեցավ Երևանի գրավումը:
4. Երբ և ինչ պայմաններով կնքվեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը: Որքան հայ և ո՞ր շրջաններից ներգաղթեց ռուսական կայսրության տարածք: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ պարսկահայերի ներգաղթը:

§ 4. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ 20-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայերի 1821-1823 թթ. բռնագաղթը: 1821-1823 թթ. տեղի ունեցավ պարսկա-թուրքական պատերազմ, որի ընթացքում հայությունը նոր արհավիրքների է ենթարկվում: Կրկնելով մոտ 200 տարի առաջ շահ Աբասի քաղաքական ծրագիրը՝ Ֆաթհ Ալի շահն Արևմտյան Հայաստան ներխուժած իր զորքին հրամայում է տեղահանել աշխատասեր հայ բնակչությանը և բռնագաղթեցնել իր տերության սահմանները: Հայությունը դիմում է զենքի: Բագրևանդի հայ գյուղացիության դիմադրական մարտերը գլխավորում է ***Ս. Հովհաննու*** վանքի վանահայր ***Խաչատուր վարդապետ Ամրխածպրյանը:*** Վանքի պաշտպանները, զինվելով հնարավոր ամեն ինչով, այդ թվում՝ ինքնաշեն թնդանոթով, 13 օր հերոսաբար հետ են մղում պարսիկների հարձակումները:

Դիմադրական մարտեր է սկսում նաև Բայազետի նշանավոր Արծափ գյուղի բնակիչ ***Մանուկ Բանեղանի*** կամավորական ջոկատը: Ժողովրդական պայքարը նոր թափ է ստանում: Պարսիկներին ի վերջո հաջողվում է գրավել ու ավերել Ս. Հովհաննու վանքն ու հարևան մի շարք գյուղեր, դաժանորեն պատժել հայ պաշտպաններին: Ապա հազարավոր արևմտահայեր բռնագաղթեցվում են Ատրպատական և պարսկապատկան այլ շրջաններ՝ համալրելով տեղի հայության շարքերը: Ի դեպ՝ պարսկական սահմաններ գաղթեցված այս արևմտահայերի զգալի մասը 1828-1829 թթ. պարսկահայերի հետ վերահաստատվեց Ռուսաստանին անցած շրջաններում, մասնավորապես Սևանի ավազանում:

1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի սկիզբը: 1820-ական թթ. շարունակվում էր Օսմանյան կայսրության տնտեսական ճգնաժամը, մեծ ծավալ էր ընդունել հույների և բալկանյան այլ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը: Ռուսաստանը ձգտում էր տեր դառնալու սևծովյան նեղուցներին՝ Բոսֆորին ու Դարդանելին, ամրապնդելու իր դիրքերը Բալկաններում և Արևմտյան Հայաստանում: Եվ ***1828 թ. ապրիլին*** նա երկու ճակատով (Բալկանյան և Կովկասյան) պատերազմ է սկսում Օսմանյան կայսրության դեմ: Եփրեմ կաթողիկոսը հանդես է գալիս արևմտահայությանն ուղղված կոնդակով և կոչ է անում ամեն կերպ զորավիգ լինել ռուսական բանակին, նպաստել նրա հաղթանակներին:

Ռուսական հրամանատարությունը խնդիր է դնում գրավելու հարևան Ախալցխայի և Կարսի նահանգները: Եռօրյա համառ մարտերից հետո՝ ***հունիսի 23-ին,*** ռուսները գրոհով գրավում են ***Կարսը:***

Հուլիսի 23-ի առավոտյան ռուսական ուժերը պաշարում են ***Ախալքալաքի*** բերդը, որի կայազորը բաղկացած էր մոտ 1000 ախալցխացի փորձառու զինվորներից և վարձկաններից: Նրանց տրամադրության տակ կար 14 հրանոթ:

Ռուսներն անցնում են վճռական գործողությունների: Հուժկու հրետակոծությունից տեղ-տեղ քանդվում են պարիսպները: Թուրքական կողմից զոհվում է 600 մարդ, 300-ը գերի է ընկնում:

Ախալքալաքից հետո ռուսական զորքերը շարժվում են փաշայանիստ Ախալցխայի վրա:

Օգոստոսի 15-ին Պասկևիչի զորքերը գրոհում են բերդը, սակայն միայն 700 զոհերի գնով են կարողանում գրավել ***Ախալցխան:***

Դրանից հետո ռուսական զորաջոկատն առանց կռվի վերցնում է Արդահանը:

Հայերը ռազմական գործողությունների ընթացքում: Ռուսական զորքերը լուրջ հաջողություններ են ունենում նաև ռազմաճակատի ձախ թևում՝ Երևան-Բայազետ ուղղությամբ, որտեղ կռվում էր գեներալ ***Ա. Ճավճավաձեի*** 2-հազարանոց զորաջոկատը: Ռուսներին միացել էր

Երևանյան հեծյալ աշխարհազորը: Բայազետի հայ գյուղացիությունը, որը կազմում էր բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, մեծ աջակցություն է ցուցաբերում ռուսական զորքին: Արծափեցի Մանուկ Բանեյանը կրկին զինում և դուրս է բերում կամավորական մի ջոկատ: Բայազետի փաշային հաջողվում է ենթգաբար գերել Բանեյանին և մահապատժի ենթարկել:

Բայազետում կազմավորվում է նաև ***Մելիք-Մարտիրոսյանի*** 500-հոգանոց կամավորական ջոկատը: *«Բայազերի հայերը,— կարդում ենք ռուսական աղբյուրներում,— չափազանց քաջ կռվողներ էին... Հայերը բացահայտորեն իրենց նպատակն էին բերում Ռուսաստանին»:*

Քաղաքի և գավառի հայ բնակչության ռուսամետ կեցվածքը ստիպում է տեղի փաշային ***1828 թ. օգոստոսի 28-ին Բայազերի*** բերդը հանձնել ռուսներին: Հայերին համակած ոգևորության մասին Ա. Գրիբոյեդովը գրում էր. *«Անհնարին է նկարագրել այստեղի բնակիչների, մեծ մասամբ հայերի հրճվանքը, որոնք դուրս էին եկել դիմավորելու հաղթողներին՝ մուսուլմանների երկարատև, տանջալի լծից իրենց ազատագրողներին»:*

Երևանյան ջոկատում ընդգրկված սարդարապատցի հայ հեծյալները և նրանց միացած տեղացի հայերի ջոկատը գրավում են Դիադին վարչական կենտրոնը, ապա սեպտեմբերի 12-ին՝ Ալաշկերտը:

Հաջորդ տարի շարունակվեցին ռազմական գործողությունները: Թուրքական պետության հրահանգով Աջարիայի փաշան 1829 թ. փետրվարին գրոհեց Ախալցխան: Բերդում հնարավոր էր պատսպարել միայն 700 քրիստոնյա ընտանիք, որոնք Վ. Բեհբութովի գլխավորած ավելի քան 1500-հոգանոց կայազորի հետ անառիկ պահեցին քաղաքը:

Թուրքերը հակահարձակման փորձ արեցին նաև ***Բայազերի*** ուղղությամբ: Վանի փաշան ներխուժեց Ալաշկերտի դաշտ՝ ճանապարհին թալանելով ու առևանգելով հայ գյուղացիների: Թուրքերին հաջողվեց մտնել Բայազետ: Սակայն բերդի ռուսական կայազորը գեներալներ Պոպովի և Պանյուտինի գլխավորությամբ կազմակերպեց համառ դիմադրություն: Մարտերին ամենագործուն մասնակցությունն ունեցան բայազետցի հայ կամավորականները: *«Հայերը,— ինչպես վկայում է գեներալ Պոպովը,— կռվում և մեռնում էին իբրև հերոսներ, նրանց ղեկավարները, որ միշտ առջևի գծում էին, գրեթե բոլորն էլ վիրավոր էին»:* Շուտով ռուսական կայազորն անցնում է հակահարձակման և փախուստի մատնում Վանի փաշայի զորքերին:

Կարինը XX դ. սկզբին

Էրզրումի գրավումը և Աղրիանապոլսի հաշտությունը: Հունիսի 24-ին Ի. Պասկևիչի գլխավորած ռուսական հիմնական ուժերը գրավում են Վերին Բասենի վարչական կենտրոն Հասան կալան՝ երբեմնի հայկական Դարույնքի բերդը: Արշավանքին մասնակցող ռուս մեծ գրող Ա. Պուշկինի խոսքերով՝ այս բերդը դառնում է «Արզրումի [Էրզրում] բանալին»:

Համոզված լինելով, որ հայերը կարող են անցնել ռուսների կողմը՝ սերասկյարն սկսում է տեղահանել շրջակայքի տասնյակ հայկական գյուղերի բնակիչներին և քշել Էրզրում: Թուրք զինվորների հսկողությամբ նրանք հարկադրված խրամներ են փորում և ամրացնում քաղաքի պարիսպները: Ամե-

նուր մահմեդական մոլլաները հայերին կոտորելու կոչեր են անում:

Հունիսի 27-ին ռուսական բանակը, սակայն, առանց մարտի մտնում է Էրզրում: Կարնո թեմի առաջնորդ ***Կարապետ արքեպիսկոպոսը*** դիմավորում է ռուսական զորքին և օրհնում նրանց մուտքը Արևմտյան Հայաստանի ամենամեծ քաղաք: Հայերը, նույն Ա. Պուշկինի խոսքերով, ռուսներին ընդունում են որպես քրիստոնյա ազատարարների:

Ռուսական զորքերը գրավում են նաև Օլթին, Խնուսը, Մուշը, Քղին, Դերջանը, Բաբերդը և այլ բնակավայրեր: Այսպես Արևմտյան Հայաստանի մի խոշոր հատված գրավվում է ռուսական զորքերի կողմից:

1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում կնքվում է հաշտության պայմանագիր: Ռուսական կայսրությանն են անցնում Անդրկովկասի սևծովյան առափնյա շրջանները՝ Փոթի նավահանգստով հանդերձ, ինչպես և Ախալցխան ու Ախալքալաքը: Արևմտյան Հայաստանում ռուսների գրաված մյուս գավառները վերադարձվում են օսմանյան Թուրքիային: Թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու արևմտահայերի սպասելիքները կրկին չեն իրականանում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրեք 1821–1823 թթ. հայերի բռնագաղթի պատմությունը:
2. Որո՞նք էին 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառները: Ներկայացրեք ռազմական գործողությունների սկիզբը Կովկասյան ճակատում:
3. Ի՞նչ մասնակցություն ունեցան հայերը ռազմական գործողություններին. ովքե՞ր աչքի ընկան:
4. Նկարագրեք ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքը: Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններով ստորագրվեց Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագիրը:

§ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ 30-40-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայաստանի ազատագրության նոր ծրագիրը: Ռուսաստանի մուտքը Անդրկովկաս և Արևելյան Հայաստան մեծ աշխուժություն էր առաջացրել հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում: Պատահական չէ, որ ռուս-պարսկական 1826–1828 թթ. պատերազմի օրերին մի խումբ հայ մտավորականներ՝ ***Խաչատուր Լազարյանը, Ալեքսանդր Խուդաբաշյանը և Կարապետ Արղությանը,*** հետևելով իրենց նախորդ գործիչների օրինակին, Հայաստանի ազատագրության նախագիծ են մշակում և ներկայացնում ռուսական արքունիքին: Համանման ծրագիր է կազմում նաև ***Ներսես Աշտարակեցին:***

Ըստ հեղինակների՝ ռուսական արքունիքը պետք է ապահովեր հայկական թագավորության վերականգնումը Ռուսաստանի հովանու ներքո: Հայոց պետության մեջ ընդգրկվելու էին Հին Հայաստանի գրեթե բոլոր նահանգները: Այսինքն՝ խոսքը միացյալ Հայաստանի մասին էր՝ իր արևելյան և արևմտյան հատվածներով: Նախագիծն անհրաժեշտ էր համարում, որ ռուսական կայսր Նիկոլայ I-ը կրեր նաև «Հայոց թագավոր» տիտղոսը, որը պիտի մեծ տպավորություն թողներ համայն հայության վրա, օտար ափերում դեգերող բազմահազար հայերին մղեր դեպի տունդարձի ու վերածննդի ուղին:

Վ. Հ. Բեհրութով

Հայ հայրենասերները կարևորում էին սեփական բանակի խնդիրը, որը պիտի կազմավորվեր հայ կամավորականների հավաքագրման միջոցով: Սպայակույտը պիտի կազմվեր առավելապես հայերից, մասամբ՝ վրացիներից: Հայկական բանակը սահմանների վրա աստիճանաբար փոխարինելու էր ռուսական զորքերին: Հայաստանը պետք է ունենար իր օրենքները, զինանշանը և ազգային դրոշը:

Նախագծի հեղինակները մոռացության չէին տվել նաև սոցիալական հարցերը: Նրանք անթույլատրելի էին համարում գյուղացիության ճորտացումը, մարդկանց առուվաճառքը:

Հայկական մարզը: Ցարական կառավարությունը չընդունեց Հայաստանի ազատագրության նախագիծը: Ռուսական արքունիքը, գրավելով Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը, չէր կարող այնտեղ թույլ տալ հայկական պետականության ստեղծում: Դրա փոխարեն Նիկոլայ I-ի ***1828 թ. մարտի 21-ի*** հրամանագրով Երևանի և Նախիջևանի նախկին խանություններից կազմվեց վարչական միավոր՝ ***Հայկական մարզ:*** Այն ուներ իր դրոշը և զինանշանը: Նման խաբուսիկ քայլով ռուսական արքունիքը փորձում էր որոշ բավարարություն տալ հայ բնակչության ազատագրական ձգտումներին և հայկական ինքնավարության պատրանք ստեղծել: Դրանով պիտի բացատրել նաև այն փաստը, որ մարզի կառավարչի պաշտոնում 1830 թ. վրացի Ա. Ճավճավաձեին փոխարինում է հայազգի գեներալ ***Վ. Բեհրութովը:*** Նա զգալի աշխատանք է կատարում հին խանական հետամնաց օրենքներն ու վարչաձևերն աստիճանաբար ռուսական օրենքներով ու վարչաձևերով փոխարինելու համար:

Հայկական մարզը, սակայն, հայերի համար իրական ինքնավարություն չէր: Մարզային վարչությունում մեծամասնություն էին կազմում ռուս պաշտոնյաները, իսկ հայերը, որոնց մինչև 1833 թ. ներկայացնում էր Սահակ Մելիք-Աղամալյանը, տեղի մահմեդականների նման ունեին միայն մեկ ձայն: Ռուսական ինքնակալությունը, հայությանն արած իր «զիջումը» համարելով ազգային պետականություն վերականգնելու հնարավորություն, 12 տարի անց վերացրեց Հայկական մարզը:

Արևմտահայության 1830 թ. զանգվածային վերաբնակեցումը: Ադրիանապոլսի պայմանագրով թուրքերին վերադարձվող տարածքների հայությունը հայտնվեց մահմեդականների վրեժխնդրության վտանգի առջև: Օգտվելով հայերի համար ստեղծված սպառնալից իրավիճակից՝ ռուսական արքունիքն ամեն կերպ խթանում է նրանց վերաբնակեցումը:

Զանգվածային վերաբնակեցումը սկսվեց 1830 թ. մայիսին: Տարբեր գավառներից վերաբնակիչների համար նախատեսվում է բնակության մի շրջան: Ռուսական կայսրության մերձակա շրջաններից՝ պատմական

Բագրևանդից և Կարսի նահանգից վերաբնակեցումն անցնում է համեմատաբար կազմակերպված։ Կարսեցիները բնակվում են Գյումրիում, Շիրակի դաշտում և Թալինի շրջակայքում, բայազետցիներն ու ալաշկերտցիները՝ Սևանա լճի ավազանում, մասամբ նաև՝ Սուրմալուում, Դարաչիչակում (Ծաղկաձոր), Ապարանում և Փամբակում։ Կաթոլիկ հայերի գաղթի ղեկավարությունը ստանձնում է Վենետիկի Մխիթարյան վարդապետ Եփրեմ Սեթը (Սեթյան)։

Էրզրումից և նրա գավառներից հայ վերաբնակիչների թիվը հասնում էր մոտավորապես 7 հազար ընտանիքի (մոտ 75 000 մարդ)։ Էրզրումահայերի համար Ախալցխայի ու Ախալքալաքի ընտրության հարցը պատահական չէր։ Այդ գավառներն իրենց բնակլիմայական, աշխարհագրական պայմաններով հար և նման էին Էրզրումին և մինչ այդ ենթակա լինելով Կարնո թեմին՝ առաջնորդ Կարապետ Բագրատունուն ավելի ծանոթ ու հոգեհարազատ էին։

Ինչպես պարսկահպատակ, այնպես էլ արևմտահայ վերաբնակիչները ստացան որոշ արտոնություններ, դրամական օգնություն։ Սակայն ռուսական արքունիքի տրամադրած միջոցները չնչին էին։ Ռուսական սահմաններ են գաղթում նաև զգալի թվով հույներ, որոնք հիմնականում հաստատվում են Ծալկայի շրջանում։

Ինչ հետևանքներ ունեցավ 1829–1830 թթ. արևմտահայերի զանգվածային վերաբնակեցումը։ Նախ՝ այն գաղթ չէր, այլ վերաբնակեցում, քանի որ մեր հայրենիքի մի հատվածի հայությունը քաղաքական հանգամանքների բերումով վերաբնակվում էր մեկ այլ հատվածում։ Երկրորդ՝ այդ իրադարձության հետևանքներն աղետալի էին հայկական մի շարք գավառների համար։ Էրզրում ու Կարս քաղաքները զրկվում էին հայ առևտրականներից և արհեստավորներից, որոնք, ինչպես հայտնի է, օսմանյան Թուրքիայում մեծ դեր ունեին տնտեսության զարգացման գործում։ Միայն Էրզրում քաղաքից հեռացածների թիվը կազմում էր 3200 ընտանիք, այսինքն՝ մոտավորապես 20 հազար մարդ։

Բացի այդ, տեղի թուրք և քուրդ կառավարիչները կրած տնտեսական զգալի կորուստները հատուցելու համար սկսում են զավթել հայերի լքյալ հողերը, շեշտակի բարձրացնում տեղում մնացած հայերից գանձվող հարկերը, ուժեղացնում կրոնական և ազգային ճնշումները։ Անկում են ապրում արհեստներն ու առևտուրը, անմշակ վիճակում են թողնվում հազարավոր հեկտար հողատարածություններ։

Միաժամանակ Այսրկովկասի, այդ թվում Ռուսաստանին անցած Ախալքալաքի ու Ախալցխայի կիսավեր դարձած գավառների համար նույն վերաբնակեցումն ունենում է շրջադարձային նշանակություն։ Այնտեղ շեշտակի աճում է հայ բնակչության տեսակարար կշիռը, վերականգնվում նախորդ ժամանակների ժողովրդագրական իրավիճակը։ Միայն Ախալքալաքի գավառում էրզրումահայերը վերաշինում են կամ հիմնադրում շուրջ 50 գյուղ։

Արևմտահայերի վերաբնակեցման շնորհիվ կրկին հայաշատ են դառնում օտար տիրապետությունների ու պատերազմների հետևանքով ամայացած Արևելյան Շիրակը, Գեղարքունիքը, Թալինը և այլ շրջաններ։ Հին բայազետցիները հիմնադրում են Նոր Բայազետ քաղաքը, կարսեցիները կենդանություն են տալիս ավերված Գյումրիին։

Արևմտահայ գաղթականների մի փոքր մասը, չստանալով ռուսական իշխանությունների խոստացած բարեկեցիկ պայմանները, մաս-մաս վերադառնում է Արևմտյան Հայաստան։ Իսկ մեծագույն մասը, հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, մնում և վերաշինում է Արևելյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառներ։

Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը։ Ռուսաստանը 1830–1840-ական թթ.

նոր քայլեր է կատարում Անդրկովկասում իր իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով: Իրականացվում են մի շարք վարչական փոփոխություններ: 1840 թ. ապրիլի 10-ին վերացվում է Հայկական մարզը: Ստեղծվում է երկու վարչամիավոր՝ Վրացա-իմերեթական նահանգ և Կասպիական մարզ՝ Թիֆլիս և Շամախի կենտրոններով: Արևելյան Հայաստանի տարածքը կամայականորեն մտցվում է այդ միավորների մեջ՝ առանց հաշվի առնելու հայ բնակչության շահերը: 1844 թ. հիմնվում է ***Կովկասի փոխարքայությունը:*** 1846 թ. Անդրկովկասը բաժանվում է նահանգների: 1849 թ. հիմնվում է ***Երևանի նահանգ***՝ Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նախիջևան, Նոր Բայազետ և Օրդուբադ գավառներով:

Հայ առաքելական եկեղեցուն, որը մեծ ազդեցություն ուներ ոչ միայն արևելահայության, այլև արևմտահայության ու գաղութահայության մեջ, հսկողության տակ պահելու նպատակով ռուսական իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում նրա բարեփոխմանը:

1836 թ. մարտի 11-ին հրապարակված ***եկեղեցական կանոնադրությամբ*** (պոլոժենիե) սահմանվում են Հայոց եկեղեցու վարչական իրավունքներն ու պարտականությունները, եկեղեցու և կառավարության փոխհարաբերությունները: Հայոց եկեղեցին չէր խառնվելու պետական գործերին, այլ զբաղվելու էր միայն դպրոցի, ծեսերի և այլ հարցերով: Դրանով Ռուսաստանը սահմանափակում էր Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքները: Միաժամանակ ռուսական արքունիքը Հայ եկեղեցու միջոցով իր ազդեցությունն էր պահպանում նաև արևմտահայության և գաղութահայության վրա:

Պոլոժենիեն թեև Հայ եկեղեցին դնում էր ռուսական պետությունից կախվածության մեջ, սակայն հայությանը տալիս էր հոգևոր-մշակութային որոշ ինքնավարություն: Հայ ժողովուրդը ձեռք էր բերում կրոնական ինքնուրույն համայնքի կարգավիճակ, իրավունք էր ստանում պահպանելու սեփական լեզուն, դպրոցը, եկեղեցական-ծիսական համակարգը: Ռուսական կայսրության տարածքում ստեղծվում էր հայկական հոգևոր 6 թեմ, որոնց ղեկավարումն իրականացնելու էին կաթողիկոսի կողմից առաջադրված և պետության կողմից հաստատված թեմական առաջնորդները:

Հայոց եկեղեցու գլուխ նախկինի նման մնում էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսը: Հայության ընդհանուր ժողովն առաջադրելու էր կաթողիկոսի երկու թեկնածու, որոնցից մեկին պիտի ընտրեր ռուսական կայսրը: Դրանով Ռուսաստանը վերացնում էր նաև նախկին կարգը, որի համաձայն՝ կաթողիկոսին հաստատում էին պարսկական շահերը կամ օսմանյան սուլթանները: Հոգևոր գերագույն մարմինը՝ սինոդը, նույնպես լիովին հայտնվում էր կառավարության վերահսկողության ներքո:

Եկեղեցական կանոնադրությունը դժգոհությամբ է ընդունվում հայության կողմից: Գաղութահայերը քանիցս բողոքում են Հայ եկեղեցու իրավունքները սահմանափակելու Ռուսաստանի այդ քայլի դեմ: Սակայն ամեն ինչ մնում է անփոփոխ:

Ռուսաստանին միանալուց հետո Արևելյան Հայաստանի հասարակական-տնտեսական ու մշակութային կյանքը, անշուշտ, բռնում է առաջընթաց ուղի: Սկսում են զարգանալ առևտուրն ու հանքարդյունաբերությունը: Աճում ու ընդլայնվում են պղնձի ու աղի արդյունահանումը: Աճում է նաև քաղաքային բնակչությունը: 1850 թ. Երևանի բնակչության թիվը կազմում է 12 600, իսկ Ալեքսանդրապոլինը՝ 11 300 մարդ:

Սակայն կառավարության վարած մեծապետական քաղաքականությունն Անդրկովկասում օրեցօր սաստկանում է: Չկարողանալով տանել այդ ճնշումները՝ գյուղացիները հաճախ պայքարի էին ելնում իրենց ճնշողների դեմ:

Արևմտահայությունը 1830-1840-ական թթ.: Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո արևմտահայերի քաղաքական ու տնտեսական դրությունն ավելի վատացավ:

Օսմանյան իշխանությունները բազմաթիվ ու բազմապիսի հարկեր և տուրքեր էին գանձում ժողովրդից: Հարկային բեռն ընկած էր գերազանցապես գյուղացիների վրա: Գլխավոր հարկը ***աշարն*** էր, որն օրենքով կազմում էր բերքի 1/10 մասը, բայց իրականում հասնում էր կրկնակի, եռակի չափերի: Գանձում էին նաև գլխահարկ, անասնահարկ, ճանապարհների, արոտների, զբաղմունքի և բազմաթիվ այլ հարկեր ու տուրքեր:

Արևմտյան Հայաստանում բավականաչափ զարգացած էին արհեստներն ու առևտուրը: Տնտեսական ու մշակութային կյանքի բոլոր բնագավառներում անխտիր հայերն առաջատար դեր էին կատարում:

Երկրի ընդհանուր ճգնաժամը կանխելու նպատակով սուլթանական կառավարությունը *1839 թ.* հրապարակում է ***թանզիմաթը***՝ բարենորոգումների հրովարտակը՝ ազդարարելով ազգերի իրավահավասարություն, հարկերի, դատական գործի բարելավում և այլն: Սակայն այդ բարենորոգումները մնում են թղթի վրա:

Կ. Պոլիսը հայկական հնագույն այն գաղթավայրերից էր, որն աստիճանաբար վերածվել էր արևմտահայերի հասարակական-քաղաքական և մշակութային ամենախոշոր կենտրոնի: Այնտեղ ապրում էր հասարակական տարբեր խավերի պատկանող ավելի քան 200 հազար հայ: Նրանց մեծ մասը պանդուխտներ էին՝ աշխատանք գտնելու հույսով Արևմտյան Հայաստանի գավառներից եկածներ: Պոլսում շարունակում էր գործել արևմտահայերի հոգևոր կենտրոնը՝ պատրիարքարանը: Համայնքի գործերի կազմակերպմանը որոշ չափով մասնակցում էր 1844 թ. ստեղծված ***Ազգային ժողովը,*** որի անդամների մեծ մասը հայ մեծահարուստ ամիրաներն էին: Մի քանի տարի անց Ազգային ժողովին փոխարինեցին նոր մարմիններ՝ ***Ազգային հոգևոր և գերագույն ժողովները:***

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրեք Հայաստանի ազատագրության նոր ծրագիրը. ովքեր էին հեղինակները, ինչ էր բովանդակում: Համեմատեք Հայաստանի ազատագրության նախորդ ծրագրերի հետ:
2. Երբ է ստեղծվել Հայկական մարզը: Ի՞նչ տարածքներից այն կազմվեց: Հիմնավորեք, որ Հայկական մարզն ընդամենը ինքնավարության պատրանք էր: Երբ և ինչո՞ւ այն վերացվեց:
3. Որո՞նք էին արևմտահայության զանգվածային վերաբնակեցման պատճառները: Որտեղ հիմնավորվեցին վերաբնակները. որքա՞ն էր նրանց թիվը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ արևմտահայերի զանգվածային վերաբնակեցումը:
4. Վարչական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Անդրկովկասում: Հայ առաքելական եկեղեցուն իր հսկողության տակ պահելու նպատակով ինչ ձեռնարկեց Ռուսաստանը: Մեկնաբանեք եկեղեցական կանոնադրությունը (պոլոժենիե):
5. Ներկայացրեք արևմտահայության վիճակը 1830-1840-ական թվականներին: Ի՞նչ դեր էր խաղում Կ. Պոլսի հայ համայնքը:

ԲԱԺԻՆ 2

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՍԻՍՏԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

XIX դ. երկրորդ կեսից Արևելյան Հայաստանում տեղի էին ունենում արմատական փոփոխություններ: Ռուսական կայսրության կենտրոնական շրջաններում 1860-1870-ական թթ. տեղի ունեցավ արդյունաբերական հեղաշրջում: Ռուսաստանի զարգացումն արագացավ հատկապես Ալեքսանդր II կայսեր կողմից նույն ժամանակաշրջանում իրականացված ազատական բարեփոխումների շնորհիվ: Թեպետ կայսրության ազգային երկրամասերը վերածվել էին էժան հումքի աղբյուրների և արդյունաբերական ապրանքների իրացման շուկաների, տնտեսության արդիականացման գործընթացը ներթափանցեց նաև այդ շրջանները:

Փոփոխություններ տնտեսության մեջ: Թափանցելով կայսրության ազգային ծայրագավառներ՝ ռուսական կապիտալը տնտեսության մեջ առաջադիմական դեր էր կատարում: Անդրկովկասում արդյունաբերության և առհասարակ տնտեսական կյանքի զարգացմանը նպաստեց երկաթուղու շինարարությունը, որը սկսվեց XIX դ. 60-ական թթ. և շարունակվեց մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը: 1899 թ. գործարկվեցին ***Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ, Ալեքսանդրապոլ-Կարս*** երկաթուղիները: XX դ. սկզբին շարք մտան Ալեքսանդրապոլ-Երևան, Ուլուխանլու-Ջուլֆա և Կարս-Սարիղամիշ հատվածները: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Հայաստանի երկաթուղիների երկարությունը կազմում էր 380 կմ: Արևելյան Հայաստանում կառուցվեցին նաև Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուլֆա և այլ խճուղային ճանապարհներ:

Խոր հետք թողնելով երկրամասի, այդ թվում Արևելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացման վրա՝ երկաթուղին միաժամանակ արագացրեց գյուղի ավանդական կացութաձևի քայքայումն ու շերտավորումը:

Հաղորդակցության ուղիների ընդլայնումը և կապի միջոցների ու տեխնիկայի ներդրումը նպաստեցին Ռուսաստանի կենտրոնական արդյունաբերական նահանգների և Արևելյան Հայաստանի միջև ապրանքաշրջանառության վերելքին:

Արևելյան Հայաստանում արդյունաբերության հիմնական ճյուղը պղնձի արտադրությունն էր, որը կենտրոնացած էր ***Ալավերդիում և Կապանում:*** XX դարասկզբին Հայաստանի ձեռնարկություններում ձուլվել է 71,5 հազար փութ պղինձ, իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարում՝ 1913 թ., այդ ցուցանիշը հասավ 342,8 հազար փութի:

Հայաստանում իր տեսակարար կշռով երկրորդ տեղն էր գրավում սպիրտ-կոնյակի արտադրությունը, որը կենտրոնացված էր գլխավորապես ***Երևան*** քաղաքում, մասամբ էլ՝ Երևանի նահանգում: 1907 թ. Երևանի նահանգում կոնյակի գործարանների թիվը հասավ 10-ի: Արևելյան Հայաստանը կոնյակի և օղու արտադրությամբ Անդրկովկասում գրավում էր առաջին, իսկ գինու արտադրությամբ՝ երկրորդ տեղը՝ այդ բնագավառում զիջելով Վրաստանին: Սպիրտը և կոնյակը Հայաստանից արտահանվում էին Պետերբուրգ, Մոսկվա, Վար-

«Շուստով» կոնյակի գործարանի շենքը Երևանում

շավա, Ռիգա, նաև Պարսկաստան և այլուր: Ն. Շուստովի գործարանի *«Արարատ»* մակնիշով վաճառահանվող ***կոնյակը*** մեծ պահանջարկ էր վայելում:

XX դ. սկզբին որոշ բարելավումներ կատարվեցին աղի արտադրության բնագավառում: Հատկապես նշանավոր էին ***Կողբի և Կաղզվանի*** մեծ պաշարներով հարուստ աղահանքերը: Կողբում ներդրվեցին սարքավորումներ, հանքահորերում տեղադրվեցին ներարտադրական երկաթգծեր: Կտրուկ աճեց աղի արտադրությունը:

Դրական տեղաշարժեր կատարվեցին սննդի ու թեթև արդյունաբերության ճյուղերում, որոնք հիմնականում միտված էին բավարարելու ներքին շուկայի պահանջները. դրանց աննշան մասն էր միայն արտահանվում:

Այդ տարիներին Երևանի և Ելիզավետպոլի նահանգներում, հատկապես Օրդուբադի և Շուշիի գավառներում նոր թափ ստացավ մետաքսաթելի արտադրությունը: Այդ գործարանները սերտ կապեր էին հաստատել մետաքսի առևտրով զբաղվող ռուսական խոշոր ընկերությունների հետ: Մետաքսաթելն ուղարկվում էր Մոսկվա, Վարշավա և այլ քաղաքներ:

Դարավերջին Արևելյան Հայաստանի մանր ու միջին ձեռնարկություններում, որոնց մեջ գերակշռում էր գյուղատնտեսական ապրանքների արտադրությունը, որոշակի աշխուժություն էր նկատվում: Շոգեշարժ սարքերն աստիճանաբար դուրս էին մղում ձեռքի աշխատանքը և բարձրացնում աշխատանքի արտադրողականությունը: Արևելյան Հայաստանի քաղաքներում (Երևան, Շուշի, Ալեքսանդրապոլ, Կարս) թեպետ կային արդյունաբերական որոշ ձեռնարկություններ, բայց դրանք հիմնականում առևտրի կենտրոններ էին: Երևանը, որը նահանգի վարչական կենտրոնն էր, գտնվելով հարմար ճանապարհների վրա, մեծ դեր էր խաղում տարանցիկ առևտրում:

Եթե Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերության մեջ շոշափելի փոփոխություններ էին կատարվում, ապա գյուղական վայրերում առաջընթացը դանդաղում էր: Դրա հիմնական պատճառը բարեփոխումների ձգձգումն էր և գյուղացիության սակավահողությունը:

1870 թ. մայիսի 14-ի ցարական օրենքն Արևելյան Հայաստանում հողի սեփականատեր ճանաչեց կալվածատերերին, իսկ

նրանցից կախյալ գյուղացիներին իրավունք տրվեց միայն օգտվելու հողից: Օրենքը չէր վերաբերում գյուղական բնակչության մոտ 72 % կազմող պետական գյուղացիական տնտեսություններին: Միայն 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով գյուղացիներին թույլատրվեց և պարտադրվեց հետ գնել իրենց հողերը՝ որպես մասնավոր սեփականություն:

XX դ. սկզբին գյուղատնտեսության *զարգացումն արագացավ ստոլիպինյան* վերափոխումների շնորհիվ: Արդյունքում՝ հայկական գյուղը թեև ուշացումով, բայց մուտք գործեց շուկայական հարաբերությունների ոլորտ:

Աճեց ցորենի և գարու արտադրությունը, որը կենտրոնացավ հիմնականում երկրի նախալեռնային վայրերում՝ Կարսի մարզում, Ալեքսանդրապոլի ու Նոր Բայազետի գավառներում:

Դարասկզբին վերելք ապրեց բամբակենու մշակումը: Արևելյան Հայաստանը, մասնավորապես Երևանի և Ելիզավետպոլի նահանգները դարձան բամբակի հումքի շտեմարան: Եթե բամբակի հումքը Արևելյան Հայաստանում 1900 թ. կազմում էր 382 հազար փութ, ապա 1914 թ. միայն Երևանի նահանգում մթերվեց 700 հազար փութ բամբակ: Ստացված հումքի մեծագույն մասն արտահանվում էր Ռուսաստանի տեքստիլ արդյունաբերության շրջաններ:

Ռուսաստանի կառավարությունը, ելնելով իր ռազմավարական քաղաքականությունից, շարունակում էր կենտրոնական նահանգներից Անդրկովկաս, այդ թվում և Հայաստան փոխադրել ռուս վերաբնակիչներ: Կառավարությունն անտեսում էր այն փաստը, որ երկիրն առանց այդ էլ սակավահող էր:

Հողագործության զարգացումն առաջ էր բերում երկրագործական աշխատանքի բաժանում: Էջմիածնի և Երևանի գավառները դառնում են խաղողագործության և այգեգործության, Լոռին, Կարսի մարզը, Ալեքսանդրապոլը, Նոր Բայազետը՝ անասնապահության, Սուրմալուի գավառը՝ բամբակի, Արցախը և Նախիջևանի գավառը՝ մետաքսի արտադրության գլխավոր կենտրոններ:

Այսպիսով՝ հետոռեֆորմյան շրջանում որոշ զարգացում ապրեց նաև գյուղատնտեսությունը, թեև այստեղ դեռ գերիշխում էր ավանդական տնտեսավարումը: Ընդհանուր առմամբ Արևելյան Հայաստանը թույլ զարգացած ագրարային երկրամաս էր արդյունաբերականացող Ռուսաստանի կազմում:

Բնակչության սոցիալական փոփոխությունները: Փոփոխություններ տեղի ունեցան արևելահայության սոցիալական կազմում և տեղաբաշխվածության մեջ: Ընդհանրապես Անդրկովկասի վարչական բաժանման և կառավարման ցարական քաղաքականության նպատակն էր առաջին հերթին սահմանափակել տեղական ժողովուրդների ինքնուրույնության դրսևորման փորձերը, երկրամասի տնտեսական կյանքը հարմարեցնել կայսրության ընդհանուր պահանջներին:

1867 թ. վարչական փոփոխությամբ Անդրկովկասը բաժանվեց ***հինգ նահանգների,*** իսկ 1874 թ. օրենքով այդ նահանգներից մեկը՝ ***Երևանի նահանգը,*** տրոհվեց *յոթ*՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի, Սուրմալուի և Շարուր-Դարալագյազի ***գավառների:*** Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ էին ամփոփվել հայկական Արցախը, Գանձակը, Զանգեզուրը, իսկ Լոռին ու Ջավախքն ընդգրկված էին Թիֆլիսի նահանգի կազմում: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ռուսաստանին անցած տարածքներից ստեղծվեցին Կարսի և Բաթումի մարզերը:

XIX դ. երկրորդ կեսից մինչև Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակը Արևելյան Հայաստանում մոտ 2,5 անգամ աճեց քաղաքային բնակչությունը: 1910 թ. տվյալ-

ներով համեմատաբար մեծ քաղաքներ էին ***Շուշին*** (42 հազար), ***Ալեքսանդրապոլը*** (35 հազար բնակիչ), ***Երևանը*** (32 հազար), ***Կարսը*** (30 հազար):

Ագրարային բարեփոխումից հետո հողասակավությունն ավելի զգալի դարձավ: Բազմաթիվ հարկերն ու պարհակները, հողի վաճառքը, վարձակալությունը և առևտրափոխանակային հարաբերությունների զարգացումը քայքայում էին գյուղացիական տնտեսությունները: Գյուղացիների արտագնացությունը XIX դ. 90-ական թթ. և XX դ. սկզբներին զանգվածային բնույթ ստացավ: Նրանք գնում էին ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի քաղաքներ, այլև Ռուսաստան և նույնիսկ արտասահման:

Ձևավորվեցին հայ բանվորական և կապիտալիստական դասակարգերը, որոնց առաջացումն ուներ որոշակի առանձնահատկություն: Նրանց մեծ մասը կենտրոնացած էր արդյունաբերական Բաքվում, Բաթումում և փոխարքայության կենտրոն Թիֆլիսում:

Արևելյան Հայաստանում և երկրամասի մյուս վայրերում բանվորների (պրոլետարներ) շարքերը, բացի գյուղացիներից, համալրում էին նաև արհեստավորները: XX դ. սկզբին Արևելյան Հայաստանում բանվորների թվաքանակը՝ առանց գյուղական բանվորության, կազմում էր 20–22 հազար մարդ:

Հայ ձեռներեցներից շատերը, չնայած ցարիզմի խտրական քաղաքականությանը, որոշակի հաջողությունների հասան տնտեսական մրցակցության մեջ և Անդրկովկասում դարձան նշանավոր ձեռնարկատերեր: Արդյունաբերության և առևտրի ոլորտում հայտնի էին ***Ա. Մանթաշյանը, Միրզոյան եղբայրները, Ղուկասյան եղբայրները, Մ. Արամյանցը, Ա. Էնֆիաջյանցը*** և շատ ուրիշներ: Հայ գործարարներից շատերը նաև մեծահամբավ բարեգործներ էին: Նրանց անձնական միջոցներով բացվում էին դպրոցներ, հիվանդանոցներ, կառուցվում էին եկեղեցիներ, նյութական օգնություն էր ցույց տրվում թատրոններին, մշակույթի գործիչներին: Հայ բարեգործները միջոցներ էին տրամադրում նաև շնորհալի երիտասարդներին, որպեսզի նրանք ուսանեն Եվրոպայի ու Ռուսաստանի առաջատար բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում և դառնան հայրենիքի ու ազգի վերելքն ապահովող մասնագետներ:

Այսպիսով՝ Ռուսական կայսրության մեջ տեղի ունեցող տնտեսական ու սոցիալական տեղաշարժերը նպաստեցին նաև նրա ազգային ծայրամասերի, այդ թվում Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վերելքին: Արդյունաբերականացման գործընթացի արդյունքում փոխվում էին բնակչության սոցիալական կառուցվածքը, մարդկանց աշխարհայացքն ու կենցաղը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ Ռուսական կայսրությունում տեղի ունեցավ արդյունաբերական հեղաշրջում: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան Ալեքսանդր II-ի բարեփոխումները:
2. Ի՞նչ փոփոխություններ նպաստեցին Անդրկովկասի տնտեսական կյանքի զարգացմանը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ հաղորդակցության ուղիների ծավալումը Արևելյան Հայաստանում: Արդյունաբերության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած Արևելյան Հայաստանում: Ի՞նչ փոփոխություններ արձանագրվեցին գյուղատնտեսության բնագավառում:
3. Վարչական ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Անդրկովկասում. ի՞նչ նպատակ էին դրանք հետապնդում: Ներկայացրեք հայ բնակչության սոցիալական տեղաշարժերի ընդհանուր պատկերը և հետևանքները:

§ 2. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Ազգային ձնշման ուժեղացումը: Կովկասի փոխարքայությունը 1882 թ. վերափոխվեց կառավարչապետության: Արևելահայության նկատմամբ ձևավորվեց Պետերբուրգից ուղղորդվող անվստահության գործելաձև: Նոր կայսր Ալեքսանդր III-ը և նրա շրջապատը շատ սառը, նույնիսկ թշնամական վերաբերմունք դրսևորեցին այդ տարիներին Հայկական հարցի հնարավոր լուծման խնդրում: Ռուսական արքունիքն իր առաջին հարվածն ուղղեց դեպի հայ ինքնության կառույցները՝ եկեղեցին, ազգային դպրոցները և մշակութային հաստատությունները:

1884 թ. Ալեքսանդր III-ը հաստատեց ***«Հայ լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին կանոնները»:*** Արգելվեց տարրականից բարձր հայկական դպրոցներ ունենալը: Բայց կառավարությունը հանդիպեց անսպասելի դիմադրության. Էջմիածնի սինոդը հրաժարվեց նոր կանոններն ընդունելուց: Այնուամենայնիվ, ցարական իշխանությունները գործադրեցին այդ որոշումը. 1885 թ. Կովկասում, Նոր Նախիջևանում և Բեսարաբիայում փակվեցին հայկական 300 դպրոցներ:

Բարձրացավ համաժողովրդական վրդովմունքի ալիք: Թիֆլիսում գործող հայ հեղափոխական նարոդնիկական կազմակերպությունը հրատարակեց ***«Հայ եղբայրներ և հայ քույրեր»*** խորագրով թռուցիկը: «Յուրաքանչյուր հայ ընտանիք թող իրենից ներկայացնի առանձին հայ դպրոց». այս էր թռուցիկի եզրակացությունը: Այն տարածվեց երկրամասի հայկական ու հայաշատ քաղաքներում: Արտասահմանի հայությունը ևս դատապարտեց ռուսական կառավարության քաղաքականությունը:

Հայության պայքարը տվեց իր արդյունքները. նոր՝ 1886 ուսումնական տարվանից վերաբացվեցին հայկական դպրոցները: Սակայն ցարական աստիճանավորները պահանջում էին հայկական դպրոցներում արգելել հայոց պատմության և աշխարհագրության դասավանդումը, իսկ պետական դպրոցներում պարտադրվում էր հայոց կրոնը դասավանդել ռուսերենով:

Նույնիսկ այսպիսի մթնոլորտում դպրոցական կյանքը սկսում է աստիճանաբար աշխուժանալ: Եթե 1889 թ. Անդրկովկասում կար 147 հայկական դպրոց, ապա արդեն 1895 թ. Անդրկովկասում, Աստրախանում, Նոր Նախիջևանում և Բեսարաբիայում գործում էր 253 դպրոց:

Շարունակելով հայ ազգային դպրոցը վերացնելու քաղաքականությունը՝ ցարական իշխանությունները *1896 թ. հունվարին* նորից փակեցին հայկական դպրոցները: Այդքանով նրանք չսահմանափակվեցին: Հարվածի թիրախ դարձան նաև հայկական բարեգործական, մարդասիրական և հրատարակչական ընկերությունները: Սաստկացան հալածանքները հրատարակչական գործի և հատկապես հայ մամուլի նկատմամբ:

Կովկասում իշխան Գոլիցինի կառավարչապետության տարիներին ավելի ուժգին դրսևորվեց հայերին դավանափոխելու քաղաքականությունը: Ռուսական մամուլում հոդվածներ տպագրվեցին, որոնցում հայերին դավանափոխության կոչ էին անում: Հակահայկական մոլուցքը Գոլիցինին հանգիստ չէր տալիս: Նախարարների կոմիտեի 1898 թ. հատուկ նիստում նա առաջարկեց հայ ժողովրդի մի մեծ զանգված արտաքսել Սիբիր:

Կառավարչապետի հակահայկական սադրանքների մի մասն ուղղվեց նաև 1894–1896 թթ. կոտորածներից հետո Անդրկովկաս հասած արևմտահայ փախստականների դեմ: Կառավարության համաձայնությամբ 1901 թ. նոյեմբերին Գոլիցինը 50 հազարի հասնող այդ մարդկանց վերաբերյալ հատուկ շրջաբերական հրապարակեց:

Կիրառված սահմանափակումների ու մերժման հետևանքով արևմտահայերի մի մասը վերադարձավ հայրենիք, մյուս մասն անցավ Պարսկաստան: Բայց Գոլիցինի ձեռնարկած հակահայկական գործողությունների նոր՝ ավելի ծանր ալիք էր սպասվում:

Հասարակական շարժումները: XIX դ. վերջին տասնամյակում Ռուսաստանի ազգային քաղաքականության դեմ պայքարին զուգահեռ տեղի էին ունենում նաև զուտ հասարակական բնույթի ելույթներ: Անդրկովկասի և Հայաստանի բանվորների տարբերային բռնկումներ եղան Թիֆլիս–Կարս, Ալեքսանդրապոլ–Երևան երկաթուղու շինարարությունում: Պահանջները հիմնականում տնտեսական էին՝ աշխատավարձի բարձրացում, աշխատաժամանակի կրճատում, աշխատանքային ու կենցաղային պայմանների բարելավում և այլն:

Բանվոր դասակարգի պայքարին միանում է Հայաստանի գյուղացիությունը: Գյուղացիական հուզումներ են տեղի ունենում Երևանի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի, Զանգեզուրի գավառներում և երկրամասի հայաբնակ այլ վայրերում: Հաղպատում գյուղացիների նկատմամբ զենք գործադրվեց. եղան սպանվածներ ու վիրավորներ:

Սկզբնական շրջանում բանվորական և գյուղացիական ընդվզումների նկատմամբ հայկական ազգային կուսակցությունները գործուն վերաբերմունք չէին դրսևորում՝ կարծելով, որ դրանք կարող են հայ հասարակության ուշադրությունը շեղել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրական պայքարից:

Այդ ուղղությամբ եռանդուն գործունեություն ծավալեցին միայն ***սոցիալ-դեմոկրատական*** ուժերը, որոնք ծնունդ էին առել մարքսիստական գաղափարախոսության հենքի վրա: Մարքսիստական գաղափարները մուտք էին գործում Անդրկովկաս, այդ թվում և հայկական միջավայր: Ռուսաստանում սկիզբ առած սոցիալ–դեմոկրատական շարժումը XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբին

Ստեփան Շահումյան

տարածվում է նաև Անդրկովկասում ու Հայաստանում: Թիֆլիսի մի խումբ բանվորներ *1898 թ.* ստեղծեցին հայ բանվորների առաջին սոցիալ–դեմոկրատական խմբակը՝ ***«Բանվորական միությունը»:*** Երեք տարի անց խմբակը բացահայտվեց, և նրա գործունեությունը դադարեցվեց:

Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մուրճ» և «Տարազ» պարբերականներում տպագրվեցին ***Գ. Ղարաջյանի (Արկումեղ)***՝ մարքսիստական գաղափարների ոգով գրված մի շարք հոդվածներ: Եվրոպայում գործող հնչակյաններն առաջինն էին, որ հայերեն էին թարգմանում և տարածում մարքսիստական գրականություն:

Մարքսիստական գաղափարների տարածման գործում խոշոր դեր է խաղացել սոցիալ–դեմոկրատական բոլշևիկյան կուսակցության նշանավոր գործիչ ***Ստեփան Շահումյանը:*** Արևելյան Հայաստանի տարածքում սոցիալ–դեմոկրատական առաջին խմբակը ստեղծվել է *1899 թ. Ջալալօղլիում* (Ստեփանավան)՝ Ս. Շահումյանի կողմից: Հետագայում սոցիալ–դեմոկրատական գաղտնի խմբակներ ստեղծվեցին նաև Երևանում, Ալեքսանդրապոլում:

1903 թ. Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատական բոլոր կազմակերպությունները միավորվեցին Կովկասյան միության մեջ: Միության ղեկավար կոմիտեում տարբեր ժամանակներում ընտրվել են Ս. Շահումյանը, Բ. Կնունյանցը, Ա. Ջուրաբյանը և ուրիշներ:

Լոնդոնում 1903 թ. հուլիսին հրավիրված Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (ՌՍԴԲԿ) երկրորդ համագումարին Կովկասից մասնակցում էին նաև հայ պատգամավորներ ***Բ. Կնունյանցը և Ա. Ջուրաբյանը:*** Ծրագրային և կազմակերպական հարցերում համագումարում խոր տարաձայնություններ էին առաջացել: Համագումարում Լենինի կողմնակիցները ստացան մեծամասնական՝ ***բոլշևիկներ,*** իսկ մնացածը՝ փոքրամասնական՝ ***մենշևիկներ,*** անվանումները: Բոլշևիկների և մենշևիկների միջև պայքարն Անդրկովկասում նույնպես առանձնակի սուր բնույթ կրեց: Մենշևիկները հաջողությունների էին հասնում հատկապես Վրաստանի գավառներում, իսկ բոլշևիկները՝ արդյունաբերական քաղաքներում՝ Բաքվում, Թիֆլիսում, Բաթումում:

Հայ բոլշևիկների գործունեությունն ընթանում էր հայ ազգային կուսակցությունների, հատկապես ՀՅԴ-ի դեմ գաղափարական պայքարում: Դաշնակցականները բոլշևիկներին մեղադրում էին այն բանում, որ վերջիններս փորձում են մթագնել հայ բանվորների ու գյուղացիների ազգային գիտակցությունը և նրանց հեռու են պահում արևմտահայության ազատագրության խնդրից:

Այսպիսով՝ արդյունաբերական հասարակության ձևավորման շրջանում հայկական միջավայրում ազգային կուսակցությունների կողքին ծնունդ էին առել ու գործունեություն էին ծավալում նաև սոցիալ-դեմոկրատական խմբերն ու կազմակերպությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում ռուսական կառավարությունը Անդրկովկասում. ո՞րն էր դրա նպատակը: Ինչո՞ւ էր այդ քաղաքականությունն ուղղվում հատկապես Հայոց եկեղեցու դեմ: Ներկայացրե՛ք Ալեքսանդր III-ի հաստատած «Կանոնները» և դրանց հետևանքները: Ո՞րն էր Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինի հակահայկական քաղաքականության գլխավոր նպատակը:
2. Հայ բանվորներն ու գյուղացիները սոցիալական ի՞նչ շարժումներ ծավալեցին Անդրկովկասում. ի՞նչ պահանջներ էին նրանք առաջադրում: Ի՞նչ վերաբերմունք ունեին հայ ազգային կուսակցությունները. ինչո՞ւ: Սոցիալ-դեմոկրատական ի՞նչ կազմակերպություններ ստեղծվեցին Արևելյան Հայաստանում և Այսրկովկասի արդյունաբերական կենտրոններում:

§ 3. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային առումով Օսմանյան կայսրությունը շարունակում էր մնալ հետամնաց պետություն: Այն վերածվել էր եվրոպական զարգացած տերությունների կիսագաղութի: Այդ բռնապետական տերությունն այլևս չուներ երբեմնի հզորությունը և անկասելի անկում էր ապրում: Թուրքական տիրապետության ծանր պայմաններում գտնվող ազգերը հերոսական պայքար ծավալեցին իրենց բռնադատված իրավունքները, անկախությունը վերականգնելու համար: Նրանցից

շատերը հաղթանակով ավարտեցին ազգային–ազատագրական պայքարը և հասան բաղձալի արդյունքի: Այլ էր իրավիճակը մեր հայրենիքի բռնազավթված մասում՝ Արևմտյան Հայաստանում:

Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը, բնակչությունը: XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին թուրքական կառավարությունը մի քանի անգամ փոխեց Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը: Դա արվում էր այն սկզբունքով ու դիտավորությամբ, որ ոչ մի նահանգում հայերը մեծամասնություն չկազմեին: Արևմտյան Հայաստանը բաժանված էր վեց նահանգների՝ ***Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի ու Սեբաստիայի (Սվազ):*** Յուրաքանչյուր նահանգ տրոհվում էր գավառների (սանջակ), գավառը՝ գավառակների (կազա), իսկ գավառակը՝ գյուղախմբերի:

Սուլթանական կառավարությունը մշտապես ոտնահարում էր հայերի իրավունքները: Պաշտոնները ձեռք էին բերվում կաշառքով, և նշանակումից հետո աստիճանավորներն անխնա կողոպտում էին բնակչությանը, առաջին հերթին՝ հայերին: Վարչական բաժանումներում արգելված էր գործածել Հայաստան անունը:

Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1876 թ. տվյալներով՝ Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր ***3 միլիոն հայ,*** որից մոտ երկու միլիոնը՝ Արևմտյան Հայաստանում: Իսկ այդ ժամանակ աշխարհում հաշվվում էր շուրջ 5 միլիոն հայ:

Արևմտյան Հայաստանում ապրում էին նաև քրդեր, թուրքեր, ասորիներ, հույներ, չերքեզներ, հրեաներ և տարբեր շրջաններից ներգաղթած այլ ժողովուրդներ: Քանակությամբ երկրորդը քրդերն էին, իսկ երրորդը՝ թուրքերը: Սակայն օսմանյան պետության ազգային խտրականության ու հայահալած քաղաքականության հետևանքով գնալով պակասում էր հայերի թիվը, իսկ մահմեդականներինը՝ ավելանում: Հայերի համար մեծ չարիք դարձան Կովկասից և Բալկաններից հայկական հողերում վերաբնակեցվող մահմեդականները՝ չերքեզները և մուհաջիրները: Նրանց տրվում էին զանազան արտոնություններ, ինչը կտրուկ սրում էր ազգամիջյան հարաբերությունները հայկական նահանգներում:

Արևմտյան Հայաստանի բնակչության միայն 10 տոկոսն էր ապրում քաղաքում: Իրենց հայրենիքից հայերին դուրս մղելու թուրքական քաղաքականության հետևանքով հայության թիվը, հատկապես խոշոր քաղաքներում, օրեցօր նվազում էր:

Հայ գյուղացիության հողազրկումը: Օսմանյան կայսրությունում պահպանվում էին հողատիրության՝ միջնադարից եկող ձևերը՝ պետական, մասնատիրական և հոգևոր հաստատություններին պատկանող (վակուֆային): Աբդուլ Համիդ II–ն իր սոցիալական հենարանը ուժեղացնելու համար թույլատրեց քուրդ ավատատերերին ամրանալ հայկական հողերի վրա:

Թուրքական կառավարությունը տարբեր միջոցներով արգելում էր հայերին դառնալ հողի սեփականատերեր: Քուրդ աղաները հայ գյուղացիների զգալի մասին հողազուրկ դարձրին: Հողազուրկ գյուղացիները, որոնց անվանում էին ***մարաբա,*** ենթարկվում էին դաժան շահագործման: Ազատ գյուղացիների քանակը քիչ էր:

Հայ գյուղացիության վիճակը գնալով ավելի անտանելի էր դառնում: Նրանց համար իսկական պատուհաս էին հարկահանության կիրառվող համակարգը, ավազակային հարձակումները, կողոպուտն ու անձնական անապահովությունը:

Արևմտյան Հայաստանում գերիշխող էր ավատատերերին վճարվող բնամթերային հարկը՝ տասանորդը, կային նաև պետական զանազան հարկեր: Քրիստոնյաներից վերցնում էին նաև զինվորական հարկ ծառայության փոխարեն: Հարկերը հավաք-

Կարինի ընդհանուր տեսքը

վում էին ամենայն խստությամբ, հաճախ հարկահանությունն ավարտվում էր ունեցվածքի բռնագրավմամբ:

Չնայած ծանր պայմաններին՝ XIX դ. վերջերին հայկական նահանգներում գյուղատնտեսությունն աստիճանաբար ներգրավվում էր ապրանքադրամական հարաբերությունների ոլորտը:

Այսպիսով՝ ի տարբերություն արևելահայերի, որոնք կյանքի և ունեցվածքի ապահովություն ունեին, արևմտահայերն ապրում էին իրավազուրկ ու անապահով պայմաններում: Ավատատիրական շահագործման հետ մեկտեղ հայերը ենթարկվում էին ազգային խտրականության, հալածանքների, իսկ դարավերջից՝ նաև ցեղասպանական քաղաքականության:

Մանուֆակտուրային արդյունաբերության զարգացումը: Օսմանյան կայսրությունում գերիշխող ավատատիրական հետամնաց վարչակարգն արգելակում էր երկրի զարգացումը, ամեն կերպ խոչընդոտում կամ ձախողում էր հասարակության արդիականացման ձեռնարկումները: Եվրոպական զարգացած տերություններն իրականացնում էին Օսմանյան կայսրության գաղութացման և նրանից գերշահույթ ստանալու քաղաքականություն: Աստիճանաբար արտասահմանյան կապիտալն ամրապնդվում էր երկրի տնտեսության մեջ, ստեղծվում էին արդյունաբերական ձեռնարկություններ, կառուցվում երկաթուղիներ:

XIX դ. վերջերին, երբ արդյունաբերական զարգացած երկրներում հիմնվում էին գերհզոր ձեռնարկություններ ու մենատիրություններ, հայկական նահանգներում նոր միայն սկիզբ էր առնում ու զարգանում մանուֆակտուրային արտադրությունը:

Վանում, Կարինում, Արաբկիրում, Խարբերդում, Բիթլիսում, Երզնկայում հիմնվում են տեքստիլ և սննդի արդյունաբերության մանուֆակտուրաներ: Զարգանում էր սպիրտային խմիչքների արտադրությունը. Կարինում արտադրում էին օղի, իսկ Խարբերդում՝ գինի: Գինեգործությունը զարգանում էր նաև հայկական գյուղերում:

Տեղաշարժեր նկատվեցին արդյունաբերական մյուս ճյուղերում: Կարինում հիմնվեցին ծխախոտի, Երզնկայում՝ լուցկու արտադրության ձեռնարկություններ: Ստեղծվում են նաև առաջին գործարանները: Խարբերդում հիմնվում են մետաքսամշակման և կիսամեքենայացված մեքենաշինական գործարաններ: Այդպիսի գործարան ստեղծվում է նաև Վանում:

Արևմտյան Հայաստանում մասնավորի կողքին կային նաև քիչ թվով պետական ձեռնարկություններ:

Այսպիսով՝ դարավերջին հայկական նահանգներում դեռևս տիրապետող էին արտադրության կազմակերպման հին ձևերը, սակայն սկզբնավորվում և դանդաղորեն սկսում է ծավալվել մանուֆակտուրային ու գործարանային արդյունաբերությունը:

Քաղաքները, արհեստները և առևտուրը: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները նույնպես դանդաղ էին վերափոխվում: Նոր ժամանակների շունչն այնքան խորը չէր, որքան կայսրության մայրաքաղաքում և արևմտյան ծովափնյա քաղաքներում: Տնտեսական հարաբերությունների, առևտրի ու արհեստների մեջ, մարդկանց ապրելակերպում գերիշխող էր ավանդականը: Այդուհանդերձ շուկայական հարաբերությունների և արդիական մշակույթի ազդեցությունը նույնպես դրսևորվում էր հայկական նահանգներում:

Աստիճանաբար տեղաշարժեր էին նկատվում Արևմտյան Հայաստանի համեմատաբար խոշոր քաղաքներում: 1893 թ. տվյալներով *Կարինում* ապրում էր 40 000 մարդ, *Վանում՝* 30 000, *Բիթլիսում՝* 30 000: Հայ բնակչությունը զբաղվում էր առևտրով, արհեստներով ու արդյունաբերական արտադրությամբ, իսկ թուրքերը՝ պետական պաշտոնավարությամբ, զինվորական ծառայությամբ և շատ քիչ՝ առևտրով ու արհեստներով:

Համիդյան հակահայ քաղաքականության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում սկսեց ուժեղանալ նաև թուրքական ձեռներեցների դասը, սակայն առաջնությունը մնում էր հայերի ձեռքում: Հատկապես մեծ էր հայերի մշակութային դերը քաղաքներում և գյուղերում:

Հայկական նահանգներում որոշ չափով զարգացան արհեստները և առևտուրը: Կարինի հայ արհեստավորները հայտնի էին պողպատի վրա արվող փորագրություններով ու որակյալ կողպեքներով: Վանն ավանդաբար մեծ հռչակ ուներ իր ոսկերիչների գեղեցիկ արտադրանքով, Մուշի արհեստավորները պատրաստում էին ոսկեզօծ զարդանախշերով կՀուՃներ: Խարբերդի հայերը հռչակված էին գորգագործությամբ:

Շուկայական հարաբերությունները մուտք գործեցին արհեստագործության ոլորտը, և հայ արհեստավորները դարձան մանր ապրանք արտադրողներ: Նրանք անձամբ կամ միջնորդ առևտրականների միջոցով իրացնում էին իրենց ապրանքը տեղական և հեռավոր շուկաներում:

Հայ առևտրականները, բացի արհեստագործական արտադրանքից, շուկայում իրացնում էին արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ապրանքներ:

Արդյունաբերության, արհեստների, առևտրի ու գյուղատնտեսության որոշակի աշխուժացումը փոփոխություններ առաջացրին արևմտահայության հասարակական կյանքում: Արևմտահայ ձեռներեցները (հատկապես մայրաքաղաքում ապրող) ձևավորեցին հայ վաշխառուական և առևտրական կապիտալը: Աստիճանաբար նեղվելով օտարերկրյա կապիտալի մրցակցությունից՝ հայ ձեռներեցները սկսեցին իրենց հիմնական միջոցները ներդնել հայկական միջավայրում և կայսրության մյուս ազգային երկրամասերում:

Հայկական կապիտալը ներդրվում է նաև արտադրական ոլորտում: Երկրի կենտրոնում ու հայկական նահանգներում սկսում են կառուցել նավաշինարան, արդյունաբե-

րական գործարաններ, հիմնում են դրամատներ և այլն: Շուտով հայտնվեց նոր, բայց դաժան ու ենթգ մրցակից՝ թուրքական կապիտալը, որին ամեն կերպ հովանավորում ու խրախուսում էր թուրքական կառավարությունը: Այնուամենայնիվ, 1914 թ. դրությամբ կայսրության արդյունաբերական ձեռնարկությունների *50 %-ը* պատկանում էր ***հույներին, 20 %-ը՝ հայերին և միայն 15 %-ը***՝ թուրքերին: Արդյունաբերության որոշ ճյուղերում գերիշխում էր հայկական կապիտալը:

Զևավորվում է նաև հայ բանվորությունը: Նրանց մեծագույն մասը նախկին գյուղացիներ, արհեստավորներ ու մանր ապրանք արտադրողներ էին, ովքեր աղքատանալով և ունեզրկվելով համալրում էին արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատողների շարքերը: Օսմանյան իշխանությունների վարած տնտեսական և սոցիալական քաղաքականության հետևանքով հայերի ստվար զանգվածներ թողնում էին հայրենիքը և ժամանակավոր կամ մշտական բնակության մեկնում կայսրության արևմտյան քաղաքներ, հատկապես Կ. Պոլիս: Պանդխտությունը կամ գաղթականությունը մեծ չարիք դարձավ հայության համար. բուն հայրենիքում պակասում էր հայության թիվը, տկարանում էր ազգային ներուժը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բնութագրեք Օսմանյան կայսրությունը նոր ժամանակների ավարտական փուլում: Վարչական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Արևմտյան Հայաստանում. ինչ սկզբունքով էին դրանք իրագործվում: Ներկայացրեք Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը և տեղաշարժերը. դրանք ինչ հետևանքներ ունեցան:
2. Հողատիրության ինչ ձևեր կային Օսմանյան կայսրությունում: Ցույց տվեք արևմտահայ գյուղացիության ծանր վիճակը: Համեմատեք արևելահայ և արևմտահայ գյուղացիության դրությունը:
3. Ի՞նչ տնտեսական քաղաքականություն էին վարում եվրոպական զարգացած երկրներն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ էր արդյունաբերությունը զարգանում հատկապես ծովափնյա շրջաններում: Ներկայացրեք Արևմտյան Հայաստանի արդյունաբերության ընդհանուր պատկերը:
4. Ի՞նչ դեր ունեին հայերն Օսմանյան կայսրության առևտրաարհեստագործական կյանքում: Ի՞նչ գործոններ նպաստեցին արևմտահայության հասարակական կյանքի փոփոխություններին: Դրանք ինչ հետևանքներ ունեցան:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՍՐՈՒՄԸ: 1877-1878 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Արևելյան հարցը և Ղրիմի պատերազմը: XIX դ. կեսերին եվրոպական մեծ տերությունների միջև սրվեց պայքարը Օսմանյան կայսրությունում ազդեցություն տարածելու համար: Ֆրանսիայի կայսր ***Նապոլեոն III-ը*** Օսմանյան կայսրությունում գտնվող Երուսաղեմի սուրբ վայրերին տիրելու համար տարբեր եկեղեցիների (կաթոլիկ, ուղղափառ,

Հայ առաքելական) միջև ընթացող վեճը միջազգային քննարկման հարց դարձրեց: Նա՝ որպես կաթոլիկ երկրի տիրակալ, ավելի լայն իրավունքներ պահանջեց կաթոլիկ եկեղեցու համար: Դրան անմիջապես հակադարձեց Ռուսաստանը՝ պաշտպանելով ուղղափառ եկեղեցու շահերը: Սուր վեճը, որն առաջին հայացքից ընթանում էր սրբազան վայրերի համար, վերածվեց Թուրքիայից զանազան զիջումներ կորզելու միջազգային պայքարի: Միջազգային հարաբերությունների այդ հիմնախնդիրը ստացել է ***Արևելյան հարց*** անվանումը:

Հարաբերությունների հետագա սրումը 1853 թ. աշնանը հանգեցրեց ռուս-թուրքական պատերազմի, որը հայտնի է ***Ղրիմի*** կամ ***Արևելյան պատերազմ*** անունով: 1854 թ. Թուրքիային միացան Անգլիան, Ֆրանսիան և Սարդինական թագավորությունը:

Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերը տարան մի քանի խոշոր հաղթանակներ: 1853 թ. նոյեմբերին ***Բաշկադըկլարի,*** իսկ հաջորդ տարվա հուլիսին՝ ***Քյուրուկդարայի*** մոտ նշանավոր գեներալ ***Վ. Բեհբութովի*** զորքերը ջախջախիչ պարտության են մատնում թուրքական մեծաքանակ բանակին և ստիպում նահանջել Կարս: 1855 թ. նոյեմբերին ռուսական զորախումբը գրավում է Հայաստանի նշանավոր կենտրոն Կարսը: Ղրիմի պատերազմը ազատագրության նոր հույսեր է արթնացնում արևմտահայերի մեջ: Սակայն այս անգամ էլ նրանց ձգտումները չեն իրականանում:

Ղրիմում ռուսական բանակը ծանր պարտություններ է կրում: ***1856 թ. մարտին Փարիզում*** կնքված հաշտության պայմանագրով կատարվում է գրավված տարածքների փոխանակում: Ղրիմը վերադարձնելու համար Ռուսաստանը կրկին հրաժարվում է Արևմտյան Հայաստանում գրաված հողերից և կորցնում միջազգային ասպարեզում իր ազդեցիկ դերը: Ակնհայտ է դառնում, որ Արևելյան հարցը մեծ տերությունների համար իրականում Օսմանյան կայսրության վրա իրենց ազդեցությունը տարածելու միջոց է եղել: Արևմտյան Հայաստանի՝ որպես Օսմանյան կայսրությանը ենթակա տարածքի խնդիրն ուղղակիորեն դառնում է Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս և շուտով ***Հայկական հարց*** անունով հայտնվում միջազգային դիվանագիտության կիզակետում:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառները և սկիզբը: Ղրիմի պատերազմում կրած պարտությունից հետո Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը դարձավ սևծովյան տարածաշրջանում և Բալկանյան թերակղզում իր թուլացած դիրքերի ամրապնդումն ու միջազգային հեղինակության վերականգնումը: Այդ նպատակով ռուսական արքունիքը 1870-ական թթ. կեսերին պաշտպանեց օսմանյան տիրապետության դեմ ապստամբած բալկանյան ժողովուրդներին:

Արևմտաեվրոպական երկրներն իրենց հերթին չհապաղեցին օգտվել Թուրքիայի համար ստեղծված անբարենպաստ իրավիճակից: Այսպես կրկին սրվեց Արևելյան ճգնաժամը:

1876 թ. գահ բարձրացած սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը հանդիսավորությամբ ազդարարեց երկրում սահմանադրության ընդունումը, որով կայսրությունն անվանապես դարձավ սահմանադրական միապետություն: Նույն ժամանակ եվրոպական դեսպանների՝ Կ. Պոլսում սկսված ժողովը սուլթանից պահանջեց կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների համար անհապաղ բարեփոխումների իրագործում: Կ. Պոլսի հայ ազգային-հասարակական շրջանակները փորձեցին Արևելյան հարցի շուրջ ստեղծված իրավիճակն օգտագործել՝ արևմտահայերի համար ևս բարեփոխումներ պահանջելու նպատակով:

Միխայիլ Լոռիս-Մելիքով

Աբդուլ Համիդը, ստանալով Մեծ Բրիտանիայի աջակցությունը, մերժեց մյուս տերությունների պահանջը՝ պատճառաբանելով, որ այդ քայլը նախ՝ միջամտություն է իր երկրի ներքին գործերին, և երկրորդ՝ սահմանադրության ընդունումով տերությունում լուծվում են ոչ միայն քրիստոնյաների, այլև ամբողջ բնակչության հիմնախնդիրները: Բնականաբար դրանով մերժվում էր նաև հայ գործիչների պահանջը՝ արևմտահայերի իրավունքները հարգելու վերաբերյալ: Տեղի ունեցածն ավելի սրեց ռուս-թուրքական հարաբերությունները: Այս ամենն ի վերջո հանգեցրեց ռուս-թուրքական նոր պատերազմի:

1877 թ. ապրիլի 12-ին Ռուսաստանը պատերազմ սկսեց օսմանյան Թուրքիայի դեմ: Եվրոպական տերությունները հույս ունեին, որ պատերազմող երկրներն ավելի կթուլանան. Ռուսաստանը վերջնականապես դուրս կմղվի ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարածաշրջանից, իսկ Թուրքիան հարկադրված կգնա իրենց օգտին նոր զիջումների:

Պատերազմական գործողությունները ծավալվեցին միաժամանակ *Բալկանյան* և *Կովկասյան* ճակատներում: Պատերազմի գլխավոր թատերաբեմը Բալկանյան թերակղզին էր: Այստեղ 185-հազարանոց ռուսական զորակազմը, որին միացել էին սլավոնական ժողովուրդների զինված ուժերը, խոշոր հաղթանակներ տարավ թուրքական 160-հազարանոց բանակի դեմ: Անցնելով Դանուբ գետը՝ ռուսական զորքերը համառ մարտերից հետո Բուլղարիայում գրավեցին *Շիպկայի* լեռնանցքը: 1878 թ. սկզբին ռուսները մտան *Սոֆիա*, ապա *Պլովդիվ* և մոտեցան Ադրիանապոլսին ու Կ. Պոլսի մատույցներին:

Պատերազմը Կովկասյան ճակատում: Հայերի մասնակցությունը և ակնկալիքները: Պատերազմում հաղթանակի հասնելու գործում վճռական նշանակություն ունեցան նաև Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերի տարած հաղթանակները: Այդ ուղղությամբ կռվող 70-հազարանոց ռուսական բանակի առջև խնդիր դրվեց շեշտակի հարվածներով հնարավորինս մխրճվել Արևմտյան Հայաստանի խորքերը:

Կովկասյան ճակատում՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղությամբ, հիմնական հարվածող ուժը հայազգի գեներալ *Միխայիլ Լոռիս-Մելիքովի (Լոռու Մելիքյան)* հրամանատարությամբ գործող 52-հազարանոց Կովկասյան կորպուսն էր: Երևանյան ջոկատը գործում էր ռազմաճակատի ձախ թևում՝ հայազգի նշանավոր մեկ այլ հրամանատարի՝ գեներալ *Արշակ Տեր-Ղուկասովի* գլխավորությամբ:

Սլավոնական ժողովուրդների ազատագրական պայքարը և սկսված պատերազմը ոգևորության ալիք են առաջացնում հայերի շրջանում: Հայության լայն զանգվածներ իրենց եռանդուն մասնակցությունն են բերում պատերազմին: Նրանք զինվորագրվում են ռուսական բանակին, պարեն մատակարարում զորքերին, իրականաց-

նում հետախուզական աշխատանք, հանգանակություններ կատարում: Հայերը հատկապես ոգեշնչվում էին այն հանգամանքից, որ ռուսական բանակի հրամանատարական կազմում զգալի թիվ էին կազմում ազգությամբ հայ ականավոր զորավարները: Մ. Լոռիս-Մելիքովի և Ա. Տեր-Ղուկասովի կողքին մարտնչում էին գեներալներ *Հովհաննես Լազարևը, Բեհբութ Շելկովնիկովը, Հակոբ Ալխազովը, Լևոն Մելիքովը, Սրեփան Քիշմիշևը* և տարաստիճան բազմաթիվ զորահրամանատարներ ու զինվորականներ:

Երևանյան ջոկատը *ապրիլի 30-ին* գրավում է *Բայազետը*, ապա նաև Դիադինն ու Ալաշկերտը: Հաղթական կռիվներ մղելով թուրքական զորքերի դեմ՝ Տեր-Ղուկասովի ջոկատը, աջ թևում գործող ռուսական զորամասի պարտության պատճառով, հունիսին նահանջի հրաման է ստանում: Երևանյան ջոկատի հրամանատարը նահանջը կատարում է մեծ վարպետությամբ՝ միաժամանակ փրկելով թուրքերի ձիրաններում հայտնված բազմահազար հայ գաղթականների:

Հակառակորդը, մեծ ուժեր կենտրոնացնելով, պաշարում է *Բայազետի բերդը:* Ավելի քան 10 հազար հոգուց բաղկացած թուրքական զորքերը կատաղի գրոհներ են գործում բերդի վրա, բայց գրավել չեն կարողանում: Գտնվելով թշնամու օղակում, անընդհատ անհավասար մարտեր մղելով հակառակորդի դեմ՝ Բայազետի կայազորը, որի պետը կապիտան *Ֆյոդոր Շտրակվիշն* էր, սպառում է իր նյութական և ռազմական բոլոր պաշարները: Միակ փրկությունը դրսի օգնությունն էր: Իրենց օրհասական դրության մասին Տեր-Ղուկասովին տեղեկացնելու փորձերը մատնվում են անհաջողության: Վերջապես հայ կամավորներից մեկը՝ *Սամսոն Տեր-Պողոսյանը* (Ռաֆֆու «Խենթը» վեպի հերոս Վարդանը), քրդական տարազով ծպտյալ անցնում է թշնամու օղակով և լուր հասցնում Տեր-Ղուկասովին: Երևանյան ջոկատը օգնության է հասնում Բայազետի կայազորին և համառ մարտերից հետո ազատագրում նրան 23 օրվա պաշարումից: Բայազետի հերոսական պաշտպանությունն իր գեղարվեստական արտացոլումն է գտել նաև ռուս գրող Վ. Պիկուլի «Բայազետ» վեպում:

Մ. Լոռիս-Մելիքովի կորպուսը մայիսի 5-ին գրոհով վերցնում է Արդահանը: Սակայն Կարսի մատույցներում ռուսական զորքերը կրում են ծանր կորուստներ: Այդ ամրոցի գրավումը հետաձգվեց և 1877 թ. աշնանը հանձնարարվեց Հ. Լազարևին: Նոյեմբերի 6-ին Լազարևի՝ հայ կամավորականների առաջապահ ջոկատի ուղեկցությամբ ընթացող զորամասի վճռական գրոհն ավարտվում է կատարյալ հաղթանակով, և *Կարսը* գրավվում է: Դրանից հետո թուրքական հրամանատարությունն այլևս ի զորու չի լինում ցուցաբերելու լուրջ դիմադրություն: Հունվարին կնքված զինադադարով Թուրքիան ճանաչում է իր պարտությունը: Փետրվարին ռուսներն առանց կռվի մտնում են Կարին:

Անդրկովկասի զանազան շրջաններում կազմավորված և ռուս-թուրքական պատերազմին մասնակցած հեծյալ և հետևակային ութ կամավորական ջոկատները հիմնականում համալրված էին հայերով: Դրանց մեծ մասը զինվել էր սեփական միջոցներով: Կամավորական շարժումն այնպիսի լայն ծավալ էր ստացել, որ ռուսական իշխանություններն ստիպված էին դադարեցնել ջոկատների հետագա հավաքագրումը:

Ռուսաստանի հաջողությանն իրենց արժանի նպաստը բերեցին նաև բազմաթիվ արևմտահայեր: Հայոց պատրիարք *Ներսես Վարժապետյանն* ու Ազգային ժողովի երեսփոխանները՝ պատգամավորները, պաշտոնապես հանդես եկան կայսրությանը հավատարիմ մնալու կոչերով: Սակայն գտնվեցին համարձակ գործիչներ,

որոնք բացահայտորեն իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին Ալաշկերտի և Արևմտյան Հայաստանի այլ գավառների հայության նկատմամբ քրդերի ու թուրքերի վայրագ գործողությունների կապակցությամբ: Պոլսի հայոց Ազգային ժողովում նախկին պատրիարք ***Մկրտիչ Խրիմյանը*** պահանջեց այդ կոտորածների մասին հատուկ տեղեկագիր կազմել և հանձնել մեծ տերություններին:

Բարձր դուռը՝ թուրքական կառավարությունը, վախենալով, որ պատերազմում իրենց պարտությունը կարող է իրատեսական դարձնել նաև Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարացման կամ անկախացման ծրագիրը, հայերին սիրաշահելու քայլեր կատարեց: Սակայն պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունը ոգեշնչեց արևմտահայ զգուշավոր գործիչներին: Նրանք սկսեցին ավելի համարձակորեն խոսել հայկական խնդրի լուծման մասին և այդ նպատակով սկսեցին դիմումներ հղել Ռուսաստանին ու մյուս մեծ տերություններին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Պարզաբանեք «Արևելյան հարցի» էությունը: Որոնք էին Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմի պատճառները: Ներկայացրեք ռազմական գործողությունների ընթացքը Կովկասյան ճակատում: Երբ և ո՞ր պայմանագրով ավարտվեց Ղրիմի պատերազմը:
2. Ի՞նչ փոփոխություն կրեց Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը Ղրիմի պատերազմից հետո: Որոնք էին Արևելյան ճգնաժամի սրման պատճառները 1870-ական թթ. կեսերին: Օսմանյան կայսրությունը ճգնաժամից դուրս գալու ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց: Ի՞նչ ակնկալիքներ ունեին ռուս-թուրքական պատերազմում Ռուսաստանը և մեծ տերությունները:
3. Կազմեք 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի կարևոր իրադարձությունների ժամանակագրություն: Պատերազմին մասնակցած ի՞նչ նշանավոր հայ ռազմական գործիչների գիտեք: Նրանցից որևէ մեկի մասին գրեք փոքրիկ հոդված: Ռուսների հաղթանակի գործում ի՞նչ նպաստ ունեցան հայերը:

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը և Հայկական հարցը: Պատերազմի ավարտին հաշտության պայմանների շուրջ կրկին սրվեց միջազգային իրադրությունը: Քիչ կորուստներով հաշտության հասնելու նպատակով սուլթանական կառավարությունն ապավինեց Անգլիայի օժանդակությանը: Վերջինս չհապաղեց օգտվել պատեհ իրավիճակից և դարձավ ռուս-թուրքական բանակցային գործընթացում գլխավոր թելադրող կողմը:

Ռուսաստանն այս անգամ նույնպես առաջնահերթ համարեց իր դիրքերի ամրապնդումը նախ եվրոպական տարածքներում: Մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանում գրված հոդերը ռուսական դիվանագետները համարում էին «խիստ հետամնաց, ճանապարհազուրկ և զարգացման համար մեծ միջոցներ պահանջող» տարածք: Գեներալ Մ. Լոռիս-Մելիքովը, ծանոթանալով զինադադարի ռուսական նախագծին, արտահայտում էր տրամագծորեն հակառակ կարծիք: Նա ընդգծում էր գրված տարածքի ռազմավարական կարևորությունը Ռուսաստանի համար:

Ռուս-թուրքական հաշտությունը կնքվեց

1878 թ. փետրվարի 19-ին Կ. Պոլսից ոչ հեռու գտնվող *Սան Ստեֆանո* ծովափնյա ավանում՝ հայ մեծահարուստ *Առաքել Դադյանի* ամառանոցում: Ռուսաստանին էին անցնում Կարսի, Կաղզվանի, Օլթիի, Արդահանի, Ալաշկերտի և Բայազետի գավառները, Սև ծովի առափնյա շրջանները՝ Բաթում նավահանգստով: Էրզրումը և Բասենը մնում էին Օսմանյան կայսրությանը:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում արծարծվեց նաև XIX դ. երկրորդ կեսի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի հիմնական բովանդակությունը կազմող Հայկական հարցը: Այն, ինչպես նշվել է, կազմելով Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս, այդ ժամանակաշրջանում վերաբերում էր արևմտահայության ազատագրության կամ ինքնավարության խնդրին: 1877-1878 թթ. պատերազմից հետո այդ հարցը ներառվեց միջազգային դիվանագիտության ոլորտի մեջ: Հարցի բարձրացման գործում որոշակի դեր ունեցավ հաշտության կնքման նախօրեին արևմտահայ հասարակական շրջանների ծավալած եռանդուն գործունեությունը:

Արևմտահայ գործիչները՝ հոգևորականներ, հայոց Ազգային ժողովի երեսփոխաններ, այդ թվում ժողովի ատենապետ *Ստեփան փաշա Ապանյանը* և անգամ Սաֆվեթ փաշայի խորհրդական, դիվանագետ *Սարգիս Համամջյանը* Հայկական հարցի լուծման ակնկալությամբ հանդիպումներ ունեցան ռուսական պատվիրակության ղեկավար կոմս *Ն. Իգնատիևի* հետ:

Ջգուշավոր գործելակերպով հայտնի հայոց պատրիարք *Ներսես Վարժապետյանը* ևս ռուսական պատվիրակությունից պահանջում էր պայմանագրում համապատասխան կետ մտցնել Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի հովանու ներքո ինքնավարություն ստեղծելու կամ գրավված շրջանները Ռուսական կայսրությանը միացնելու վերաբերյալ:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում տեղ գտան Հայաստանին և հայերին վերաբերող առանձին հոդվածներ ու ձևակերպումներ, որոնց դրույթները մասամբ էին համընկնում հայ հասարակական շրջանների առաջադրած պահանջներին: *16-րդ հոդվածով* Բարձր դուռը պարտավորվում էր Արևմտյան Հայաստանում ռուսների գրաված և կրկին Թուրքիային վերադարձվելիք գավառներում անհապաղ բարեփոխումներ անցկացնել և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից: 25-րդ հոդվածն իրավունք էր տալիս ռուսական զորքերին 6 ամիս ժամկետով մնալու Հայաստանում: 27-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր չհալածել պատերազմում ռուսներին աջակցած քրիստոնյաներին:

Այս ձևակերպումներում կային շատ անորոշություններ. ըստ 16-րդ հոդվածի՝ ստացվում էր, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի հալածանքների մեղավորները ոչ թե թուրքական իշխանություններն են, այլ քրդերն ու չերքեզները: Նման ձևակերպումը ոչ թե կերաշխավորեր հայերի անվտանգությունը, այլ կսրեր նրանց հարաբերությունները հարևանների հետ: Դա, անշուշտ, ձեռնտու էր սուլթանին: Պարզ չէր, թե ռուսական զորքերը միայն 6 ամսում ինչպես պետք է ներազդեին բարեփոխումների իրագործման վրա, ինչ իրական երաշխիքներ կային ռուսներին աջակցած հայերի անվտանգության համար և այլն:

Այդուհանդերձ, պայմանագիրը պարունակում էր նաև հայերի համար դրական կետեր. նախ՝ Արևմտյան Հայաստանի մի զգալի հատված անցնում էր Ռուսաստանին: Երկրորդ՝ պայմանագրում *«Հայաստան»* բառի առկայությամբ սուլթանական կառավարությունն առաջին անգամ դիվանագիտական մակարդակով գոնե ստիպված էր ընդունել, որ կայսրության կազմում, ի թիվս նվաճված այլ երկրների, գոյություն ունի նաև հայերի հայրենիք Հայաստանը, որտեղ բարեփո-

խումներ կատարելու անհրաժեշտություն կա: Եվ վերջապես՝ Հայկական հարցը, դառնալով միջազգային հարց, նոր լիցք էր հաղորդում հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հետագա ծավալմանը:

Հայկական հարցը Բեռլինի վեհաժողովում: Բալկաններում և Արևելքում Ռուսական կայսրության դիրքերի ամրապնդումն առաջացրեց առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դժգոհությունը: Նրանք պահանջեցին կնքված պայմանագրի կետերն ամբողջությամբ համաձայնեցնել իրենց հետ, հակառակ դեպքում սպառնում էին պատերազմով: Ռուսական կառավարությունը տեղի տվեց՝ համաձայնելով հարցը քննարկել մեծ տերությունների հետ: Որոշվեց Գերմանիայի կանցլեր Օտտո Բիսմարկի նախագահությամբ Բեռլինում գումարել վեհաժողով:

Հայկական հարցի միջազգայնացումն աշխուժություն առաջացրեց հայ հասարակական շրջաններում: Ամենուր խոսում էին Հայաստանի ինքնավարության մասին: Ավելի համարձակներն անկախ Հայաստանի ծրագրեր էին մշակում: Նույնիսկ առաջադրվեցին անկախ հայրենիքի կառավարիչների թեկնածություններ՝ Ստ. Ալանյան, Մ. Լոռիս-Մելիքով, Գր. Օտյան և ուրիշներ: Բարձր դուռը փորձում էր իր հսկողության տակ վերցնել հայերի գործողությունները: Սուլթանը հայոց պատրիարքին նույնիսկ առաջարկում է պատվիրակություն ուղարկել վեհաժողով: Այդ քայլով նա ցանկանում է հայկական պահանջները հակադրել բուլղարների շահերին և դրանով խառնել Ռուսաստանի ծրագրերը: Հայոց պարիարքը որոշում է առիթն օգտագործել և հայերի պահանջները ներկայացնել վեհաժողովին:

Ազգային գործիչ Գր. Օտյանի առաջարկությամբ Եվրոպա մեկնող պատվիրակությունը գլխավորում է ողջ հայության շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող ***Մ. Խրիմյանը:*** Որպես թարգմանիչ՝ Խրիմյանի հետ

Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատվիրակությունը Խրիմյան Հայրիկի գլխավորությամբ. 1878 թ.

մեկնում է 22-ամյա ***Մինաս Չերազը:*** Հոգևոր գործիչ ***Խորեն Նարբեյին*** հանձնարարվում է մեկնել Սանկտ Պետերբուրգ՝ ռուսական արքունիքի հետ հայերի պահանջները համաձայնեցնելու համար: Հայ պատվիրակները լինում են Իտալիայում և Ֆրանսիայում, հանդիպում այդ երկրների արտգործնախարարների հետ և ստանում որոշ հուսադրող խոստումներ: Փարիզում նրանք արտաքին գործերի նախարարին են հանձնում ապագա ինքնավար Հայաստանի քարտեզը և տեղեկանք արևմտահայ նահանգների բնակչության վիճակագրության վերաբերյալ:

Լոնդոնում լորդ Ջեյմս Բրայսի գլխավորած հայասիրական շրջանները, ի պաշտպանություն Հայկական հարցի, մեծ հանրահավաք են կազմակերպում: Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար ***Սալսբերին***

Խրիմյանին և Չերազին տալիս է խուսափողական պատասխաններ:

Դիվանագիտական խարդավանքներից հեռու կանգնած հայ պատվիրակները չգիտեին, որ անգլիական դիվանագիտությունն արդեն լուրջ աշխատանք էր տարել վեհաժողովում թուրքերի սպասելիքներն արդարացնելու համար: ***Մայիսի 18-ին Լոնդոնում*** կնքվում է ռուս-անգլիական համաձայնագիր, որը նախատեսում էր Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի մի շարք կետերի վերանայում: Դրանք վերաբերում են նաև Հայկական հարցին: Անգլիական դիվանագիտությունը լուրջ հաջողության է հասնում նաև Բարձր դռան հետ հարաբերություններում: Վեհաժողովի նախօրյակին՝ ***մայիսի 25-ին,*** կնքված անգլո-թուրքական գաղտնի համաձայնագրով Մեծ Բրիտանիան Թուրքիայից ստանում է Կիպրոս կղզին՝ փոխարենը խոստանալով պաշտպանել թուրքական պահանջները: ***1878 թ. հունիսի 1-ին Բեռլինում*** սկսված վեհաժողովն ընթանում է Մեծ Բրիտանիայի մշակած սցենարով:

Պետերբուրգում Խորեն Նարբեյն Ալեքսանդր II կայսրին է հանձնում Հայաստանի ինքնավարության ծրագիրը, ապա մեկնում Բեռլին և միանում Խրիմյանին ու Չերազին: Ինքնավարության նախագիծը և այլ փաստաթղթեր հանձնվում են վեհաժողովի մասնակից 6 տերությունների պատվիրակներին: Ըստ պատրիարքարանի կազմած նախագծի՝ Արևմտյան Հայաստանի՝ ռուսների գրաված այն մասը, որը վերադարձվելու էր Թուրքիային, որպես գերազանցապես հայաբնակ տարածք (2 միլիոնից 1,3 միլիոնը հայ էր)՝ պետք է ստանար ինքնավարություն և կառավարվեր հայ նահանգապետի կողմից:

Բեռլինում մեծ տերությունների ներկայացուցիչները ոչ միայն ուշադրության չեն արժանացնում հայ պատվիրակների խնդրագրերը, այլև նրանց թույլ չեն տալիս մասնակցելու վեհաժողովին: Այսպես Հայկական հարցը, հատկապես Անգլիայի քաղաքականության հետևանքով, վճռվում է առանց հայերի մասնակցության:

Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով Հայկական հարցի լուծման հեռանկարը դառնում է ավելի մշուշապատ ու անիրական: Հայաստանի ինքնավարության ծրագիրը լիովին մերժվում է: Այդ հոդվածը ևս թուրքական կառավարությանը պարտավորեցնում էր հայերի համար բարեփոխումներ անցկացնել, ապահովել նրանց անվտանգությունը: Բայց բարեփոխումների իրագործման հսկողությունն այժմ, բացի Ռուսաստանից, դրվում էր նաև վեհաժողովի մասնակից մյուս պետությունների վրա: Դա վերջիններիս հնարավորություն էր տալիս միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին:

Քանի որ Ռուսաստանն իր զորքերն անհապաղ դուրս էր բերելու գրաված տարածքներից, ոչ մի երաշխիք չէր մնում բարեփոխումների կենսագործման համար: ***Հայաստան*** հասկացությունը փոխարինվում էր ***հայաբնակ մարզեր*** բառակապակցությամբ: Ռուսաստանին էր մնում միայն Կարսը՝ շրջակա գավառներով, իսկ Ալաշկերտն ու Բայազետը, ինչպես Անգլիան խոստացել էր Թուրքիային, վերադարձվեցին Օսմանյան կայսրությանը: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ռուսաստանին անցած Կարս բերդաքաղաքը դարձավ նորաստեղծ մարզի կենտրոնը: Կարսի մարզի մեջ մտան ***Կարսի, Արդահանի, Կաղզվանի և Օլթիի*** գավառները (օկրուգներ): Որպես առանձին վարչական միավոր՝ մարզը մտցվեց Կովկասի փոխարքայության կազմի մեջ:

Վեհաժողովի որոշումները խոր հիասթափություն առաջացրին հայության մեջ: Մ. Խրիմյանն ու Մ. Չերազը վեհաժողովի վերջին օրը՝ հուլիսի 1-ին, բողոք ներկայացրին մեծ տերություններին: Խրիմյան Հայրիկը վեհաժողովը պատկերավոր ձևով նմանեցրեց հարիսայի ճաշկերույթի, որին երկաթե շերեփներով ներկայացած մասնա-

կիցները կարողանում էին տանել իրենց բաժինը: Բայց քանի որ ինքը միայն թղթե շերեփ ուներ, որը մնում էր հարիսայի մեջ, ստիպված էր վերադառնալ ձեռնունայն: Խրիմյանը և բազմաթիվ այլ գործիչներ Բեռլինից հետո հասկացան, որ օտար տերությունների հետ իրենց հույսերը կապելու փոխարեն անհրաժեշտ է կազմակերպել սեփական ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Գարեգին Սրվանձտյանցը գրում էր. «Հայաստանի մէջ է բուն հայկական խնդիրը, և Պերլինի մէջ կորոնենք զայն»:

Հայկական հարցը, որ միջազգային ասպարեզ էր իջել, ուներ նաև ներքին բովանդակություն: Հայ ժողովուրդը դրանով առաջին հերթին հասկանում էր արևմտահայության ազատագրության հարցը, որին նա նվիրվեց ողջ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին:

Մեծ տերությունները բազմիցս հանդես եկան հայկական բարեփոխումներն իրականացնելու պահանջներով՝ նպատակ ունենալով Թուրքիայից զիջումներ կորզելու իրենց օգտին: Սուլթանական կառավարությունն օտար երկրների մշտական միջամտություններից ազատվելու համար նախընտրեց Հայկական հարցի լուծման ուրույն ուղի՝ հայերի զանգվածային կոտորածները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրեք Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի հիմնական հոդվածները: Ո՞րն էր Հայկական հարցի էությունը: Արևմտահայ հասարակական շրջաններն ինչ գործունեություն ծավալեցին Հայկական հարցի լուծման համար:
2. Ներկայացրեք հայ հասարակական շրջանների և հայկական պատվիրակությունների գործունեությունը: Համեմատեք Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերում Հայաստանին և հայերին վերաբերող հոդվածներն ու ձևակերպումները՝ նշելով ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները: Ո՞ր գավառներից էր կազմված Կարսի մարզը:
3. Ի՞նչ դասեր քաղեցին հայերը Բեռլինի վեհաժողովից: Ինչո՞ւ էին մեծ տերությունները ժամանակ առ ժամանակ հանդես գալիս որպես Հայկական հարցի ջատագովներ:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Մկրտիչ Խրիմյանի բարոզ-պարգևը հայ ժողովրդին Բեռլինի վեհաժողովից հետո

Ձեր բարեկամաց և ազգականաց իբրև պարգև մէկ-մէկ զէնք տարեք, զէնք առեք և դարձեալ զէնք: Ժողովուրդ, ամենէն առաջ քո ազատութեան յոյսը քո վրայ դիր, քո խելքին և բազկին ոյժ տուր, մարդ ինքնիրմէն պէտք է աշխատի, որ փրկուի:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԵԼՔԸ

§ 1. ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ

XIX դ. կեսերին Հայաստանում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական փոփոխությունները, Արևմտյան Եվրոպայում ծավալված հեղափոխությունները, ռուսական քաղաքական մտքի վերելքը լուրջ տեղաշարժեր առաջացրին հայ հասարարական-քաղաքական կյանքում: Հայ իրականության մեջ սկսեցին լայնորեն քննարկվել Հայաստանի ապագայի, հայ ժողովրդի սոցիալական ու ազգային ազատագրության, Հայոց եկեղեցու, հայոց լեզվի դերի և այլ կենսական խնդիրներ: Այդ բուռն քննարկումների արդյունքում հայկական միջավայրում ձևավորվեցին ***հասարակական-քաղաքական պարբեր հոսանքներ:***

Հայկական պահպանողականությունը: XIX դ. 50-70-ական թթ. գոյություն ունեցող բազմապիսի ուղղությունների մեջ ավելի հստակորեն զանազանվեցին ***պահպանողական ու ազատական*** (ազատամտական, լիբերալ) հոսանքները:

Պահպանողականների կարծիքով՝ հայ ժողովրդի կենսունակության աղբյուրը միջնադարյան ավանդական արժեքային համակարգն է: Ուստի նրանք օսմանյան և ռուսական տիրապետություններին ենթակա հայության համար կենսական խնդիր էին համարում հայկական միապետական համակարգի վերականգնումը, Հայոց եկեղեցու և հայ նահապետական ընտանիքի բարոյական նկարագրի, գրաբարի անաղարտության պահպանումը: Ազգային արժեքների պահպանմանն ուղղված նրանց գործունեությունը հիմք էր տալիս այդ հոսանքի ներկայացուցիչներին անվանելու ***ազգային-պահպանողականներ:***

Հայ իրականությունը փոխելու, այն «եվրոպականացնելու» ազատականների հայացքներն ազգավնաս համարելով՝ ազգային-պահպանողականները նրանց դեմ սուր պայքար ծավալեցին:

Պահպանողականները հանդես էին գալիս ամբողջ ազգի անունից, թեև ամենից առաջ արտահայտում էին գյուղական ազգաբնակչության և քաղաքի արհեստավորության ու մանր առևտրականների շահերը: Նրանք ձգտում էին ազգային հաստատությունների՝ եկեղեցու և դպրոցի միջոցով ազգի համար կրթված անհատներ պատրաստել: Պատահական չէ, որ այս հոսանքը ներկայացնող գործիչների մեջ կային բազմաթիվ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, գրողներ, բարձրաստիճան հոգևորականներ, թերթերի խմբագիրներ ու թարգմանիչներ:

Այս հոսանքի ճանաչված դեմքերից ***Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկին*** (նկարիչ Հ. Այվազովսկու եղբայրը) հրատարակում էր «Մասյաց աղավնի», ***Մարկոս Աղաբեկյանը***՝ «Կռունկ հայոց աշխարհին», ***Հովհաննես Չամուռճյան-Տերոյենցը***՝ «Երևակ» պարբերականները: Պահպանողականների ազգանպաստ հայացքները կիսում էին պատմաբաններ Ս. Պալասանյանը, Ա. Երիցյանը, գրող Ծերենցը և ուրիշներ:

Ավելի արմատական պահպանողական գործիչները գտնում էին, որ Ռուսական կայսրության կազմում Արևելյան Հայաստանը վերածվել է հումքի կցորդի, 1836 թ. եկեղեցական կանոնադրությամբ սահմանափակվել են Հայ եկեղեցու և դպրոցի իրավունքները, վտանգվել է հայի ազգային ինքնությունը: Արևմտահայ գործիչներն էլ իրենց քննադատության սլաքն ուղղում էին

թուրքական կառավարության դեմ: Հակառակ աշխարհաբարի, որն ուներ երկու ճյուղ՝ արևմտահայերեն և արևելահայերեն, պահպանողականները գրաբարը պաշտպանելու մեջ էին տեսնում ազգի հոգևոր-լեզվական միասնության պահպանումը:

Ընդհանուր առմամբ՝ ազգային-պահպանողականները դեմ էին հասարակության մեջ հեղափոխական կտրուկ փոփոխություններին: Ուստի հույսեր էին կապում *Թուրքիայում 1839 թ. և 1856 թ. ընդունված հրովարտակների, Ռուսաստանում ազատական* բարեփոխումների հետ:

Ազատականությունը հայ իրականության մեջ: Այս հոսանքը հանդես եկավ հայության հասարակական ու մշակութային կյանքը եվրոպականացնելու, ավանդական դպրոցը, եկեղեցին բարեփոխելու գաղափարներով: Ազատամիտ գործիչների անխնա քննադատության հիմնական թիրախը հայ իրականության նահապետական բարքերի ու բարոյականության կրող հաստատությունն էր՝ եկեղեցին: Սակայն այդ քննադատությունը երբեմն հասնում էր ծայրահեղության: Հայ ազատական քննադատները, պահանջելով եկեղեցու ազատականացում, մոռանում էին նշել նաև նրա ունեցած հսկայական քաղաքական ու մշակութային դերը մեր ժողովրդի պատմության մեջ:

Ազատամիտները պահպանողականներին հակադրվեցին նաև լեզվի հարցում՝ պնդելով, որ պետք է հրաժարվել գրաբարից և անցնել ամբողջ ժողովրդի համար հասկանալի աշխարհաբարին:

Հայ ժողովրդի արևմտահայ և արևելահայ հատվածների կյանքի փոփոխություններն ազատականները հիմնականում կապում էին օսմանյան Թուրքիայի և Ռուսաստանի քաղաքական համակարգերի նորացման՝ արդիականացման հետ: Նրանց մեծ մասը դեմ էր հեղափոխական, ապստամբական գործողություններին: Տնտեսության զարգացման հարցում կարևորում էին արդյունաբերական արտադրության ստեղծումը:

Ազատականների գաղափարախոսության մեջ առանձնահատուկ տեղ ուներ ***ազգի ինքնորոշման,*** այսինքն՝ իր սեփական կամքով ապագան կերտելու հարցը: Այս կարևոր խնդրում ազատամիտների մոտեցումները միանման չէին: Հայ ազատականության նշանավոր դեմքերից մեկը՝ ***Սրբեփանոս Նազարյանցը,*** որի խմբագրությամբ 1858 թ. Մոսկվայում լույս էր տեսնում ***«Հյուսիսափայլ»*** ամսագիրը, գտնում էր, որ ազգի խնդիրների լուծման համար հարկ չկա առաջադրելու քաղաքական ինքնորոշման պահանջներ: Դրա փոխարեն նա պաշտպանում էր մշակութային ինքնավարության գաղափարը, հատկապես կարևորում առաջադիմական դպրոցի ու լուսավորության նշանակությունը:

Համարձակ մտքեր էին արտահայտում արևմտահայ ազատականները՝ ***Սրբեփան Ռոսկանյանը, Գրիգոր Օտյանը, Գրիգոր Չիլինկիրյանը, Նահապետ Ռուսինյանը*** և այլք: Սուլթանական բռնատիրության պայմաններում նրանք պոլսահայ վերնախավից և թուրքական իշխանություններից պահանջում էին արևմտահայությանը շնորհել համընդհանուր ընտրական իրավունք՝ կարգավորված կանոնադրությամբ:

Պոլսահայ ազատականների շարքում առանձնանում էին երգիծական ժանրի երկու խոշոր դեմքեր՝ «Մեղու» հանդեսի խմբագիր ***Հարություն Սվաճյանը*** և գրող, հրապարակախոս, երգիծաբան ***Հակոբ Պարոնյանը:*** Նրանք ծաղր ու ծանակի էին ենթարկում ազգի շահերի կեղծ պաշտպաններին, սուլթանական իշխանության կամակատար հայ մեծահարուստ ամիրայական դասին, ազգային կյանքի կազմակերպման գործում պահանջում էին արևմտահայության լայն խավերի մասնակցություն:

1872 թ. Գ. *Արծրունու (1845–1892)* հիմնադրած *«Մշակ»* թերթը շուտով դարձավ ոչ միայն հայկական լիբերալիզմի, այլև առհասարակ հայ ազգային-հասարակական մտքի յուրահատուկ դարբնոցը: Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցի փաստական տապալումից հետո շատ «մշակականներ» ստիպված եղան իրենց զգուշավոր հայացքները փոխարինել ազատագրական պայքարի ազգայնական համարձակ մտքերով:

Ազգայնականությունը և սոցիալիզմը հայ իրականության մեջ: XIX դ. երկրորդ կեսին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում աստիճանաբար ամրակայվեցին ազգայնական և սոցիալիստական ուղղությունները:

Հասարակության հեղափոխական վերափոխման կողմնակից էր մեծ ժողովրդավար ***Միքայել Նալբանդյանը (1829–1866)***՝ հայ քաղաքական մտքի հեղափոխական-ժողովրդավարական թևի հիմնադիրը: Իր բուռն գործունեությամբ ու տեսական հարուստ ժառանգությամբ Նալբանդյանը մնաց որպես եզակի դեմք հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Նա սերտ կապեր ուներ ռուսական և արևմտաեվրոպական առաջադեմ գործիչների հետ, հանդես էր գալիս հայ ազգային արժեքները եվրոպական արժեքային համակարգին համահունչ դարձնելու և զարգացնելու գաղափարներով: Հետևելով ռուս ժողովրդավար-հեղափոխականների օրինակին՝ Նալբանդյանը պաշտպանում էր ժողովրդական ապստամբության միջոցով ռուսական և եվրոպական երկրների քաղաքական համակարգերի տապալման դրույթը: Դրա շնորհիվ հնարավոր կդառնա սոցիալական, համաեվրոպական արդար հասարակարգի ստեղծումը, որի հետ էլ նա կապում էր իր ժողովրդի երկու հատվածների ազատագրությունը: Փաստորեն, սոցիալապես իրավահավասար, արդար հասարակության՝ սոցիալիզմի հասնելու նրա ծրագրերն իրատեսական չէին: Նալբանդյանը տարբերվում էր

Միքայել Նալբանդյան

նաև հողի սեփականության հարցում ունեցած հայացքներով: Նա ոչ թե մասնավոր, այլ հանրային սեփականության կողմնակից էր:

1870–1880-ական թթ. հայ ազատական միտքը նոր բարձրության հասավ ***Մարթեոս Մամուրյանի, Գրիգոր Արծրունու*** և հատկապես ***Րաֆֆու*** շնորհիվ և թևակոխեց իր ***ազգայնականության*** փուլը: Դա նշանակում է, որ հայ ժողովրդի, հատկապես արևմտահայության վիճակի վատթարացմանը զուգընթաց, ազգի սոցիալական վիճակի բարելավման մասին ազատականների մտքերը փոխարինվում էին ազգի ազատագրության, սեփական ինքնությունը պահպանելու առաջնայնության գաղափարներով:

Մ. Մամուրյանը ջերմորեն ողջունեց Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, հանգանակություններ կազմակերպեց հերոս զեյթունցիներին օգնելու համար, կոչ արեց ազատագրական պայքարում հույսը դնել սեփական ժողովրդի վրա: Ջինված ապստամբության ճանապարհով հայության ազատագրության գաղափարախոսությունն իր գագաթնակետին հասավ խոշոր տեսաբան ու մեծանուն գրող ***Րաֆֆու*** (Հակոբ

Մելիք-Հակոբյան, 1835-1888) գրական ու հրապարակախոսական ստեղծագործություններում:

Ազգայնական և սոցիալիստական ուղղությունների տարածումը հայ իրականության մեջ ի վերջո հանգեցրեց ազգային կուսակցությունների և սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների առաջացմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչի՞ հետ էին կապված XIX դ. կեսերին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը: Հիմնական գծերով ներկայացրեք և մեկնաբանեք հայ պահպանողականների գաղափարները: Ո՞ր պարբերականներում էին նրանք հրապարակախոսությամբ հանդես գալիս:
2. Հիմնական գծերով ներկայացրեք և մեկնաբանեք հայ ազատականների գաղափարները: Ովքե՞ր էին հայ ազատականների նշանավոր ներկայացուցիչները: Ո՞ր պարբերականներում էին նրանք հրապարակում իրենց տեսակետները: Համեմատեք հայ ազատականների ու պահպանողականների գաղափարներն ու տեսակետները. նշեք դրանց առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները:
3. Ներկայացրեք և գնահատեք Մ. Նալբանդյանի հասարակական-քաղաքական հայացքները: Ի՞նչ է ազգայնականությունը: Ովքե՞ր էին այս ուղղության առաջին հայտնի ներկայացուցիչները:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Մատթեոս Մամուրյանը՝ սեփական ուժերով ազատագրվելու անհրաժեշտության մասին

Հուսալ, որ օտար ազգ մը Հիսուսի ըրած հրաշք պիտի գործե, ցնորք է: Սպասել, որ արտաքին փրկիչներ գան և հայ ժողովրդյան սև պատանքը քակեն՝ հիմարություն է: Հեք և ստրուկ ժողովրդյան մը առաջին և միակ ազատարարն ինքն է, իր աշխատությունն է, իր ներքին ուժն է, իր լույսն է, միությունն ու հաստատ կամքն է:

Արևելյան մամուլ, 1876

§ 2. ԱԶԳԱՅԻՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը: Ղրիմի պատերազմից հետո էլ շարունակվեց Օսմանյան կայսրության հետագա քայքայման գործընթացը: Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի խորհրդով՝ սուլթանական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ որոշ բարեփոխումների՝ կանխելու համար թուրքահպատակ ժողովուրդների ազատագրական շարժումները: Փարիզի հաշտության նախօրյակին՝ 1856 թ. փետրվարին, Բարձր դուռը հրապարակեց բարեփոխումների նոր հրովարտակ, որը նույնպես սին խոստումներից բացի ոչինչ չտվեց:

Պահպանվում էր քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում՝ արևմտահայության իրավազուրկ վիճակը: Կ.Պոլսում տեղի հայ մեծահարուստ ամիրայական դասը, օգտագործելով սուլթանական իշխանությունների հետ իր սերտ կապերը, տնօրինում էր մայրաքաղաքի, նաև գավառահայության ողջ կյանքը՝ եկեղեցական, դպրոցական, տնտեսական ու իրավական հարցերը: Չհանդուր-

Ռուսով ստեղծված վիճակը՝ եվրոպական լուսավորյալ հայացքներ ունեցող մի խումբ պոլսահայ մտավորականներ արևմտահայ բոլոր զանգվածների իրավունքների հաստատման համար պայքար ծավալեցին ամիրայական դասի դեմ:

1857 թ. Կ.Պոլսի ուսումնական խորհրդի անդամներ *Ն. Ռուսինյանը, Գ. Օպյանը, Ս. Վիչենյանը (Սերվիչեն), Գ. Պալյանը* և ուրիշներ մշակում են արևմտահայ համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող մի կանոնադրություն և ներկայացնում համայնքի ընդհանուր ժողովի հաստատմանը: Ն. Ռուսինյանի առաջարկությամբ այն կոչում են *«Ազգային սահմանադրություն»:* Առաջադրված նախագիծը, կղերականներից բացի, որոշակի իրավունքներ էր տալիս նաև աշխարհիկ վարչությանը: Սակայն ամիրաներն ու հոգևոր դասի ներկայացուցիչները, դրանում տեսնելով իրենց իրավունքների նկատմամբ ոտնձգություն, իշխանությունների աջակցությամբ հասնում են նոր հանձնաժողովի ստեղծմանը: 1859 թ. դեկտեմբերին սահմանադրական հանձնաժողովը ներկայացնում է բարեփոխված կանոնադրությունը: Հետադիմական ուժերն ընդդիմանում են նաև նախագծի այս տարբերակին: Ծավալվում է սուր պայքար, որի գլուխ են կանգնում արևմտահայ ազատական գործիչները: Սահմանադրության կողմնակիցներն ի վերջո հաղթում են: *1860 թ. մայիսի 24-ին* Կ. Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովը հաստատում է կանոնադրությունը:

Սահմանադրությունն Արևմտյան Հայաստանի ու ամբողջ կայսրության հայ բնակչության կրթամշակութային կյանքը կարգավորող իրավական կարևոր փաստաթուղթ էր: Սակայն այն գործադրելու համար դեռ սուլթանի կողմից հաստատման կարիք ուներ: Սուլթանական վարչակարգը պահանջում է վերանայել 1860 թ. կանոնադրությունը:

Հետադիմական և սահմանադրական ուժերի միջև պայքարը թեժանում է: 1862 թ. օգոստոսի սկզբին կողմերի միջև Կ. Պոլսի փողոցներում և պատրիարքարանում բախումներ են տեղի ունենում: Ստեղծված իրավիճակում պատրիարքը հրաժարական է տալիս: Վերջապես *1863 թ. մարտի 17-ին* սուլթանը վավերացնում է կանոնադրությունը:

Ազգային սահմանադրության համաձայն՝ ստեղծվում էին արևմտահայության կյանքը կազմակերպող մարմիններ՝ Ազգային ժողով (Երեսփոխանական ժողով), Ազգային կենտրոնական վարչություն, տարբեր բնագավառներ սպասարկող *խորհուրդներ:* Ազգային ժողովը՝ որպես օրենսդիր մարմին, ընտրվում էր ամբողջ ազգի կողմից:

1860 թ. նախագծի համեմատությամբ նոր կանոնադրությունը շատ ավելի չափավոր էր: Հատուկ հոդվածով ընդգծվում էր, որ պատրիարքը «տերության հրամանաց գործադրության միջնորդն է»: Քանի որ մայրաքաղաքի հայությանը հսկողության տակ պահելն ավելի հեշտ էր, իշխանությունները հոգ էին տարել, որ երեսփոխանների մեջ մեծ թիվ կազմեն պոլսահայերը. 140 տեղից նրանց բաժին էր հանվելու 100-ը, իսկ ամբողջ երկուսուկես միլիոնանոց գավառահայությունն ունենալու էր միայն 40 երեսփոխան:

Այսպիսով՝ համառ ու տևական պայքարից հետո արևմտահայ ժողովրդավարական խավերին հաջողվում է ամիրաներին զրկել ազգային գործերը տնօրինելու մենաշնորհից: Սահմանադրությունն իրականում միայն արևմտահայության ներքին կյանքը կազմակերպող իրավական փաստաթուղթ էր:

Այդուհանդերձ, Ազգային սահմանադրությունը դրական դեր կատարեց հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այն նոր լիցք հաղորդեց հայ ազատական շարժմանը: 1869 թ.՝ պատրիարք դառնալուց հետո, Մկրտիչ Խրիմյանի սահմանադրությունը գործարկվեց Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում: 1872 թ. Ազգային

[illegible] ստեղծված վիճակը՝ եվրոպական լուսավորչական հայացքներ ունեցող մի խումբ [illegible] մտավորականներ արևմտահայ [illegible] զանգվածների իրավունքների հասանելիության համար պայքար ծավալեցին [illegible]ական դասի դեմ:

1857 թ. Կ.Պոլսի ուսումնական խորհրդի [illegible]ներ *Ն. Ռուսինյանը, Գ. Օտյանը, [illegible] Վիչենյանը (Սերվիչեն), Գ. Պալյանը* և [illegible] մշակում են արևմտահայ համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող մի կանոնադրություն և ներկայացնում համայնքի ընդհանուր ժողովի հաստատմանը: Ն. Ռուսինյանի առաջարկությամբ այն կոչում են *«Ազգային սահմանադրություն»:* Առաջադրված նախագիծը, կղերականներից բացի, որոշակի իրավունքներ էր տալիս նաև աշխարհիկ վարչությանը: Սակայն ամիրաները ու հոգևոր դասի ներկայացուցիչները, դրանում տեսնելով իրենց իրավունքների նվազեցման ոտնձգություն, իշխանությունների աջակցությամբ հասնում են նոր հանձնաժողովի ստեղծմանը: 1859 թ. դեկտեմբերին սահմանադրական հանձնաժողովը ներկայացնում է բարեփոխված կանոնադրությունը: Հետադիմական ուժերն ընդդիմանում են նաև նախագծի այս տարբերակին: Ծավալվում է սուր պայքար, որի գլուխ են կանգնում արևմտահայ ազատական գործիչները: Սահմանադրության կողմնակիցներն ի վերջո հաղթում են: *1860 թ. մայիսի 24-ին* Կ. Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովը հաստատում է կանոնադրությունը:

Սահմանադրությունն Արևմտյան Հայաստանի ու ամբողջ կայսրության հայ բնակչության *կրթամշակութային* կյանքը կարգավորող իրավական կարևոր փաստաթուղթ էր: Սակայն այն գործադրելու համար դեռ սուլթանի կողմից հաստատման կարիք ուներ: Սուլթանական վարչակարգը պահանջում է վերանայել 1860 թ. կանոնադրությունը:

Հետադիմական և սահմանադրական ուժերի միջև պայքարը թեժանում է: 1862 թ. օգոստոսի սկզբին կողմերի միջև Կ. Պոլսի փողոցներում և պատրիարքարանում բախումներ են տեղի ունենում: Ստեղծված իրավիճակում պատրիարքը հրաժարական է տալիս: Վերջապես *1863 թ. մարտի 17-ին* սուլթանը վավերացնում է կանոնադրությունը:

Ազգային սահմանադրության համաձայն՝ ստեղծվում էին արևմտահայության կյանքը կազմակերպող մարմիններ՝ Ազգային ժողով (Երեսփոխանական ժողով), Ազգային կենտրոնական վարչություն, տարբեր բնագավառներ սպասարկող *խորհուրդներ:* Ազգային ժողովը՝ որպես օրենսդիր մարմին, ընտրվում էր ամբողջ ազգի կողմից:

1860 թ. նախագծի համեմատությամբ նոր կանոնադրությունը շատ ավելի չափավոր էր: Հատուկ հոդվածով ընդգծվում էր, որ պատրիարքը «տերության հրամանաց գործադրության միջնորդն է»: Քանի որ մայրաքաղաքի հայությանը հսկողության տակ պահելն ավելի հեշտ էր, իշխանությունները հոգ էին տարել, որ երեսփոխանների մեջ մեծ թիվ կազմեն պոլսահայերը. 140 տեղից նրանց բաժին էր հանվելու 100-ը, իսկ ամբողջ երկուսուկես միլիոնանոց գավառահայությունն ունենալու էր միայն 40 երեսփոխան:

Այսպիսով՝ համառ ու տևական պայքարից հետո արևմտահայ ժողովրդավարական խավերին հաջողվում է ամիրաներին զրկել ազգային գործերը տնօրինելու մենաշնորհից: Սահմանադրությունն իրականում միայն արևմտահայության ներքին կյանքը կազմակերպող իրավական փաստաթուղթ էր:

Այդուհանդերձ, Ազգային սահմանադրությունը *դրական դեր կատարեց* հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այն նոր լիցք հաղորդեց հայ ազատական շարժմանը: 1869 թ.՝ պատրիարք դառնալուց հետո, Մկրտիչ Խրիմյանի սահմանադրությունը գործարկվեց Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում: 1872 թ. Ազգային

ձելով ստեղծված վիճակը՝ եվրոպական լուսավորյալ հայացքներ ունեցող մի խումբ պոլսահայ մտավորականներ արևմտահայության զանգվածների իրավունքների հաստատման համար պայքար ծավալեցին ամիրայական դասի դեմ:

1857 թ. Կ.Պոլսի ուսումնական խորհրդի անդամներ *Ն. Ռուսինյանը, Գ. Օտյանը, Ս. Վիշենյանը (Սերվիչեն), Գ. Պալյանը* և ուրիշներ մշակում են արևմտահայ համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող մի կանոնադրություն և ներկայացնում համայնքի ընդհանուր ժողովի հաստատմանը: Ն. Ռուսինյանի առաջարկությամբ այն կոչում են ***«Ազգային սահմանադրություն»:*** Առաջադրված նախագիծը, կղերականներից բացի, որոշակի իրավունքներ էր տալիս նաև աշխարհիկ վարչությանը: Սակայն ամիրաներն ու հոգևոր դասի ներկայացուցիչները, դրանում տեսնելով իրենց իրավունքների նկատմամբ ոտնձգություն, իշխանությունների աջակցությամբ հասնում են նոր հանձնաժողովի ստեղծմանը: 1859 թ. դեկտեմբերին սահմանադրական հանձնաժողովը ներկայացնում է բարեփոխված կանոնադրությունը: Հետադիմական ուժերն ընդդիմանում են նաև նախագծի այս տարբերակին: Ծավալվում է սուր պայքար, որի գլուխ են կանգնում արևմտահայ ազատական գործիչները: Սահմանադրության կողմնակիցներն ի վերջո հաղթում են: ***1860 թ. մայիսի 24-ին*** Կ. Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովը հաստատում է կանոնադրությունը:

Սահմանադրությունն Արևմտյան Հայաստանի ու ամբողջ կայսրության հայ բնակչության կրթամշակութային կյանքը կարգավորող իրավական կարևոր փաստաթուղթ էր: Սակայն այն գործադրելու համար դեռ սուլթանի կողմից հաստատման կարիք ուներ: Սուլթանական վարչակարգը պահանջում է վերանայել 1860 թ. կանոնադրությունը:

Հետադիմական և սահմանադրական ուժերի միջև պայքարը թեժանում է: 1862 թ. օգոստոսի սկզբին կողմերի միջև Կ. Պոլսի փողոցներում և պատրիարքարանում բախումներ են տեղի ունենում: Ստեղծված իրավիճակում պատրիարքը հրաժարական է տալիս: Վերջապես ***1863 թ. մարտի 17-ին*** սուլթանը վավերացնում է կանոնադրությունը:

Ազգային սահմանադրության համաձայն՝ ստեղծվում էին արևմտահայության կյանքը կազմակերպող մարմիններ՝ Ազգային ժողով (Երեսփոխանական ժողով), Ազգային կենտրոնական վարչություն, տարբեր բնագավառներ սպասարկող ***խորհուրդներ:*** Ազգային ժողովը՝ որպես օրենսդիր մարմին, ընտրվում էր ամբողջ ազգի կողմից:

1860 թ. նախագծի համեմատությամբ նոր կանոնադրությունը շատ ավելի չափավոր էր: Հատուկ հոդվածով ընդգծվում էր, որ պատրիարքը «տերության հրամանաց գործադրության միջնորդն է»: Քանի որ մայրաքաղաքի հայությանը հսկողության տակ պահելն ավելի հեշտ էր, իշխանությունները հոգ էին տարել, որ երեսփոխանների մեջ մեծ թիվ կազմեն պոլսահայերը. 140 տեղից նրանց բաժին էր հանվելու 100-ը, իսկ ամբողջ երկուսուկես միլիոնանոց գավառահայությունն ունենալու էր միայն 40 երեսփոխան:

Այսպիսով՝ համառ ու տևական պայքարից հետո արևմտահայ ժողովրդավարական խավերին հաջողվում է ամիրաներին զրկել ազգային գործերը տնօրինելու մենաշնորհից: Սահմանադրությունն իրականում միայն արևմտահայության ներքին կյանքը կազմակերպող իրավական փաստաթուղթ էր:

Այդուհանդերձ, Ազգային սահմանադրությունը դրական դեր կատարեց հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այն նոր լիցք հաղորդեց հայ ազատական շարժմանը: 1869 թ.՝ պատրիարք դառնալուց հետո, Մկրտիչ Խրիմյանի սահմանադրությունը գործարկվեց Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում: 1872 թ. Ազգային

ժողովի անունից հայությունը իշխանություններին ներկայացրեց տեղեկագիր գավառահայության բիրտ հարստահարությունների մասին:

Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը: Կիլիկիայի հյուսիս-արևելքում՝ Տավրոսի լեռներում, ***Զեյթունի*** հայությունը պահպանում էր իր ինքնավար կարգավիճակը XIX դ. կեսերին: Կենտրոնավայր Զեյթուն գյուղաքաղաքի և շրջակա գյուղերի շուրջ 35-40 հազար հայության հիմնական զբաղմունքը՝ գյուղատնտեսությունը, փակ տնտեսությամբ գոյատևելու պայմաններ էր ստեղծում: Զեյթունն անվանապես էր ենթարկվում Մարաշի փաշայությանը, սակայն միայն իշխանություններին տարեկան որոշ քանակությամբ հարկ էր վճարում: Համայնքը նախկինի նման ղեկավարում էին չորս տանուտերերը:

1830-1850-ական թթ. Մարաշի փաշաների՝ Զեյթունը հպատակեցնելու փորձերն ապարդյուն անցան: Ըմբոստ լեռնագավառն իրեն ենթարկելու կառավարության ջանքերն ավելի եռանդուն դարձան, երբ Կովկասից ներգաղթած չերքեզները բնակեցվեցին Մարաշի շրջակայքում: Չերքեզների ավազակային ջոկատների ուղեկցությամբ թուրքերի 10-հազարանոց բանակը 1860 թ. արշավեց Զեյթունի վրա: Լեռնցիները ջախջախեցին թշնամու զորքը և հետ շպրտեցին: Գավառը ստիպված էին լքել նաև չերքեզները:

Մարաշի նորանշանակ ***Ազիզ փաշան*** խնամքով նախապատրաստվել էր հերթական ոտնձգությանը: Նրա սադրանքով 1862 թ. ամռանը Զեյթունի հայ և մահմեդական բնակչության միջև հողային վեճեր ծագեցին: Հուլիսի վերջին դրանց հետևեց հրետանիով զինված օսմանյան 12-հազարանոց զորքի և չերքեզական, թուրքմենական ու թուրքական խուժանի հարձակումը:

Թշնամու գերակշիռ ուժերի ճնշման տակ շրջակա գյուղերի բնակչությունը նահանջեց և կենտրոնացավ Զեյթուն գյուղաքաղաքում: Ապստամբությունը գլխավորեցին ***Շովրոյան, Սուրենյան, Յաղուբյան*** և ***Ենի-Տունյան*** տոհմերի տանուտեր իշխանները: Ընդհանուր ղեկավարությունը ստանձնեց ***Մկրտիչ Յաղուբյանը:***

Ազիզ փաշան, շրջապատելով Զեյթունը, պահանջեց անհապաղ վճարել հարկը: Հուլիսի 29-ի գիշերը ինքնապաշտպանության ղեկավարները խորհրդակցություն հրավիրեցին Ս. Աստվածածնի վանքում: Մոտ 5 հազար ռազմիկներին նրանք բաժանեցին խմբերի, նշանակեցին հրամանատարներ և հրահանգեցին հերոսաբար մարտնչել, չնահանջել անգամ կյանքի գնով:

Օգոստոսի 2-ի առավոտյան Ազիզ փաշայի զորքերը մի քանի ուղղություններով Զեյթունի վրա լայնածավալ գրոհ ձեռնարկեցին: Հետ մղվեցին թուրքերի բոլոր գրոհները: Զեյթունցիներից շատերը՝ ***Մահիտես Գրիգոր վարդապետը,*** երիտասարդ ***Մարկոս Թաշճյանը*** և ուրիշներ, այդ մարտերում քաջության օրինակներ ծառայեցին:

Զեյթունցիները հաճախ թակարդ էին սարքում և մեծ կորուստներ պատճառում հակառակորդին: Մի անգամ նրանցից 1 500 հոգի ***Ենի-Տունյանի*** գլխավորությամբ կռվի են բռնվում թուրքերի հետ, ապա կեղծ փախուստի դիմում: Թուրքական զորքերը, ոգևորված իրենց հաղթանակով, հետապնդում են նրանց: Երբ թշնամին մտնում է Զեյթունի ձորը, հանկարծ հնչում են եկեղեցու զանգերը, և ժայռերի երկու կողմերում դիրքավորված զեյթունցիները հանկարծակի կրակ են տեղում և քարեր գլորում: Ծուղակն ընկած թշնամին, կորցնելով ավելի քան 750 հոգի, խուճապահար փախուստի է դիմում: Զեյթունցիներն այդ ձորն անվանում են ***Կոտրուածի ձոր:***

Թուրքերը, կորցնելով ավելի քան 2 000 մարդ և իրենց ունեցած հրանոթները, փախուստի են դիմում: Այս հաղթանակին լեռնականները հասնում են շուրջ 600 քաջորդիների արյան գնով:

Բարձր դուռը որոշում է նոր արշավանք կազմակերպել: Անփառունակ Ազիզ փաշան փոխարինում է իր դաժանությամբ հայտնի *Աշիր* փաշան: Նա Զեյթունի պաշարումը դադարեցնելու դիմաց պահանջում է հեռանալու նպատակով իր մոտ ուղարկել 4 տանուտերերին: Վերջիններս ժամանում են նախ Մարաշ, ապա Կ. Պոլիս: Իշխանությունները ձերբակալում են նրանց:

Գործին միջամտում են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը և ֆրանսիական դեսպանը: Ֆրանսիան փորձում է օգտագործել պատեհ առիթը Թուրքիայում իր ազդեցությունն ամրապնդելու համար: Զեյթունի վերնախավի ներկայացուցիչները համաձայնում են Ֆրանսիական օգնության դեպքում կաթոլիկություն ընդունել: Նապոլեոն III կայսեր անունից Ֆրանսիայի դեսպանը պահանջում է դադարեցնել լեռնագավառի պաշարումը:

Բարձր դուռը, վախենալով եվրոպական միջամտությունից, գնում է փոխզիջման: Հաշտության կնքմանը նպաստում է նաև հայոց պատրիարքը, որին անհանգստացրել էր հայերի՝ կաթոլիկություն ընդունելու պատրաստակամությունը: Վերացվում է շրջափակումը, ազատ են արձակվում տանուտերերն ու մյուս ձերբակալվածները: Զեյթունցիները պարտավորվում են վճարել հարկերը: Գավառակը կորցնում է իր նախկին կիսանկախ վիճակը, բայց համայնքի ներքին գործերում հայերը պահպանում են ինքնուրույնություն:

Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը խոշոր ազդեցություն ունեցավ հայ ազատագրական շարժման հետագա ողջ ընթացքի վրա, աննախընթաց չափերով բարձրացավ հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը: Մ. Պեշիկթաշլյանը գրեց երգերի հանրահայտ զեյթունյան շարքը՝ ուրվագծելով ազատության համար իր կյանքը նվիրաբերող զեյթունցու հերոսական կերպարը: Հայ նշանավոր բանաստեղծ ***Ս. Շահազիզը*** ապստամբությունը համարել է «հայկական քաջասրտության փառավոր ապացույց»:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ էր նախատեսում բարեփոխումների նոր հրովարտակը: Ովքե՞ր և ի՞նչ միջոցներով էին տնօրինում պոլսահայության կյանքը: Ընդհանուր գծերով ներկայացրե՛ք արևմտահայ սահմանադրական շարժման պատմությունը: Վերհանե՛ք ազգային սահմանադրության նշանակությունը:
2. Ովքե՞ր գլխավորեցին Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը: Ներկայացրե՛ք Զեյթունի ապստամբության ընթացքը և ավարտը: Ո՞րն էր Զեյթունի ապստամբության նշանակությունը: Ձեր կարծիքով՝ զեյթունցիները հաղթեցի՞ն, թե՞ պարտվեցին. հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը:

§ 3. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԸ

Զինված պայքարի գաղափարախոսության ձևավորումը: XIX դ. երկրորդ կեսը հայ ժողովրդի պատմության մեջ քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային բուռն վերելքի ժամանակաշրջան էր: Քաղաքական կյանքում առաջնայինը օսմանյան տիրապետությունից հայ ժողովրդի ազատագրության հիմնախնդիրն էր:

Եվրոպայում ընթացող հեղափոխությունները, հունգար, սլավոնական ժողովուրդների ազատագրական շարժումները՝ մի կողմից, իսկ հայոց ազգային-հասարակական կյանքի զարթոնքը՝ մյուս կողմից, պայմանավորեցին Հայաստանի ազատագրության գաղափարախոսության որակական նոր մակարդակի ձևավորումը: Արևել-

Գ. Արծրունի

յան հարցի, հատկապես նրա բաղկացուցիչ մաս կազմող Հայկական հարցի զարգացմանը զուգընթաց՝ հայ ազգային ազատագրության զգուշավոր մոտեցումները շուտով վերաճեցին զինված պայքարի գաղափարախոսության:

Նոր գաղափարախոսութան ձևավորման առաջին լուրջ ազդակը Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունն էր: Արևմտահայության ազգային սահմանադրության շուրջ մղվող պայքարի հետ միասին հայերի մեջ Զեյթունի հերոսամարտն ամրապնդեց ազգային իրավունքները զինված պայքարով պաշտպանելու մտայնությունը:

Սակայն նոր ծլարձակած զինված պայքարի գաղափարախոսությունը 1860-ական թթ. կեսերից նահանջ ապրեց: Զեյթունի ապստամբության անհաջողությունից հետո շատ գործիչներ իրենց հույսերը բացառապես կապեցին արևմտահայերի ազգային սահմանադրության գործադրման հետ:

Զինված պայքարի նոր դրսևորումները: Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցի նկատմամբ մեծ տերությունների անմարդկային վերաբերմունքը շատ շատերին կողմնորոշեց դեպի զինված պայքարի մտածողությունը, որի առաջին ազդարարը եղավ Խրիմյան Հայրիկը: Վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ նա դիմեց արևմտահայությանը՝ հայրենի գավառներ վերադառնալու, «շերեփի»՝ խնդրագրերի քաղաքականությունը զենք կռելով փոխարինելու, ազատաշունչ զեյթունցիների օրինակին դիմելու կոչերով:

Անվանի գրող-հրապարակախոսներ ***Ռաֆֆին, Մերենցը, Մուրացանը*** պայքարի գաղափարախոսությունն արծարծեցին իրենց գրական ստեղծագործություններում:

Բեռլինի վեհաժողովն արմատապես փոխում է Ռաֆֆու, Գ. Արծրունու և նրանց համախոհների աշխարհայացքային մոտեցումները: Բարեփոխումների հետ հույսեր կապող գործիչները ժողովրդի քաղաքական ու ազգային բաղձանքների իրականացումն սկսում են կապել Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական զորեղ աջակցությամբ ծավալված զինված պայքարի հետ: Այդ փոփոխությունը հստակ երևում է Ռաֆֆու պատմական վեպերում («Ջալալեդդին», «Խենթը», «Կայծեր», «Դավիթ բեկ», «Սամվել» և այլն):

Նոր մարտավարության պաշտպանների շարքերում էին նաև Մ. Մամուրյանը, Ռ. Պատկանյանը, Գ. Սրվանձտյանցը, Ս. Շահազիզը և ուրիշներ: Սակայն 1880-ական թթ. Հայկական հարցի շուրջ ստեղծված միջազգային անբարենպաստ իրավիճակը՝ բարենորոգումների խնդրի նկատմամբ եվրոպական երկրների, մասնավորապես Ռուսաստանի սառն ու անտարբեր վերաբերմունքը, դարձյալ հուսախաբ են անում պայքարի զինված ուղին նախընտրած հայ գործիչների մի մասին: Շատերը վերադառնում են բարենորոգչական, օտարի տիրապետությանը հարմարվելու, Թուրքիայի կազմում մշակութային ինքնավարություն ունենալու տեսակետին:

Նոր իրադրության պայմաններում պահպանողական հոսանքն աստիճանաբար մարում է, իսկ հայ ազատականությունը տրոհվում է զանազան խմբավորումների

Բաֆֆու «Խենթը» վեպի գլխավոր հերոսը քաջերի իր խմբով

1880-ականների կեսերից հայ հասարակական այդ երկու հոսանքներն իրենց սպառել էին:

Զինված պայքարի կոչերն իրենց արձագանքն էին գտնում արևմտահայության շրջանում: Դրանց առաջին շարքերում կրկին քաջարի զեյթունցիներն էին: Աներևակայելի է, որ 1877-1878 թթ. պատերազմի օրերին կրկին ապստամբած լեռնցիների պատվիրակները, կտրելով երկար ճանապարհ, հասել էին ռուսական զորքերին և գեներալ Հ. Լազարևից պահանջում էին թուրքերի դեմ մարտնչելու համար իրենց զենք տրամադրել:

Չստանալով օգնություն՝ անվեհեր զեյթունցիները չեն ընկճվում և իշխան *Պապիկ Ենի-Տունյանի* ղեկավարությամբ թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ կռվում են մինչև 1878 թ. վերջը: Թշնամին գերի է վերցնում մի քանի հարյուր հայ խաղաղ բնակչի, որոնց մի մասին խոշտանգումների է ենթարկում, այդ թվում Պապիկի մորը և կնոջը: Անակնկալ հարձակումով ապստամբները գերում են գավառակի գրեթե բոլոր թուրք պաշտոնյաներին: Կնքվում է հաշտություն: Զեյթունցիները զենքը վայր են դնում և ազատ արձակում գերված պաշտոնյաներին, իսկ իշխանությունները վերադարձնում են հայ պատանդներին: Զեյթունի հայությանը կրկին տրվում են որոշ արտոնություններ:

Չբավարարվելով ձեռքբերածով՝ Պապիկ Նորաշխարհյանի ջոկատները պայքարը շարունակում են լեռնային անմատչելի վայրերում: Մարաշի փաշան շուտով ստիպված է լինում Պապիկ իշխանին ճանաչել Զեյթունի քաղաքագլուխ:

1880-ական թթ. սկզբին զինված պայքարի գաղափարախոսությունը հետզհետե դրվում է գործնական հունի մեջ:

Ազատագրական խմբակների ձևավորումը: Հայ հասարակության մեջ զինված պայքարի գաղափարախոսության տարածման և դրա գործնական կիրառման համար հայ իրականության մեջ հանդես են գալիս ազատագրական խմբակներ:

Ռուսական տիրապետության տակ արևելահայության ազգային-սոցիալական ճնշումները չէին դադարում: Սակայն արևմտահայության վիճակն անհամեմատ ծանր էր: Ահա թե ինչու ամբողջ հայ հասարակական միտքն առաջին հերթին սևեռված էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդրի վրա:

Ազգի ճակատագրով մտահոգված մի խումբ երիտասարդներ ուսուցիչ ***Արսեն Կրիպյանի*** և զինագործ ***Պետրոս Հայկազունու*** գլխավորությամբ *1869 թ. ապրիլին* Ալեքսանդրապոլում ստեղծում են ***«Բարենպատակ ընկերությունը»:*** Խմբակի մեջ ընդգրկված էր ավելի քան 40 մարդ՝ ուսուցիչներ, աշակերտներ, ծառայողներ, արհեստավորներ: Նրանց վրա առանձնակի ազդեցություն էին թողել մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանի ու Մ. Նալբանդյանի հայացքները: Խմբակը կապեր է հաստատում պոլսահայ գործիչների հետ, հայրենիքի «կենտրոնին»՝ Արևմտյան Հայաստանին տեր դառնալու հայրենասիրական ու ազատաշունչ կոչեր է հղում համայն հայությանը: Վեց տարի գործելուց հետո ընկերությունը հայտնաբերվում է Երևանի նահանգի ժանդարմական վարչության կողմից և դադարում է գործելուց:

1874 թ. Մեծ Ղարաքիլիսայում (այժմ՝ Վանաձոր) «արիական հայազգի զավակները» ստեղծում են *«Հայրենիքի սիրո գրասենյակ»* խմբակը: Մոտ մեկ տարի գործելուց հետո այս խմբակը ևս բացահայտվում է: Վերոհիշյալ երկու խմբակների անդամները միմյանց հետ կապեր էին ստեղծել: Իշխանություններին զայրացրել էր այն հանգամանքը, որ խմբակները նպատակ էին դրել ոչ միայն ազատագրել Արևմտահայաստանը, այլև հասնել ազգի երկու հատվածների միավորմանը:

Արևմտյան Հայաստանում առաջացած առաջին խմբակներից հայտնի է *Վանի «Միություն ի փրկություն»* գաղտնի ընկերությունը: Խմբակի անվանումը հուշում է, որ նրա անդամներն ազգի փրկությունը տեսնում էին միավորվելու՝ միություն կազմելու մեջ: Ուստի միության անդամներից *Հակոբ Կալոյանը* և ուրիշներ կապեր են հաստատում արևելահայերի հետ, օգնության նամակներ հղում ռուսական իշխանություններին, որպեսզի «ռուսաց քաջարի և մեծազոր ազգը օգնի իրենց ազատվելու բարբարոսների ձեռքից»: Խմբակն իր մասնաճյուղերն է ունեցել Վանի նահանգի տարբեր բնակավայրերում և գործել է մոտ երկու տարի:

Ազատագրական կազմակերպությունները 1880-ական թթ.: Հայկական հարցի հանդես գալը նոր խթան է դառնում ազատագրական խմբակների ու կազմակերպությունների ստեղծման, դրանց գաղափարական հասունացման համար: Մ. Խրիմյանի, Գ. Սրվանձտյանցի, նշանավոր ուսուցիչ Մ. Փորթուգալյանի և այլոց գաղափարական ազդեցությամբ հայահոծ Վան-Վասպուրականը դառնում է ազատագրական պայքարի նախապատրաստման գլխավոր դարբնոցներից մեկը: Վանում 1878–1879 թթ. ձևավորվում է *«Սև խաչ»* գաղտնի կազմակերպությունը, որոշ ժամանակ անց՝ նաև *«Զինակիրը»:*

Այս խմբակների անդամների կարծիքով՝ իրավազուրկ ժողովրդին փրկելու միակ ուղին զինված պայքարն էր: «Սև խաչի» կանոնադրությամբ՝ գաղտնիության սկզբունքը խախտողների, ազգի դավաճանների վրա «սև խաչ» պիտի դրվեր, այսինքն՝ նրանք դատապարտվելու էին մահապատժի: Կազմակերպությանն աջակցում էր Վանի ռուսական փոխհյուպատոս, հայազգի *Կոնստանդին Կամսարականը:*

Վանի խմբակները հայրենասիրական թեմաներով դասախոսություններ էին կազմակերպում, բեմադրում ներկայացումներ, գաղտնի նախապատրաստվում զինական ելույթների:

1880-ական թթ. սկզբին Աբդուլ Համիդ II-ը հայկական բարենորոգումների իրականացման փոխարեն դիմեց բացահայտ բռնությունների: 1880 թ. օգոստոսին Բարձր դռան հատուկ հրամանով արգելվեց «Հայաստան» անվան գործածությունը, հայկական դպրոցների ծրագրերից հանվեց «Հայոց պատմություն» առարկան, փակվեցին պարբերականներ, եղան ձերբակալություններ: Սակայն այդ քայլերն իրականում ավելի շիկացրին քաղաքական մթնոլորտը և նորանոր մարդկանց մղեցին դեպի զինված ելույթները:

1881 թ. մայիսին Կարինում Խաչատուր Կերեքջյանի ջանքերով հիմնադրվեց ամենաազդեցիկ կազմակերպությունը՝ *«Պաշտպան հայրենյացը»:* Այն իր բուն նպատակները չբացահայտելու համար պաշտոնապես հանդես էր գալիս «Երկրագործական ընկերություն» անունով, իսկ իրականում զբաղված էր հայ ժողովրդի ապստամբական պայքարի կազմակերպմամբ: Համաձայն ընկերության անդամները, գաղտնիության սկզբունքի՝ չէին ճանաչում կազմակեպության ղեկավարներին և անդամների մեծ մասին: Շփվում էին միայն իրենց տասնապետերի հետ, որոնց հավատարմության երդում էին տվել:

«Պաշտպան հայրենյացի» շարքերը համալրեցին բազմաթիվ երիտասարդներ: Կազմակեպությունն ուներ սարք, որով

տպագրում և տարածում էր հայրենասիրական կոչեր, անդամության տոմսեր: Հայտնի է, որ տպագրված 2400 անդամատոմսից 400-ը ուղարկվել է Վան:

Կարինի կազմակերպությունը փորձել է իր մասնաճյուղերը ստեղծել կայսրության ողջ տարածքում՝ Վանից մինչև Կ. Պոլիս ու Զեյթուն: Նրանց ղեկավարներից ***Կարապետ Նշկյանը*** զենք ու դրամական միջոցներ հայթայթելու նպատակով ուղարկվել է Արևելյան Հայաստան:

1882 թ. նոյեմբերի վերջերին թուրքական ոստիկանությունը պատահականորեն հայտնաբերում է միությունը, բանտարկում շուրջ 70 մարդու: Հաջորդ տարվա ապրիլին Կարինում տեղի է ունենում դատավարությունը, որին անձամբ հետևում էր սուլթան Համիդ II-ը: Դա փաստորեն քաղաքական առաջին դատավարությունն էր Օսմանյան կայսրությունում: Դատապարտված 40 հոգուց 5-ի նկատմամբ մահապատժի վճիռ կայացվեց: Սակայն, վախենալով հայերի ընբոստացումից, մահվան դատավճիռը (այդ թվում՝ Խ. Կերեքցյանի և Կ. Նշկյանի նկատմամբ) փոխարինվում է երկարաժամկետ բանտարկությամբ:

«Պաշտպան հայրենյացը» խոր հետք է թողել Հայաստանի ազատագրության և պետականության վերականգնման պայքարի պատմության մեջ:

1882 թ. Մոսկվայում մի խումբ հայ ուսանողներ հիմնում են ***«Հայրենասերների միությունը»***: Միությունը գաղտնի կերպով տպագրում է առաջին հայ քաղաքական լրագիրը՝ ***«Ազատության ավետաբեր»*** թերթը, որի փաստական խմբագիրը ***Ներսես Արեղյանն*** էր: «Հայրենասերների միությունը» հայ ժողովրդին ուղղված կոչով հորդորում է հույս չդնել Եվրոպայի վրա, այլ Հունաստանի օրինակով ապստամբությամբ ազատագրվել թուրքական լծից: Կազմակերպությունը դադարում է գործելուց 1884 թ.:

1880-ական թթ. սկզբին Երևանում գործում էր ***«Հայասեր-ազգասեր»*** խմբակը: Այն ունեցել է մոտ 30 անդամ, փորձել է զենք առաքել «թուրքահայ եղբայրներին»: Հայոց լեզվի ու դպրոցի պահպանումը, Հայաստանը ցարական ու սուլթանական լծից ազատագրելը միության անդամները համարել են իրենց գլխավոր նպատակը: 1883 թ. Երևանում խուզարկություններ ու բանտարկություններ են կատարվում, խմբակի անդամներից շատերին աքսորում են:

1882-1883 թթ. Թիֆլիսում մի խումբ հայ երիտասարդներ՝ Գ. ***Արծրունու*** գլխավորությամբ, հիմնում են Հայկական հարցի լուծմամբ մտահոգ մեկ այլ գաղտնի խմբակ, որի անդամներին ոգեշնչում էին Ռաֆֆին, Գ. Սունդուկյանը և ուրիշներ: Արևմտահայ գործիչների հետ կապերը սերտացնելու և քարոզչական աշխատանք տանելու նպատակով Արծրունու խմբակի ղեկավար անդամներից շատերն անցնում են Արևմտահայաստան: Այդ խմբակը գոյատևում մինչև 1886 թ.:

1880-ական թթ. ազգային-ազատագրական խմբակներ հիմնվեցին նաև այլ վայրերում: Դրանք մեծ աշխատանք տարան հայրենասիրական գաղափարների տարածման գործում, հող նախապատրաստեցին ազգային-քաղաքական կուսակցությունների ձևավորման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞վ էր պայմանավորված հայ քաղաքական մտքի վերելքը XIX դ. երկրորդ կեսին: Ի՞նչ փոփոխություններ կրեց ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը 1860-ական թթ. կեսերից:
2. Ո՞վ էր զինված պայքարի մտայնության առաջնեկը: Ովքե՞ր իրենց ստեղծագործություններում արծարծեցին ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը:

Ներկայացրեք զեյթունցիների 1877–1878 թթ. ապստամբության ընթացքն ու հետևանքները:

3. Հիմնավորեք ազատագրական խմբակների և կազմակերպությունների առաջացման անհրաժեշտությունը: Ինչո՞ւ էր կարևորվում հատկապես Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդիրը: Որո՞նք էին ազատագրական առաջին խմբակները. գնահատեք նրանց գործունեությունը:
4. Ներկայացրեք «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության գործունեությունը: Ուրիշ ինչ խմբակներ ու կազմակերպություններ էին գործում 1880-ական թթ.: Ցույց տվեք ազատագրական խմբակների և կազմակերպությունների նշանակությունը: Համեմատեք ազատագրական խմբակների ու կազմակերպությունների գործունեությունը:

§ 4. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Կուսակցությունների առաջացման պատմական պայմանները: Եվրոպական հասարակական մտքի ազդեցությամբ հայ մտավորական շրջանակները՝ մանկավարժներ, պարբերականների խմբագիրներ, գրական դեմքեր, միավորվում էին ազգային ազատագրության գաղափարի շուրջ: Նրանց ոգեշնչում էին արևմտահայ զինված պայքարի հերոսական կռիվների նորանոր դրվագները:

Հայ ազգային-քաղաքական շարժման աշխուժացմանը նպաստում էր այն հանգամանքը, որ Հայկական հարցը դարձել էր մեծ տերությունների հետաքրքրության առարկա: Սակայն սուլթանական վարչակարգը բարենորոգումների փոխարեն ավելի սաստկացրեց ազգային ու հասարակական ճնշումները: Ստեղծվեց մի վիճակ, երբ ազատագրվելու ակնկալիքներ ունեցող ժողովուրդը հայտնվեց ավելի ծանր վիճակում: Նման պայմաններում արևմտահայության լայն զանգվածներին մնում էր դիմել պայքարի բոլոր՝ խաղաղ ու զինված ձևերին, իսկ հասարակական-քաղաքական շրջանակներին՝ ուղղություն տալ այդ շարժմանը:

Հայաստանի տարբեր շրջաններում և գաղթավայրերում ձևավորված գաղտնի ազատագրական խմբակները հիմք դարձան 1880-ական թթ. կեսերից մարտական ու գաղափարական ավելի հասուն ու կուռ կառույցների՝ ազգային-քաղաքական կուսակցությունների առաջացման համար:

Արմենական կուսակցություն: Արդեն ասվել է, որ հայ ազատագրական շարժման նշանավոր կենտրոններից էր Վան քաղաքը, որտեղ գործող վարժարանների, հոգևոր-մշակութային հաստատությունների շուրջ համախմբվել էր երիտասարդ մտավորականների մի ողջ սերունդ: Նրանց գաղափարական ոգեշնչողներն էին ***Խրիմյան Հայրիկը***, ուսուցիչ ***Մկրտիչ Փորթուգալյանը*** և երիտասարդ մտավորական ***Մկրտիչ Ավետիսյանը*** (Թերլեմեզյան)՝ «նշանավոր երեք Մկրտիչները»:

Մ. Խրիմյանի խորհրդով Մ. Փորթուգալյանը և նրա 12 սաները ստեղծում են մի միություն, որը կազմում է ապագա կուսակցության կորիզը: Վտանգավոր համարելով Փորթուգալյանի գործունեությունը՝ 1885 թ. մարտին իշխանությունները նրան վտարում են Վանից: Վերջինս հաստատվում է Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում, որտեղ հրատարակում է ***«Արմենիա»*** թերթը, զբաղվում հայրենասիրական գաղափարների տարածումով: Հայրենիքում Փորթուգալյանի համախոհներն իրենց գործունեությունը չեն դադարեցնում: Հեղափոխականների շրջանում մեծ հարգանք վայելող Մ. Ավետիսյանը

[illegible] գաղտնի պայմաններում *1885 թ.* [illegible] Վան քաղաքում հիմնադրում է [illegible] հայ ազգային *կուսակցությունը՝* [illegible]*կան»* անունով:

Մ. Փորթուգալյանը չի անդամակցում [illegible]կցությանը: Անկախ դրանից՝ նրա [illegible]երտները, որ շարունակում էին [illegible] «Արմենիայի» ուղղությանը, իրենց [illegible] են «արմենականներ»:

Արմենականները պայքարում էին [illegible]տահայերին լուսավորելու և թուրքա[illegible] բռնակալությունից ազատագրելու հա[illegible]: Հայկական հարցի լուծումը նրանք [illegible]գում էին Եվրոպայի օգնության և համա[illegible]ողովրդական ապստամբության հետ:

Արմենականների գործունեության մեջ [illegible]որևոր տեղ ուներ զենքի հայթայթման ու [illegible]ուտակման, ժողովրդին համահայկական [illegible]ապստամբության նախապատրաստելու գործը: Արմենականների մեջ շուտով ամ[illegible]ապնդվում է զինված պայքարի մարտա[illegible]վարությանն անցնելու համոզումը: XIX դ. 90-ական թթ. սկզբին նրանք կողմնորոշ[illegible]վում են դեպի հայդուկային պայքարը, հա[illegible]մագործակցում «Դաշնակցություն» կու[illegible]սակցության հետ:

Արմենականների շարքերն արագորեն աճում են: Մինչև 1890-ական թթ. սկիզբը միայն Վանի վիլայեթում հիմնվում են մոտ 150-ից ավելի կազմակերպական խմբեր՝ մոտ 2 հազար անդամներով: Միաժամանակ Վանի և Շատախի գյուղերում ստեղծվում են շուրջ 90 մարտական խմբեր: Հատկանշական է, որ կուսակցությանը համակրում կամ անդամակցում են զգալի թվով կանայք:

Կուսակցության գաղափարները լայն արձագանք են գտնում Տարոնում, Բաղեշում, ինչպես և Անդրկովկասում, հեռավոր Եգիպտոսում, Բուլղարիայում ու ԱՄՆ-ում:

Արմենականները, լինելով հայրենի հողի վրա ստեղծված առաջին ազգային կուսակցությունը, ցուցադրեցին թուրքական բռնատիրության դեմ կազմակերպված քաղաքական ու զինված պայքարի վառ օրինակներ և խոր հետք թողեցին հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ:

Հնչակյան կուսակցություն: XIX դարի 80-ական թթ. Եվրոպայում սովորող հայ ուսանողությունը կրում էր ժամանակի գաղափարական ազդեցությունը: Այդ շրջանում մեծ տարածում ուներ սոցիալիստական (ընկերվարական) գաղափարախոսությունը, որի գլխավոր բովանդակությունը արդար, իրավահավասար հասարակության ստեղծումն էր: Սակայն հայ երիտասարդությանը որքան էլ հրապուրիչ թվար սոցիալիզմը, հայության համար կենսական համարվող Հայկական հարցի լուծումը շարունակում էր մնալ առաջնային խնդիր: Ահա այսպիսի գաղափարական երկակի մթնոլորտում *1887 թ. օգոստոսին* Շվեյցարիայում Ժնևի համալսարանի մի խումբ արևելահայ ուսանողներ՝ ***Ավետիս Նազարբեկյանը*** (Նազարբեկ), ***Ռուբեն Խանազատը, Գաբրիել Կաֆյանը, Մարո Վարդանյանը*** (Նազարբեկյան), ստեղծեցին հայ իրականության մեջ երկրորդ քաղաքական կուսակցությունը:

Հետևելով ռուս հեղափոխական Ա. Գերցենի «Կոլոկոլ» թերթի օրինակին՝ նրանք 1887 թ. վերջին հիմնադրած իրենց պաշտոնաթերթը կոչում են *«Հնչակ»,* որից էլ շուտով կուսակցությունը ստանում է իր անունը: Հնչակյանները կրում էին ռուսական նարոդնիկության և Ժնևում գործող ռուս նշանավոր հեղափոխական Գ. Պլեխանովի «Աշխատանքի ազատագրություն» խմբակի գաղափարական ազդեցությունը: Ընդօրինակելով նարոդնիկների պայքարի ահաբեկչական ձևերը՝ հնչակյանները փորձում էին դրանք կիրառել Արևմտյան Հայաստանում ատելի թուրք և քուրդ պաշտոնյաների նկատմամբ: Նրանց հայացքներում առանձնակի տեղ ուներ սոցիալիզմի գաղափարը, որին հասնելու միջոցը նրանք համարում էին գյուղական համայնքը:

1888 թ. աշնանը «Հնչակ» թերթում հրատարակվում է կուսակցության ծրագիրը: Որպես հեռավոր նպատակ սահմանվում է մարդու կողմից մարդու շահագործման վերացումը և սոցիալիզմի կառուցումը, իսկ մոտակա խնդիր՝ հայրենիքի մեծագույն մասի՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը թուրքական բռնապետությունից: Ապագա հայկական անկախ պետականության կազմում պետք է միավորվեին օսմանյան, ռուսական և պարսկական տիրապետությանը պատկանող հայկական հողերը: Փաստորեն հայ քաղաքական մտքի պատմության մեջ հնչակյաններն առաջինն էին, որ Հայկական հարցի լուծումը համարում էին ամբողջական հայրենիքում պետականության վերաստեղծումը:

1889 թ. Ռ. Խանազատի և Գ. Կաֆյանի ջանքերով ստեղծվում են Կարինի և Տրապիզոնի հնչակյան մասնաճյուղերը: Ապա կուսակցական կառույց է հիմնվում Կ. Պոլսում, որին անդամակցում են հայտնի գործիչներ ***Միհրան Տամատյանը, Համբարձում Պոյաճյանը*** (Մեծն Մուրադ), նշանավոր գրող, հրապարակախոս ***Արփիար Արփիարյանը:***

Ստեղծվում են կառույցներ Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր նահանգներում, Աթենքում, Եգիպտոսում և այլուր: Կուսակցությունն իր գործունեության առանցքն է դարձնում հայդուկային շարժմանն աջակցելը: Հատկապես Սեբաստիայի նահանգում ստեղծվում են հնչակյան հայդուկային խմբեր: Հնչակյանները կարևոր դեր են ունենում Սասունի 1894 թ. ինքնապաշտպանության, 1895 թ. «Բաբը Ալի» ցույցի և հատկապես Զեյթունի 1895–1896 թթ. ապստամբության կազմակերպման գործում:

1896 թ. Լոնդոնի առաջին համագումարում հնչակյան կուսակցությունը պառակտվում է երկու թևի՝ սոցիալիստական և ազգային: Սոցիալիստական թևը՝ Ա. Նազարբեկյանի ղեկավարությամբ, որը կարևոր խնդիր էր համարում սոցիալական ազատագրությունը և սոցիալիզմի համար պայքարը, կազմում է փոքրամասնություն, իսկ ազգայինը՝ մեծամասնություն: Վերջիններս Ա. Արփիարյանի գլխավորությամբ հեռանում են կուսակցությունից և 1898 թ. հանդես գալիս ***«Վերակազմյալ հնչակյաններ»*** անունով: Իրենց ղեկավարի գլխավորությամբ ազգային թևի ներկայացուցիչներին հաճախ անվանում էին նաև ***«Արփիարականներ»:*** Հետագայում Նազարբեկյանի կողմնակիցները, որոնք դեմ էին սոցիալիզմի մասին կետը ծրագրից հանելուն, մեծ մասամբ հարում են սոցիալ-դեմոկրատական ուղղության կազմակերպություններին:

Արփիար Արփիարյան

Հնչակյան կուսակցությունն իր խոշոր ավանդն է ունենում հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործում:

Հայ հեղափոխական դաշնակցություն: 1880-ական թթ. երկրորդ կեսին հայ ազատագրական շարժման վերելքը, որը արդյունք էր նաև արդեն առկա ազգային կուսակցությունների գործունեության, տրամաբանորեն հանգեցնում է հակաթուրքական պայքարում ազատագրական ուժերի միավորման փորձերի: Այդ հարցում առանձնակի ջանքեր է գործադրում ռուս նարոդնիկական և եվրոպական սոցիալիստական գաղափարներով տոգորված արևելահայ

հեղափոխական երիտասարդությունը: Առկա գաղափարական տարակարծությունները հաղթահարելու նպատակով սկսվում են միավորիչ ժողովներ: Դրանց մասնակցում են *«Երիտասարդ Հայաստան»* կազմակերպության անդամներ, ազգային նարոդնիկներ, Գ. Արծրունու շուրջը համախմբված մտավորականներ, հնչակյաններ, մոսկվահայ ուսանողության ներկայացուցիչներ:

Օսմանյան իշխանությունների կողմից օրեցօր սաստկացող բռնությունների դեմ ընդհանուր ճակատ ստեղծելու, միավորվելու, միմյանց հետ «դաշնակցելու» հրամայականն այդ ուժերին ստիպում է առժամանակ մի կողմ դնել առկա գաղափարական վեճերը: *1890 թ. հուլիս-օգոստոսին* Թիֆլիսում ընթացող հիմնադիր ժողովները հանգեցնում են հայ ազգային ավելի ազդեցիկ կուսակցության՝ *«Հայ հեղափոխականների դաշնակցության» (ՀՅԴ)* ստեղծմանը: Նորաստեղծ կուսակցության կորիզը *Քրիստափոր Միքայելյանի* գլխավորած «Դրոշակ» խմբավորումն էր: Կուսակցության ձևավորման գործընթացում, որը շարունակվում է երկու տարի, առաջնակարգ դեր են կատարում Ք. Միքայելյանը, *Սիմոն Զավարյանը, Ստեփան Զորյանը* (Ռոստոմ), *Խաչատուր Մալումյանը, Հովհաննես Լոռու-Մելիքյանը* և ուրիշներ:

1890 թ. սեպտեմբերին *«Դրոշակ»* թռուցիկ թերթի անդրանիկ համարում հրապարակած հռչակագրով դաշնակցությունն Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատագրությունն ազդարարում է իր գլխավոր խնդիրը:

Շարունակվում է կուսակցությանն անդամակցած տարբեր հոսանքների դիրքորոշումների հստակեցման գործընթացը: Սկսվում են հնչակյանների հետ միավորվելու բանակցությունները, որոնք ավարտվում են հաջողությամբ: 1891 թ. սկզբին կնքված համաձայնագրով Հնչակյան կուսակցությունը միանում էր ՀՅԴ-ին, «Հնչակ» թերթը դառնում էր միացյալ կուսակցության տեսական, իսկ «Դրոշակը»՝ մարտական պաշտոնաթերթ: Ցավոք, շատ չանցած՝ Ավետիս և Մարո Նազարբեկյան ամուսինները «Հնչակում» տպագրած մի հայտարարությամբ ժխտում են միավորման փաստը, որից հետո կողմերն առանձնանում են իրարից:

Սակայն ՀՅԴ ձևավորման առաջին շրջանում կուսակցությունը ընդհանուր հեղափոխական պաթոսի պայմաններում կարողացավ իր կազմակերպական կառույցները ստեղծել Արևմտյան Հայաստանում, Կ. Պոլսում, Կիլիկիայում, Այսրկովկասում, Ռուսաստանում և Եվրոպայի տարբեր երկրներում: 1892 թ. հունիսին Թիֆլիսում հույժ գաղտնի պայմաններում սկսվեց ՀՅԴ առաջին ընդհանուր ժողովը՝ համագումարը:

Հաշվի առնելով, որ հայ ժողովուրդն իր հայրենիքում գտնվում է տարբեր երկրների տիրապետության տակ և սփռված է աշխարհով մեկ՝ կուսակցության կազմակերպական ձև ընտրվեց *ապակենտրոն սկզբունքը:* Դա նշանակում է, որ տարբեր վայրերի կազմակերպական կառույցները պիտի ունենային իրավիճակին համապատասխան գործելու ազատություն և կենտրոնացված սկզբունքով գործեին միայն գաղափարական հարցերում: Այդ սկզբունքը կարևոր նշանակություն ունեցավ կուսակցության շարքերն ամրապնդելու և տեղերից օգտակար նախաձեռնություններով հանդես գալու գործում: Ընդհանուր ժողովը կուսակցությունը վերանվանեց *«Հայ հեղափոխական դաշնակցություն»:*

1894 թ. «Դրոշակում» տպագրվեց ՀՅԴ ծրագիրը: «Նպատակ» բաժնում ասվում էր, որ ապստամբության ճանապարհով անհրաժեշտ է հասնել Արևմտյան Հայաստանի ազատությանը, որով այդ փուլում հասկացվում էր հայկական նահանգների ինքնավարության հաստատումը: «Միջոցներ» բաժինը նախատեսում էր ժողովրդի զինում, մար-

տական խմբերի ձևավորում, ապստամբական և ահաբեկչական գործողությունների իրականացում:

Ապակենտրոն սկզբունքի պայմաններում տարբեր կառույցների գործունեությունը համակարգելու համար ստեղծվեցին հատուկ մարմիններ՝ *բյուրոներ*՝ մեկը Թիֆլիսում, մյուսը Թավրիզում:

XIX դ. 90-ական թթ. կեսերին ՀՅԴ-ն դառնում է ազգային-քաղաքական ամենաազդեցիկ կուսակցությունը հայ իրականության մեջ և շուտով ծանրակշիռ դեր ստանձնում նաև արևելահայ ազգային-հասարակական պայքարի կազմակերպման գործում:

Այսպիսով՝ օսմանյան դժնդակ տիրապետությունից արևմտահայության ազատագրությունը արմենականները, հնչակյանները և դաշնակցականները համարում էին իրենց առաջնային խնդիրը: Ճիշտ է, անհավասար պայքարում կուսակցությունների համարձակ գործողությունները միշտ չէ, որ պսակվել են հաջողությամբ, սակայն դրանց շնորհիվ հնարավոր դարձավ որոշ չափով մեղմել ժողովրդի հարստահարումը, կազմակերպել նրա ինքնապաշտպանությունը, ուղղորդել ազատագրական շարժումները, պահպանել ազգային ոգին և սերունդներին նախապատրաստել նոր ու ավելի վճռական կռիվների:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ընդհանուր գծերով ներկայացրեք պատմական այն իրականությունն ու պայմանները, որոնք ծնունդ տվեցին ազգային կուսակցություններին:
2. Որո՞նք էին Արմենական կուսակցության հիմնական տեսակետները: Համամի՞տ եք արդյոք այդ տեսակետներին:
3. Ի՞նչ գաղափարախոսության հետևորդներ էին հնչակյանները: Ի՞նչ գործունեություն ծավալեցին հնչակյանները: Ե՞րբ և ինչու՞ պառակտվեց կուսակցությունը: Ձեր կարծիքով՝ ովքե՞ր էին ճիշտ. հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը:
4. Ո՞րն էր ՀՅԴ կուսակցության հիմնական նպատակը: Ի՞նչ դրույթներ ամրագրվեցին ՀՅԴ-ի ծրագրում: Ո՞րն էր ապակենտրոն սկզբունքի էությունը. գնահատե՛ք այն ու հիմնավորե՛ք դրա անհրաժեշտությունը:
5. Նշե՛ք կուսակցությունների ծրագրերի և գործունեության ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները:

ԳԼՈՒԽ 4. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԶԻՆՎԱԾ ՓՈՒԼԸ

§ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Հայդուկային շարժման առաջացման պայմանները: Բեռլինի վեհաժողովում Թուրքիայից ստանալով որոշակի զիջումներ՝ մեծ տերություններն ամենևին մտադիր չէին նրա վրա ճնշում բանեցնել հայկական բարենորոգումները կատարելու համար: Օսմանյան կառավարությունը, օգտվելով առիթից, արևմտահայության նկատմամբ սաստկացրեց բռնությունները: Քաղաքական հալածանքները հասան աննախադեպ չափերի, նոր թափ ստացավ արևմտահայությանը հողազրկելու, հայրենիքից դուրս մղելու և երկիրը ներգաղթող մահմեդականներով բնակեցնելու պետական քաղաքականությունը:

Մինչ հայ մտավորական շրջանակները

զբաղված էին համիդյան վարչակարգին հակազդելու ուղիների որոնմամբ, արևմտահայ գյուղացին ինքնաբուխ նախընտրեց պայքարի իր ձևը՝ անհատական-պարտիզանական, վրեժխնդրական ընդվզումը: Ինչպես ուշ միջնադարում թուրքահպատակ հունգար և սլավոնական ժողովուրդները, այնպես էլ այդ ժամանակահատվածում հայերը տարերայնորեն, անկազմակերպ դուրս եկան կենաց ու մահու կռվի՝ իրենց ապրելու իրավունքն ու արժանապատվությունը պաշտպանելու համար: Ազատագրական պայքարի այդ ձևը հայտնի է ***հայդուկային*** կամ ***ֆիդայական շարժում*** անունով:

Հայդուկները (հունգարերեն՝ հետևակ), ***չեպենիկները*** (Բալկաններում՝ տասնապետ) և ***ֆիդայիները*** կամ ***ֆեդայիները*** (արաբերեն՝ զոհ, ջան ֆեդա՝ ինքնազոհ) Արևմտյան Հայաստանում ժողովրդական վրիժառուներ էին: Նրանք երդվում էին ամբողջովին նվիրվել իրենց ժողովրդի պաշտպանությանն ու ազատագրությանը: Ձենքը ձեռքին՝ հեռանում էին լեռներն ու անտառները, անհատապես կամ փոքրիկ խմբերով իրականացնում պատժիչ գործողություններ ատելի թուրք և քուրդ պաշտոնյաների, ինչպես նաև դավաճան հայերի նկատմամբ:

Այս շարժման հանդես գալն Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի քաղաքական և տնտեսական ծանր ու օրհասական վիճակի հետևանք էր, այսինքն՝ ուներ իրական պատճառներ: Այնպես որ անհիմն են այն թուրք պատմաբանների ու քաղաքագետների պնդումները, թե ֆիդայական շարժումը դրսից՝ Այսրկովկասից ներմուծված խորթ երևույթ էր, և դրա համար Օսմանյան կայսրությունում նախադրյալներ չկային:

Հայդուկային պայքարի առաջին քայլերը: Առաջին հայ ֆիդայական խմբերը հանդես են եկել 1880-ական թթ. կեսերին: Դրանց ղեկավարներից հայտնի են ***Մարզար Վարժապետի, Արաբոյի, Ա. Աչըգբաշյանի*** և այլոց անունները: Առաջին հայդուկները հայերի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների կողմից նոր բռնությունների առիթ չտալու նպատակով հաճախ ներկայացել են որպես քրդեր և հանդես եկել ***«չելլոներ»*** կոչվող քրդական հակակառավարական ջոկատների կազմում: Դրանով նրանք փորձել են նաև համագործակցության եզրեր գտնել քրդերի հետ: Կեսարիայի շրջանում հայտնի «Մեծ չելլոյի» առաջնորդը խիզախ գործիչ ***Թորոս Մառուկյանն*** էր:

1880-ական թթ. վերջին գործող հայդուկային խմբերի մեջ մեծ հեղինակություն է վայելել ֆիդայական շարժման նահապետ ***Արաբոյի*** (Առաքել Մխիթարյան, 1863-1893) ջոկատը: Նա ծնվել է Սասունի ***Կոռթեր*** գյուղում: Սկզբում հանդես է եկել իբրև անհատ վրիժառու և 1885 թվականից «որպես քուրդ» զինված հարձակումներ է գործել թուրքական հարկահավաքների վրա: Թուրքերին հաջողվում է ձերբակալել Արաբոյին, սակայն նա կարողանում է փախչել Այսրկովկաս: 1892 թ. մտնելով դաշնակցության շարքերը՝ նա մասնակցել է կուսակցության առաջին ընդհանուր ժողովին՝ իբրև Սասունի ներկայացուցիչ: 1893 թ. Արաբոն 16 հոգով կրկին անցնում է Արևմտյան Հայաստան և, Գյալիսորի ձորում կռվի բռնվելով քրդերի ու թուրքերի դեմ, իր ընկերների հետ հերոսաբար զոհվում է: Երկար ժամանակ ժողովուրդը չի հավատացել իր սիրելի առաջնորդի մահվանը և սպասել է նրա վերադաձին՝ նոր առասպելներ հյուսելով հերոսի անվան շուրջ:

Շարժման վերելքը: Ֆիդայական շարժումը լայն թափ ստացավ հատկապես 1890-ական թթ., երբ ընկավ քաղաքական կուսակցությունների, մասնավորապես Դաշնակցության ազդեցության ու հսկողության տակ: Ուժեղ խմբեր են ստեղծվում Սասունում, Վանում և Սեբաստիայում: Ֆիդայիները երդվում էին. *«Այսուհետև իմ բարձը լինելու են Հայաստանի լեռները, իսկ բաղձալի երազանքը՝ հայրենիքի համար մեռնելը»:*

Աղբյուր Սերոբ

1890-ական թթ. սկզբներին մեծ համբավ ու ժողովրդականություն են ձեռք բերում հայդուկապետեր ***Աղբյուր Սերոբը*** (Սերոբ Վարդանյան), ***Մեծն Մուրադը, Գևորգ Չավուշը, Հրայր Դժոխքը (Արմենակ Ղազարյան), Գուրգենը, Վազգենը*** և ուրիշներ:

Աղբյուր Սերոբը (Աղբյուր՝ կյանք պարգևող) ծնվել է 1864 թ. Խլաթի ***Սոխորդ*** գյուղում: Պատանի տարիքում սպանում է մի քրդի և ընտանիքով ստիպված տեղափոխվում Կ. Պոլիս: 1891 թ. նա անցնում է Ռումինիա, այնտեղ մտնում դաշնակցության շարքերը: Սերոբը գալիս է Բաթում, ապա՝ Կարին, իսկ 1895-ին՝ հայրենի Խլաթ: Շուտով նա ստանձնում է Արևմտյան Հայաստանում գործող ֆիդայական ջոկատների ընդհանուր հրամանատարությունը և կարողանում է համիդյան կոտորածների օրերին հաջողությամբ կազմակերպել բազմաթիվ գյուղերի խաղաղ բնակչության ինքնապաշտպանությունը: Մի շարք մարտերում, հատկապես 1898 թ. հոկտեմբերի 20-ին նշանավոր ***Բաբշենի կռվում*** տարած հաղթանակների շնորհիվ Սերոբը դառնում է հայ ժողովրդի ազատարարի խորհրդանիշ: Նրան անվանում էին «Նեմրութի հսկա» կամ «Ասլան»: Դրանից անհանգստացած՝ թուրքական իշխանությունները որոշում են ամեն գնով վերացնել Աղբյուր Սերոբին:

1899 թ., երբ Սերոբը Սասունի Գելիեգուզան գյուղում էր, քուրդ ցեղապետ Բշարե ***Խալիլն իր զորաջոկատով շրջապատում է Սերոբի*** տունը, սպանում ֆիդայապետին: Սերոբի քաջարի կինը՝ ***Սոսեն,*** շարունակում է ամուսնու հայրենանվեր գործը: 1900 թ. Սերոբի հավատարիմ զինվորներ Գևորգ Չավուշն ու Անդրանիկը վրեժխնդիր են լինում թշնամուց՝ սպանելով Բշարե Խալիլին և կոտորելով նրան օգնած դավաճան հայի գերդաստանը:

Ֆիդայական շարժման հայտնի դեմքերից է ***Հրայրը,*** որին թշնամին ***Դժոխք*** մականունն էր տվել: Նա ծնվել է 1864 թ. Սասունի ***Ահարոնք*** գյուղում, սովորել է Մշո Ս. Կարապետ վանքի դպրոցում, զբաղվել ուսուցչությամբ: Հրայրի կարծիքով՝ կուսակցությունները միայն միջոց են ժողովրդի ազատագրական պայքարը կազմակերպելու համար: Նա հույսեր չէր կապում նաև եվրոպական երկրների սին խոստումների հետ:

Հրայրը դեմ էր պարտիզանական, անհատական պայքարին և հաղթանակի հասնելու միակ ուղին համարում էր ժողովրդին համընդհանուր ապստամբության նախապատրաստելը: Նա զգալի աշխատանք է տարել հայ-քրդական դաշինք ստեղծելու ուղղությամբ: Հրայրի համոզմամբ՝ օսմանյան բռնատիրությունից ազատագրումը հնարավոր էր միայն կայսրության բոլոր ժողովուրդների համատեղ պայքարի շնորհիվ: Հրայր Դժոխքը եղել է Սասունի 1894 և 1904 թթ. ապստամբության ղեկավարներից:

Գևորգ Չավուշը ծնվել է ***1870 թ. Սասունի Մկրենք*** գյուղում: Ծնողները նրան ուղարկում են ***Մշո Ս. Առաքելոց վանք***՝ ուսանելու: Սակայն կյանքն ուրիշ դեր էր վերապահել Գևորգին: Տակավին երիտասարդ՝ նա Արաբոյի ջոկատում էր, ապա Միհրան Տամատյանի և Համբարձում Պոյաճյանի հետ ղեկավարում էր Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերը: 1896 թ. փախչելով բանտից՝ նա միանում է Սերոբի ու Հրայրի ջոկատներին:

Ֆիդայական շարժման պայծառ դեմքերից է ***Անդրանիկ Օզանյանը:*** Նա ծնվել է ***1865 թ. փետրվարի 25-ին Շապին Գարահիսար*** քաղաքում, սովորել է տեղի ***Մուշեղյան*** վարժարանում: Վրեժխնդիր է եղել հայատյաց քրդերից ու թուրքերից և տեղափոխվել Կ. Պոլիս՝ խուսափելով հետապնդումներից: Սկզբում կռվել է Վազգենի ու Գուրգենի խմբերում, ապա նրանց հետ միացել Աղբյուր Սերոբին: 1900 թ. Բշարե Խալիլին սպանելուց հետո Անդրանիկը մեծ համբավ է ձեռք բերել և դարձել ամենահայտնի ֆիդայապետերից մեկը: 1906 թ. Անդրանիկը հեղինակել է հայդուկային պայքարի իսկական դասագիրք՝ ***«Մարտական հրահանգներ»*** հայտնի կանոնագիրքը: Անդրանիկ Օզանյանը դարձել է ամենասիրված ժողովրդական հերոսներից մեկը:

Հայ ժողովուրդը տվել է հայդուկների մի ողջ համաստեղություն, որոնցից էին նաև ***Սպաղանցի Մակարը, Վարդանը*** (Սարգիս Մեհրաբյան), ***Իշխանը*** (Հովսեփ Արղության), ***Նիկոլ Դումանը*** (Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան) և ուրիշներ:

Հայդուկային շարժումը և կուսակցությունները: Հայդուկային շարժումը 1890-ական թվականներից սերտորեն կապվում է ազգային կուսակցությունների գործունեության հետ: ՀՅԴ գործիչները 1890 թ. սեպտեմբերին փորձում են համոզել Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող ***Սարգիս Կուկունյանին***՝ հրաժարվելու իր 78-հոգանոց զինված ջոկատով Կարսի մարզից Արևմտյան Հայաստան անցնելու արկածախնդրական մտադրությունից և ընտրելու պայքարի ավելի խոհեմ ձևեր: Սակայն ***սեպտեմբերի 22-ին*** Կուկունյանի հայդուկ-կամավորներն անցնում են ռուս-թուրքական սահմանը, մարտի բռնվում թուրքերի ու քրդերի հետ և տալով զոհեր՝ կրկին նահանջում ռուսական տարածք՝ ընկնելով ռուս սահմանապահների ձեռքը: Արշավանքը ձախողվում է, սակայն մեծ տպավորություն է թողնում:

Գևորգ Չավուշ

Հայդուկների գործունեության անբաժան մասն է դառնում նաև Արևելյան Հայաստանից ու Պարսկահայքից զենքի տեղափոխումն Արևմտյան Հայաստան: Ջինատար խմբերի երթուղիներից մեկն անցնում էր նշանավոր Դերիկի վանքով: 1891 թ. Թավրիզում դաշնակցության հիմնադրած «Խարիսխ» զինագործարանը վերածվում է զենքի արտադրության կարևոր կենտրոնի: 1890-ականների սկզբին հայդուկների մի մասը հարում էր հնչակյաններին ու դաշնակցությանը, մասամբ՝ արմենականներին: 1890-ական թթ. կեսերին հայդուկապետերի մեծ մասն արդեն դաշնակցական էր, իսկ միավորված ջոկատները գլխավորապես գործում էին ՀՅԴ հովանու ներքո: Հատկանշական է, որ հայդուկների մեջ հավասարապես կային և՛ արևմտահայեր, և՛ արևելահայեր: Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության գաղափարը միավորել էր հայ ժողովրդի երկու հատվածներին:

XIX դ. վերջին հայդուկները նորանոր էջեր գրեցին հայ ազատագրական պայքարի պատմության մեջ, կարևոր դեր կատարեցին հայկական կոտորածների ժամանակ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմա-

կերպելու գործում: Նրանց պայքարը վերջնական արդյունքի չհանգեցրեց. անհատական պարտիզանական կռիվներով հնարավոր չէր հասնել ազգի ազատագրությանը: Ֆիդայիների մեջ օրեցօր հասունանում էր համաժողովրդական ընդհանուր ապստամբության գաղափարը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրեք պատմական այն ժամանակաշրջանը, որում առաջացավ հայդուկային շարժումը: Ովքեր էին հայդուկները: Հայդուկային շարժման ծագման վերաբերյալ ինչ տեսակետներ կան:
2. Որտեղ և երբ են հանդես եկել ֆիդայական առաջին խմբերը: Ներկայացրեք հայդուկների գործունեությունը 1880-ական թթ.:
3. Երբ և ինչու վերելք ապրեց շարժումը: Ովքեր էին նշանավոր հայդուկապետերը. ինչ գիտեք նրանց մասին: Ուրիշ ինչ հայդուկների գիտեք:
4. Ի՞նչ դրսևորումներով է արտահայտվել հայ ազգային կուսակցությունների և ֆիդայական շարժման կապը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Ս. Կուկունյանի արշավանքը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ հայդուկային շարժումը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Հատված Անդրանիկի «Մարտական հրահանգներից»

Ես չեմ, որ կհրավիրեմ ձեզ, արտասահմանյան հայ երիտասարդներ, այլ դժբախտ հայրենիքին հողն ու քարը իրենց արյունով ներկած մեր նահատակներն ու պաշտելի հերոսներն են, որ կոչ կընեն ձեզի՝ զենքի, զինավարժության ու վրեժխնդրության: Լսեցեք անոնց ձայնը, որ մեր կյանքի ձայնն է:

§ 2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Արևմտահայերի ցեղասպանության աբդուլհամիդյան ծրագիրը: Աբդուլ Համիդ II-ը ոչ միայն մտադիր չէր կենսագործել Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով ստանձնած բարենորոգումները, այլև ուղիներ էր փնտրում Հայկական հարցից ազատվելու համար: Սուլթանն առաջարկեց Հայկական հարցի լուծման ուրույն ճանապարհ՝ հայերի ֆիզիկական բնաջնջումը: Այդ ծրագիրն իրագործելու համար գործի դրվեցին և՛ գաղափարական, և՛ գործնական միջոցներ: Իր հրեշավոր ծրագրին տերության մահմեդական բնակչությանը նախապատրաստելու համար նա պաշտոնական գաղափարախոսություն դարձրեց ***պանիսլամիզմը*** (համաիսլամականություն) և ***պանթյուրքիզմը*** (համաթյուրքականություն): Առաջինը ենթադրում էր իսլամադավան բոլոր ազգերի, երկրորդը՝ թյուրքալեզու ժողովուրդների միավորում օսմանյան Թուրքիայի դրոշի ներքո և սրբազան պատերազմ (ջիհադ) բոլոր անհավատների՝

գյավուրների դեմ: Թուրքիայի մեծ վեզիր *Քյամիլ փաշան* ցինիկորեն հայտարարում էր, որ Եվրոպայում իրենք, օձ սնուցելով, զրկվեցին Բուլղարիայից. որպեսզի նույնը տեղի չունենա Ասիայում, անհրաժեշտ է բնաջնջել հայությանը:

Հայ-քրդական հակամարտություն հրահրելու և Հայկական հարցի «լուծմանը» քրդերին մասնակից դարձնելու նպատակով սուլթանը 1891 թ. քրդական անհնազանդ ջոկատներից ստեղծեց մոտ 30 հեծելագնդեր, որոնք իր անունով կոչվեցին *համիդիե (համիդական):* Համիդիեների ստեղծումով Բարձր դուռը լուծում էր երկու խնդիր՝ նախ քրդերին հեռու էր պահում հակակառավարական գործողություններից և վերցնում իր հսկողության տակ, երկրորդ՝ ուղղորդում էր նրանց հայերի դեմ:

Այսպիսով՝ Օսմանյան կայսրության հայ և այլ քրիստոնյա ժողովուրդների կոտորածների դարավոր քաղաքականությունը 1890-ական թթ. սկզբից դրվեց *պետական մակարդակի վրա:* Խնդիր դրվեց ծրագրված կերպով բնաջնջել հայ ժողովրդին ու նրան զրկել իր հայրենիքից:

Սկզբում հայկական կոտորածները կրեցին տեղային բնույթ, ապա ընդգրկեցին ամբողջ Արևմտահայաստանն ու կայսրության տարածքը:

Ամենուր իշխանություններն սկսեցին մահմեդականներին գրգռել հայերի դեմ: Տարածվեցին կեղծ լուրեր, թե հայ բնակչությունը զինվում է և կայսրությունը կործանելու նպատակով նախապատրաստվում է ապստամբության: Այդպիսի խոշոր սադրանք կազմակերպվեց Կարինում 1890 թ. հունիսին: Եկեղեցու բակում զորքերը կրակ բացեցին ժողովրդի վրա և սպանեցին ու վիրավորեցին շուրջ 20 մարդու: Երկու օր անց Կարինի հայկական թաղամաս մտած կանոնավոր զորքերը խաղաղ բնակչության նոր ջարդեր իրականացրին:

Այդ հանցագործության, ինչպես և Հայկական հարցի վրա մեծ տերությունների ուշադրությունը հրավիրելու նպատակով հնչակյանները *1890 թ. հուլիսին* Կ. Պոլսի *Գում Գափու* թաղամասում կազմակերպեցին խաղաղ ցույց: Իշխանությունները չհապաղեցին առիթն օգտագործել «անհնազանդ» հայերին պատժելու համար: Սուլթանի պալատ շարժվող ցուցարարները հայտնվեցին ոստիկանության արձակած գնդակների տարափի տակ: Եղան նոր զոհեր ու ձերբակալություններ:

Կարինի և Գում Գափուի դեպքերը բողոքի ալիք առաջացրին հայության շրջանում, պայքարի մղեցին նորանոր երիտասարդների: Նոր թափ ստացավ հայդուկային շարժումը: Շուտով ամբողջ կայսրությունում սկսվեց հայկական հալածանքների աննախադեպ ալիք: 1892-1893 թթ. տեղի ունեցան զանգվածային ձերբակալություններ: Բանտերը լցվեցին բազմաթիվ հայ գործիչներով: Իշխանությունները ջանքեր չխնայեցին հայդուկային շարժման նշանավոր դեմքերին վերացնելու համար: Արաբոյի նահատակվելուց հետո կախաղան բարձրացվեցին Մեծն Մուրադի եղբայր *Ժիրայրը* և Տարոնում մեծ հեղինակություն վաստակած *Մարգար վարժապետը:*

1894-1896 թթ. զանգվածային կոտորածները: Օսմանյան իշխանությունները 1894 թ. անցան զանգվածային կոտորածների կազմակերպմանը: Համիդական ջոկատները նետվեցին Արևմտյան Հայաստանի գյուղերի ու քաղաքների վրա: *Առաջին հարվածն ուղղվեց ազատարեն Սասունի դեմ:* Ապստամբությունը ճնշվեց արյան մեջ: Գավառ ներխուժած զորքերը, համիդիե ջոկատներն ու զանազան ավազակախմբերը մինչև օգոստոսի վերջը կոտորեցին Սասունի 40 հայկական գյուղերի ավելի քան 10 հազար խաղաղ բնակիչների:

Իր զեկուցագրերից մեկում Զեքի փաշան Սասունում ստեղծված վիճակի մասին գրում էր. «Մենք այնպես մաքրազարդե-

ցինք այդ շրջանը, որ ապագայում այնտեղ (հուզումներ)... այլևս տեղի ունենալ չեն կարող»: Կատարված գործողության համար Զեքի փաշան սուլթանից ստացավ շքանշան, իսկ քրդական չորս ցեղապետեր պարգևատրվեցին կառավարական մետաքսե դրոշներով:

Մեծ տերությունների ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողով ուղարկվեց Սասուն՝ փաստահավաք աշխատանքով վեր հանելու ոճրագործության մանրամասները: Սակայն ի պատասխան *1895 թ. մայիսյան* բարենորոգումների ծրագիրը կատարելու վերաբերյալ տերությունների պահանջին՝ իշխանություններն իրականացրին հայերի զանգվածային նոր կոտորածներ:

Սուլթանական կառավարությունը, անտեսելով եվրոպական երկրների կարծիքը, հայկական կոտորածներ իրականացրեց նաև մայրաքաղաքում: *1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին* Կ. Պոլսում հնչակյանները կազմակերպեցին 4-հազարանոց խաղաղ ցույց: Նրանք շարժվեցին կառավարության նստավայրը՝ *Բաբը Ալի*, «Մայիսյան բարենորոգումների» ոգով կազմած իրենց նախագիծը սուլթանին հանձնելու նպատակով: Ցուցարարների վրա կրակ բացվեց, սկսվեցին նոր ջարդեր: Կ. Պոլսում զոհվեց 2 հազար մարդ:

Կ. Պոլսի ջարդերի ալիքն անմիջապես տարածվեց գավառներում: Հստակ երևում էր, որ կոտորածներն իրականացվում են կազմակերպված՝ ըստ նահանգների: Նախ տեղերում ոտքի էր հանվում մահմեդական մոլեռանդ հոգևորականությունն ու նրան հետևող ամբոխը, ապա ջարդերին միանում էին քրդական ջոկատները, ոստիկանությունն ու զորքը: Նույն սցենարը հետո գործում էր հարևան նահանգում, ուր տեղափոխվում էին համիդիեներն ու զորքը: Արդեն սեպտեմբերի վերջին գազազած ամբոխի ու զորքերի ջարդերի թիրախ դարձավ Տրապիզոնի և Բաբերդի, ապա գրեթե ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի հայությունը: Տրապիզոնում բազմաթիվ հայերի նավերով դուրս բերեցին բաց ծով և ջրասույզ արեցին: Այդ ոճրագործության տպավորության տակ աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հ. Այվազովսկին վրձնեց «Հայերի ջարդը Տրապիզոնում 1895 թ.», «Նավերի բեռնումը» և այլ կտավներ:

Հոկտեմբերի երկրորդ կեսին ջարդարարներն անցան հարևան Սեբաստիայի ու Խարբերդի նահանգներ, Մալաթիա, Եդեսիա: Նոյեմբերին Դիարբեքիրի նահանգում տեղի ունեցած կոտորածներին զոհ գնացին նաև ասորիներ ու հույներ, ավերվեց ու կողոպտվեց շուրջ 120 հայկական գյուղ: Բիթլիսի նահանգում իշխանությունները լուրեր տարածեցին, թե՝ քանի որ հայերը պատրաստվում են ավերել մզկիթները, անհրաժեշտ է արագացնել նրանց կոտորածները: Երբ ոգևորված ամբոխը մի քանի ժամում կողոպտեց Մուշի հայկական խանութներն ու արհեստանոցները, թուրքական պաշտոնյաները դժգոհեցին իրենց հավատակիցներից, որ փոխանակ հայերին սպանելու, միայն զբաղված են թալանով: Կողոպուտն ուղեկցվեց սպանություններով:

Հայ ազատագրական շարժումը սուլթան Համիդն օգտագործեց թուրքերին ավելի գրգռելու և հայերի բնաջնջման քայլերը խրախուսելու նպատակով: 1896 թ. օգոստոսի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում կրկնված ջարդերին զոհ գնացին շուրջ 10 հազար հայեր: Դրժելով եվրոպական հյուպատոսներին և հայերին տված խոստումը՝ Վանի 1896 թ. հունիսյան ինքնապաշտպանությունից հետո Պարսկաստան անցնող 1500 վանեցիներ նենգաբար շրջապատման ենթարկվեցին և կոտորվեցին: Դրանից հետո իշխանություններն անցան Վանի նահանգի գյուղերին, որտեղ ջարդերի ժամանակ զոհվեց ևս 20 հազար մարդ:

Օսմանյան իշխանությունների լկտիությունը հասավ այնտեղ, որ, ի պատասխան

ռՀրագործներին պատժելու վերաբերյալ եվրոպական տերությունների պահանջներին, կայսրության տարբեր վայրերում կազմակերպվեցին դատական նիստեր, որոնց ընթացքում սարքված կեղծ փաստաթղթերի հիման վրա մեղադրվեցին հայ գործիչները և դատապարտվեցին մահապատժի:

1890-ական թթ. օսմանյան Թուրքիայում ոչնչացվեց շուրջ 300 հազար հայ: Բազմահազար արևմտահայեր արտագաղթեցին տարբեր երկրներ, մոտ 100 հազար՝ Ռուսաստան, 200 հազար՝ Եվրոպա և Ամերիկա: Ջարդերից խուսափելու նպատակով շատերն ընդունեցին իսլամ: Կոտորածների հետևանքով արևմտահայ բազմաթիվ գավառներ հայաթափվեցին և բնակեցվեցին թուրքերով ու քրդերով: Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1890-ական թթ. իրականացված զանգվածային բնաջնջումն աշխարհում առաջին ցեղասպանություններից էր (*գենոցիդ* — հունարեն գենոս՝ ցեղ, լատիներեն՝ caedo — սպանում եմ): ***Ցեղասպանությունը մեկ ազգի կամ կրոնական հանրույթի ամբողջական կամ մասնակի բնաջնջմանը նպատակաուղղված պետական մակարդակի ծրագիր և գործողություն է:***

Հայերի ինքնապաշտպանական կռիվները և մասամբ եվրոպական տերությունների միջամտությունը Համիդ II-ին թույլ չտվեցին ավարտին հասցնել հայությանն ամբողջապես բնաջնջելու դիվային ծրագիրը: Սակայն պաշտոնական մակարդակի հասցված այդ քաղաքական ծրագիրը երբեք չհանվեց օրակարգից և հետագայում օգտագործվեց ոչ միայն սուլթանական վարչակարգի, այլև նրան փոխարինած թուրքական ազգայնամոլ մյուս ուժերի կողմից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում աբդուլհամիդյան վարչակարգը 1880-ական թվականներին: Ներկայացրեք պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի էությունը: Ե՞րբ և ի՞նչ նպատակով ստեղծվեցին համիդիե գնդերը: Ի՞նչ քաղաքականություն որդեգրեց սուլթանական վարչակարգը 1890-ական թվականների սկզբից: Ի՞նչ իրադարձություններ տեղի ունեցան 1890 թ. Կարինում: Ի՞նչ ընթացք և հետևանքներ ունեցավ Գում Գափուի ցույցը:
2. Ներկայացրեք 1894–1896 թթ. արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների ընթացքը: Հիմնավորե՛ք, որ այդ ջարդերն ունեին կազմակերպված բնույթ: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան 1890-ական թթ. հայերի կոտորածները:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Քաղվածք Կ. Պոլսում ռուսական ռազմական գործակալի զեկուցագրից (19 օգոստոսի, 1896 թ.)

Կոստանդնուպոլսում երկու օրում սպանված են ավելի քան 5 500 անպաշտպան հայեր, ինչպես և շատ այլ քրիստոնյաներ: Հաստատապես ապացուցված է, որ ջարդերն իրականացրել են կառավարության կողմից նախապես կազմված ավազակախմբերը՝ ոստիկանական աստիճանավորների ղեկավարությամբ:

§ 3. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ 1894–1896 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սասունի 1894 թ. հերոսամարտը: Հայկական կոտորածները շատ ավելի մեծ ծավալներ կընդունեին, եթե արևմտահայությունը չդիմեր ինքնապաշտպանական գործողությունների: Զանգվածային ջարդերի օրերին հայ ազգային կուսակցությունները, հայդուկային խմբերը կազմակերպեցին ինչպես դիմադրական մարտեր, այնպես էլ տարբեր վայրերում իրականացրին ապստամբական ու ահաբեկչական գործողություններ:

Բիթլիսի վիլայեթի լեռնային գավառներից Սասունը՝ 35 հազար հայ բնակչությամբ, շարունակում էր պահպանել իր կիսանկախ վիճակը: 1890-ական թթ. այն դարձավ ֆիդայական շարժման կենտրոններից մեկը: Երբ 1891–1892 թթ. համիդիե ջոկատներն ու կանոնավոր զորքերը ներխուժեցին Սասուն, հանդիպեցին ուժեղ դիմադրության: Համոզված լինելով, որ թուրքական հարձակումները շարունակվելու են, հայդուկների նորանոր խմբեր տեղափոխվեցին Սասուն: Այստեղ էին Միհրան Տամատյանը, Մեծն Մուրադը, Հրայրը, Գևորգ Չավուշը և ուրիշներ:

Թուրքական իշխանությունները կարողացան ձերբակալել Մ. Տամատյանին և ավելի քան երկու տասնյակ սասունցիների: Մեծն Մուրադը ստանձնեց պաշտպանության ընդհանուր ղեկավարությունը:

Հայկական կոտորածներն անարգել իրագործելու համար Բարձր դուռը որոշեց նախ ճնշել Սասունի դիմադրական ներուժը: 1894 թ. ամռանը լեռնագավառի վրա շարժվեց ***Զեքի*** փաշայի 12-հազարանոց զորքը՝ հրետանու ուղեկցությամբ: Նրան միացան այլ զորամասեր Դիարբեքիրից, Էրզրումից, Երզնկայից, համիդիե 3-հազարանոց մի զորագունդ և այլ բաշիբոզուկներ: Այս հսկա բանակի (ավելի քան 40 000) դեմ սասունցիները կռվեցին մոտ 2 հազար քաջերով՝ կայծքարե հրացաններով, դաշույններով ու կացիններով:

1894 թ. հուլիսին Շենիկի գյուղապետ ***Գրիգոյի (Գրիգոր Մուսեյան)*** տանը հրավիրված ինքնապաշտպանական ժողովը հանձնարարականներ տվեց պաշտպանական գոտիների վերաբերյալ: Հուլիսի 27-ին թուրքերի ձեռնարկած գրոհը ենթարկվեց ուժեղ հակահարվածի: Օգոստոսի սկզբին թշնամին անցավ ավելի լայնածավալ հարձակման: Արյունալի մարտերից հետո պաշտպանները ստիպված թողեցին Գելիեգուզանը և քաշվեցին Անդոկ լեռան լանջերը: Մարտերից մեկում քաջաբար զոհվեց Գրգոն, ձերբակալվեցին Մեծն Մուրադը և Չավուշը: Միայն ***օգոստոսի վերջին*** թշնամին կարողացավ մտնել Սասունի գյուղերը:

Զեյթունի 1895–1896 թթ. ապստամբությունը: Հայերի ինքնապաշտպանական ուժը կոտրելու համար իշխանությունները կարևորում էին նաև Զեյթունի հպատակեցումը: Այդ հանգամանքը լավ հասկանալով՝ հայ ազգային ուժերը, մասնավորապես հնչակյանները միջոցներ ձեռնարկեցին լեռնագավառն ամրացնելու ուղղությամբ: 1895 թ. ամռանը Զեյթուն տեղափոխվեցին հնչակյան ***Գարուն Աղասին*** (Կարապետ Թուր-Սարգսյան), մշեցի հայդուկ ***Մխո Շահենը*** (Մխիթար Սեֆերյան) և ուրիշներ: Ապստամբության փաստական ղեկավար դարձավ ***Նազարեթ Չավուշը*** (Նորաշխարհյան):

75-ամյա ***Ղազար Շուվրոյանի*** և Աղասու գլխավորությամբ զեյթունցիները հոկտեմբերի սկզբներին սկսեցին ապստամբությունը: Մինչև հոկտեմբերի 16-ի լուսաբացը զինաթափեցին թուրքական 700-հոգանոց կայազորը, գրավեցին 600 հրացան, գերմանական 2 հրանոթ և մեծ քանակությամբ այլ զինամթերք: Ջորանոցի վրա բարձրացվեց ապստամբների կարմիր դրոշը՝ «Զեյթունի անկախ իշխանություն» վերտառությամբ: Կազմվեց Զեյթունի ժա-

Պետո

մանակավոր կառավարություն՝ Աղասու նախագահությամբ:

1895 թ. նոյեմբերին Զեյթունի վրա շարժվեց թուրքական երկու բանակ: Դեկտեմբերի սկզբին ընթացող անհավասար մարտերում հայերը ծանր կորուստներ պատճառեցին թշնամուն: Ապստամբների շարքերը մի պահ երերացին: Սակայն այդ պահին նժույգի վրա երևաց ալեզարդ իշխան *Կարապետ Բասիլուսյանը* և, կոչ անելով կռվել մինչև վերջին շունչը, կարողացավ մարտիկներին գոտեպնդել ու կրկին տանել գրոհի: Անակնկալի եկած թշնամին, տալով ավելի քան հազար սպանված, նահանջեց:

Ուղղակի անհավատալի էր, որ զինամթերքի ու սննդամթերքի սուղ պայմաններում, չորս կողմից շրջապատված լեռնականները՝ շուրջ 4 ամիս շարունակում էին անհավասար կռիվը:

Զեյթունի այս հերթական հերոսամարտի լուրը հասնում է նաև Եվրոպա: Մեծ տերությունների միջամտությամբ *1896 թ. հունվարի 30-ին* Հալեպում կնքվում է հաշտություն: Կառավարությունը պարտավորվում է զորքերը հետ քաշել Զեյթունից, ներում շնորհել հայերին, ապահովել նրանց կյանքն ու գույքը: Զեյթունում պետք է նշանակվեր եվրոպացի կառավարիչ, իսկ տեղական պաշտոնյաները լինելու էին հայեր: Այս լուրջ զիջումների դիմաց թուրքերը հնչակյան գործիչներից պահանջեցին զենքը հանձնել ու հեռանալ Զեյթունից:

Ակնհայտ է, որ այս պայքարն ավարտվել էր ապստամբների հաղթանակով: Այս հաղթական պայքարի շնորհիվ տարածաշրջանը համեմատաբար քիչ տուժեց:

Վանի 1896 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունը: 1895 թ. աշնանը՝ հայկական կոտորածների օրերին, պաշտպանական կռիվների մեջ առանձնացավ Մալաթիայի հերոսամարտը: *Եղիշե* քահանա *Խաչատրյանի* գլխավորությամբ տեղի հայերը ջարդեցին թուրք ոստիկաններին և թուրքական խուժանին ու վտարեցին քաղաքից:

Ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան նաև Մուշում, Դիարբեքիրում, Շատախում, Ուրֆայում և այլուր:

Պաշտպանական կռիվների մեջ իր ուրույն տեղն ունի *Վանի 1896 թ. հերոսամարտը:* Իշխանությունները *հունիսի 3-ին* համիդիեական գնդերին հրահանգեցին ներխուժել Վանի հայկական թաղամասեր: Կազմվեց բոլոր ուժերի միասնական ճակատ՝ *Մ. Ավետիսյանի* գլխավորությամբ: Արմենականներին միացան հնչակյանները՝ *Մարտիկի* (Մարտիրոս Սարուխանյան), և դաշնակցականները՝ *Պեպոյի* (Ալեքսանդր Պետրոսյան) ղեկավարությամբ: Հնգօրյա մարտերում պաշտպանները մնացին անսասան: Սակայն հաշվի առնելով զինամթերքի պակասը, գյուղերից փախստականների օրեցօր ուժեղացող ներհոսքի պատճառով ստեղծված անմխիթար վիճակը՝ վանեցիներն ընդունեցին Վանում անգլիական հյուպատոսի միջնորդությամբ թուրքերի առաջարկած զինադադարի պայմանները: Թուրքական կողմը խոստացավ զենքը վայր դնելու դիմաց թույլատրել ապստամբներին անարգել անցնել Պարսկաստան:

Սակայն հունիսի 8-ին, երբ 1500 վանեցիներ փորձեցին անցնել Պարսկաստան, սահ-

մանագլխին՝ Ս. Բարդուղիմեոս վանքից ոչ հեռու, նրանց վրա հարձակվեցին կանոնավոր զորքերն ու քրդական մազրիկ ցեղի հրոսակները: Փրկվեց միայն 30 մարդ: Ջոհվեցին նաև Մ. Ավետիսյանը, Պետոն ու Մարտիկը:

Վանեցիների սպանդը ծանր տպավորություն գործեց ամբողջ հայության վրա: Ազատագրական պայքարի մի խումբ գործիչներ որոշեցին կենսագործել Նիկոլ Դումանի մտքում հղացած գաղափարը՝ վրեժխնդիր լինել Վանի հերոսների արյան դիմաց: ՀՅԴ-ն հավանություն տվեց այդ ծրագրին և ձեռնամուխ եղավ դրա իրագործմանը: ***1897 թ. հուլիսի 25-ին*** Հայաստանի տարբեր ծայրերից եկած շուրջ 250 հայդուկներ՝ Վարդանի, Իշխանի, Ն. Դումանի, Սեքարեցի Սաքոյի և այլոց գլխավորությամբ, անցան պարսկաթուրքական սահմանը և ***Խանասորի*** դաշտում անակնկալ հարձակվեցին քրդական մազրիկ ցեղի վրա և կոտորեցին շատերին: Այդ վրեժխնդրական գործողությունը հայ ազատամարտի պատմության մեջ մնաց Խանասորի արշավանք անունով:

1894–1896 թթ. համիդյան ջարդերի շրջանում դիմադրական մարտերի շնորհիվ բազմաթիվ վայրերում հնարավոր եղավ խուսափել զանգվածային ջարդերից, հարկադրել մեծ տերություններին քայլեր անելու կոտորածները կանխելու, բարեփոխումների խնդիրը կրկին արծարծելու ուղղությամբ:

Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը: Եվրոպական տերությունները, որ մոռացության էին տվել Հայկական հարցը, կրկին հիշեցին համիդյան կոտորածների օրերին: Հերթական առիթը ներկայացավ Թուրքիայի վրա ճնշում բանեցնելու համար:

Սասունի 1894 թ. դեպքերից հետո բրիտանական կառավարության պահանջով Համիդը ստիպված ընդունեց որոշում Սասունի դեպքերը հետաքննող հանձնաժողով կազմելու վերաբերյալ: Հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվեցին Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի փոխհյուպատոսները, նաև թուրք զինվորականներ, որոնց սուլթանը հրահանգեց հետաքննել Սասունի «հայ ավազակների հանցագործ վարքը»:

Լսելով շուրջ 200 վկաների՝ 1895 թ. հուլիսին ներկայացրած իր եզրակացության մեջ հանձնաժողովն արձանագրեց, որ Սասունի շրջանում իրապես տեղի է ունեցել հայ բնակչության համատարած ջարդ՝ կանոնավոր թուրքական բանակի մասնակցությամբ: Սակայն հանձնաժողովի եզրակացությունը գործնական հետևանք չունեցավ, և մեղավորներն այդպես էլ մնացին անպատիժ:

Համաշխարհային հասարակայնության ճնշմամբ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, օգտագործելով Սասունի ոճրագործության բացահայտման հանգամանքը, ***1895 թ. մայիսի 11-ին*** սուլթանին հանձնեցին մի նախագիծ, որը ստացավ ***Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիր*** անունը: Ծրագրի համաձայն՝ հայկական 6 նահանգներում (Կարին, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր և Սեբաստիա) սուլթանի կողմից նահանգապետեր պիտի հաստատվեին միայն տեղական բնակչության համար ցանկալի մարդիկ՝ առանց ազգային ու կրոնական խտրականության: Եթե նահանգապետը մահմեդական էր, տեղակալը պետք է լիներ քրիստոնյա, և հակառակը: Գավառապետերին ևս պիտի նշանակեր սուլթանը: Հայաշատ գավառներում այդ պաշտոնը զբաղեցնելու էին քրիստոնյաները:

Եվրոպայի նոր միջամտությունները և դրանց հետևանքները: Եվրոպական բոլոր տերությունները պաշտոնապես հանդես էին գալիս հայկական կոտորածների դեմ և պաշտպանում էին բարենորոգումների ծրագիրը: Նրանց միջև նույնիսկ ընթանում էր յուրահատուկ մրցակցություն, թե ով է ավելի եռանդուն ջանքեր գործադրում հայերին պաշտպանելու համար:

Համոզված լինելով, որ մայիսյան ծրագիրը սուլթանի կողմից ձախողվելու է, Մեծ

Բրիտանիան Ռուսաստանին առաջարկեց ավելի գործուն միջոցներ կիրառել՝ ընդհուպ մինչև նեղուցներ նավատորմ մտցնելն ու Հայաստանում բարենորոգումները հսկող մշտական հանձնախումբ պահելը: Ռուսաստանն ու Ֆրանսիան, զգուշանալով, որ նման քայլերը կարող են մեծացնել Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությունը Թուրքիայում, դեմ արտահայտվեցին այդ առաջարկներին:

1895 թ. նոյեմբերին արդեն Ռուսաստանն առաջարկեց քննարկել տերությունների ռազմանավերը նեղուցներ մտցնելու հարցը: Նրա համոզմամբ՝ դա կարող էր ազդեցություն գործել սուլթանի վրա և կանխել ինչպես կոտորածները, այնպես էլ երաշխիք դառնալ եվրոպացի դիվանագետների ու քաղաքացիների անվտանգության համար: Դեկտեմբերի կեսերին եվրոպական երկրների ռազմանավերը Միջերկրական ծովից մտան Մարմարի ծով և ջարդարարների վրա ազդեցություն գործելու նպատակով ցուցադրաբար անցան նեղուցներով: Սակայն նավերի հեռանալուց հետո կոտորածները կրկնվեցին:

Անկասկած, մեծ տերությունները և հատկապես այդ երկրների հայասեր հասարակական շրջանակները 1894–1896 թթ. քայլեր կատարել են հայկական ջարդերը կանխելու, բարենորոգումների ծրագիրը գործողության մեջ դնելու, հայ գաղթականությանն օգնելու ուղղությամբ: Սակայն այդ ջանքերը գործադրվել են ոչ այնքան հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության, որքան սեփական երկրի համար Օսմանյան կայսրությունում նպաստավոր դիրքեր ապահովելու նպատակով: Անգլիայի նպատակը Եգիպտոսում իր ազդեցության ամրապնդումն էր: Ֆրանսիան ձգտում էր չվնասել Թուրքիայում կատարած իր ֆինանսական ներդրումները: Ռուսաստանը ջանք չէր խնայում Արևմտյան Հայաստանում, սևծովյան նեղուցներում ու Բալկաններում Անգլիայի ուժեղացումը կանխելու համար: Գերմանիայի ծրագրերում ուրվագծվում էր Բեռլին–Բաղդադ երկաթգծի շինարարության հեռանկարը, որի համար նա պատրաստ էր զոհաբերելու արևմտահայության այդ ծրագրի ճանապարհին կանգնած կենսական շահերը:

Ջուր էին հայ ազգային–քաղաքական մարմինների և գործիչների՝ եվրոպական ճնշումների միջոցով Հայկական հարցում հաջողության հասնելու հույսերը: Առանձին դեպքերում կուսակցությունները հասկանում էին այդ միջամտությունների վտանգները, սակայն դարձյալ դրանք կրկնում էին՝ օսմանյան բռնատիրության դեմ միայնակ պայքարում «դաշնակիցներ» ձեռք բերելու ակնկալությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ովքե՞ր կազմակերպեցին և գլխավորեցին 1894 թ. Սասունի հերոսամարտը: Ներկայացրե՛ք այդ հերոսամարտի ընթացքը:
2. Ինչո՞ւ էին թուրքերը կարևորում Զեյթունի հպատակեցումը: Ներկայացրե՛ք 1895–1896 թթ. Զեյթունի ապստամբության ընթացքը: Ի՞նչ նշանակություն և հետևանքներ ունեցավ ապստամբությունը:
3. Ի՞նչ գիտեք Մալաթիայի հերոսամարտի մասին: Ներկայացրե՛ք 1896 թ. Վանի հերոսամարտի ընթացքը: Գնահատե՛ք Խանասորի արշավանքը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցան ինքնապաշտպանական մարտերը:
4. Ի՞նչ աշխատանքներ կատարեց Սասունի դեպքերը հետաքննող հանձնաժողովը: Ներկայացրե՛ք բարենորոգումների Մայիսյան ծրագրի բովանդակությունը. գնահատե՛ք այդ ծրագիրը:
5. Ի՞նչ վերաբերմունք ունեին մեծ տերությունները բարենորոգումների նկատմամբ: Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեցին մեծ տերությունները հայերի ջարդերը կանխելու և բարենորոգումներ իրականացնելու ուղղությամբ:

ԳԼՈՒԽ 5. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

§ 1. ՊԱՅՔԱՐ ՑԱՐԻԶՄԻ ՀԱԿԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրությունը: Ռուսական կայսրությունում արդյունաբերական հասարակության ձևավորումն ու զարգացումը պայմանավորեցին Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի փոփոխությունները: Հաղորդակցության արդիական ուղիների շնորհիվ Արևելյան Հայաստանի գլխավոր քաղաքներն ու տնտեսական շրջանները կապվեցին միմյանց, ինչպես նաև Անդրկովկասի ու Ռուսաստանի տարբեր քաղաքների և շուկաների հետ:

Այս ամենի արդյունքում շոշափելի զարգացում ապրեցին Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը: Հատկապես մեծ էր պղնձի արդյունահանման աճը: Շուկայում պահանջարկ ունեին հայկական կոնյակը, բամբակը, մետաքսագործության և գորգագործության արտադրանքը:

Թեև զարգացում ապրեց նաև գյուղատնտեսությունը, սակայն այստեղ դեռ գերիշխում էին ավանդական տնտեսավարումը և համայնական հողատիրությունը: Այնուհանդերձ, հայկական գյուղը դանդաղորեն մուտք էր գործում շուկայական հարաբերությունների ոլորտ:

XX դ. սկզբին Ռուսաստանի զարգացած նահանգներում և ազգային հետամնաց երկրամասերում խորացան հասարակական հակասությունները, վերելք ապրեց ժողովրդավարական ու ազգային իրավունքների համար պայքարը: Հայության ազգային պայքարը գերակա էր մյուս խնդիրներից: Դրան նպաստում էր այն հանգամանքը, որ արևմտահայության ազատագրության պայքարում ներգրավված էին նաև արևելահայության կարող ուժերը: Այս ամենի հետևանքով դասակարգային պայքարը հայկական միջավայրում երբեք էլ սուր դրսևորումներ չունեցավ:

Ռուսաստանի գաղութային քաղաքականությունը և հայ ժողովրդի պայքարը: Ռուսական միապետության գաղութային քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ XX դ. սկզբին սրվեց: Դեռ նախորդ դարավերջին ցարիզմը Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքները սահմանափակելու և հայկական կրթական ու լուսավորչական հաստատությունների գործունեությունը լիովին վերահսկելու նպատակով որոշակի քայլեր էր կատարել: 1896 թ. 230 հայկական տարրական դպրոցներ եկեղեցու տնօրինությունից հանձնվել էին լուսավորության նախարարությանը, մայրենիով թույլատրվել էր միայն հայոց լեզվի ու կրոնագիտության ուսուցումը: Իրականում դա նշանակում էր հայկական տարրական դպրոցների վերացում: Հայ եկեղեցուն մնացել էին միայն թեմական դպրոցները:

Կովկասի կառավարչապետ Գ. ***Գոլիցինը*** կազմեց Հայ առաքելական եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման ծրագիր: Ինչպես գիտեք, Հայոց եկեղեցու սեփականության իրավունքները ցարիզմի կողմից հաստատվել էին 1836 թ., և այդ ունեցվածքից ստացվող եկամուտների հաշվին էլ պահվում էին հայկական դպրոցները: Մի քանի անհաջող փորձից հետո Գոլիցինը կարողացավ համոզել Նիկոլայ II կայսրին ընթացք տալ իր կազմած ծրագրին: ***1903 թ. հունիսի 12-ին*** այն հաստատվեց և օրենքի ուժ ստացավ: Հայ առաքելական եկեղեցու կալվածքները, գույքը, ավանդները փոխանցվում էին համապատասխան նախարարությունների տնօրինությանը: Եկեղեցու տնօրինմանն էին թողնվում այն հողերը, որոնց վրա կառուցվելու էին վանքեր ու եկեղեցիներ:

Ռուսական իշխանությունների այդ որոշումը մեծ վրդովմունք առաջացրեց հայության գրեթե բոլոր խավերի մեջ: Մայր աթոռն ու հայ ազգային ուժերը, հասկանալով Ռուսաստանի հետաղիմական վարչակարգի ծրագրի ամբողջ վնասակարությունը, կազմակերպեցին ժողովրդի դիմադրությունը: Այդ նպատակով Թիֆլիսում ստեղծվեց ***«Ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե»***, ուր վճռական դեր էր խաղում Ռոստոմը (Ստեփան Ջորյան):

Ամենայն հայոց կաթողիկոս ***Մկրտիչ Խրիմյանն*** իր շուրջը համախմբեց հոգևորականներին: Նա փորձում էր համոզել կառավարությանը հետ կանգնել այդ քայլից, սակայն իշխանությունները չզիջեցին: Ուստի Մայր աթոռ Ս. Էջմիածինը սկսեց ոգևորել ազգային իրավունքների պաշտպանության համար մղվող շարժումը:

Հայ ժողովրդի պայքարը գնալով համատարած բնույթ ընդունեց: ***Առաջին ցույցը*** տեղի ունեցավ ***1903 թ. հուլիսի 29-ին Ալեքսանդրապոլում, ապա օգոստոսին՝ Երևանում, Ախալքալաքում, Գանձակում*** (այստեղ տեղի ունեցավ առաջին զինված ընդհարումը, եղան զոհեր): Հետագայում հայերի ելույթներ ու կառավարական ուժերի միջև բախումներ եղան Թիֆլիսում, Բաքվում, Լոռիում, Նոր Նախիջևանում և այլուր:

Պայքարի ձևերից մեկն էլ դարձավ ռուսական հայատյաց պաշտոնյաների ահաբեկումը, որն իրականացնում էին ազգային-հեղափոխական կուսակցությունները: 1903 թ. հոկտեմբերին հնչակյանները Գ. Գոլիցինի դեմ մահափորձ կազմակերպեցին. հարձակվելով կառավարչապետի կառքի վրա՝ դաշույնի հարվածներ հասցրին նրան, սակայն վերջինս կենդանի մնաց: Հայերի հանդեպ հալածանքներն ավելի սաստկացան, հարյուրավոր մարդիկ աքսորվեցին: Դիմելով վճռական գործողությունների՝ կառավարությանը հաջողվեց ավարտին հասցնել Հայոց եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման ծրագիրը: Սակայն դա ժամանակավոր հաջողություն էր:

Ի. Վորոնցով-Դաշկով

Ցարիզմի հակահայ քաղաքականությունը ոտքի հանեց նաև հայության մյուս հատվածներին: Պոլսահայությունը՝ պատրիարք ***Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի*** գլխավորությամբ, բուռն գործունեություն ծավալեց արևմտահայերի շրջանում՝ ի պաշտպանություն Մայր աթոռի ավանդական իրավունքների: Իր բողոքն ու համերաշխությունը հայտնեց նաև Եվրոպայի ու Ամերիկայի գաղթավայրերի հայությունը: Եվրոպայի հայ ուսանողների միությունից ստացված հեռագիրն ավարտվում էր այսպիսի կոչով. ***«Ցույց տանք աշխարհին, որ երկչոտ, անզգա սրտրուկներ չենք, որ մենք ևս ընդունակ ենք դիմադրելու, երբ ոտնահարվում են մեր անկապտելի իրավունքները»:***

Հայության պայքարը շարունակվեց երկու տարի և ի վերջո պսակվեց հաջողությամբ: Հայերին ատելի կառավարչապետը հեռացվեց պաշտոնից: 1905 թ. օգոստոսի 1-ին արդեն բոլորովին այլ քաղաքական իրավիճակում (սկսված ռուսաստանյան

առաջին հեղափոխության ժամանակ) Ռուսաստանի կայսրը չեղյալ հայտարարեց իր իսկ հաստատած հակահայ օրենքը: Այս գործում որոշ դեր ունեցավ նաև Կովկասի վերականգնված փոխարքայության նորանշանակ փոխարքա *Ի. Վորոնցով-Դաշկովը:* Հայ առաքելական եկեղեցուն վերադարձվեցին բռնագրավված հողերը, գույքը, դրամը, իսկ հայկական տարրական դպրոցները նորից հանձնվեցին եկեղեցու տնօրինությանը:

Հայ-թաթարական (ադրբեջանական) ընդհարումները: Ցարական հետադիմական վարչակարգի հակահայ քաղաքականությունն ավելի վատթար դրսևորում ունեցավ ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին: Ժողովրդավարական այդ հեղափոխությունն սկսվեց *1905 թ. հունվարի 9-ին*՝ կայսրության մայրաքաղաք Պետերբուրգում բանվորների խաղաղ ցույցի գնդակոծությամբ: Երկրի առաջադիմական ուժերի գերնպատակն էր տապալել ցարիզմը և երկրում հաստատել ժողովրդավարական կարգեր: Հեղափոխությունն աստիճանաբար ընդգրկեց ամբողջ Ռուսաստանը:

Հեղափոխական շարժման մեջ ներգրավվեցին նաև Արևելյան Հայաստանը և Կովկասի փոխարքայության մնացած տարածքները: Հեղափոխությունն աստիճանաբար հուժկու թափ էր հավաքում: Դա սարսափեցնում էր ցարական միապետությանը, որը երկրի հետագա արդիականացման ու քաղաքակրթական վերելքի գլխավոր խոչընդոտն էր:

Ռուսական միապետ Նիկոլայ II-ը, սակայն, մտադիր չէր հեշտությամբ զիջելու իր իրավունքները: Հեղափոխության ուժերը մասնատելու նպատակով ցարական իշխանությունները գործադրեցին բազմազգ կայսրության ժողովուրդների միջև կրոնական և ազգային թշնամանք հրահրելու հրեշավոր ծրագիրը: Անդրկովկասում այն ուղղվեց հայերի և տեղի թաթարների դեմ:

Նիկոլ Դուման

Ազգամիջյան կռիվը սկիզբ առավ *Բաքվում 1905 թ. փետրվարի 6-ին:* Բաքվի նահանգապետ *Մ. Նակաշիձեի* հրահրմամբ մի քանի օր անընդհատ տեղի ունեցան հայ-թաթարական ընդհարումներ: Իրենց «առաջնորդների» հեղինակությունն անվերապահորեն ընդունող մուսուլմանական հետամնաց խավերը հեշտությամբ էին ենթարկվում հարևան հայերին կոտորելու և նրանց ունեցվածքը թալանելու կոչերին: Խաղաղ հայ բնակչությունը առաջին օրերին անակնկալի եկավ և մեծ թվով զոհեր տվեց: Սակայն հայ բնակչությունը, նշանավոր հայդուկապետ *Նիկոլ Դումանի* գլխավորությամբ կազմակերպվեց և հակառակորդին արժանի հակահարված տվեց:

Ազգամիջյան բախումները տարածվեցին երկրամասի այլ նահանգներ: Փետրվարի 18-ին ընդհարումներ սկսվեցին *Երևանում,* ապա կրկնվեցին մայիսի վերջերին և սեպտեմբերին: Կատաղի ընդհարումներ եղան *Նախիջևանում, Գանձակի գավառում* և ընդհանրապես այն վայրերում, ուր հայ և թաթարական բնակչությունը շերտընդմեջ էր բնակվում: *Շուշիի*՝ օգոստոսի կեսերին սկսված կոտորածին արձագանքեց Բա-

Վարդան

քուն, որտեղ ընդհարումներն ուղեկցվում էին հայերին պատկանող նավթահանքերի և նավթագործարանների հրդեհմամբ:

Աշնանը Բաքվում նորից ազգամիջյան բախումներ եղան, ապա Թիֆլիս ու Արևելյան Հայաստանի գավառներ տեղափոխվեց ջարդերի նոր ալիք: Արյունալի ընդհարումները շարունակվեցին մինչև ***1906 թ. սեպտեմբեր:*** Այդ ժամանակ ռուսական հեղափոխությունն անկում էր ապրում, և ցարական իշխանությունները որոշեցին, որ երկրամասում դրությունն ապակայունացնելու անհրաժեշտություն այլևս չկա: Ուստիև մոտ երկու տարի տևած հայ-թաթարական կռիվներն ավարտվեցին:

Արևելահայությունը ստեղծված պայմաններում ստիպված էր ապավինել սեփական ուժերին ու կազմակերպվել: Հայ բնակչության ինքնապաշտպանության ղեկավարումն իր ձեռքն էր վերցրել ***Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը:*** Նիկոլ Դումանը Բաքվից հետո ղեկավարեց Երևանի նահանգի, ***Վարդանը***՝ Ղարաբաղի, ***Արմեն Գարոն***՝ Թիֆլիսի ինքնապաշտպանությունը: Կռիվներում աչքի ընկան ***Քեռին, Սեբաստացի Սաքոն, Համազասպը, Դրոն, Հակոբ Կուրդյանը, Սմբատը, Մուրադը, Սեպուհը, Առաքելը*** և շատ ուրիշներ: Կովկասի առավել հայատյաց գործիչների նկատմամբ դաշնակցությունը մահապատժի վճիռ կայացրեց: Դրոն Բաքվում սպանեց Մ. Նակաշիձեին: Նման պատժի արժանացան նաև Նախիջևանի հայերի կոտորածի կազմակերպիչ գեներալ Դ. Ալիխանով-Ավարսկին և այլ հակահայ պաշտոնյաներ:

Ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում զգալի ներդրում ունեցավ նաև ***Հնչակյան*** կուսակցությունը, որի կազմած խմբերը մասնակցեցին Նախիջևանի, Էջմիածնի, Զանգեզուրի և այլ գավառների հայության ինքնապաշտպանությանը: Այսպես՝ Զանգեզուրում էր մարտնչում ***Փարամազի*** (Մատթեոս Սարգսյան) խումբը: Այս դժոխային օրերին իրենց հայրենակիցներին օգնության էին շտապել արևմտահայերը: Արևելահայ և արևմտահայ ազատամարտիկներին մեկտեղել էր ազգային միասնության ու ազգապահպանության վեհ գաղափարը:

Այս ծանր ժամանակաշրջանում իր ժողովրդի կողքին էր և նրան ամեն կերպ աջակցում էր ***Հայոց եկեղեցին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի*** գլխավորությամբ: Ալեզարդ վեհափառը Թիֆլիսում բանակցեց մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդների հետ, սակայն հնարավոր չեղավ դադարեցնել բախումները: Դրանից հետո եկեղեցին սկսեց նաև նյութապես օգնել ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործին և դրամ տրամադրեց զենք ու զինամթերք գնելու նպատակով: Փոխարքայի հետ հանդիպման ժամանակ նա շեշտում է, որ իշխանությունների փաստացի անգործության պայմաններում հայերին այլ ելք չի մնացել, քան զենքը ձեռքին պաշտպանել իրենց կյանքն ու պատիվը:

Ազգամիջյան կռիվներից հետո հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում սկսեցին արծարծել երկրամասի հայկական բնակավայրերը միավորելու և Ռուսաստանի

Քեռի

կազմում տարածքային ինքնավարություն ստեղծելու գաղափարը: Այս ճանապարհին քայլ կատարեց նաև Հայոց եկեղեցին: Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց Ռուսաստանում ապրող հայերի *պատգամավորական Կենտրոնական ժողով:* Կենտրոնական ժողովը բացվեց *1906 թ. օգոստոսի 17-ին Էջմիածնի* ճեմարանի հիվանդանոցի մեծ դահլիճում. մասնակցում էին 46 պատգամավորներ: Ժողովի նախագահ ընտրվեց նշանավոր ազգային գործիչ *Սիմոն Զավարյանը:* Դաշնակցության ավագ սերնդի ներկայացուցիչները, խոսելով ժողովի սահմանադիր լինելու մասին, բնավ չէին բացառում եկեղեցու դերը, այլ գտնում էին, որ այն կաթողիկոսի գլխավորությամբ պետք է դառնա ժողովրդի կամքը իրականացնող գործադիր մարմին: Կովկասյան իշխանության ներկայացուցիչները աչալուրջ հետևում էին ժողովի ընթացքին և, հեղափոխական տրամադրություններ նկատելով պատգամավորների ելույթներում, օգոստոսի 30-ին փակեցին ժողովը: Չնայած դրան՝ Կենտրոնական ժողովը իրավամբ կարելի է համարել հայկական պետականության ստեղծմանը միտված միջոցառում:

Ազգամիջյան բախման ժամանակ արևելահայությունը կրեց նյութական մեծ վնասներ ու մարդկային զգալի կորուստներ, սակայն անուրանալի է այդ կռիվների կարևոր նշանակությունը: Նախ՝ 1905-1906 թթ. հայությունը մարտական լուրջ փորձ ձեռք բերեց: Ավելի գերիշխող դարձավ հայ ժողովրդի երկու հատվածների միասնականության գաղափարը: Բարձրացավ հայերի վստահության աստիճանը. նրանք պատրաստ էին հակահարված տալու իրենց ոչբարյացակամ հարևաններին և պայքարելու սեփական իրավունքների ու գերակա նպատակների համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Տնտեսության ո՞ր ճյուղերը զարգացում ապրեցին Արևելյան Հայաստանում: Ո՞րն էր արևելահայ իրականության գերակա խնդիրը:
2. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Ռուսաստանը Հայոց եկեղեցու իրավունքները սահմանափակելու և կրթալուսավորչական գործունեությունը վերահսկելու նպատակով: Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի իրական նպատակը: Ի՞նչ ավարտ ունեցավ հայության միահամուռ պայքարը:
3. Ե՞րբ է սկսվել ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը. ո՞րն էր դրա նպատակը: Որո՞նք էին Անդրկովկասում ազգամիջյան բախումների պատճառները: Ներկայացրեք հայ-թաթարական ընդհարումների սկիզբը և հետագա ընթացքը: Ովքե՞ր աչքի ընկան ինքնապաշտպանական կռիվներում: Ի՞նչ դիրքորոշում ուներ և ի՞նչ գործունեություն ծավալեց Հայոց եկեղեցին: Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ հետևանքներ ունեցան հայ-թաթարական ընդհարումները:

§ 2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1907-1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ցարական հեղաղիմության շրջանը: Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության կարևորագույն նվաճումներից էր օրենսդիր ընտրովի մարմնի՝ Պետական դումայի ստեղծումը: Այսինքն՝ Ռուսաստանը գնում էր սահմանադրական միապետության հաստատման ուղիով: Սակայն երկրի միապետական-հետադիմական ուժերը այնքան էլ հակված չէին այդ ընթացքին: 1906 թ. գարնանն ընտրված ***Պետական առաջին դուման*** ընդդիմադիր կազմ ուներ, և Նիկոլայ II-ը ցրեց այն: ***1907 թ. հունիսի 3-ին*** նույն ճակատագրին արժանացավ նաև Պետական երկրորդ դուման: Փաստորեն այդ օրը տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, որը համարվում է առաջին հեղափոխության ավարտ:

Հեղափոխության պարտությունից հետո զգալիորեն սահմանափակվեց դումայի դերը, երկրում հաստատվեց ոստիկանական խիստ հսկողություն, հալածանքների ենթարկվեցին առաջադիմական և հատկապես հեղափոխական ուժերն ու կուսակցությունները:

Այդ տարիներին ևս արևելահայության ուշադրությունը բևեռված էր արևմտահայերի ազատագրության պայքարին, սակայն Արևելյան Հայաստանում չդադարեցին սոցիալական ու ժողովրդավարական շարժումները:

1907 թ. գործադուլ սկսվեց Երևանի տպարաններում և կազմատներում, Կարսում տեղի ունեցավ զանգվածային ելույթ: Տնտեսական գործադուլներ տեղի ունեցան նաև Ալեքսանդրապոլում: Գյուղացիական հուզումներ բռնկվեցին Էջմիածնի, Երևանի, Նոր Բայազետի գավառներում: Իսկ Զանգեզուրի գյուղացիները 1908 թ. ամռանը զինված ելույթի դիմեցին. նրանք հող էին պահանջում: Միայն ոստիկանական ուժերի օգնությամբ է հաջողվում զսպել գյուղացիներին ու ձերբակալել շարժման ղեկավարներին:

Հետադիմության շրջանում մեծ թափ հավաքեց ռուսական մեծապետական շովինիզմը, ուժեղացավ ոչ ռուս ժողովուրդների ազգային-գաղութային ճնշումը: Ռուսական ծայրահեղ հետադիմական մամուլը հակահայկական հուժկու ալիք բարձրացրեց: Ցարական վարչակարգն իրականացրեց ազգային-քաղաքական գործիչների և հայ մտավորականության հալածանքներ ու բանտարկություններ: Հետադիմության շրջանն իսկական փորձություն էր հայ հեղափոխական կուսակցությունների ու առաջադիմական ուժերի համար:

«Դաշնակցության գործը»: Ուժեղացան ցարական կառավարության հետապնդումներն ու հալածանքները նաև դաշնակցության դեմ: Ռուսաստանում գործող դաշնակցական մարմիններն անցան ընդհատակ, շատ դաշնակցականներ ձերբակալվեցին ու բանտարկվեցին: Կուսակցության գործիչների մի մասը հարկադրված հեռացավ արտասահման: Մեկը մյուսի հետևից փակվեցին կուսակցության թերթերը, հրատարակչությունները, արհմիությունները, արգելվեցին հանրահավաքները:

Հիմնականում կեղծ մեղադրանքների, մատնությունների ու շինծու փաստերի հիման վրա դաշնակցության նկատմամբ 1908 թ. հարուցվեց դատական գործ: Դաշնակցական Միհրանը պահանջում էր կուսակցության ղեկավարությունից զբաղվել միայն արևմտահայության հարցով: Միհրանը վտարվեց ՀՅԴ շարքերից: Նրա մատնությամբ մի քանի հարյուր մարդ ձերբակալվեց: Իր այդ քայլի համար Միհրանը սպանվեց:

Հետաքննությունը տարիներ տևեց: ՀՅԴ-ին ներկայացվեցին շինծու մեղադրանքներ: Ծայրահեղ հետադիմական ռուսական մամուլի էջերում շրջանառվում էին

դաշնակցության՝ իբր հակառուսական գործունեության, բռնի ուժի գործադրմամբ գոյություն ունեցող կարգերը տապալելու, Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու և այլ ծանր մեղադրանքներ:

Չորս տարում հարցաքննվեց և ձերբակալվեց 2 հազարից ավելի մարդ: 1912 թ. հունվար–մարտ ամիսներին Սանկտ Պետերբուրգում տեղի ունեցավ դատավարություն: Մեղադրվում էր 159 մարդ, այդ թվում՝ ճանաչված գործիչներ և մտավորականներ Ա. Ահարոնյանը, Հ. Օհանջանյանը, Ա. Սահակյանը, Ա. Գյուլխանդանյանը, Հ. Քաջազնունին, Ս. Տիգրանյանը, Հ. Թումանյանը, Ա. Իսահակյանը և ուրիշներ: Մեղադրվում էին նաև մի քանի հայ գործարարներ: Դատավարության ընթացքում բացահայտվեցին հետաքննության կեղծիքները: Այդ գործում իրենց անկողմնակալ մոտեցմամբ օգտակար դեր կատարեցին ռուս առաջադեմ փաստաբաններ Ա.Կերենսկին, Գ. Զարուդնին, Պ.Պերներզևը և ուրիշներ:

Ի վերջո դատարանը նախատեսված խստագույն պատիժներից ստիպված էր հրաժարվել. ***1912 թ. մարտի 19-ին*** հայտարարված դատավճռով անմեղ ճանաչվեց 94 մարդ: Տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվեցին 4 մարդ՝ 4–6 տարի ժամկետով, մնացածներն՝ ավելի կարճ ժամկետներով: Տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվածների թվում էր նաև Համո Օհանջանյանը, որը շղթայակապ աքսորվեց Սիբիր: Բժշկի մասնագիտության համար, որի կարիքը մեծ էր աքսորավայրում, նրան ազատեցին:

Ցարական կառավարության պատրաստած մեծ դատավարությունը, որ հայտնի դարձավ ***«Դաշնակցության գործ»*** անունով, դասվում է Ռուսաստանում տեղի ունեցած քաղաքական մեծ ու աղմկալի դատավարությունների թվին: Սակայն գործի համեմատաբար «խաղաղ» վերջաբանն ուներ իր պատճառները: Դա Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության աշխուժացումն էր Բալկանյան երկրներում: Ռուսական կառավարությունը, հետամուտ լինելով իր նվաճողական ծրագրերին, մեղմեց վերաբերմունքը ՀՅԴ-ի հանդեպ և ստանձնեց Հայկական հարցի հովանավորությունը:

Ժողովրդավարական շարժման վերելքը աշխարհամարտի նախօրեին: Ռուսաստանի տնտեսությունը 1909–1910 թթ. նկատելի աշխուժություն ապրեց ու բռնեց վերելքի ուղին, որը շարունակվեց մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը: Առանձնապես արագ զարգացավ երկրի ծանր արդյունաբերությունը, առաջադիմեց նաև գյուղատնտեսությունը, զարգացան շուկայական հարաբերությունները: Ռուսաստանը հաստատուն քայլերով դառնում էր արդյունաբերական երկիր: Տնտեսական աճն ակնբախ էր նաև ազգային երկրամասերում: Չնայած գաղութային իրավիճակին՝ Անդրկովկասում, այդ թվում նաև Արևելյան Հայաստանում նույնպես առաջընթաց արձանագրվեց:

Հայաստանում հեղափոխական շարժման վերելքը նշանավորվում է բանվորական և գյուղացիական մի շարք ելույթներով: 1910 թ. ամռանը գործադուլ են հայտարարում Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանի մոտ 200 բանվորներ, նաև Երևան ու Ուլուխանլու (այժմ՝ Մասիս) կայարանների երկաթուղայինները: Հաջորդ տարի գործադուլ է բռնկվում Կողբի աղահանքերում: Բանվորների գործադուլներն առավելապես տնտեսական բնույթ ունեին: Հեռավոր Սիբիրում 1912 թ. ապրիլին Լենայի ոսկու հանքերի բանվորների գնդակոծումն ալեկոծեց ամբողջ Ռուսաստանը: Ի պաշտպանություն նրանց՝ երկրով մեկ ծավալվեցին քաղաքական գործադուլներ ու ցույցեր: Արևելյան Հայաստանում ևս տեղի ունեցան բողոքի ցույցեր, կազմակերպվեցին հանրահավաքներ Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Ալավերդում և այլ վայրերում:

Սակայն ի տարբերություն Ռուսաստանի կենտրոնի՝ Արևելյան Հայաստանում 1910–1914 թթ. տեղի ունեցած ժողովրդավարական շարժումները ցարական վարչակարգը կարողանում էր հեշտությամբ ճնշել: Սկսված համաշխարհային պատերազմի պատճառով Ռուսաստանի ժողովրդավարացման համար մղվող պայքարը մի պահ դադար առավ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է ավարտվել ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը: Ներկայացրեք սոցիալական և ժողովրդավարական շարժումների ընթացքն ու հետևանքներն Արևելյան Հայաստանում:
2. Ինչ քաղաքականություն էր վարում ցարիզմը ՀՅԴ–ի նկատմամբ: Ներկայացրեք «Դաշնակցության գործի» էությունը, սկիզբն ու հետագա ընթացքը: Ինչո՞ւ հետագայում ցարիզմը փոխեց ՀՅԴ–ի նկատմամբ իր վերաբերմունքը:
3. Ի՞նչ փոփոխություններ կրեց Ռուսաստանի տնտեսությունը 1909–1910 թթ.: Ի՞նչ դրսևորումներ ունեցավ գործադուլային շարժումը Հայաստանում. ինչ բնույթ ունեին դրանք:

§ 3. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Արևմտահայերի վիճակը: XX դարասկզբին աբդուլհամիդյան վարչակարգը չդադարեցրեց իր հայահալած քաղաքականությունը: Օգտվելով մեծ տերությունների միջև եղած հակասություններից՝ Օսմանյան կայսրությունը հայկական նահանգներում, ըստ ստանձնած պարտավորությունների, բարենորոգումներ անցկացնելու փոխարեն ավելի սաստկացրեց իր ճնշումներն արևմտահայության նկատմամբ:

Իսկական չարիք էր հայկական հողերի վրա Կովկասից և Բալկաններից եկած մահմեդականների բնակեցումը, որ սկիզբ էր առել դեռևս 1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմից առաջ և հետևողականորեն շարունակվում էր: Վերաբնակեցված մահմեդականներից բացի, հայ գյուղացիության հողերը բռնազավթում էին թուրք և քուրդ ավատատերերը:

Հայերը նախկինի պես չունեին անձի և գույքի ապահովություն, զենք կրելու իրավունք: Հայդուկներ որոնելու պատրվակով ցանկացած հայկական գյուղ կարող էին մտնել թուրքական զորքեր, քրդեր ու ոստիկաններ: Դրան հետևում էին ձերբակալությունները, կողոպուտն ու գազանությունները: Կառավարությունը հայկական գյուղերում տեղակայում էր զորքեր, որոնք, ապրելով հայերի հաշվին, պատուհաս էին դառնում նրանց համար:

Շարունակվող հայ ազգային–ազատագրական պայքարը որդեգրեց ***նոր մարտավարություն:*** 1898 թ. Թիֆլիսում գումարված երկրորդ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ՝ ՀՅԴ–ն անցավ ընդհանուր ապստամբության համար Երկրի (Արևմտյան Հայաստան) ուժերի կազմակերպմանը: Արևմտյան Հայաստանում մարտական ուժերի և ռազմամթերքի կենտրոնացման վայրեր էին ընտրվել Վասպուրականն ու Սասունը:

Նման մարտավարություն ընդունեց նաև Հնչակյան կուսակցությունը: Հնչակյանները հանգանակված դրամով գնում էին զենք ու զինամթերք, ստեղծում զինված խմբեր և նախապատրաստվում համընդհանուր ապստամբության, որի կենտրոնը, ըստ նրանց

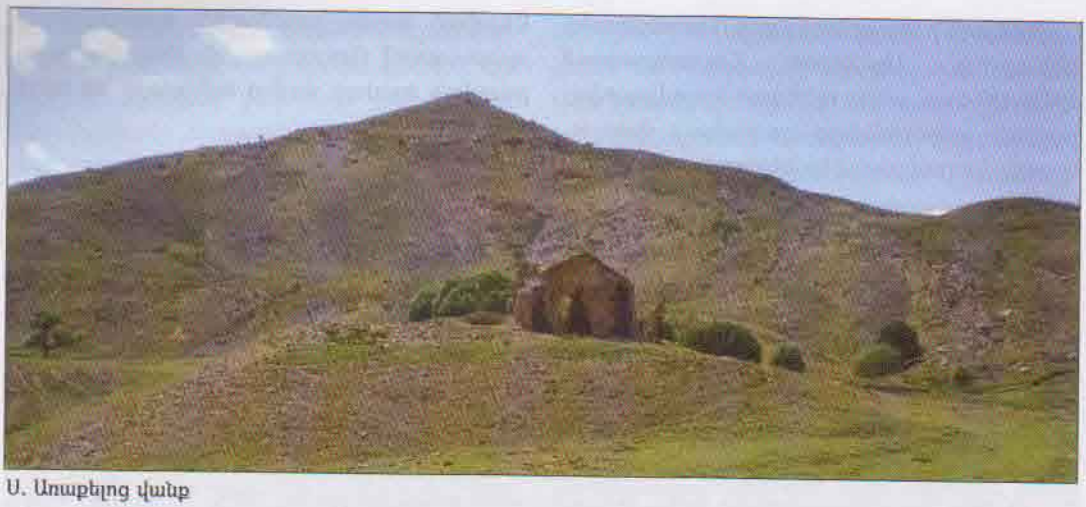

Ս. Առաքելոց վանք

ծրագրի, դառնալու էր Կիլիկիան: Այն դիտվում էր նաև որպես հայոց նոր պետականության վերականգնման օջախ: Դա բացատրվում էր Կիլիկիայի աշխարհագրական դիրքով, հատկապես Եվրոպայի հետ ունեցած ծովային կապով:

Այսպիսով՝ հայոց ազատամարտի առաջին պլան մղվեցին ժողովրդին կազմակերպելու, զինելու և նրան ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստելու խնդիրը: Հին՝ ֆիդայական եղանակներով այդ խնդրի իրականացումը հնարավոր չէր: Անհրաժեշտ էր Արևելյան Հայաստանից ու այլ վայրերից զենքի ու զինամթերքի փոխադրության նոր ուղիներ ու ձևեր գտնել: 1900 թ. սկսած՝ զենքի փոխադրումն իրականացվում էր երեք հիմնական ուղղություններով՝ Ատրպատականից դեպի Վասպուրական, Կարս-Բասեն-Խնուս և Երևան-Ալաշկերտ-Խլաթ-Սասուն ուղիներով:

Ս. Առաքելոց վանքի կոիվը: Թուրքական կառավարությունը որոշել էր իսպառ վերացնել հայ ազատագրական պայքարը: Ստեղծվել էր ընդհանուր հուսահատական վիճակ:

Նման պայմաններում ազատագրական շարժման մեջ խիստ դժվարանում էր հին՝ հայդուկային պայքարի մարտավարության հաղթահարումը և դրանից լիովին հրաժարումը: Ընդհանուր ապստամբության կազմակերպման կողմնակիցները՝ ***Հրայրը*** (Սասուն-Տարոնում), ***Վարդգեսը*** (Վասպուրականում) և նրանց համախոհներն անդուլ աշխատանք էին տանում ժողովրդին վճռական ելույթի պատրաստելու համար: Իսկ հայդուկային պայքարի մարտավարության կողմնակիցներ ***Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշն*** ու նրանց համախոհները փորձում էին պարտիզանական ու վրեժխնդրական ձեռնարկներով կանխել բռնությունները, ոգևորել ժողովրդին և նրան դուրս բերել հուսահատական վիճակից:

Այս իրադրությունում հայդուկային պայքարը որոշակի վերելք ապրեց: ժողովրդի հոգեբանական վիճակն աստիճանաբար փոխվում էր: Կարևոր նշանակություն ունեցավ Աղբյուր Սերոբին սպանած քուրդ ցեղապետ Բշարե Խալիլի ահաբեկումը, որը բարձրացրեց Անդրանիկի և մյուս հայդուկների հեղինակությունը: Սակայն հայդուկային պայքարի ամենանշանավոր դրվագը ***Ս. Առաքելոց*** վանքի կոիվն էր:

Տարոնի ժողովուրդը, հավաքվելով Մշո առաջնորդարանի մոտ, պահանջում էր տիրող ծանր իրավիճակից որևէ ելք գտնել: Նշանավոր հայդուկ ***Հակոբ Կուրոյանը*** առաջ է քաշում զինված խմբով Առաքելոց վանք մտնելու և ինքնապաշարման դիմելու

գաղափարը: *1901 թ. նոյեմբերի 3-ին* Անդրանիկը 37 հայդուկների և 20 զինված գյուղացիների հետ մտնում է Մուշից հարավ-արևելք ընկած Ս. Առաքելոց վանք և այն վերածում ինքնապաշտպանական ամրոցի: Երեք օր անց սկսվում է կռիվը: Ինքնապաշտպանության օրերին վանքում գտնվողների թիվը հայդուկների հետ միասին հասնում է 140-ի:

Բիթլիսի նահանգապետը, որ ստանձնել էր թուրքական ուժերի հրամանատարությունը, բանակցություններ է սկսում հայդուկների պահանջներն իմանալու համար: Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշն ու Հակոբ Կոտոյանը պահանջում են հետևյալը. ներում շնորհել քաղաքական բանտարկյալներին, զինաթափել ու պատժել հայկական գյուղերն ավերող քրդական զինված ավազակախմբերին, հայերին վերադարձնել նրանցից զավթված հողերը, վերացնել հայերից տուրք գանձելու քուրդ ցեղապետերի իրավունքը և այլն: Այս պահանջներից մասամբ բավարարվում է միայն առաջինը:

Կատաղի մարտերը վերսկսվում են: Պաշարվածների զինամթերքը սպառվում էր: Նոյեմբերի 27-ի գիշերը հայդուկները տեղացած ձյան պայմաններում, սպիտակ սավաններով փաթաթված, աննկատ հեռանում են վանքից:

Ս. Առաքելոց վանքի հերոսական կռիվը մեծ տպավորություն գործեց Տարոնի ու Սասունի հայության վրա, միաժամանակ արձագանք գտավ արտասահմանում: Հայդուկներն այդ միջոցով փորձեցին գրավել անգլիական ու ռուսական հյուպատոսների ուշադրությունը, որպեսզի նրանք հետամուտ լինեն հայկական բարենորոգումների իրագործմանը: Ոչ պակաս կարևոր էր այն վստահության ամրապնդումը, որ հայդուկները ժողովրդի շահերի անձնազոհ պաշտպաններն են:

Սասունի 1904 թ. ինքնապաշտպանությունը: Ս. Առաքելոց վանքի կռվից հետո հայդուկային ելույթները գրեթե դադարեցին, և շուրջ երկու տարի Արևմտյան Հայաստանում, հատկապես Սասունում և Վասպուրականում կազմակերպչական եռանդուն գործունեություն ծավալեցին *Հրայրը, Վահանը, Վարդգեսը:* Ընդհանուր ապստամբությունը նախատեսված էր սկսել 1905 թ. ամռանը: Այն պետք է ընդգրկեր Տարոնը, Բիթլիսը, Վասպուրականը և Կարինի որոշ շրջաններ:

Դա աննկատ չմնաց սուլթանական կառավարության հսկողությունից, որը 1902 թ. սկսեց ուժեր կենտրոնացնել Սասունի մատույցներում: Կովկասահայության շրջանում ծավալվում է Սասունին օգնելու շարժում: Այդ նպատակով վերադարձ է կատարվում զինված արշավախմբերի կազմակերպման գործելակերպին: Առաջինը *Թորգոմի «Մրրիկ»* ձիավոր խումբն էր, որը, դուրս գալով Կարսից և հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, 1903 թ. ամռան սկզբներին անվնաս հասավ Սասուն՝ խիստ բարձրացնելով ժողովրդի տրամադրությունը: Սակայն մեկ տասնյակից ավելի հայդուկային խմբերից միայն այս մեկին էր հաջողվել հասնել Սասուն:

Ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստումն իր ավարտին չհասավ: Թուրքական իշխանությունների նախահարձակ լինելու պայմաններում նախատեսված ապստամբության փոխարեն հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության: 1903 թ. աշնանը Սասունի հայտնի *Գելիեզուզան* գյուղում ստեղծվում է ինքնապաշտպանության ղեկավար մարմին՝ *Անդրանիկի* գլխավորությամբ:

1904 թ. հունվարին թուրքական զորքերը գրավում են Սասունի ճանապարհները՝ կտրելով այն Մուշից: Գարնան սկզբներին թուրքական 10-հազարանոց զորքն սկսեց իր առաջխաղացումը: Բացի կանոնավոր զորքերից, Սասունի դեմ դուրս բերվեցին նաև մի քանի հազար զինված քրդեր: Նրանց դիմագրավում էին միայն 200 փորձված հայդուկներ և շուրջ 1000 զինված սասունցիներ:

Ապրիլի 1-ին թշնամին հարձակվում է հարավային կողմից, որի պաշտպանությունը հանձնված էր *Գ. Չավուշին*: Թուրքերը երկու ուղղությամբ հարձակում են սկսում նաև հյուսիսային կողմից: Այդ ճակատի հրամանատարը *Հրայրն* էր: Թուրքական հեծելազորը, հանդիպելով հայերի համառ դիմադրությանը, ստիպված նահանջում է:

Թուրքական հրամանատարությունն առաջարկում է զենքը վայր դնել: Անդրանիկն ու Հրայրը պատասխանում են, որ զենքը վայր կդնեն 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի իրականացման դեպքում: Թշնամին վերսկսում է հարձակումը: Ապրիլի 13-ի կատաղի կռիվներում զոհվում է *Հրայրը*: Նրա մարմինը ընկերները հողին են հանձնում Գելիեզուզանում՝ Աղբյուր Սերոբի կողքին: Անդրանիկի, Գևորգ Չավուշի և Սեբաստացի Մուրադի մարտիկների անձնուրաց գրոհները, սակայն, ստիպում են թշնամուն, մեծ կորուստներ տալով, դարձյալ նահանջել: *Գելիեզուզան* գյուղի մոտ սկսվում է մեծ կռիվ: Ապրիլի 20-22-ը թշնամին, շարունակելով գրոհել, մեծ զոհերի գնով միայն կարողանում է գրավել հայկական դիրքերը: Հետո ընկավ նաև *Տպկորիկը*, սակայն դրանից հետո էլ կռիվները շարունակվում են մինչև մայիսի կեսերը:

Ապստամբության ղեկավարների համար պարզ էր, որ հնարավոր չէ երկար դիմադրել՝ բավարար զենք ու զինամթերք չունենալու պատճառով: Սեբաստացի Մուրադը, 115 զինյալներով, Սասունի անզեն բնակչությանը և վիրավորներին իջեցնում է Մշո դաշտ և տեղավորում հայկական գյուղերում: Նրան հանձնարարվել էր նաև զինամթերք ձեռք բերել՝ պայքարը շարունակելու համար:

Թշնամին հաշվեհարդար է տեսնում Սասունում մնացած խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Պահը հարմար գտնելով՝ սուլթանը ցանկանում էր տեղի հայությանը վերաբնակեցնել Մշո դաշտում, բայց ի վերջո տեղի տալով սասունցիների սպառնալիքներին ու մեծ տերությունների հյուպատոսների միջամտություններին՝ հրաժարվում է այդ քայլից:

Սասունի անկումով, սակայն, պայքարը չդադարեց: Կռիվների ասպարեզ դարձավ նաև *Մշո դաշտը: 1904 թ. մայիս-հուլիս* ամիսներին, պարտիզանական մարտավարությանն ապավինելով, հայդուկները բազմաթիվ կռիվներ մղեցին թուրքական կանոնավոր ու անկանոն զորամասերի դեմ: Նրանց գործողությունները հատկապես ակտիվացան հուլիսին, երբ Վասպուրականից զինամթերքի զգալի պաշարով Սեբաստացի Մուրադը վերադարձավ: Սակայն հերոսական նոր մաքառումներն այլևս չկարողացան բեկում մտցնել դեպքերի աննպաստ զարգացման մեջ:

Ազատագրական պայքարի ղեկավարները, Մշո դաշտի հայությանը չվտանգելու մտահոգությամբ, վերջ տվեցին պարտիզանական գործողություններին և հայդուկներին հանեցին Տարոնից: Վասպուրականի ազատագրական պայքարի ղեկավարներ *Վահան Փափազյանի* (Կոմս) և *Իշխանի* (Նիկողայոս Պողոսյան) հետ խորհրդակցելուց հետո որոշվում է հայդուկներին դուրս բերել Երկրից: Հայդուկների մի մասը հաստատվեց Պարսկաստանում: Մյուսները գնացին Արևելյան Հայաստան ու Կովկասի փոխարքայության այլ շրջաններ, ուր, ինչպես գիտեք, հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ նրանք կարևորագույն դեր խաղացին: Որոշվեց նաև կազմակերպական աշխատանքները շարունակելու նպատակով Գևորգ Չավուշին մի փոքր խմբով հետ ուղարկել Մուշ և Սասուն:

Սասունի 1904 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց պարտությամբ: Այն ցույց տվեց, որ մասնակի ընդհարումներով հնարավոր չէ լուծել արևմտահայության ազատագրման խնդիրը: Այդ ժամանակ ընդհանուր ելույթի համար դեռ պատրաստ չէր նաև Երկրում ուժերի ու

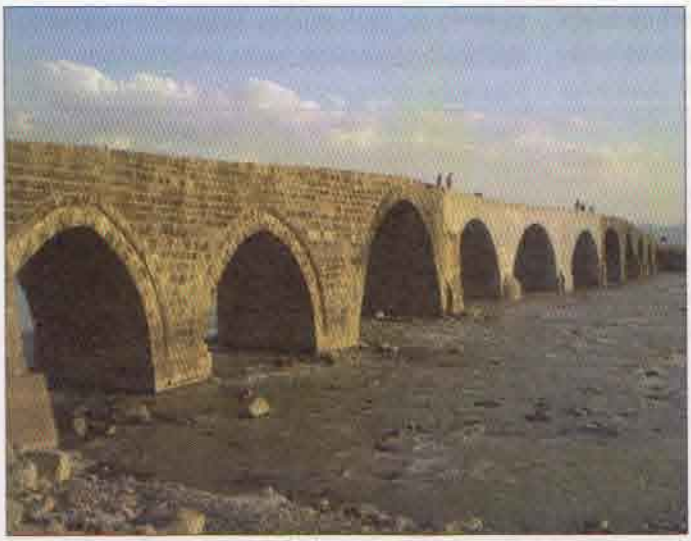

Սուլուխի կամուրջը
Արածանի գետի վրա

ռազմամթերքի կենտրոնացման երկրորդ շրջանը՝ Վասպուրականը:

Պայքարի շարունակումը 1905-1907 թվականներին: Հայ ազատագրական պայքարը բուն Երկրում կրկին նահանջեց՝ վերադառնալով ժողովրդի կազմակերպման և ապագա զանգվածային ելույթների համար ուժերի ու միջոցների կենտրոնացման մարտավարությանը:

Մինչ Արևմտյան Հայաստանում տարվում էր ուժերի կենտրոնացման աշխատանք, Կ. Պոլսում նախապատրաստվում էր մահափորձ արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ: Այն նախաձեռնել էր դաշնակցությունը: ***Քրիստափոր Միքայելյանը*** գլխավորեց այդ նպատակով ստեղծված խումբը: Սուլթանի ահաբեկումը և դրան հաջորդող գործողություններն Իզմիրում, ըստ ծրագրի, խառնաշփոթ վիճակ պետք է ստեղծեին Օսմանյան կայսրությունում և հանգեցնեին միջազգային միջամտության, որը կապահովեր նաև Հայկական հարցի դրական ընթացք: Սակայն Քրիստափորին վիճակված չէր անձամբ իրականացնել իր մտահղացումը. 1905 թ. մարտի 17-ին նա նահատակվեց Վիտոշ լեռան լանջերին՝ Սոֆիայի մոտ, նռնակներ փորձարկելիս: Այնուամենայնիվ, ***1905 թ. հուլիսի 21-ին մահափորձն իրականացվեց:*** Սակայն սուլթանը հրաշքով կենդանի մնաց. մզկիթից դուրս գալուց հետո նա մի պահ զրույցի էր բռնվել, և դա էլ փրկեց նրա կյանքը: Չնայած միջազգային մեծ արձագանքներին՝ ձեռնարկումն իր վերջնական նպատակին չհասավ:

1905 թ. հետո դաշնակցությունը վերջնականապես կողմնորոշվեց դեպի ընդհանուր ապստամբության կազմակերպումը: Սակայն Տարոնում և Սասունում էր Գ. Չավուշը, որը նոր քաղաքական ուղեգծի որդեգրման պայմաններում հայտնվել էր բարդ կացության մեջ: Հայդուկային պայքարը՝ որպես ազատության հասնելու միջոց, իրեն արդեն սպառել էր: Որոշվում է Գ. Չավուշին նույնպես ուղարկել Այսրկովկաս: Սակայն ***1907 թ. մայիսի 27-ին Սուլուխ*** գյուղի մոտ տեղի ունեցած կռվում Գ. Չավուշը մահացու վիրավորվում է և զոհվում:

Այս ժամանակաշրջանում Վանում գտնվող ***Արամ Մանուկյանը և Իշխանը*** նախապատրաստվում էին գալիք իրադարձություններին: Սակայն թուրքական իշխանություններին հաջողվում է 1908 թ. մատնությամբ բռնագրավել Վանի գաղտնի պահեստների զենքերի մի մասը, ձերբակալել Ա. Մանուկյանին:

Այսպիսով՝ XX դարասկզբին տեղի ունեցան հայդուկային պայքարի առանձին հերոսական դրվագներ: Ազգային-ազատագրական պայքարը շարունակվում էր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. XX դարասկզբին արևմտահայության հանդեպ ինչ քաղաքականություն էր վարում սուլթանական վարչակարգը: Ի՞նչ մարտավարություն որդեգրեց հայ ազգային-ազատագրական շարժումը:
2. Ովքե՞ր և ի՞նչ աշխատանքներ էին տանում Տարոն-Սասունում և Վասպուրականում: Ներկայացրեք Մշո Ս. Առաքելոց վանքի կռվի սկիզբն ու ընթացքը. ի՞նչ հետևանքներ այն ունեցավ:
3. Ե՞րբ էր նախատեսված սկսել ընդհանուր ապստամբությունը: Ինչո՞ւ նախատեսված ընդհանուր ապստամբությունը փոխարինվեց ինքնապաշտպանությամբ: Ներկայացրեք Սասունի ինքնապաշտպանության ընթացքը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Սասունի ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց պարտությամբ:
4. Ի՞նչ մարտավարությամբ էր ընթանում պայքարը 1904–1905 թթ.: Ի՞նչ էր նախաձեռնել ՀՅԴ-ն: Ի՞նչ գիտեք Ք. Միքայելյանի մասին: Ե՞րբ իրականացվեց ու ի՞նչ ավարտ ունեցավ սուլթանի դեմ մահափորձը: Ի՞նչ փոփոխություն կրեց ՀՅԴ-ի մարտավարությունը 1905 թ. հետո:

§ 4. ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երիտթուրքերի հեղաշրջումը: XX դ. սկզբին աստիճանաբար ուժեղանում էր ինչպես կայսրության ժողովուրդների, այնպես էլ եվրոպական ազատական հայացքներ ունեցող թուրքական ընդդիմադիր ուժերի հակասուլթանական պայքարը: Հակահամիդյան շարժման մեջ ազդեցիկ դիրք ուներ երիտթուրքերի ***«Միություն և առաջադիմություն»*** կազմակերպությունը: Այն քաղաքական պայքարի ասպարեզ էր մտել 1890-ական թթ.՝ միդհատյան (1876 թ.) սահմանադրության վերականգնման և ազատության կարգախոսներով:

ՀՅԴ-ն, հարաբերություններ հաստատելով երիտթուրքերի հետ, անհրաժեշտ էր համարում սուլթանական բռնակալության դեմ պայքարում համագործակցել Օսմանյան կայսրությունում գործող հեղափոխական այլ ուժերի հետ: Դաշնակցությունն իր նոր ծրագրում (1907 թ.) ավելի ընդգծեց կուսակցության սոցիալիստական (ընկերվարական) գաղափարախոսությունը, իսկ ազգային-քաղաքական պահանջների տեսակետից առաջադրեց Արևմտյան Հայաստանում (հայկական վեց վիլայեթներում) լայն ինքնավարության պահանջը:

1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում տեղի ունեցավ Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ համաժողովը: Նրանք առաջ քաշեցին Աբդուլ Համիդի գահընկեցության, տերությունում գործող վարչակարգի արմատական փոփոխության և խորհրդարանի հաստատման պահանջները: Որոշվեց մինչև 1909 թ. զինված ապստամբության միջոցով տապալել Համիդյան բռնատիրությունը և հաստատել սահմանադրական կարգեր: Այսպիսով՝ հայ ազատագրական ուժերը Աբդուլ Համիդին ընդդիմադիր ուժերի հետ համատեղ պայքարի մեջ էին մտել իշխող վարչակարգը տապալելու և կայսրությունում սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար:

Սակայն հեղաշրջումը կատարվեց ծրագրված ժամկետից շուտ: Մակեդոնիայի հար-

ցի սրման կապակցությամբ արդեն *1908 թ. հուլիսին տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում:* Շարժման կենտրոնը դարձավ Սալոնիկը, իսկ շարժիչ ուժը՝ թուրքական բանակը: Հուլիսի 23-ին երիտթուրք սպաները, զորքի գլուխն անցած, Մակեդոնիայից շարժվեցին Կ. Պոլիս՝ սուլթանից պահանջելով վերականգնել 1876 թ. չգործադրված սահմանադրությունը: Ահաբեկված սուլթանը հաջորդ օրը հրապարակեց հրամանագիր միդհատյան սահմանադրության վերականգնման մասին: Երկիրը *հռչակվեց սահմանադրական միապետություն:*

Հայերի ոչնչացման ծրագրի շարունակումը: Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդները մեծ հույսեր էին կապել այս հեղաշրջման հետ: Մեծ էր ոգևորությունը նաև հայկական միջավայրում:

Աշխուժացավ հայ գրական շարժումը, առաջադիմեց կրթամշակութային կյանքը: Տարագիր և վտարանդի բազմաթիվ հայեր Այսրկովկասից ու այլ վայրերից վերադարձան Արևմտահայաստան: 1909 թ. սկզբներին արտասահմանից միայն Տարոն վերադարձավ 5 հազար մարդ: Հայերը նույնպես ճանաչվեցին օսմանյան տերության «իրավահավասար» քաղաքացիներ:

Շատ կարճ տևեց սահմանադրական կարգերի հռչակման հետ կապված ոգևորությունը: Սկզբում երիտթուրք առաջնորդները հմտորեն թաքցնում էին իրենց ազգայնամոլ էությունը՝ ներկայանալով որպես Օսմանյան կայսրությունում ապրող բոլոր ժողովուրդների իրավունքների պաշտպան: Ֆրանսիական հեղափոխությունից ընդօրինակված *«ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն»* կարգախոսներն այդպես էլ մնացին թղթի վրա: Շուտով հայերին ու մյուս ազգերին համակեց լիակատար հիասթափությունը:

1908 թ. հեղաշրջումը չարդարացրեց հայ քաղաքական կուսակցությունների և գործիչների հույսերը: ՀՅԴ-ի շարքերում կային գործիչներ՝ Ռոստոմը, Արամը, Իշխանը, Վռամյանը (Օ. Դերձակյան), Վ. Փափազյանը, ինչպես նաև Անդրանիկը և փորձառու շատ ֆիդայիներ, ովքեր վերապահ էին երիտթուրքական «հեղափոխության» նկատմամբ:

Իրականությունն այն է, որ երիտթուրքերը ոչ միայն սահմանադրական քիչ թե շատ էական բարեփոխումներ չիրագործեցին, այլև ավելի վատթար կերպով շարունակեցին սուլթան Աբդուլ Համիդի որդեգրած հակահայ քաղաքականությունը:

Դրա առաջին ցայտուն քայլը կատարվեց երիտթուրքերի՝ իշխանության գալուց դեռ մեկ տարի չանցած: *1909 թ. ապրիլին* կենտրոնի ու տեղական իշխանությունների թողտվությամբ *Ադանայի նահանգում* տեղի ունեցավ հայերի կոտորած: Սպանվեց 30 հազար հայ: Կիլիկիայի դեպքերը ցույց տվեցին, որ երիտթուրքերը որդեգրել են հայերի բնաջնջման աբդուլհամիդյան պետական ծրագիրը:

Պանթյուրքիզմը՝ պետական քաղաքականություն: Հեղաշրջումից հետո՝ սկզբնական շրջանում, հայ ազատագրական ուժերը փոխել էին իրենց մարտավարությունը: Գնալով զիջումների՝ հայ քաղաքական կուսակցությունները ճանաչեցին օսմանյան Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը՝ համապատասխան փոփոխություններ մտցնելով իրենց ծրագրերում: Դադարեցվեց ընդհատակյա գործունեությունը, ցրվեցին հայդուկային խմբերը: Օրակարգից հանվեց արևմտահայությանը ընդհանուր զինված ապստամբության նախապատրաստելու հարցը: Թվում էր՝ ստեղծվել է պատմական հնարավորություն՝ հաշտեցնելու երկու ժողովուրդներին և առանց արտաքին ուժերի միջամտության համատեղ որոնելու Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի վերաբերյալ փոխադարձ ընդունելի տարբերակ:

Սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ իշխանությանը տիրացած երիտթուրքերը պատրաստ չեն նման երկխոսության: XIX դ. կե-

սերից Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանների գլխավոր մտահոգությունը պետության փլուզման կասեցումն էր, կայսրության ամբողջականության պահպանումը: Այդ նպատակով կյանքի կոչվեցին բազմաթիվ հետադիմական գաղափարախոսություններ՝ օսմանիզմը, պանիսլամիզմը, ապա թուրքիզմը և պանթյուրքիզմը:

Երիտթուրքական կուսակցության ու վարչակարգի ներքին և արտաքին քաղաքականության առանցքը դարձավ պանթյուրքիզմը: Երիտթուրքերի ազգայնամոլական գաղափարախոսության գերնպատակն էր համախմբել թյուրքալեզու բոլոր ժողովուրդներին մեկ միասնական թուրքական պետության՝ Մեծ Թուրանի մեջ: Ըստ էության՝ ստեղծվելու էր թյուրքալեզու արևելյան կայսրություն, որն ընդգրկելու էր Բոսֆորից մինչև Չինաստան և Սառուցյալ օվկիանոս ընկած տարածքը:

Ընդունելով պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը՝ երիտթուրքերը գնացին ազգային հիմնախնդիրները, առաջին հերթին Հայկական հարցը ամենավայրագ ու բարբարոսական եղանակներով լուծելու ճանապարհով:

Հայ ազգային կուսակցությունների դիրքորոշումը: Երիտթուրքական հեղաշրջումը և դրան հաջորդած ժամանակաշրջանը իսկական փորձություն էր հայ ազգային-քաղաքական ուժերի համար: Իրադարձությունների զարգացմանը համընթաց փոխվում էին նրանց ծրագրերն ու մարտավարությունը: Քաղաքական ասպարեզ մտան նաև ազգային նոր կազմակերպություններ: Դրանցից էր ***1908 թ. հոկտեմբերի*** վերջին Եգիպտոսի ***Ալեքսանդրիա*** քաղաքում ստեղծված ***Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը:*** Ռամկավար կուսակցությունն իր ծրագրում նշում էր, որ հեղափոխական կուսակցությունների գոյության անհրաժեշտություն այլևս չկա: Ռամկավարները գործում էին գլխավորապես Վան-Վասպուրականում, որտեղ գրեթե բոլոր արմենականներն անդամագրվեցին այդ կուսակցությանը:

1908-1914 թթ. համարվում են հայ քաղաքական կուսակցությունների, մասնավորապես ***Հայ հեղափոխական դաշնակցության*** պատմության բարդ ու հակասական ժամանակաշրջաններից մեկը: Դաշնակցության գործունեությունն այդ ժամանակահատվածում մարտավարական տեսակետից կարելի է բաժանել երկու փուլի՝ 1908-1911 թթ. և 1912-1914 թթ.: Առաջին փուլում ՀՅԴ-ն համագործակցեց երիտթուրքերի կուսակցության ու թուրքական կառավարության հետ: Հրաժարվելով դրսի միջամտությունից՝ Հայկական հարցի լուծումը նա փորձեց կապել սահմանադրական միապետության ժողովրդավարացման հետ՝ որպես երկրի ներքին խնդիր: ՀՅԴ-ն իր քաղաքական մասնակցությունն էր բերել երիտթուրքերի հաղթանակին և սահմանադրության շրջանակներում օրինականորեն գործելու հնարավորություն ստացավ: Բանտերից ազատվեցին բոլոր քաղբանտարկյալները: 1908 թ. հոկտեմբերին բացվեց երկրի խորհրդարանը (մեջլիսը), որտեղ հայերը զբաղեցրին պատգամավորական 10 տեղ (230 տեղից):

Երկրորդ փուլում, երբ բացահայտվեց նոր իշխանության իրական դեմքը, ՀՅԴ-ն դադարեցրեց համագործակցությունը երիտթուրքերի հետ: Փաստելով արևմտահայության կացության աստիճանական վատթարացումը և կարևորելով ինքնապաշտպանության ուժեղացման անհրաժեշտությունը՝ ՀՅԴ-ի ղեկավարությունը հանձնարարեց մարմիններին և խորհրդարանի հայ պատգամավորներին բոլոր օրինական միջոցներով պայքարել կառավարության հակահայ քաղաքականության դեմ: Հայկական հարցի լուծումը դաշնակցությունը նորից կապեց մեծ տերությունների, առաջին հերթին՝ Ռուսաստանի աջակցության հետ: Սակայն

ՀՅԴ-ն, պայքարի նախորդ շրջանի փորձից ելնելով, առանձնապես մեծ հույսեր չէր կապում արտաքին ուժերի, օտար միջամտության հետ: Կուսակցության կառույցներն առանձին վայրերում ինքնապաշտպանության նպատակով ստեղծում էին ռազմամթերքի պահեստներ, զինավարժեցնում երիտասարդությանը, արտասահմանից զենք ու զինամթերք էին գնում և գաղտնի տեղափոխում Արևմտյան Հայաստան:

1912 թ. մայիսին ՀՅԴ-ն պաշտոնապես հայտարարեց, որ խզում է իր բոլոր հարաբերությունները երիտթուրքերի հետ: Ի հակազդեցություն խզման՝ երիտթուրքերը, սկսեցին հայերին պաշտոնազրկել, բռնազավթել նրանց հողերը, մահմեդական մոլեռանդ ամբոխին գրգռել նրանց դեմ, ավելի հաճախ իրագործել բռնություններ ու սպանություններ:

1908 թ. հեղաշրջումից հետո *Հնչակյան* կուսակցության ղեկավարները վերադարձան Կ. Պոլիս: Նրանք հայտարարեցին, որ հրաժարվում են կայսրությունից Հայաստանի անջատման պահանջից, քանի որ տապալվել է բռնապետական վարչակարգը, և երկրում հաստատվել են սահմանադրական կարգեր: Այդուհետ իրենք պայքարելու են հանուն բոլոր ազգերի համագործակցության: Սակայն երիտթուրքերի պանթյուրքական գաղափարներն ու հակահայկական քաղաքականությունը խիստ անհանգստացրին հնչակյաններին, առավել ևս, որ նրանք ենթարկվում էին հետապնդումների: 1912–1913 թթ. բալկանյան պատերազմների ժամանակ, երբ կրկին վերաբացվեց Հայկական հարցը, երիտթուրքերը հնչակյաններին առաջարկեցին բանակցություններ սկսել հայկական վիլայեթներում բարենորոգումներ անցկացնելու շուրջ: Բայց հնչակյանները մերժեցին առաջարկը և բանակցություններ սկսելու նախապայման համարեցին Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության սկզբունքի ընդունումը:

Այսպիսով՝ հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունները համոզվեցին, որ երիտթուրքերը, պանթյուրքիզմը դարձնելով պետական քաղաքականության առանցք, շարունակում են հայերին ոչնչացնելու արդուլ-համիդյան ծրագիրը: Հայ ազատամարտի ղեկավար ուժերը նորից փոխեցին իրենց մարտավարությունը և վերսկսեցին պայքարը Հայկական հարցի լուծման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ և ի՞նչ կարգախոսներով էր քաղաքական ասպարեզ իջել երիտթուրքերի կազմակերպությունը: 1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում կայացած համաժողովն ի՞նչ որոշումներ ընդունեց:
2. Ի՞նչ մարտավարություն ընտրեցին հայ ազատագրական ուժերը հեղաշրջումից անմիջապես հետո:
3. Ներկայացրե՛ք պանթյուրքիզմի էությունը և քաղաքական ծրագիրը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ տապալվեց հայ-թուրքական երկխոսության ու փոխզիջման պատմական հնարավորությունը:
4. Որո՞նք էին հայ քաղաքական կուսակցությունների և ուժերի ծրագրերի ու մարտավարության փոփոխության պատճառները 1908–1914 թթ.: Ե՞րբ և որտե՞ղ է ստեղծվել Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը: Որո՞նք էին ՀՅԴ-ի գործունեության առանձնահատկությունները 1908–1914 թթ.: Ի՞նչ քաղաքականություն էին վարում հնչակյանները 1908 թ. հեղաշրջումից հետո: Համեմատե՛ք և գնահատե՛ք հայ ազգային կուսակցությունների դիրքորոշումն ու գործելակերպը 1908–1914 թթ.:

§ 5. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1912-1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայկական հարցի վերաբացումը: 1912 թ. ամռանը բալկանյան երկրները (Սերբիա, Բուլղարիա, Հունաստան, Չեռնոգորիա) ստեղծեցին ռազմական դաշինք՝ նպատակ ունենալով թուրքերին վերջնականապես դուրս մղելու իրենց տարածաշրջանից: Հոկտեմբերին նրանք պատերազմ սկսեցին օսմանյան Թուրքիայի դեմ (Բալկանյան առաջին պատերազմ):

Բալկանյան ժողովուրդների հաջողությունները ոգևորեցին արևմտահայությանը: Հայկական հարցի վերաբացման համար առաջացավ նպաստավոր իրավիճակ: Հատկապես մեծ դեր խաղաց տվյալ ժամանակահատվածում Ռուսաստանի բարյացակամ վերաբերմունքը: Պատահական չէ, որ ամրապնդվեց արևմտահայության ռուսական կողմնորոշումը:

1912 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիսում հրավիրվեց հայ հասարակական տարբեր խավերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ ժողով: Հաջորդեցին ևս մի քանի նման ժողովներ, որոնց արդյունքում ստեղծվեց ***Հայոց ազգային կենտրոնական բյուրոն*** (հայտնի է որպես ***Հայոց ազգային բյուրո):*** Այս նորաստեղծ մարմնի գործունեության գլխավոր նպատակը եղավ Հայկական հարցի լուծմանը նպաստելը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս ***Գևորգ Ե-ն,*** արտահայտելով ամբողջ հայ ազգի իղձերը, ***1912 թ. հոկտեմբերի 2-ին*** Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովի միջոցով դիմեց ռուսական կայսրին՝ հայերին պաշտպանելու խնդրանքով:

Թուրքիայում կարճ ժամանակով իշխանության եկած ***«Ազատություն և համաձայնություն» (Հյուրիեթ վե իթիլաֆ)*** կուսակցությունը, անհանգստանալով Ռուսաստանի հնարավոր միջամտությունից, փորձեց համաձայնություն ձեռք բերել հայերի հետ՝ առաջարկելով բարենորոգումների ծրագիր: Այն չէր ենթադրում եվրոպա-

Գևորգ Ե Սուրենյանց

կան հսկողություն, բացի այդ՝ տարածվելու էր հայկական վեց վիլայեթներից միայն չորսի վրա: Իթթիլաֆականներն իրականում ոչինչ չէին պատրաստվում անելու արևմտահայերի դրությունը բարելավելու համար:

Հայ ազգային կազմակերպություններն սկսեցին ավելի եռանդուն գործունեություն ծավալել: Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի՝ 1912 թ. նոյեմբերի 10-ի կոնդակով ***Պողոս Նուբար փաշան*** նշանակվեց Եվրոպայում կաթողիկոսի լիազոր ներկայացուցիչ: Նրա գլխավորությամբ ստեղծված ***ազգային պատվիրակությունը*** Լոնդոնի հաշտության խորհրդաժողովին ներկայացնելու համար հուշագիր պատրաստեց, ուր նկարագրվում էր արևմտահայության ծանր վիճակը՝ Բեռլինի վեհաժողովից սկսած, և ընդգծվում բարենորոգումներ անցկացնելու անհրաժեշտությունը:

Հայոց կաթողիկոսը կրկին դիմեց Ռուսաստանի կայսրին՝ խնդրելով, որ Լոնդոնում ընթացող դեսպանաժողովում քննու-

թյան առնվի նաև Հայկական հարցը՝ հայկական 6 նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու խնդիրը: Հայկական հարցը միջազգային խորհրդաժողովի օրակարգ մտցնելու խնդրով Կ.Պոլսի Հայոց ազգային ժողովի որոշմամբ պատրիարք *Հովհաննես Արշարունին* այցելեց Կ. Պոլսում մեծ տերությունների դեսպաններին:

Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ը գործնական որևէ քայլ չարեցին Հայկական հարցի վերաբացման համար: Ռուսները հայերին խորհուրդ տվեցին սպասել, մինչև որ Բալկանյան պատերազմից հետո Հայկական հարցի կապակցությամբ հրավիրվի առանձին խորհրդաժողով: Տվյալ իրավիճակում հայոց կաթողիկոսը հեռագրեց Փարիզ՝ Պողոս Նուբար փաշային հորդորելով նպաստավոր տրամադրություն ստեղծել եվրոպական դիվանագիտական շրջանակներում, որպեսզի Ռուսաստանը ստանձնի հայկական բարենորոգումների իրագործման նախաձեռնությունը:

Դիվանագիտական պայքարը: Ռուսաստանը, գիտակցելով Հայկական հարցի լուծման հետ կապված բարդությունները, Անտանտի իր դաշնակիցներ Մեծ Բրիտանիային ու Ֆրանսիային առաջարկեց միասնաբար գործել: Իր հերթին անգլիական կողմն առաջարկեց նախ խաղաղություն հաստատել բալկանյան պետությունների և Թուրքիայի միջև:

Այդ իրադրությունում երիտթուրքերը, որ կրկին իշխանության էին եկել, հրապարակ նետեցին ամբողջ կայսրության մեջ բարենորոգումներ իրականացնելու սեփական նախագիծը: Դիմելով բազմիցս փորձված միջոցի՝ երիտթուրքերը նպատակ ունեին խուսափել օտարերկրյա միջամտությունից և հայկական ինքնավարություն ստեղծելուց:

1913 թ. մայիսի 24-ին Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը վեց տերությունների ուշադրությունը հրավիրեց Արևմտյան Հայաստանում խոստացված բարենորոգումների և դրանց իրագործման անհրաժեշտության վրա: Միայն Ֆրանսիայի կառավարությունն առանց որևէ պայմանի կարգադրություններ ուղարկեց Կ. Պոլսում իր դեսպանին: Եռյակ միության պետությունները բարենորոգումների գործը ձախողելու նպատակով ներկայացրին հետևյալ պայմանները՝ ա) պահպանել կայսրության տարածքային ամբողջականությունը, բ) թույլատրել թուրքական ներկայացուցչին մասնակցելու քննարկմանը:

Կազմվեց Անտանտի երկրների դեսպանությունների մեկական ներկայացուցիչներից բաղկացած հանձնաժողով, որը, քննության առնելով Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանության թարգմանիչ *Անդրեյ Մանդելշտամի* կազմած նախագիծը, հունիսի 4-ին այն ներկայացրեց երեք երկրների դեսպանների քննությանը: Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի դեսպանները հավանություն տվեցին ռուսական նախագծին:

1913 թ. հունիսի 30-ին վեց տերությունների դեսպանների մասնակցությամբ սկսվեց խորհրդաժողով: Հայկական հարցի քննարկումը ժամանակագրական առումով զուգադիպեց Բալկաններում սկսված նոր ճգնաժամին. *նույն օրը սկսվեց Բալկանյան երկրորդ պատերազմը:* Հայկական հարցի լուծման համար առաջացան միջազգային անբարենպաստ պայմաններ:

Ըստ Մանդելշտամի նախագծի՝ հայկական վեց նահանգներից՝ *Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա,* կազմվելու էր *մեկ նահանգ:* Այդ նահանգի գերագույն կառավարիչը՝ ընդհանուր նահանգապետը, պետք է լիներ թուրքահպատակ քրիստոնյա կամ եվրոպացի, որին տերությունների առաջարկությամբ նշանակելու էր սուլթանը: Ընդհանուր նահանգապետի ձեռքում էր կենտրոնացվելու երկրամասի գերագույն գործադիր իշխանությունը: Նահանգի ներկայացուցչական ժողովը կազմվելու էր հավասարապես մահմեդականներից և քրիստոնյաներից: Ազգային հավասարության սկզբունքը կի-

բառվելու էր նաև վարչական խորհուրդներում, դատարաններում և ոստիկանական մարմիններում: Թուրքերենը, հայերենը և քրդերենը ճանաչվելու էին որպես պաշտոնական լեզուներ:

Նահանգի տարածքում արգելվում էր բնակեցնել մուհաջիրներին: Խաղաղ պայմաններում զինապարտները ծառայությունն անցկացնելու էին նահանգի տարածքում: Քրդական հեծելազորը («համիդիեն») արձակվելու էր: Ընդհանուր նահանգապետի նախագահությամբ մի առանձին հանձնաժողով որոշելու էր այն պայմանները, որով հայերը հետ էին ստանալու իրենցից հափշտակված հողերը կամ դրանց դիմաց ստանալու էին փոխհատուցում:

Գերմանական, ավստրոհունգարական և իտալական դեսպանությունների ներկայացուցիչները հրաժարվեցին բարենորոգումների ռուսական նախագծի առանցքային դրույթներն ընդունելուց: Այսպիսով՝ 1913 թ. ամռանը Հայկական հարցը կրկին դարձել էր տերությունների դիվանագիտական պայքարի առարկա:

Գերմանական կառավարությունը պատրաստակամություն հայտնեց ռուսական կողմի հետ առանձին քննարկելու հայկական նահանգներում բարենորոգումներ իրականացնելու հարցը: Դրանից հետո տերությունների համաձայնությամբ տեղի ունեցան երկկողմ բանակցություններ: Ռուսական դիվանագիտությունը, ոչ մի աջակցություն չստանալով Մեծ Բրիտանիայից և Ֆրանսիայից, ստիպված էր գնալ փոխզիջման: ***1913 թ. սեպտեմբերի 10-ին*** Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան ***Մ. Գիրսը*** և Գերմանիայի դեսպան ***Հ. Վանգենհայմը*** Արևմտյան Հայաստանի համար կազմեցին 6 կետից բաղկացած բարենորոգումների ծրագիր: Այն նախատեսում էր կազմել երկու վարչական միավոր. առաջինը՝ Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր, և երկրորդը՝ Էրզրում, Սեբաստիա ու Տրապիզոն նահանգներից: Դրանք ղեկավարվելու էին եվրոպացի երկու տեսուչների կողմից: Ծրագիրն ստացավ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների հավանությունը, սակայն սկզբից ևեթ հանդիպեց թուրքերի դիմադրությանը:

Ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: 1913 թ. հոկտեմբերի վերջերին գերմանական կողմը հրաժարվեց Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի քննարկումներին անմիջականորեն մասնակցելուց: Բանակցությունների նոր փուլ սկսվեց ռուսական ու թուրքական կողմերի միջև: Վերջապես Ռուսաստանի և օսմանյան Թուրքիայի միջև կայացավ համաձայնություն: ***1914 թ. հունվարի 26-ին*** ստորագրվեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը:

Ըստ համաձայնագրի հիմնական դրույթների՝ յոթ նահանգներից ձևավորվում էին երկու վարչական միավոր՝ Էրզրում, Տրապիզոն, Սեբաստիա և Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր կազմով: Դրանք կառավարվելու էին երկու օտարերկրյա ընդհանուր տեսուչների կողմից: Նրանք իրավունք էին ստանում նշանակելու և պաշտոնանկ անելու ապաշնորհ կամ օրինազանց պաշտոնյաներին: Հողային հարցերը պետք է վճռվեին տեսուչի անմիջական վերահսկողությամբ:

Եթե համեմատենք, կարող ենք նշել, որ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածից մեկ քայլ առաջ էր: Այն առավելություն ուներ նաև 1895 թ. բարենորոգումների մայիսյան ծրագրի նկատմամբ, որում խոսք չկար ինչպես հայկական մեկ կամ երկու նահանգներ ստեղծելու, այնպես էլ հայկական վիլայեթների համար քրիստոնյա կառավարիչ նշանակելու և այդ կապակցությամբ տերությունների համաձայնության մասին:

Նորություն էին նաև պաշտոնական հա-

բաբերություններում ազգային լեզուներին տեղ տալը, համայնքների՝ կրթության ծախսերին մասնակցելը, խաղաղ ժամանակ բնակության վայրում զինվորական պարտականությունները կատարելու վերաբերյալ կետը:

Հունվարի 26-ի համաձայնագիրը միաժամանակ մեկ քայլ հետ էր բարենորոգումների ռուսական սկզբնական ծրագրից: Կրճատվել էին հայերի իրավունքները: Դրանում չէր խոսվում Հայկական մարզի մասին, այլ հիշատակվում էր Արևելյան Անատոլիա, և այն պետք է բաժանվեր երկու մասերի: Այդ մասերի կազմում ընդգրկվում էին ինչպես հայկական, այնպես էլ ոչ հայկական նահանգների՝ մահմեդականներով բնակեցված շրջանները: Համիդիե զորագնդերը լուծարվելու փոխարեն փաստորեն պահպանվում էին:

Հայ հասարակության և քաղաքական ուժերի վերաբերմունքն այդ համաձայնագրին հակասական էր: Լավատես էր Նուբար փաշան, որը հույս էր հայտնում, թե արևմտահայությունն այսուհետ կապրի «արդարադատ և ապահով վարչության ներքո»: Կային նաև տրամագծորեն հակառակ գնահատականներ: Ոմանք էլ կարծում էին, որ թեև համաձայնագիրը Հայկական հարցի լուծումը չէ, սակայն ապագայում կարող է նպաստել հարցի լուծմանը: Ազգային կուսակցությունները հիմնականում հիասթափություն արտահայտեցին ռուս-թուրքական համաձայնագրի կապակցությամբ: Գործնական առումով՝ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը չէր ապահովում հայերի ոչ անձնական անվտանգությունը, ոչ էլ գույքի և սեփականության անձեռնմխելիությունը:

Երիտթուրքական կառավարությունը տարբեր պատճառներով ձգձգում էր բարենորոգումների իրագործումը: Հետաձգելու հարմար առիթ էր ընդհանուր տեսուչների ընտրության ու նշանակման հարցը: Վերջապես 1914 թ. ապրիլին տեսուչներ ընտրվեցին հոլանդացի դիվանագետ ***Լ. Վեսթենենկը*** և նորվեգացի գնդապետ ***Ն. Հոֆը:*** Վեստենենկը նշանակվեց Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սեբաստիայի նահանգներն ընդգրկող մասի տեսուչ (նստավայրը՝ ***Էրզրում),*** իսկ Հոֆը՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքիրի նահանգներն ընդգրկող մասի տեսուչ (նստավայրը՝ ***Վան):*** Հոֆը նոր էր եկել Արևմտյան Հայաստան, իսկ Վեստենենկը դեռ չէր ժամանել, երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Օգտվելով առիթից՝ Թուրքիան չեղյալ համարեց բարենորոգումների ծրագիրը և կասեցրեց եվրոպացի տեսուչների աշխատանքը: Այսպիսով՝ հայկական բարենորոգումների հերթական ծրագիրը կրկին մնաց թղթի վրա:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բալկանյան երկրների ռազմական դաշինքը ո՞ր երկրները ստեղծեցին և ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում: Ներկայացրե՛ք Հայկական հարցի վերաբացմանն ուղղված հայ ազգային և հոգևոր ուժերի գործունեության արդյունքները:
2. Հիմնական գծերով լուսաբանե՛ք Հայկական հարցի լուծման շուրջ ծավալված դիվանագիտական պայքարը: Մեկնաբանե՛ք և գնահատե՛ք Ա. Մանդելշտամի նախագծի կետերը: Համեմատե՛ք բարենորոգումների ռուսական և ռուս-գերմանական նախագծերը. նշե՛ք ընդհանրությունները և առանձնահատկությունները:
3. Ինչո՞ւ բանակցությունների նոր փուլ սկսվեց ռուսական և թուրքական կողմերի միջև: Ե՞րբ է ստորագրվել ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Ի՞նչ վերաբերմունք ունեին հայ հասարակությունը և քաղաքական ուժերը ռուս-թուրքական համաձայնագրի նկատմամբ: Ե՞րբ և ովքե՞ր ընտրվեցին տեսուչներ: Ինչո՞ւ չիրականացավ բարենորոգումների այդ ծրագիրը:

ԳԼՈՒԽ 6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Հայոց պատմության մեջ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները մի առանձնահատուկ փուլ են կազմում: Մարդկային, նյութական և տարածքային ծանր կորուստների կողքին հայ ժողովրդին հաջողվեց այդ դժվարին ժամանակաշրջանի ավարտին վերականգնել անկախ պետականությունը՝ ստեղծել Հայաստանի Հանրապետություն պատմական հայրենիքի մի փոքր հատվածում:

Արդյունաբերական հասարակության ընդհանուր ճգնաժամի ծնունդ Առաջին աշխարհամարտը սկսվել է *1914 թ. հուլիսի 19-ին* (նոր տոմարով՝ օգոստոսի 1-ին): Պատերազմն իր բնույթով անարդարացի, իմպերիալիստական էր: Ռազմական բախումն ընթանում էր մեծ տերությունների երկու խմբավորումների միջև, որոնք պայքարում էին հին աշխարհակարգը պահպանելու կամ փոփոխելու համար:

§ 1. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ

Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ծրագրերը Մերձավոր Արևելքում: Օսմանյան կայսրությունը միառժամանակ հետաձգում էր իր մուտքը համաշխարհային կռվի թատերաբեմ: Նախորդ տարիներին սկսված ռազմական նախապատրաստությունները հնարավորինս ավարտուն տեսքի բերելու նպատակով երկրի իշխող վերնախավը օգոստոսի 1-ից հետո երեք ամիս շարունակ վարեց առերևույթ չեզոքության քաղաքականություն:

Երիտթուրքերի համար պատերազմը պատեհ առիթ էր՝ Ռուսաստանի և բալկանյան երկրների հետ դարավոր «հաշիվները մաքրելու» համար: Գլխավոր պատճառը, որ դրդեց երիտթուրքերին ներքաշվելու պատերազմի մեջ, թուրք-ռուսական հակամարտությունն էր: Նրանք մտադիր էին Ռուսական կայսրությունում բնակվող թուրքալեզու, ինչպես նաև մահմեդական մյուս ժողովուրդներին օգտագործել ռուսների դեմ և ապագայում միավորել նրանց «Մեծ Թուրանի» մեջ: Պանթյուրքական այդ ծրագրի իրագործման ճանապարհին լուրջ խոչընդոտ էին հայերն ու Հայաստանը: Հետևաբար Օսմանյան կայսրության՝ պատերազմի մեջ մտնելու նպատակներից էր նաև «հայկական խոչընդոտի» վերացումը: Ահա թե ինչու կովկասյան ճակատը դարձավ ռուս-թուրքական հերթական կռվի գլխավոր ռազմաբեմը:

Անտանտի հակառակորդ Գերմանիային հաջողվեց Թուրքիային ներգրավել իր դաշինքի մեջ՝ վերջինիս խոստանալով ամեն կարգի աջակցություն Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի դեմ պատերազմի ժամանակ: 1914 թ. օգոստոսի սկզբներին Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև կնքվեց ռազմական գաղտնի դաշինք, իսկ գերմանական «Գեբեն» և «Բրեսլաու» խոշոր ռազմանավերը նեղուցներով մուտք գործեցին Սև ծով:

Ռուսաստանը ևս մեծ ակնկալիքներ ուներ ռուս-թուրքական հերթական պատերազմից: Ցարական ռազմաքաղաքական վերնախավը ձգտում էր ընդլայնելու իր ազդեցության ոլորտները՝ տեր դառնալու սևծովյան նեղուցներին և Կ. Պոլսին, ազատորեն դուրս գալու դեպի Միջերկրական ծով, նվաճելու Արևմտյան Հայաստանը, ամրապնդելու իր դիրքերն Իրանում: Դա հնարավորություն կտար հաստատվելու Մերձավոր Արևելքի շահութաբեր տարածաշրջանում:

Ռուսական իշխանությունները գրեթե համոզված էին, որ օսմանյան Թուրքիան 1915 թ. գարնանից շուտ չի համարձակվի պատերազմ սկսել Ռուսաստանի դեմ: Սա-

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ ԵՎ ՃԱԿԱՏԱՅԻՆ ԹԻԿՈՒՆՔԸ (1917 Թ. ՄԱՅԻՍ–ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)

կայն հետախուզական տեղեկությունները վկայում էին, որ Կովկասյան ճակատում պատերազմը կարող է ծագել կանխատեսված ժամկետից ավելի վաղ:

Պատերազմի ընթացքը Կովկասյան ճակատում 1914–1916 թվականներին: Օսմանյան բանակի տեղաբաշխման պատկերը պատերազմի նախօրեին վկայում էր, որ թուրքական հրամանատարությունը Կովկասյան ճակատին վճռորոշ նշանակություն է տալիս: Այսպես՝ Անդրկովկասի և Իրանի ուղղությամբ կենտրոնացվել էր թուրքական 3-րդ բանակը, որի գլխավոր կենտրոնակայանը Էրզրումում էր, իսկ զինվորների ընդհանուր քանակը հասնում էր 300 հազար մարդու: Գերմանական երկու ռազմանավերը թուրքական ռազմանավերի հետ միասին 1914 թ. հոկտեմբերի 16–17-ը անսպասելիորեն հարձակումներ գործեցին ռուսական նավահանգիստներ Օդեսայի, Սևաստոպոլի, Թեոդոսիայի և Նովոռոսիյսկի վրա:

Ռուսաստանի պատասխանը չուշացավ: *1914 թ. հոկտեմբերի 21-ին* Նիկոլայ II-ը պաշտոնապես պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: Փոխարքա, հետևազորի գեներալ Ի. Վորոնցով-Դաշկովը նշանակվեց մոտ 182-հազարանոց կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար: 1914 թ. աշնան վերջին կովկասյան ճակատային գիծը Բաթումի մոտից հասնում էր մինչև Ուրմիա լճից արևելք ընկած վայրերը՝ կազմելով 720 կմ:

Կովկասյան ճակատի սկզբնական փուլի ամենանշանավոր իրադարձությունը Սարիղամիշի ճակատամարտն էր, որն ընթացավ *1914 թ. դեկտեմբերի 9-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 5-ը:* Թուրքական երրորդ բանակը, որի հրամանատարությունն ստանձնել էր Էնվեր փաշան, կարողացավ գրավել Օլթին, Արդվինն ու Արդահանը, ընդհուպ մոտենալ Բաթումին և Կարս-Սարիղամիշի շրջանում դուրս գալ ռուսական զորքերի թիկունքը: Սակայն ռուս զինվորների ու հայ կամավորների հերոսական կռիվների շնորհիվ օսմանյան 90-հազարանոց բանակը գլխովին ջախջախվեց: Հազիվ պրծնելով գերի ընկնելուց՝ Էնվերը ճողոպրեց դեպի Էրզրում, այնտեղից էլ՝ Կ. Պոլիս: Միայն 12 000 հոգի՝ օսմանյան զորքի մնացորդները, հասան Էրզրում. մնացած 78 հազարը սպանվեց, ցրտահարվեց կամ գերի ընկավ: Թվական մեծ գերակշռություն ունեցող օսմանյան բանակի ջախջախումն ի դերև հանեց երիտթուրքերի ռազմական ծրագիրը՝ Այսրկովկասի գրավումից հետո ներխուժել Հյուսիսային Կովկաս և Իրան:

1915 թ. գարնանը կովկասյան բանակի հրամանատարությունն առաջադրանք էր ստացել վճռական հարված հասցնելու Վանի ուղղությամբ:

Թուրքական զինվորական ղեկավարությունը կարողացավ վերականգնել իր 3-րդ բանակը, չնայած որ օսմանյան զորքերի մեծ մասն այդ ժամանակ կենտրոնացվել էր նեղուցների շրջանում առաջացած *Գալիպոլիի ճակատում:* Այդտեղ ապրիլից սկսվել էր անգլո-ֆրանսիական, այսպես կոչված, Դարդանելի օպերացիան՝ Կ. Պոլիսը գրավելու նպատակով:

Իրանի հյուսիսային շրջանում անցնելով հարձակման՝ թուրքերը հույս ունեին տեղի մահմեդական բնակչության օգնությամբ մաքրելու այդ տարածքը ռուսական զորամասերից, ինչպես նաև Իրանին ներգրավելու պատերազմի մեջ՝ ընդդեմ Ռուսաստանի: Օսմանյան կանոնավոր ուժերը և տեղական թուրք-քուրդ-թաթարական խաժամուժը հաշվեհարդար տեսան Ատրպատականի հայերի նկատմամբ: 1915 թ. հունվարի դրությամբ այդ վայրերից մոտ 50 000 հայեր էին գաղթել Այսրկովկաս:

Ռուսաստանի կովկասյան բանակը 1915 թ. գարնանն ու ամռանը գրավեց Թավրիզը, Ուրմիայի շրջանը, Վանը: Շարժվելով Վանա լճի հարավային և արևմտյան ափերով՝ ռուսական զորամասերը, նրանց հետ միասին

նաև հայկական կամավորական միացյալ զորամիավորը՝ Արարատյան գունդը, հասան Մուշի և Բիթլիսի մատույցները, բայց չկարողացան գրավել այդ շրջանները, թեև նշված քաղաքներից գտնվում էին 20–30 կմ հեռավորության վրա:

Անսպասելիորեն Վանի զորախումբը 1915 թ. հուլիսի 22–ին սկսեց նահանջել դեպի ռուսական պետության սահմանները: Այդ նահանջը կարճատև եղավ. ռուսական զորքը հուլիսի վերջին – օգոստոսի սկզբին վերստին նվաճեց նախկին դիրքերը Վանի նահանգում և Բայազետ–Մանազկերտի շրջանում, սակայն Բիթլիսի, Խնուսի, Մուշի և Սասունի գրեթե ամբողջ հայությունը կոտորվեց:

Ցարի հորեղբայր, մեծ իշխան Նիկոլայ Ռոմանովը 1915 թ. օգոստոսին նշանակվեց Կովկասի փոխարքա, միաժամանակ՝ կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար:

Համալրումների շնորհիվ ամրապնդվելով՝ ռուսական բանակը 1915 թ. աշնանը առաջին անգամ Կովկասյան ճակատում թվական շոշափելի առավելություն ստացավ: Անգլո–ֆրանսիական իր դաշնակիցներին օգնելու նպատակով ռուսական հրամանատարությունը նախատեսված ժամկետից շուտ սկսեց Էրզրումի գրավման օպերացիան:

Ռուսական զորքերը ձմռան դաժան սառնամանիքի պայմաններում *1916 թ. փետրվարի 16–ին* գրավեցին Էրզրումը: Իր ռազմաքաղաքական նշանակությամբ Էրզրումի գրավումը Կովկասյան ճակատում Ռուսաստանի ամենախոշոր հաղթանակն էր:

1916 թ. սկզբից մինչև ամառ ժամանակաշրջանում ռուսական զորքերը հաջորդաբար գրավեցին *Խնուս, Մուշ, Բիթլիս, Տրապիզոն, Դերջան, Երզնկա և Բաբերդ* քաղաքները: Նվաճելով Արևմտյան Հայաստանի գերակշռող մասը՝ Ռուսաստանն ամրացավ Մերձավոր Արևելքում: Ռազմաճակատի որոշ տեղամասերում գործող բանակի կորպուսները խորացել էին ռուսական պետական սահմանից մինչև 600 կմ, իսկ ճակատային գծի երկարությունն արդեն կազմում էր 2500 կմ: Ռուսական գործող բանակի շտաբը 1916 թ. փետրվարին Կարսից տեղափոխվեց Էրզրում: Վերջինս դարձավ Թուրքիայից պատերազմի իրավունքով գրավված տարածքների ռազմավարչական կենտրոնը:

Սայքս–Պիկոյի համաձայնագիրը: Անգլիան և Ֆրանսիան, անհանգստանալով Կովկասյան ճակատում ռուսների տարած հաղթանակներից, փորձեցին կանխել Ռուսաստանի հնարավոր միայնակ մուտքը Կ. Պոլիս և նեղուցների գոտի: Այդ պատճառով էլ Անգլիան և Ֆրանսիան ձեռնարկեցին վերը նշված *Դարդանելի օպերացիան,* որը, սակայն, անհաջող ավարտ ունեցավ: Դրանից հետո դաշնակիցները ծրագրեցին նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը վերցնել Միջագետքի ուղղությամբ: Մի քանի ամիս ընթացած անգլո–ֆրանսիական գաղտնի բանակցություններն ավարտվեցին: Կողմերն ստորագրեցին Օսմանյան կայսրության ասիական տիրույթների բաժանման վերաբերյալ համաձայնություն: Այն հայտնի է *«Սայքս–Պիկոյի համաձայնագիր»* անունով (նախագիծը կազմել էին դիվանագետներ անգլիացի *Սայքսը* և ֆրանսիացի *Պիկոն):*

Համաձայնության նախնական տարբերակը 1916 թ. մարտի 9–ին Սայքսը և Պիկոն Պետրոգրադում հանձնեցին Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին: Փոխզիջումների գնալով՝ երեք կողմերը վերջնական տեսքի բերեցին Օսմանյան կայսրության տարածքների բաժանման սխեման: Ռուսաստանին էին անցնում նեղուցները և Կ. Պոլիսը, Արևմտյան Հայաստանի մեծագույն մասը և Հաքյարի շրջանը: Դրա դիմաց ռուսները համաձայնեցին Կիլիկիայի, Փոքր Հայքի և արաբական տարածքների անգլո–ֆրանսիական բաժանմանը: Այդ ամենից հետո

միայն՝ *1916 թ. մայիսի 16-ին,* Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքվեց վերոհիշյալ համաձայնագիրը:

Ռուսական բանակը 1916 թ. ամռան վերջին դուրս էր եկել դաշնակիցների հետ այդ համաձայնագրով որոշված տարածքային նվաճումների սահմանաբաժան գիծը և շատ քիչ փոփոխություններով այդ դիրքերում մնաց մինչև 1917 թ. վերջը:

Ռուսաստանի քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքում: Ռուսական ռազմաքաղաքական իշխանություններն սկսեցին մեծ ուշադրություն հատկացնել Թուրքիայից նվաճված տարածքների վարչատնտեսական կյանքի և ճակատային հուսալի թիկունքի կազմակերպման խնդիրների լուծմանը:

1916 թ. հունիսի 5-ին Նիկոլայ II-ը հաստատեց Թուրքիայից պատերազմի իրավունքով գրավված մարզերի կառավարման ժամանակավոր կարգը: Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ստեղծվեց հատուկ գեներալ-նահանգապետություն՝ գեներալ Պեշկովի գլխավորությամբ: Գրավված տարածքը բաժանվեց 29 շրջանների կամ օկրուգների, որոնք միավորվեցին չորս մարզերի մեջ՝ ***Վանի, Խնուսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի:***

Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասի գրավումից հետո ռուսական կառավարությունը հայկական, բայց արդեն հայաթափված մարզերը պահելու և յուրացնելու գործում կարևորեց քրդերի դերը, ինչպես նաև ծրագրել էր հայկական տարածքը վերաբնակեցնել ռուս կազակներով: Ճիշտ է, այդ քաղաքականությունը սպասված արդյունքներ չտվեց, բայց մեծ հիասթափություն առաջացրեց հայերի մեջ: Իրավիճակը փոխվեց միայն 1917 թ. փետրվարից հետո:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշեք Առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառները: Ներկայացրեք Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ծրագրերը Մերձավոր Արևելքում: Ինչո՞ւ Թուրքիան դարձավ Գերմանիայի դաշնակից:
2. Լուսաբանեք պատերազմի ընթացքը և գլխավոր արդյունքները Կովկասյան ճակատում 1914–1916 թվականներին:
3. Երբ և ո՞ւմ միջև է կնքվել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը: Ներկայացրեք Օսմանյան կայսրության՝ համաձայնագրով որոշված տարածքային բաժանման սխեման:
4. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում ցարական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանի՝ պատերազմի իրավունքով գրաված տարածքում: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ այն սպասված արդյունքներ չտվեց ռուսներին:

§ 2. ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ռուսաստանը և Օսմանյան կայսրությունը կարևոր նշանակություն էին տալիս պատերազմի պարագայում հայերին իրենց կողմը ներգրավելու խնդրին: Իսկ հայ ժողովրդի և նրա ղեկավար մարմինների առջև այն օրերին ծառացել էին դժվարին հարցեր՝ ինչ դիրքորոշում բռնել, ինչ գործելակերպի հետևել հայության, առաջին հերթին՝ արևմտահայության անվտանգությունն ապահովելու համար:

Կամավորական շարժումը: Կովկասի ռուսական իշխանությունը 1914 թ. աշնան սկզբներին դիմեց որոշակի քայլերի՝ հայերի վերաբերմունքը Թուրքիայի դեմ պատերազմի պարագայում պարզելու համար: Վորոնցով-Դաշկովի և Հայոց ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչներ ***Մեսրոպ եպիսկոպոսի*** (Ազգային բյուրոյի պատվավոր նախագահ, Վիրահայոց թեմի առաջնորդ), ***Սամսոն Հարությունյանի*** (բյուրոյի նախագահ),

Ալեքսանդր Խատիսյանի, Հակոբ Ջավրյանի միջև տեղի ունեցած մի քանի հանդիպումների արդյունքում պարզվեցին կողմերի դիրքորոշումները: Հայոց ազգային բյուրոյի առաջադրած քաղաքական մերձավորագույն նպատակը հանգում էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության պահանջին:

Այդ օրերին կովկասահայության մեջ տիրում էր ընդհանուր ոգևորություն: Կազմակերպվում էին բազմահազարանոց հավաքներ, ցույցեր, երիտասարդությունը պահանջում էր ակտիվորեն մասնակցել պատերազմին, ստեղծել կամավորական ջոկատներ: Գրեթե ոչ ոք կասկած չուներ ռուսական բանակի արագ հաղթանակի հարցում:

Այսպիսի իրավիճակում Ազգային բյուրոն գլխավորեց հայ կամավորական շարժման կազմակերպչական աշխատանքները: Ստեղծվեց բյուրոյի ***գործադիր*** (կարգադրիչ) մարմինը՝ Հ. Արղությանի ղեկավարությամբ: Դրա մեջ մտան նաև Հ. Ջավրյանը, Ն. Աղբալյանը, Արմեն Գարոն, Ա. Գյուլխանդանյանը, Ս. Վրացյանը, իսկ 1915 թ.՝ նաև Ռոստոմը:

Հայկական կամավորական խմբերը պետք է աջակցեին ռուսական զորամասերին: Կամավորական շարժման գլխավոր նպատակն էր ռուսական զորքի օգնությամբ իրականացնել հայկական նահանգների ու Կիլիկիայի ինքնավարության հաստատումը Ռուսաստանի հովանու ներքո:

Աստիճանաբար Թիֆլիսում կենտրոնացան հայդուկային պայքարի քաջարի հրամանատարներն ու մարտիկները: Կամավորներ էին գալիս Ռուսաստանի ամենատարբեր վայրերից, Բալկաններից և ԱՄՆ-ից:

Հայրենասիրական բուռն վերելքի պայմաններում 1914 թ. նոյեմբերի սկզբին արդեն ձևավորվել էին կամավորական չորս ջոկատներ: I ջոկատը Սալմաստում էր. հրամանատարն էր ***Անդրանիկը:*** I ջոկատի քաղաքական մասը և ռուսական հրամանատարության հետ կապերը վարում էր Հ. Ջավրյանը:

Ալեքսանդր Խատեսյան

II ջոկատը կազմավորվեց Իգդիրում, հրամանատարն էր ***Դրոն,*** օգնականը՝ ***Խեչոն (Խաչատուր Ամիրյանց),*** սպայակույտի կառավարիչը՝ ***Արմեն Գարոն:***

III ջոկատը ***Համազասպի*** հրամանատարությամբ ստեղծվեց Կաղզվանում: Սարիղամիշում ձևավորվեց IV ջոկատը՝ ***Քեռու*** գլխավորությամբ: III և IV ջոկատների քաղաքական մասի վարիչն էր ***Ն. Աղբալյանը:***

Պահեստային ուժերի հիման վրա շուտով կազմավորվեց V խումբը՝ ***Վարդանի*** գլխավորությամբ:

Կարսի մարզում ձևավորեց մի նոր կամավորական խումբ՝ թվով VI-ը: Նորաստեղծ ջոկատի դրամական ապահովումը և կամավորների հավաքագրումն ստանձնեց Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցությունը: 1915 թ. սկզբներին այն ուներ 500 մարտիկ. խմբի հրամանատարը և շտաբի պետն էր Ա. Ջանփոլադյանը, իսկ հետագայում նրա օգնականը դարձավ Ամերիկայից ժամանած Պանդուխտը (Միքայել Սեֆերյան), սպայակույտի կառավարիչն էր Հ. Բժշկյանը:

1915 թ. ամռանը ***Հ. Արղությանի*** գլխավորությամբ ստեղծվեց VII ջոկատը՝ 1300-հոգանոց անձնակազմով: Նոյեմբերին կազմավորվեց պահեստային VIII ջոկատը՝ ***Նիկոլ Աղբալյանի*** ղեկավարությամբ:

Գևորգ Ե կաթողիկոսը օրհնում է հայ կամավորներին. 1915 թ. ապրիլ

Հայկական ջոկատների մասնակցությունը մարտական գործողություններին: Առաջինը դեպի ռազմի դաշտ շարժվեց Անդրանիկի խումբը 1914 թ. նոյեմբերի 5-ին: Հաջորդ օրը մեկնեց Դրոյի խումբը, մի քանի օր անց՝ նաև Համազասպի ու Քեռու խմբերը: Հայ կամավորները կռվի առաջին իսկ օրերից խիզախորեն և անձնուրացաբար էին մարտնչում օսմանյան զորքի դեմ:

Սարիղամիշի փայլուն հաղթանակից հետո հաստատված հարաբերական դադարի ժամանակամիջոցում հայկական ջոկատները հանգստանալու և համալրվելու նպատակով ճակատային դիրքերից տեղափոխվեցին մոտակա թիկունք:

Կամավորական խմբերի զինվորական կենտրոնակայանը Թիֆլիսից տեղափոխվեց Երևան՝ ճակատին ավելի մոտ, որով աճեց շարժման անմիջական ղեկավարման արդյունավետությունը: Դրոյի, Համազասպի և Քեռու խմբերը 1915 թ. ապրիլի սկզբին ***Քանաքեռում*** միավորվեցին խմբի հետ՝ կազմելով հայկական զորամիավորում՝ ***Արարատյան գունդը***՝ Վարդանի գլխավորությամբ: Գնդի հեծյալ մասի պետ նշանակվեց Խեչոն: Արարատյան գունդը Երևան-Էջմիածին-Իգդիր ճանապարհով հասավ կռվի դաշտ: Ճանապարհին ամենուրեք հայ բնակչությունը խանդավառությամբ էր ընդունում և ուղեկցում կամավորներին, իսկ ***Էջմիածնում*** նրանց բարի մաղթանքի խոսքեր ասաց և օրհնեց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն: Բայազետ հասնելով՝ գունդը մտավ գեներալ Նիկոլաևի զորաջոկատի կազմը, որն առաջադրանք էր ստացել հարձակվելու Վանի ուղղությամբ:

Վանի հայերի հերոսական պայքարը թուրք-քրդական գերակշիռ ուժերի դեմ սկսվել էր ***1915 թ. ապրիլի 7-ին:*** Սակայն հայերը երկար դիմակայել չէին կարող: Ապրիլի 24-ին հայոց գունդն անցավ հարձակման՝ Վանի պաշտպաններին օր առաջ օգնության հասնելու բուռն ձգտումով: Տեղեկանալով այդ մասին՝ թուրքական զորքերը նահանջում են Վանից: Խեչոն և իր 150 հեծյալները, որպես առաջամարտիկներ, ***մայի-***

Դրոն իր զինակիցներով

սի 5-ին մտան հայոց հինավուրց մայրաքաղաք, իսկ հաջորդ օրը Վան հասան մնացած հայկական ուժերը և ռուսական զորամասերը:

Արարատյան գունդը շուտով ազատագրեց նաև *Շապախի և Մոկսի* շրջանները:

Այս նույն ժամանակահատվածում Անդրանիկի ջոկատը մի շարք հաղթական կռիվներ մղեց թուրքական ուժերի դեմ: Հատկապես նշանավոր էր նրա տարած փայլուն հաղթանակը *1915 թ. ապրիլի 16-18-ը* տեղի ունեցած *Դիլմանի ճակատամարտում*: Այնուհետև Անդրանիկն իր ջոկատով անցավ Վանի նահանգ և հունիսի վերջերին միացավ Արարատյան գնդին:

Կռվկասյան բանակի կռվող զորամասերի հետ շարունակելով հաղթարշավը՝ Արարատյան գունդը մոտեցավ Բիթլիսի և Մուշի սահմաններին: Սակայն 1915 թ. հուլիսին ռուսական զորքերն անսպասելի նահանջեցին: Ընդհանուր նահանջի ժամանակ Վանի ողջ հայ բնակչությունը գաղթեց կանոնավոր զորքի հետ: Ստիպված էին նահանջել նաև հայ կամավորական ուժերը: Օգոստոսի սկզբին ռուսական զորամասերը վերագրավեցին Վանը, իսկ հայ բնակչությունն սկսեց աստիճանաբար վերադառնալ հայրենի օջախները:

Վանի նահանջից հետո կամավորների շարքերը բավական նոսրացել էին. նրանց մի մասը գնաց որոնելու ազգականներին: Միառժամանակ տիրած հիասթափությունից հետո կամավորական շարժումը կրկին թափ հավաքեց: Կամավոր մարտիկների ընդհանուր թիվը կռվող յոթ ջոկատներում և պահեստի մեկ ջոկատում միասին 1915 թ. վերջին և 1916 թ. սկզբին հասավ *10 հազարի*: Հայ կամավորական զորամիավորները կրկին մեկնեցին ռազմի դաշտ և փառքով պսակեցին իրենց ու ազգի պատիվը:

Առաջին կամավորական ջոկատը կռվում էր Արճեշի շրջանում: 1916 թ. փետրվարի 7-ին *Անդրանիկն* իր 1500 կամավորներով և 200 հեծյալ կազակների աջակցությամբ, հարձակման անցնելով, գրավեց *Բիթլիսը*:

Դրոյի երկրորդ ջոկատը կռվեց Խնուս-Մուշի շրջանում. այդ ժամանակ նրա կազմում կար 1240 մարտիկ: 1916 թ. հունվարի 13-ին ջոկատը գրավեց *Խնուսը*, իսկ փետրվարի 2-ին մտավ *Մուշ*:

Երրորդ ջոկատը *Համազասպի* հմուտ գործողությունների շնորհիվ մեծ հաջողությունների հասավ *Վանի*, ապա՝ *Խիզանի* շրջանում: 1916 թ. մարտի 11-ին նրա կամավորները գրավեցին Խիզանը և թուրքական գերությունից ազատեցին ջարդերից ողջ մնացած 5000 հայերի:

Չորրորդ և յոթերորդ ջոկատները մարտնչում էին թշնամու զորքերի դեմ Ուրմիայից հարավ ընկած ճակատային տեղամասում: *1916 թ. մայիսի 15-ին Ռևանդուզի* մոտ տեղի ունեցած արյունալի կռիվներից մեկում զոհվեց IV գնդի հրամանատար, նշանավոր հայդուկ *Քեռին*: Վարդանի ջոկատը 1916 թ. սկզբին Երևանից մեկնեց Ատրպատական, ուր և կռվում էր մինչև ամռան վերջերը: Էրզրումի գրավման կարևորագույն օպերացիային մասնակցեց նաև հայկական VI ջոկատը:

Շարժման նշանակությունը: Հայ կամավորական զորամիավորները կարևոր ավանդ ներդրեցին ռուսական կռվկասյան զորքի տարած մի շարք փայլուն հաղթա-

նակների գործում: Հայ կամավորներն ստացան մոտ 500 Գեորգիևյան խաչեր և մեդալներ, իսկ Գեորգիևյան խաչի բոլոր չորս աստիճանները ստացան Դրոն, Ղազարը, Սմբատը: Հայ քաջարի կամավորներից մոտ 800 հոգի զոհվեց հայրենիքի ազատագրման համար մղվող պայքարում:

Կամավորական շարժումը հայ քաղաքական ուժերի և կազմակերպությունների կողմից ամենատարբեր գնահատականների է արժանացել: Անժխտելի է, որ այն Հայաստանի ազատագրության զինված պայքարի հաղթական ու փառավոր էջերից է: Անկախ այն հանգամանքից՝ կամավորական ջոկատները կստեղծվեին թե ոչ, երիտթուրքերը վաղորոք ծրագրել էին Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության հայության ցեղասպանությունը:

Հայոց քաղաքական կյանքի ղեկավար ուժերը՝ ***ՀՅԴ-ն ու Հայոց ազգային բյուրոն,*** աշխարհամարտի դժվարին տարիներին ի վերջո որդեգրեցին հեռուն գնացող մի ծրագիր: ***Հայաստանի ինքնավարության*** հաստատումը, ըստ դաշնակցության, պայքարի առաջին քայլն էր, որից հետո դրվելու էր ***Հայաստանի անկախության հարցը:*** Այդ ծրագրի մի մասն էր կազմում կամավորական ջոկատների միջոցով ապագա անկախ Հայաստանի ազգային բանակի հիմքերի ստեղծումը:

Անուրանալի է մեկ այլ կարևոր իրողություն ևս. հայ կամավոր զինուժի հետ միասին Հայաստանի ազատագրվող տարածք էր մուտք գործում ազգային վարչական կառույցը: ***1915 թ. մայիսի 7-ին Վանի նահանգապետ*** նշանակվեց հայտնի քաղաքական-ազգային գործիչ ***Արամ Մանուկյանը:*** Արագ կազմակերպվեցին ազատագրված գավառների և Վան քաղաքի կառավարման մարմինները՝ նահանգային խորհուրդը, վարչությունը, կրթական և ոստիկանական տեսչությունները, քաղաքապետարանը, գավառային վարչությունը,

Արամ Մանուկյան

դատարանը և այլն: Ժամանակակիցներից մեկի բնորոշմամբ՝ ***«Վանը, լուսյայն, բոլորի մեջ դառնում է հայոց առաջին մայրաքաղաքը, ուր կա հայ իշխանություն, հայ բանակ, հայ վարչական կազմ... Հայոց անկախության առաջին ճառագայթն է այս»:***

Կամավորական ջոկատների վերածումը կանոնավոր զինուժի: Հայ կամավորական շարժումը, այսպիսով, աստիճանաբար դուրս եկավ Ռուսաստանի «թույլատրելիության» շրջանակներից: Ռուսական իշխանությունները իրազեկ էին հայերի «ինքնավարական» և «անկախական» ծրագրերին: Դա եղավ հայկական ջոկատները լուծարելու գլխավոր պատճառը: Հայոց ազգային բյուրոն, սակայն, կարողացավ իրավունք ձեռք բերել ստեղծելու ***հայկական վեց հրաձգային գումարտակներ:***

1916 թ. մարտ-օգոստոս ամիսներին տեղի ունեցավ կամավորական ութ ջոկատների վերակազմակերպումը վեց գումարտակների: Հայկական գումարտակների հրամանատարական կազմը և տեղաբաշխման պատկերը 1917 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ այսպիսին էր. I գումարտակը (հրամանատար՝ գնդապետ Պ. Բեժանբեկ) Երզնկա-Դերջան տեղամասում էր, II գումարտակը (փոխ-

գնդապետ Ս. Սամարցյան)՝ Խնուս–Մուշում, V գումարտակը (գնդապետ Պ. Փիրումյան)՝ Վանում: Կովկասյան երկրորդ հեծյալ կորպուսի կազմում էին III, IV և VI գումարտակները (գնդապետ Ա. Տեր–Նիկողոսյան, փոխգնդապետեր Ա. Հովսեփյան և Մ. Մելիք–Մուրադյան), որոնք տեղակայված էին Ուրմիա լճից հարավ ընկած ճակատային տեղամասում: Հայկական 6 գումարտակներում կար 5 719 մարտիկ:

Այսպես՝ Կովկասյան ճակատում երկու տարի մարտնչած հայ կամավորական զինուժը վերակազմավորվեց ազգային կանոնավոր մարտական ուժի, որն արժանիորեն շարունակեց կամավորների ռազմական տարեգրությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ ակնկալիքներ ունեին հայերը սկսված աշխարհամարտից: Ինչպե՞ս սկիզբ առավ ու ծավալվեց կամավորական շարժումը: Առաջին փուլում ո՞ր ջոկատները կազմվեցին. թվարկե՛ք ջոկատների հրամանատարական կազմը:
2. Նշանավոր ի՞նչ ճակատամարտերի մասնակցեցին հայ կամավորները 1915–1916 թթ.: Ովքե՞ր աչքի ընկան:
3. Վերհանե՛ք հայ կամավորական շարժման նշանակությունը: Ի՞նչ դիրքորոշում կորդեգրեիք պատերազմի և կամավորական շարժման հարցում, եթե այն օրերի իրադարձությունների մասնակից լինեիք: Ի՞նչ համեմատություն կարող եք անել մերօրյա Արցախյան պայքարի հետ:
4. Ինչո՞ւ կամավորական ջոկատները վերածվեցին կանոնավոր զորամիավորների: Ներկայացրե՛ք դրանց հրամանատարական կազմը և տեղաբաշխումը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Դրոյի պատասխանը ցարին

Պատերազմի առաջին օրերին Կովկասի փոխարքայության կյանքում տեղի ունեցավ մի արտասովոր իրադարձություն. 1914 թ. դեկտեմբերի 8–ին Թիֆլիս ժամանեց Նիկոլայ II ցարը: Նույնիսկ խաղաղ ժամանակներում ռուսական միապետերը հազվադեպ էին այցի արժանացնում իրենց հպատակներին, իսկ այդժամ ցարը եկել էր Կովկաս՝ ոգևորելու տեղի ժողովուրդներին: Չորս օր Թիֆլիսում մնալուց հետո նա մեկնեց ճակատ, եղավ անգամ Սարիղամիշի ճակատային առաջավոր դիրքերում: Սակայն թուրքական զորամասերի առաջխաղացումը Սարիղամիշի ուղղությամբ հարկադրեց ցարին շտապ թողնել ճակատը, վերադառնալ Թիֆլիս, ապա հապճեպորեն մեկնել Պետրոգրադ.... Փոխարքայության նստավայրում գտնվելու օրերին ցարն այցելեց նաև Թիֆլիսի քաղաքային հիվանդանոց՝ քաղաքապետ Ա. Խատիսյանի ուղեկցությամբ: Վերջինս ցարին տարավ այն հիվանդասենյակը, ուր պառկած էր Բայազետի կռիվներում վիրավորված Դրոն: Այցի մասնակից գեներալ Յուդենիչը փայլուն գնահատական է տալիս կամավորական երկրորդ ջոկատի հրամանատարին, որից հետո ցարը, շրջվելով դեպի Դրոն, հարցնում է. «Դուք որտե՞ղ եք ստացել ձեր զինվորական կրթությունը»: Հետևում է պատասխանը. «Հեղափոխական գործի մեջ, Ձե՛ր մեծություն»: Նման պատասխանից ցարը մի պահ այլայլվեց («հեղափոխություն» բառը միշտ էլ նրան սարսափեցնում էր), սակայն Դրոն կարողացավ շտկել իրավիճակը. «Մեր հեղափոխական գործը կատարվում էր Թուրքիայում»: Ռուսական ինքնակալը հանդարտվեց, ապա հայ ռազմիկի «շապկի վրա կպցրեց Գեորգիևյան խաչը»:

Ըստ Ա. Խատիսյանի հուշերի

§ 3. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

Հայերի ցեղասպանությունը՝ երիտթուրքերի պետական քաղաքականություն: Ինչպես արդեն գիտեք, արևմտահայերի ցեղասպանությունը սկսվել էր աբդուլ-համիդյան վարչակարգի կողմից: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը ժառանգեց այդ ցեղասպանական քաղաքականությունը:

Եվրոպայից դուրս քշվելուց հետո թուրքերը գերխնդիր էին դարձրել թուրքական նոր հայրենիքի ստեղծումը: Եվ առաջին հերթին այդ «հայրենիքի» տարածքի մեջ ներառվեց Հայաստանը: Պատահական չէ, որ երիտթուրքերն ավելի կատարելագործեցին ու ընդլայնեցին հայերի ոչնչացման ծրագիրը՝ տարածելով այն նաև Արևելյան Հայաստանի և Իրանին ենթակա հայաբնակ շրջանների վրա: Իսկ այդ քաղաքական ուղեգիծը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը հաստատել էր 1910–1911 թթ. Սալոնիկում կայացած գաղտնի խորհրդակցությունների և ժողովների ընթացքում: Անհերքելի է այն փաստը, որ ***արևմտահայերի ոչնչացման ծրագիրը պետականորեն մշակվել ու նախապատրաստվել էր օսմանյան Թուրքիայի կողմից մինչև Առաջին աշխարհամարտի մեջ պաշտոնապես մտնելը:*** Հայերի բնաջնջումով, ըստ այդ ծրագրի, կփակվեր նաև Հայկական հարցը:

Հայերի ցեղասպանության պատճառների շարքում որոշակի դեր է խաղացել նաև տնտեսական գործոնը: Հայ արդյունաբերողներն ու դրամատերերն իրենց ձեռներեցության ու բնատուր տաղանդի շնորհիվ կարողացել էին խոշոր կապիտալ կուտակել: Հայերի բնաջնջմամբ թուրքերը հնարավորություն էին ստանում ազատվելու անցանկալի մրցակիցներից և տիրանալու նրանց ֆինանսական ու նյութական ունեցվածքին:

1909 թ. Կիլիկիայի ջարդերից փրկված մի խումբ հայեր

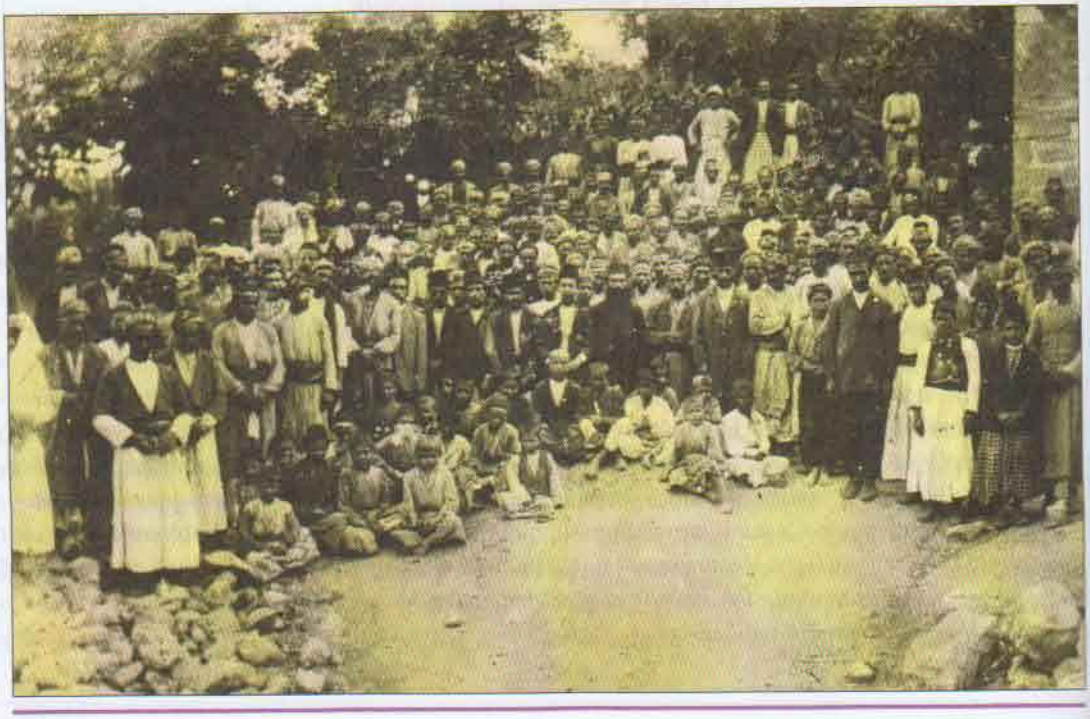

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

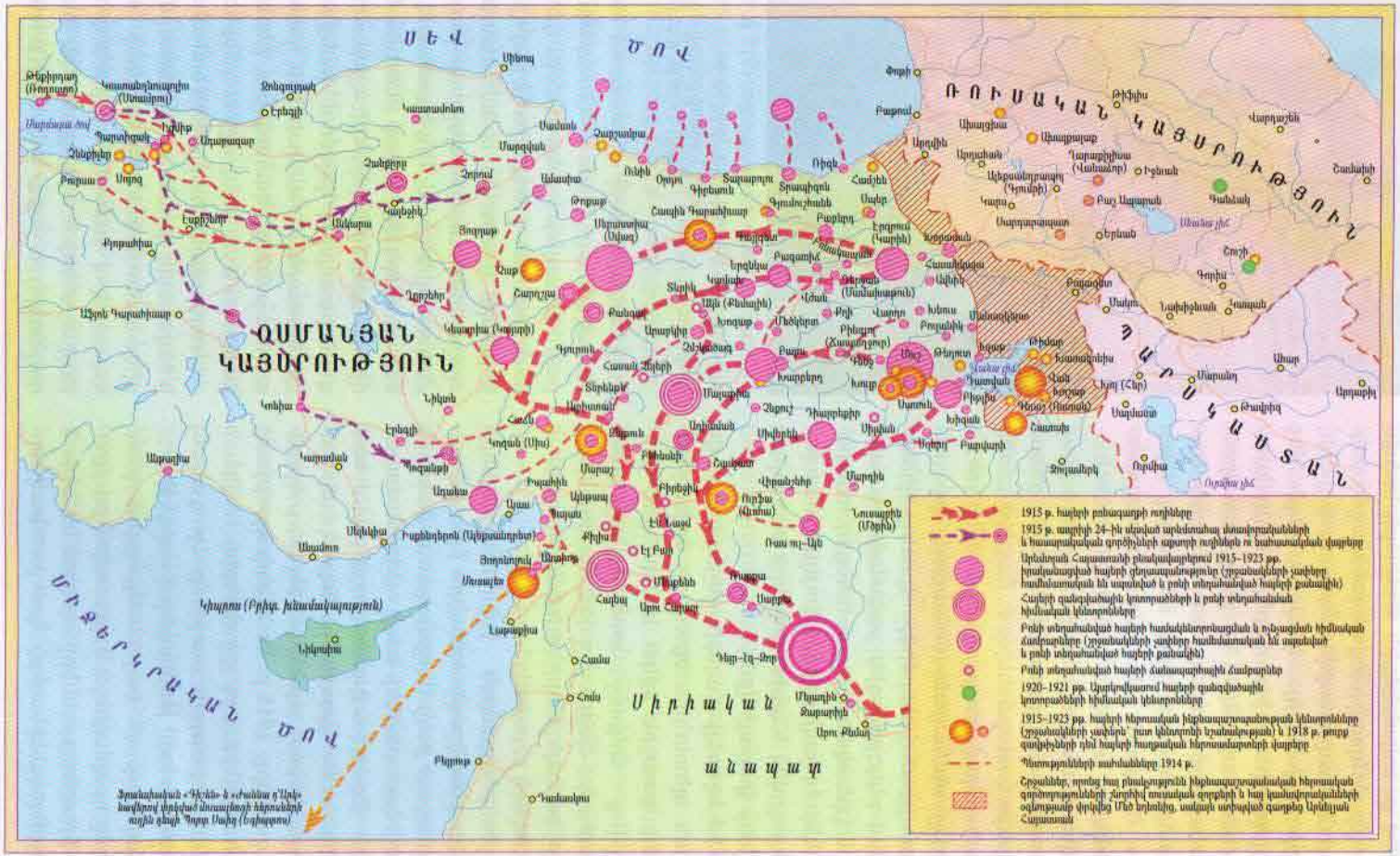

1914 թ. հոկտեմբերին Թալեաթի նախագահությամբ հրավիրվեց գաղտնի խորհրդակցություն: Կազմավորվեց հատուկ մարմին՝ *Երեքի գործադիր կոմիտե*, որի մեջ ընդգրկվեցին երիտթուրքերի կուսակցության առաջնորդներից *Նազիմը*, կուսակցության գաղափարախոս *Բեհաեդդին Շաքիրը* և լուսավորության նախարար *Միդհատ Շյուքրին*: Արտակարգ լիազորություններով օժտված կոմիտեին հանձնարարվեց անմիջապես կազմակերպել և իրականացնել կայսրության հայերի բռնագաղթն ու կոտորածները: Բ. Շաքիրի անմիջական ղեկավարությամբ ստեղծվեց *«Թեշքիլաթը մահսուսե» («Հատուկ կազմակերպություն»)* մարմինը: Այստեղ հիմնականում ընդգրկվեցին բանտերից ազատված և քրեական անցյալ ունեցող հանցագործներ: Եռյակի գործունեության հսկողությունը դրվեց ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի վրա:

Մեծ եղեռնը: Հայերի ոչնչացման թուրքական պետական ծրագիրը աշխարհամարտի առաջին երկու տարիներին գործադրվեց ամբողջ արևմտահայության նկատմամբ: Հայոց ցեղասպանության այդ փուլը համայն մարդկությանը հայտնի է ***Մեծ եղեռն*** անունով:

Երիտթուրքական իշխանությունները հայերի բնաջնջման ծրագիրն իրականացրին քայլ առ քայլ: Սկզբնական ամիսներին հայերի կոտորածներ տեղի ունեցան ճակատային մերձակա գոտում, այդ թվում նաև Իրանին ու Ռուսաստանին ենթակա մի քանի շրջաններում, ուր ներխուժել էին թուրքական զորքերը: 1915 թ. հունվարի դրությամբ սահմանամերձ այդ շրջաններից Կովկասի փոխարքայության տարածք էր գաղթել 100 հազար հայ՝ խուսափելով ջարդերից:

Կայսրության հայ բնակչության բնաջնջումը դյուրացնելու նպատակով թուրքական իշխանությունները որոշում են նախ և առաջ վերացնել հայերի՝ կռվելու ունակ ներ-

Դեր-էզ-Զորի ճանապարհին 1915 թ. ծնված մի հայ մանուկ, որը, կորցնելով իր ծնողներին, մեծացել է արաբ բեդուինների մոտ և միայն 1919 թ. գտել իր քրոջը:

ուժը: Զորահավաքի ընթացքում օսմանյան բանակ զորակոչվեցին 18–45 տարեկան ավելի քան *300 հազար հայեր:* 1915 թ. փետրվարի 25-ի հրամանով արգելվում է հայ զինծառայողներին նշանակել հրամանատարական պաշտոններում, ծառայել ռուս-թուրքական ճակատային գծում: Այս հրամանով սկսվեց հայ զինվորների ճնշող մեծամասնության զինաթափումը: Թիկունքի աշխատանքային գումարտակների կազմում նրանց ստիպում էին կատարել ճանապարհներ, կամուրջներ, ամրություններ կառուցելու, բեռներ փոխադրելու և այլ ծանր աշխատանքներ:

Կայսրության հայկական նահանգներում և հայաբնակ շրջաններում կատարվող անօրինականությունները գաղտնի պահելու նպատակով օսմանյան իշխանությունները խոչընդոտներ և արգելքներ էին հարուցում դաշնակից ու չեզոք երկրների քաղաքացի-

ներին Արևմտյան Հայաստան և Փոքր Ասիա ուղևորվելու գործում: Արգելվում է թշնամի տերությունների լեզուներով և հայերենով նամակագրությունը: 1915 թ. ապրիլի 18-ին օսմանյան կառավարությունը հատուկ օրենքով արգելում է տերության քաղաքացիների մուտքն ու ելքը կայսրությունից: Փակվում են հայկական դպրոցները, արգելվում է հայկական մամուլի աշխատանքը:

Մյուս քայլով երիտթուրքերը նպատակադրվել էին վերացնել հայության ազգային, քաղաքական և հոգևոր ղեկավար ուժերին ու գործիչներին: Հայկական նահանգներ և հայաբնակ շրջաններ են ուղարկվում «Թեշքիլաթը մահսուսե»-ի անդամներ, որոնք պետք է ղեկավարեին տեղական իշխանությունների գործողությունները:

Առաջին ձերբակալությունները տեղի են ունենում տակավին *1914 թ. հոկտեմբերին:* Զեյթունում դաժանորեն խոշտանգվելով սպանվում է *Նազարեթ Չավուշը:* Կալանվում են գյուղաքաղաքի ևս 60 և շրջակա գյուղերի 30 աչքի ընկնող հայ ներկայացուցիչներ: Զեղեթ բեյը 1915 թ. ապրիլի սկզբներին դավադրորեն հաշվեհարդար է տեսնում Վանում մեծ հեղինակություն վայելող գործիչներ *Իշխանի, Վռամյանի* և այլոց հետ:

Հայ ղեկավար ուժերին ու մտավորականությանը գլխավոր և անսպասելի հարվածը հասցվեց հենց կայսրության մայրաքաղաքում: *1915 թ. ապրիլի 11-ին* (նոր տոմարով՝ *ապրիլի 24-ին*) և հաջորդ մի քանի օրերին Կ. Պոլսում, վաղօրոք կազմված ցուցակների համաձայն, ոստիկանությունը, ըստ թուրքական պաշտոնական տվյալների, կալանեց 2 300-ից ավելի մարդ: Նրանց թվում էին օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներ Գրիգոր Զոհրապը, Վարդգեսը, բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սևակը, երգահան Կոմիտասը, հրապարակախոսներ Նազարեթ Թագվորյանը, Սմբատ Բյուրատը, բժիշկ Նազարեթ Տաղավարյանը, հայտնի գիտնականներ և մշակույթի այլ գործիչներ: Մայրաքաղաքից աքսորված հայ մտավորականների մեծամասնությունը դաժանորեն սպանվեց Չանկրի, Չորումի և Այաշի ճանապարհին: Քչերը միայն փրկվեցին: Կ. Պոլսի կենտրոնական հրապարակներից մեկում 1915 թ. հունիսի 15-ին կախաղան բարձրացվեցին Հնչակյան կուսակցության 20 գործիչներ՝ Փարամազի գլխավորությամբ:

1915 թ. գարնանից սկսվեց ցեղասպանական մեծածավալ գործողությունը: Արևմտահայությունը ենթարկվեց համատարած կոտորածների, բռնի տեղահանության և աքսորի: Առաջին հարվածը դարձյալ ուղղվեց Կիլիկիայի հայությանը: Մարտի վերջին սկսվել էր Զեյթունի և գավառակի հայության բռնագաղթը, որտեղից աքսորվեցին 30 հազարից ավելի հայեր: Նրանց հետևեցին Լեռնային Կիլիկիայի մյուս բնակավայրերի հայերը: Նահանգապետ Զեղեթի հրամանով կազմակերպվում է Վանի նահանգի հայերի կոտորածը, ավերվում են մոտ 400 հայկական գյուղեր:

1915 թ. ապրիլի 15-ին կայսրության նահանգային իշխանավորներին է ուղարկվում Թալեաթի, Էնվերի և Նազիմի կողմից ստորագրված հրամանը, որով հրահանգվում էր խստորեն գործադրել հայերի ոչնչացման ծրագիրը: Իսկ ով *«կընդդիմանա այս սրբազան և հայրենասիրական գործին և չի կատարի իր վրա դրված պարտականությունները կամ որևէ եղանակով կփորձի պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հային, կճանաչվի հայրենիքի ու կրոնի թշնամի և դրան համապատասխան կպատժվի»:*

Երիտթուրքերի կառավարության հրամանի համաձայն՝ հայ տարագիրները քշվում էին Միջագետքի և Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարներ՝ Ռաս ուլ Այն, Դեյր-էզ-Զոր, Ռաքքա և այլն: Երիտթուրքական իշխանությունները նաև զգալի տեղ էին հատկացնում հայերի, հատկապես երեխա-

ների մահմեդականացմանը: Հայերի ցեղասպանությունը շարունակվեց նաև հաջորդ տարվա ընթացքում: Թուրքական կառավարության հրամանով սկսվեց աքսորավայրերում ողջ մնացած հայ տարագիրների մի մասի ոչնչացումը:

Այսպիսով՝ հայերի ***Մեծ եղեռնը փաստացի սկսվեց 1914 թ. հոկտեմբերի վերջին և շարունակվեց մինչև 1916 թ. ամառը:*** Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության մյուս նահանգներում ապրող ավելի քան 2,5 միլիոն հայերից 1,5 միլիոնը դարձավ Մեծ եղեռնի զոհ: Երիտթուրքերն իրականացրին Հայաստանը հայազրկելու իրենց դիվային ծրագրի գլխավոր մասը:

Վանի ինքնապաշտպանությունը 1917 թ.

Հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը: Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայկական այլ բնակավայրերում հայերը կարողացան կազմակերպվել ու զենքը ձեռքին պայքարել ջարդարարների դեմ:

Առաջին ինքնապաշտպանական կռիվները տեղի ունեցան ***Վանի նահանգում:*** Կատաղի մարտեր ընթացան ***Շատախ գավառում:*** Տեղի մի քանի գործիչների ձերբակալությունը և նահանգում կատարվող բռնություններն ու ջարդերը ստիպում են շատախցիներին զենքի դիմել: Ստեղծվում է ***զինվորական մարմին,*** որի ղեկավար է ընտրվում ***Բաղդիկ Սիմոնյանը:*** Ապրիլի 1-ին սկսվեց գավառի կենտրոն ***Թաղի*** ինքնապաշտպանությունը: Չնայած ստեղծված բացառիկ ծանր իրավիճակին՝ հայերը չկորցրին ոգու արիությունը: Մայիսի 14-ին հայկական երկրորդ կամավորական ջոկատը Դրոյի հրամանատարությամբ մտավ Թաղ:

Հզոր ինքնապաշտպանություն կազմակերպվեց ***Վան քաղաքում,*** ուր ապրում էր 22 500 հայ: Ջևդեթ փաշան հստակ ասում էր, որ իր վերջնական նպատակը հայության ոչնչացումն է: Վանեցիներին այլ ելք չէր մնում, քան զինված պայքար մղել: 1915 թ. ապրիլի 5-ին Այգեստան թաղամասում կազմվում է զինվորական մարմին: Սկզբում նրա կազմում էին ***Արմենակ Եկսարյանը, Կայծակ Առաքելը, Բուլղարացի Գրիգորը:*** Հետագայում ընդգրկվում են նաև ***Փանոս Թերլեմեզյանը և Արամ Մանուկյանը:*** Իսկ Քաղաքամեջ թաղամասի ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար ստեղծվում է առանձին զինվորական մարմին՝ ***Հայկակ Կոտոյանի*** ղեկավարությամբ:

Վանի ինքնապաշտպանությունը սկսվեց ***ապրիլի 7-ին*** և տևեց մոտ մեկ ամիս: Ռուսական զորքի առաջխաղացումը ստիպեց թուրքերին նահանջել: ***Մայիսի 5-ին*** Վան մտան առաջին հայ կամավորները, իսկ մյուս օրը՝ Արարատյան գնդի մնացած մասը և ռուսական զորամասերը:

Վանի և ազատագրված շրջանների ժամանակավոր ***նահանգապետ*** նշանակվեց ***Արամ Մանուկյանը:*** Քաղաքը և ազատագրված գավառներն աստիճանաբար բնականոն հունի մեջ դրվեցին: Բայց ռուսական զորքի նահանջի պատճառով Վանի հայկական իշխանությունը դադարեց գործելուց: Այս փորձն ապարդյուն չանցավ. այն օգտագործվեց Ա. Մանուկյանի կողմից 1917 թ. վերջին և 1918 թ. առաջին կեսին Երևանի նահանգում:

1915 թ. գարնանից սկսվում է ***Տարոնի*** հայ բնակչության կոտորածը: Հունիսի 28-ին ***Մուշի*** հայությունը դիմում է ինքնապաշտպանության: Տեղի 12 հազար բնակիչներից բացի, *Մուշում ապաստան էին գտել* շրջակա հայկական գյուղերի 10 հազար բնակիչներ: Հուլիսին ռուսական բանակի անակնկալ նահանջը հնարավորություն տվեց թուրքերին նշանակալի ուժեր կենտրոնացնելու և կոտորելու Տարոնի հայությանը: Հայ մարտիկները ***Հ. Կուլոյանի*** գլխավորությամբ արիաբար մարտնչեցին մինչև վերջին փամփուշտը:

1915 թ. մարտից սկսած՝ թուրքական կանոնավոր բանակի ստորաբաժանումները և քրդական ջոկատները հարավից շարժվեցին դեպի ***Սասուն:*** Այստեղ կար մոտ 50 հազար հայ բնակչություն՝ ներառյալ այլ վայրերից ապաստանածները: Սասունի ինքնապաշտպանությունն իրականացնում էին 600 մարտիկներ: Մուշի հայության հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո թուրքական հրամանատարությունն ազատված ուժերը տեղափոխեց Սասուն: Անդոկի և Ծովասարի լեռներում մարտերը շարունակվեցին մինչև օգոստոսի սկիզբը:

1915 թ. ***հունիսի 3-ին*** սկսվեց ***Շապին-Գարահիսար*** քաղաքի հայկական թաղամասի ինքնապաշտպանությունը: Տեղի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու համար կազմակերպվում է Զինվորական խորհուրդ, որը գլխավորում է ***Ղուկաս Տեռվլեթյանը:*** Որոշվում է դիմադրության վայր ընտրել քաղաքի հարևանությամբ գտնվող հինավուրց բերդը, ուր պատսպարվում են 5 հազարից ավելի հայեր: Հունիսի վերջին իրադրությունը դարձավ սպառնալից: Զինվորական խորհուրդը վճռում է՝ քանի դեռ սովը ուժասպառ չի արել մարդկանց, ճեղքել հակառակորդի պաշարումը: ***Հունիսի 29-ի*** ուշ գիշերը *մոտ 1000 հոգուց բաղկացած հայերի ջոկատը գրոհում է թուրքական ուժերի վրա և* ճեղքում շրջափակումը:

1915 թ. հուլիսի վերջերին երիտթուրքական իշխանությունները Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ափին ընկած ***Սուեդիա*** գավառակի հայությանը հրամայում են տարագրվել: Տեղի զուտ հայկական վեց գյուղերի *4 200-ից ավելի բնակիչներ վճռում են չենթարկվել,* այլ բարձրանալ մոտակա Մուսա լեռը: Կազմվում է ղեկավար մարմին՝ ***Տիգրան Անդրեասյանի*** ղեկավարությամբ: Օգոստոսի սկզբից սկսվում է հերոսական դիմադրությունը: Շրջափակման մեջ գտնվող հայերի համար փրկության միակ ելքը Միջերկրական ծովն էր, որտեղ պարեկություն էին անում բրիտանական և ֆրանսիական ռազմանավերը: Սեպտեմբերի 5-ին ֆրանսիական *«Գիշեն»* հածանավն անսպասելիորեն հայտնվում է Մուսա լեռան ափամերձ ջրերում: Կապ է հաստատվում նավապետի հետ, որը խոստանում է մի քանի օրից գալ օգնության: Սեպտեմբերի 10-ին հասնում է բաղձալի օգնությունը, իսկ երկու օր հետո սկսվում է հայերի տարհանումը: Փրկված 4 058 հայերը տեղափոխվում են Եգիպտոսի Պորտ Սաիդ քաղաքը:

Երիտթուրք ջարդարարների դեմ ինքնապաշտպանություն կազմակերպվեց նաև ***Ուրֆայում*** (Եդեսիա): Քաղաքի 100 հազար բնակչից 35 հազարը հայեր էին: ***Սեպտեմբերի 29-ին*** սկսվում է հերոսամարտը: Հայերին զենքի կոչելով՝ ղողանջում են Հայ առաքելական եկեղեցու զանգերը: Ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և ղեկավարելու համար ստեղծվում է Զինվորական խորհուրդ՝ ***Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի*** գլխավորությամբ: Ուրֆացիները հերոսաբար դիմադրում են մինչև ***նոյեմբերի կեսերը:***

Այսպիսով՝ հայերը կարողացան որոշ քաղաքներում և գյուղերում զինված դիմադրություն կազմակերպել, որի արդյունքում տասնյակ հազարավոր հայեր փրկվեցին: Իսկ Վանի հայության ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց փայլուն հաղթանակով, և Վանի նահանգում թեև կարճատև, *բայց գոյություն ունեցավ ազգային տեղական իշխանություն՝ ապագա անկախության ավետաբերը:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ և որտե՞ղ էր կայացվել հայերին բնաջնջելու երիտթուրքերի որոշումը: Պարզաբանեք հայերի ցեղասպանության պատճառները: Ի՞նչ դեր է խաղացել Երեքի կոմիտեն հայկական ջարդերի իրագործման մեջ:
2. Ներկայացրեք Մեծ եղեռնի իրականացման փուլերը: Ե՞րբ սկսվեցին համատարած կոտորածներն ու տեղահանությունը: Ո՞ր շրջանին հասցվեց երիտթուրքերի առաջին հարվածը:
3. Թվարկեք Արևմտյան Հայաստանի և կայսրության այն բնակավայրերը, որտեղ տեղի ունեցան ինքնապաշտպանական մարտեր: Նկարագրեք ինքնապաշտպանական մարտերը և վերհանեք դրանց պատմական նշանակությունը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Հայտված երիտթուրքերի գաղտնի խորհրդակցությունում Երեքի կոմիտեի անդամ Նազիմի ելույթից

Անհրաժեշտ է գործել արագ: Եթե բավարարվենք մասնակի կոտորածով, ինչպես եղավ 1909 թ. Ադանայում և այլ շրջաններում, ապա դա օգուտի փոխարեն վնաս կբերի, քանի որ վտանգ կստեղծենք արթնացնելու այն տարրերին, որոնց նույնպես մտադիր ենք վերացնել ճանապարհից՝ արաբներին և քրդերին: Հայ տարրը պետք է հիմքից արմատախիլ անել, որպեսզի ոչ մի հայ չմնա մեր հողում, և մոռացվի բուն այդ անունը: Հիմա պատերազմ է, այսպիսի հարմար առիթ այլևս չի լինի: Մեծ տերությունների միջամտությունն ու համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքները կմնան աննկատ, իսկ եթե նրանք իմանան էլ, կկանգնեն կատարված փաստի առաջ, և դրանով իսկ հարցը կսպառվի: Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է հայերի համընդհանուր բնաջնջման բնույթ կրեն: ...Ես ուզում եմ, որ այս հողի վրա ապրի ու լիակատար տեր ու տնօրեն լինի թուրքն ու միայն թուրքը: ...Մեր երկիրը պետք է մաքրել ոչ թուրք տարրերից: Կրոնն ինձ համար իմաստ ու նշանակություն չունի: Իմ կրոնը Թուրանն է:

§ 4. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՍԿԻԶԲԸ

Մեծ եղեռնի հեղևանքները: Մեծ եղեռնը ոչ միայն հայոց, այլև համաշխարհային քաղաքակրթության դեմ ուղղված ծանր ոճրագործություններից է: Հայերի ցեղասպանությունն իրագործվում էր ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև օսմանյան Թուրքիայի բոլոր հայաբնակ վայրերում: Բնաջնջումից մասնակիորեն փրկվեցին Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի հայերը: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ այդ քաղաքներն ունեին միջազգային նշանակություն, և երիտթուրքերը զգուշանում էին օտարերկրացիների ներկայությունից:

Ցեղասպանության ծանրագույն հետևանքը մեր հայրենիքի մեծագույն մասի՝ Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումն էր, հայերի հայրենազրկումը: Եղեռնից փրկված արևմտահայերը սփռվեցին աշխարհով մեկ:

Նրանց մի հատվածը՝ մոտ 250 հազար մարդ, հիմնականում կանայք և երեխաներ, մնաց բուն երկրում և մահմեդականացվեց:

Ողջ մնացածների երկրորդ հատվածը գտնվում էր Միջագետքի արաբական անապատների աքսորավայրերում: 1916 թ. փետրվարի տվյալներով՝ հայ աքսորյալների թիվը շուրջ 600 հազար էր: Երիտթուրքերը հրամայեցին նրանց ևս ոչնչացնել: Արևմտահայ աքսորյալները նույն տարվա գարնանը ենթարկվեցին զարհուրելի ջարդերի, որոնց զոհ գնաց ավելի քան 300 հազար մարդ: Ժամանակակից թուրք պատմաբաններն ու քաղաքական գործիչները պատճառաբանում են, թե հայերի տեղահանությունը պատերազմական իրավիճակից բխած անհրաժեշտ միջոցառում էր: Սակայն արաբական անապատներ աքսորված արևմտահայ տարագիրների դաժան կոտորածները վկայում են, որ տեղահանության նպատակը հայ ժողովրդի բնաջնջումն էր:

Եղեռնից փրկված հայերի մի ստվար հատված՝ մոտ 300 հազար մարդ, ապաստան գտավ Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում:

Ցեղասպանության հետևանքներից էր հայկական սփյուռքի ձևավորումը: Հարյուր հազարավոր հայեր ստիպված էին բնակություն հաստատել աշխարհի տարբեր երկրներում և սկսել մաքառումի, գոյատևման ու ազգապահպանության նորագույն տարեգրությունը:

Վիթխարի էր նաև հայ ժողովրդի նյութական կորուստը՝ առնվազն 20 միլիարդ ֆրանկ ոսկի: Ժամանակի համար սա ահռելի գումար էր. բավական է ասել, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի պատերազմական ծախսերը կազմել են ընդամենը 9–10 միլիարդ ֆրանկ: Հայերի բռնագաղթից հետո նրանց շարժական և անշարժ գույքն անցավ տեղական իշխանություններին կամ թալանվեց թուրքերի և քրդերի կողմից: Երիտթուրքերի պարագլուխներից Թալեաթի լկտիությունը հասավ այնտեղ, որ ամերիկյան դեսպան Հ. Մորգենթաուին առաջարկեց հանձնել օսմանահպատակ հայերի ԱՄՆ-ի բանկերում պահվող ավանդները:

Ոչնչացվեցին կամ յուրացվեցին հայության ստեղծած պատմամշակութային արժեքները, քանի որ դրանք նյութական վկաներն էին մարդկության բնօրրաններից մեկում՝ Հայաստանում հազարամյակներ ապրած հայ ազգի: Թալանվեց նաև Հայ առաքելական եկեղեցուն պատկանող գույքը: Հայկական 2350 եկեղեցիներ և վանքեր ավերվեցին կամ կողոպտվեցին: Վերացվեցին 1500 հայկական դպրոց ու վարժարան: Ոչնչացվեցին 20 հազարից ավելի հայկական ձեռագրեր և հնատիպ գրքեր: Մշակութային ցեղասպանությունը շարունակվեց նաև հետագա տասնամյակներում: Այսօր էլ այն ընթացքի մեջ է ոչ միայն Թուրքիայում, այլ նաև Ադրբեջանում:

Եվ վերջապես՝ ցեղասպանությունը ծանր հետք է թողել հայության բոլոր սերունդների կենսագործունեության, բնավորության, ազգային նկարագրի և նպատակների ձևավորման վրա:

Տերությունների և միջազգային հանրության վերաբերմունքը: Առաջին աշխարհամարտը սանձազերծող տերությունները տարբեր կերպ արձագանքեցին հայոց Մեծ եղեռնին: Անտանտի երկրները, որ պատերազմի գաղափարական արդարացման նպատակով հռչակել էին, թե կռվում են ճնշված ազգերի՝ լեհերի, հայերի, հրեաների և այլոց ազատագրության համար, դատապարտեցին երիտթուրքերի կառավարության հանցավոր քաղաքականությունը: Ռուսական կողմի նախաձեռնությամբ ***Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան*** սկսված հայկական ջարդերի կապակցությամբ ***1915 թ. մայիսի 11-ին*** հանդես եկան բողոքի հայտարարությամբ: Անտանտի գլխավոր տերությունները նախազգու-

շացրին, որ պատասխանատվության են կանչելու թուրքական կառավարության անդամներին:

Հայկական նահանգներում և Օսմանյան կայսրության մյուս շրջաններում գործունեություն ծավալած ամերիկյան միսիոներներն իրենց հերթին միջազգային հանրությանը տեղեկացրին, թե իրականում ինչ է կատարվում հայերի հետ: ԱՄՆ-ը, որ այդ պահին դեռևս չեզոք երկիր էր, փորձեց ճնշում գործադրել թուրքական կառավարության վրա: ***1916 թ. փետրվարին*** ԱՄՆ-ի կառավարությունն իր բողոքը հայտնեց հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունների դեմ:

Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ ***Լ. Ջորջը*** ասում էր, որ հաշտության պայմանագրով հայկական հողերը պետք է վերջնականորեն ազատագրվեն թուրքերից: 1916 թ. ***անգլիացի պատմաբան լորդ Ջ. Բրայսը*** հրատարակեց փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, հայերի կոտորածների մասին աշխատություն գրեց ***անգլիացի*** հայտնի ***պատմաբան Ա. Թոյնբին:***

Կայսերական Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան, տեղյակ լինելով իրականացվող ջարդերի մասին, գործնական լուրջ քայլերի չդիմեցին կանխելու կամ արգելակելու իրենց դաշնակցի կողմից կատարվող եղեռնագործությունը: Եթե նման փորձեր էլ արվում էին, ապա դրանք անտեսվում էին երիտթուրք պարագլուխների կողմից: Հատկապես ազդեցիկ կարող էր լինել Գերմանիայի միջամտությունը, սակայն գերմանական պետական և քաղաքական շրջանակները, չնչին բացառությամբ, աջակցում էին երիտթուրքերին կամ անտարբեր կեցվածք էին որդեգրել: Հայապաշտպան գործունեություն ծավալեց ***Գերմանա-հայկական ընկերության նախագահ, արևելագետ Յոհաննես Լեփսիուսը,*** որի համար նա ենթարկվեց ճնշումների ու հարկադրված հեռացավ իր երկրից:

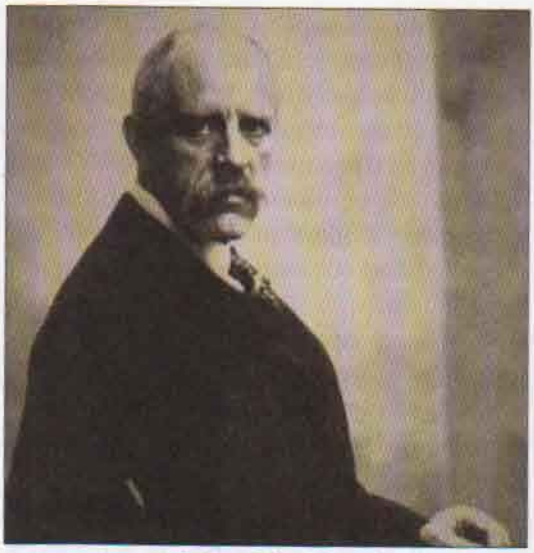

Ֆրիտյոֆ Նանսեն

Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող Մեծ եղեռնը դատապարտվեց ժամանակի հասարակական-քաղաքական և պետական նշանավոր շատ գործիչների կողմից՝ Ա. Ֆրանս, Ռ. Ռոլան, Ֆ. Նանսեն, Մ. Գորկի, Վ. Բրյուսով, Վ. Վիլսոն, Դ. Լլոյդ Ջորջ, Ջ. Քերզոն, Ա. Բրիան, Ժ. Կլեմանսո, Հ. Մորգենթաու և շատ ուրիշներ: Նրանք այն որակեցին որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն: Բայց Մեծ եղեռնից շատ չանցած՝ մարդկությունը մի քանի տասնամյակ շարունակ մոռացության տվեց թուրքերի կատարած մեծ ոճրագործությունը:

«Ցեղասպանություն» հասկացությունը: XX դարի սկզբներին, երբ իրականացվում էր հայերի վերացման թուրքական պետական ծրագիրը, միջազգային իրավունքի մեջ դեռ ձևակերպված չէր «ցեղասպանություն» հասկացությունը: Միայն ***1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին Միավորված ազգերի կազմակերպության*** ընդունած ***«Ցեղասպանության հանցագործությունները կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայում*** տրվեց իրավական ձևակերպումը: Այս բանաձևի հիմքում ընկած էր լեհական հրեա, իրավաբան

Ռաֆայել Լեմկինի առաջարկած նախագիծը, որը կազմվել էր հայ ժողովրդի հետ 1915–1923 թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծության հիման վրա:

Ըստ այդ հիմնարար փաստաթղթի՝ ցեղասպանություն են որակվում այն գործողությունները, որոնք կիրառվում են որևէ ազգի, ցեղային կամ կրոնական համայնքի լիակատար կամ մասնակի ոչնչացման նպատակով: ***Հետևյալ հինգ գործողություններից յուրաքանչյուրը համարվում է ցեղասպանական գործողություն.*** *1. խմբի կամ համայնքի անդամների սպանությունը, 2. նրանց մարմնական լուրջ վնասվածք կամ մտավոր խանգարում հասցնելը, 3. խմբի համար այնպիսի կենսապայմանների ստեղծումը, որոնց նպատակն է այդ խմբի մասնակի կամ լիակատար ոչնչացումը, 4. խմբի ներսում ծննդաբերության կանխման միջոցառումները, 5. երեխաների հանձնումը մարդկային մի խմբից մյուսին:*

Անհերքելի իրողություն է, կասկածի տեղիք իսկ չի մնում, որ հայության նկատմամբ թուրքերը իրականացրել են ՄԱԿ-ի՝ ցեղասպանությունը որակող կոնվենցիայի բոլոր հինգ գործողությունները: Այդ կոնվենցիայով և հետագայում ընդունված միջազգային այլ փաստաթղթերով սահմանված են, որ այդօրինակ հանցագործությունները վաղեմության ժամկետ չունեն:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առաջին քայլերը: Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առաջին քայլեր պետք է համարել իրադարձությունների թարմ հետքերով պետությունների ղեկավարների, օրենսդիր ու գործադիր բարձրագույն մարմինների, քաղաքական ու հասարակական հայտնի գործիչների հայտարարությունները, բողոքների նոտաները, ելույթները:

Անտանտի երկրների 1915 թ. մայիսի 11-ի վերը նշված հայտարարության մեջ ասվում էր. «*Նկատի ունենալով Թուրքիայի այս նոր ոճիրները մարդկության ու քաղաքակրթության դեմ՝ դաշնակից կառավարությունները հրապարակավ հայտնում են Բարձր դռանը, որ իրենք այդ ոճիրների համար պատասխանատու պիտի համարեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև այն պաշտոնյաներին, ովքեր մասնակից են եղել կոտորածներին*»: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո, հաշվի առնելով համաշխարհային առաջադեմ հանրության կարծիքը և հետամուտ լինելով այս հարցում, Անտանտի երկրները երիտթուրքերին փոխարինած թուրքական նոր կառավարությունից պահանջեցին բացել դատական գործ:

1919 թ. հունվարին հիմնված ռազմական ատյանները դատական հետաքննության ենթարկեցին նախկին կառավարության ղեկավարներին, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին, Հատուկ կազմակերպության ղեկավարներին: Նրանք հայկական ջարդերի անմիջական կազմակերպիչներն ու իրականացնողներն էին: Հայերի կոտորածների վերաբերյալ մեղադրական հսկայական ապացույցներ հավաքվեցին:

Երիտթուրքերի ղեկավարներին հաջողվել էր նախքան Մուդրոսի զինադադարը ճողոպրել երկրից և ապաստան գտնել տարբեր երկրներում: Սակայն դա չազատեց նրանց պատասխանատվությունից: Դատավարությունն ընթացավ 1919 թ. ապրիլից մինչև հունիսը, իսկ վճիռն արձակվեց ***1919 թ. հուլիսի 5-ին:*** Անգամ թուրքական դատարանը հարկադրված էր ընդունել երիտթուրքերի ծանր հանցանքները: Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և Նազիմը հեռակա դատապարտվեցին մահվան: Հետագայում նման պատժի արժանացան նաև Բեհաեդդին Շաքիրը, Ջեմալ Ազմին և Նայիմ բեյը, իսկ շատ շատերն էլ դատապարտվեցին տարբեր ժամկետներով ազատազրկման:

Այսպիսով՝ ***քաղաքական-իրավական***

Սողոմոն Թեհլերյան

պետանկյունից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման առաջին լուրջ քայլը կատարել է հենց թուրքական կառավարությունը:

Երիտթուրքերի պարագլուխների դատավճիռը, սակայն, հնարավոր չեղավ ի կատար ածել. հանցագործները երկրից դուրս էին: Տեսնելով, որ թուրքական կառավարությունը և դաշնակից երկրները հետևողական չեն այդ հարցում՝ դատավճռի իրականացմանը ձեռնամուխ եղան անձնազոհ հայ վրիժառուները: Նրանք գործում էին ***ՀՅԴ կողմից 1919 թ. խիստ գաղտնի պայմաններում կյանքի կոչված «Նեմեսիս»*** (Նեմեսիսը հին հունական դիցաբանության մեջ հատուցման աստվածուհին է) ծրագրի շրջանակներում:

1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում Սողոմոն Թեհլերյանն իրականացրեց Մեծ եղեռնի ամենագլխավոր պատասխանատու Թալեաթի մահապատիժը: Գերմանական դատարանը, հանգամանորեն և անաչառորեն քննելով հարցը, դրա հետ կապված նաև Հայոց ցեղասպանության հանգամանքները, Ս. Թեհլերյանին արդարացրեց և ազատ արձակեց:

1921 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հռոմում Արշավիր Շիրակյանի գնդակից սպանվեց Օսմանյան կայսրության նախկին վարչապետ Սայիդ Հալիմը:

1922 թ. ապրիլի 17-ին դարձյալ ***Բեռլինում Արամ Երկանյանը և Արշավիր Շիրակյանն*** իրականացրեցին Բեհաեդդին Շաքիրի և Ջեմալ Ազմիի մահապատիժը:

1922 թ. հուլիսի 25-ին Պետրոս Տեր-Պողոսյանը, Արտաշես Գևորգյանը և Սարեփան Տաղիկյանը Թիֆլիսում ի կատար ածեցին Ջեմալի մահապատիժը: Նույն թվականի օգոստոսին Միջին Ասիայում ***Հակոբ Մելքումովի*** գլխավորած զորամասերի դեմ մղված մարտերում զոհվեց Էնվերը: Նազքմը ավելի ուշ՝ 1926 թ., կախաղան բարձրացվեց հանրապետական Թուրքիայի նախագահ Մուստաֆա Քեմալի դեմ կազմակերպված դավադրությանը մասնակցելու համար:

Այսպես իրականացվեց Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուների դատավճիռը:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը մտավ նոր հունի մեջ: Արդի փուլում աշխարհի երկու տասնյակից ավելի պետություններ ճանաչել ու դատապարտել են հայ ազգի հանդեպ թուրքական պետության կատարած ոճրագործությունը:

Մեր օրերում հայ-թուրքական հարաբերությունների ապագան մեծապես կախված է նրանից, թե արդյո՞ք թուրք ժողովուրդն իր մեջ ուժ կգտնի ճանաչելու և դատապարտելու Հայոց ցեղասպանությունը: Սակայն իրար հաջորդող կառավարությունների գործելակերպը, պետական ու քաղաքական գործիչների հայտարարությունները վկայում են, որ պաշտոնական Թուրքիայի դիրքորոշման հիմքում ընկած է ժխտողականությունը և ուրացումը: *Իսկ Մեծ եղեռնից փրկված հայերի սերունդները և ընդհանրապես ամբողջ հայությունը շարունակում են պայքարել ոչ միայն ճանաչման, այլև արժանի հատուցման և ամբողջական հայրենիքի վերականգնման համազգային նպատակի համար:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհանեք Հայոց ցեղասպանության հետևանքները:
2. Ներկայացրեք մեծ տերությունների վերաբերմունքը Մեծ եղեռնի նկատմամբ: Ի՞նչ վերաբերմունք ունեին ժամանակի հասարակական-քաղաքական և պետական նշանավոր գործիչները. ովքե՞ր էին նրանք, ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:
3. Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից է տրվել «ցեղասպանության» իրավական ձևակերպումը: Ըստ այդ փաստաթղթի՝ ո՞ր գործողություններն են որակվում որպես ցեղասպանություն: Ձեր կարծիքով՝ արդյո՞ք ընդգրկուն և համապարփակ են այդ ձևակերպումները: Ուրիշ ի՞նչ ժողովուրդներ գիտեք, որոնց նկատմամբ երբևէ իրականացվել է ցեղասպանություն:
4. Որո՞նք էին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը միտված առաջին քայլերը: Ի՞նչ ընթացք և ավարտ ունեցավ Մեծ եղեռնի կազմակերպիչների դատավարությունը: Ներկայացրեք և գնահատեք «Նեմեսիս» ծրագիրն ու դրա արդյունքները: Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ նշանակություն և հետևանքներ կունենա Հայոց ցեղասպանության միջազգային և Թուրքիայի կողմից ճանաչման գործընթացը:

§ 5. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 1917 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ

Նոր իշխանության ձևավորումը Այսրկովկասում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում՝ 1917 թ. փետրվարի 27-ին, Ռուսաստանում տեղի ունեցավ հաղթական հեղափոխություն, որը վերջ դրեց միապետական կարգերին: Մարտի 2-ին ձևավորվեց ***Ժամանակավոր կառավարություն,*** որն էլ ստանձնեց բարձրագույն գործադիր իշխանության ղեկը Ռուսաստանում: Կառավարության նախագահ նշանակվեց իշխան Գ. Լվովը:

Հեղափոխական ալիքը մի փոքր ուշացումով հասավ Կովկաս, տարածվեց նաև Հայաստանում: Բոլորը ողջունում էին ժողովրդավարական հեղափոխությունը, պահանջում հաստատել իրական քաղաքացիական ազատություններ և իրավունքներ, մտցնել կարգուկանոն հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Նոր կառավարության վարչական մարմինները աստիճանաբար հաստատվեցին նաև Կովկասի նախկին փոխարքայության սահմաններում: Ժամանակավոր կառավարությունը ***1917 թ. մարտի 9-ին*** կազմեց երկրամասի իշխանության նոր մարմին՝ ***Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե (ԱՀԿ)***՝ Պետական IV դումայի կովկասյան հինգ պատգամավորներից: ԱՀԿ-ի նախագահն էր ***Վ. Խատիսովը*** (կադետ), հայերից ընդգրկված էր ***Մ. Պապաջանյանը*** (կադետ): Սակայն իր գործունեության ողջ ընթացքում ԱՀԿ-ն իրական իշխանություն չդարձավ և այդպես էլ հեղինակություն չվաստակեց Անդրկովկասում:

Ժամանակավոր կառավարությունը և Արևմտյան Հայաստանը: Պատերազմական առումով 1917 թ. ռուս-թուրքական ճակատում, բացառությամբ պարսկական հատվածի, նշանակալի իրադարձություններ տեղի չունեցան: Ապրիլի դրությամբ՝ Կովկասյան ճակատի *(տե՛ս էջ 111-ի քարտեզը)* հայկական հատվածում կռվում էր ռուսական բանակային հինգ կորպուս, իսկ պարսկական հատվածում՝ երկու կորպուս (միասին՝ 232 հազար զինվորական):

Ժամանակավոր կառավարությունն իր գոյության ողջ ընթացքում այդպես էլ վերջնականորեն չբացահայտեց իր ծրագիրը

Հայաստանի ապագայի հանդեպ, այնուհանդերձ այդ ուղղությամբ նրա կողմից արված որոշ քայլեր դրական հույսեր էին արթնացրել հայ քաղաքական շրջանակներում: Դեռևս 1917 թ. մարտին արտգործնախարար *Պ. Միլյուկովը* նշել էր, որ Ռուսաստանի նոր իշխանությունն Արևմտյան Հայաստանի հարցում որդեգրելու է նոր մոտեցում, որը բխելու է նաև հայերի շահերից:

1917 թ. ապրիլի 26-ին հրապարակվեց ժամանակավոր կառավարության որոշումը Արևմտյան Հայաստանի և գրավված մյուս վայրերի կառավարման նոր ձևի հաստատման մասին: Առաջին անգամ պաշտոնապես ճանաչվեց և ձևակերպում ստացավ Օսմանյան կայսրությունից նվաճված տարածքի հայկական մասը՝ որպես վարչական առանձին միավոր՝ *«Թուրքահայաստան»* անվանումով:

Արևմտյան Հայաստանի և պատերազմի իրավունքով Թուրքիայից գրավված մյուս մարզերի ողջ տարածքի քաղաքացիական կառավարումն անմիջականորեն դրվեց ժամանակավոր կառավարության ենթակայության տակ: Մինչև Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակը վերջնականապես որոշելը՝ գրավված տարածքում ստեղծված *երեք հայկական մարզերը (Էրզրում, Խնուս, Վան)* կառավարվելու էին գեներալ-կոմիսարի և նրա երկու օգնականների միջոցով: Գլխավոր կոմիսար նշանակվեց գեներալ *Պ. Ավերյանովը*, քաղաքացիական գծով տեղակալ՝ Հակոբ Ջավրյանը:

Ռուսական նոր իշխանությունը արմատականորեն փոխեց իր վերաբերմունքը Արևմտյան Հայաստանի և հայերի նկատմամբ և սկսեց հայկական մարզերում հայանպաստ քաղաքականություն իրականացնել: Դրա ցայտուն վկայությունն են Արևմտահայաստանի գեներալ-կոմիսարին վարչապետ Լվովի և նոր արտգործնախարար Տերեշչենկոյի կողմից տրված գաղտնի *«Ղեկավար հրահանգները»* (1917 թ. մայիսի 15-ի ստորագրությամբ): Ժամանակավոր կառավարությունը հրահանգում էր թույլատրել բոլոր հայերին, ովքեր «այս պատերազմի ժամանակ կամ էլ դրանից առաջ փախել են» այդ տարածքից, ինչպես նաև նախկին թուրքահպատակ հայերին վերաբնակվել հիշյալ մարզերում: Իսկ մինչև հատուկ որոշում կայացնելը, թուրքերին, լազերին, քրդերին, որոնք փախել էին թուրքական զորքի հետ, չթույլատրվեց վերադառնալ այդ մարզերը:

Անդրանիկ Օզանյան

Արևմտահայերի ազգային խորհրդի ստեղծումը: Անդրկովկասում ապաստան գտած մոտ 300 հազար արևմտահայ գաղթականությունը, ոգևորվելով ռուսական իշխանությունների նոր վերաբերմունքից և Ռուսաստանում հաստատված քաղաքական ազատությունների մթնոլորտից, սկսեց կազմակերպվել: *Երևանում 1917 թ. մայիսի 2-11-ը* կայացավ ***արևմտահայերի առաջին համագումարը***, որին մասնակցում էին 80 պատգամավորներ և մոտ 400 հյուրեր: Քննարկված մի շարք կարևոր հարցերի՝ փախստականներին օգնելու, հայրե-

նիքում արևմտահայերի վերաբնակեցման, Հայաստանում ազգային վարչություն կազմակերպելու, Ռուսաստանում եղած արևմտահայ ռազմագերիներին (մոտ 3500 մարդ) ազատ արձակելու, հայկական մարզերի տնտեսության վերականգնման վերաբերյալ ընդունվեցին որոշումներ:

Ընտրվեց կենտրոնական ղեկավար մարմին՝ 15-հոգանոց ***Արևմտահայ ազգային խորհուրդ:*** Խորհրդի անդամներ դարձան Անդրանիկը, Սմբատը, Զապել Եսայանը, Լ. Շանթը, Սեպուհը, Վ. Փափազյանը և ուրիշներ: Արևմտահայ ազգային խորհրդի նախագահ ընտրվեց ***Վահան Փափազյանը (Կոմս),*** իսկ պատվավոր նախագահ՝ ***Անդրանիկը:***

Վանի, Խնուսի և Էրզրումի մարզերում կարճ ժամանակ անց ձևավորվեցին և սկսեցին գործել Արևմտահայ ազգային խորհրդի տեղական կազմակերպությունները: Ս. Վրացյանը գրում է. *«Մի տեսակ արտահողային պետություն էր ստեղծվում՝ կենտրոնական և տեղական իշխանություններով: Ապագայում, երբ Թուրքահայաստանը դառնար ազատ, կառավարման մեքենան արդեն պատրաստ էր»:*

1917 թ. հայկական կազմակերպությունները մեծ գործ կատարեցին ավերված բնակավայրերը վերականգնելու և վերաբնակեցնելու ուղղությամբ: Աշնան վերջերին հայկական մարզերում մոտ 300 հազար հայ բնակչություն կար: Վերականգնվող հայկական մարզերում տեղի հայ բնակչությունից կազմակերպվում էին նաև ժողովրդական միլիցիայի ջոկատներ ու կամավորական խմբեր: Վանի մարզի տեղական զինված խմբերը ղեկավարում էին ***Լևոն Շաղոյանը և Բուլղարացի Գրիգորը:*** Բաբերդում ձևավորված ջոկատի պետն էր ***Սեպուհը,*** Երզնկայի ջոկատինը՝ ***Սեբաստացի Մուրադը,*** Խնուսի և Մուշի ջոկատները գլխավորում էին ***Մանուկը և Մուշեղը:*** Ալաշկերտի զինվորական շրջանի ոստիկանապետ էր նշանակվել ***Համազասպը,*** իսկ ոստիկանական ջոկատի պետ՝ ***Սմբատը:*** 1917 թ. ամռան վերջին այդ բոլոր ջոկատներում կար մոտ 5 հազար մարդ: Նրանց թվաքանակն աստիճանաբար աճում էր՝ հուսալի հենարան դառնալով Հայաստանի վերաստեղծման նվիրական գործի համար:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը: Հայ ժողովուրդն օգտվեց Փետրվարյան հեղափոխության նվաճումներից: Ժողովրդավարական ազատությունների մթնոլորտում բուռն վերելք ապրեց հայ հասարակական կյանքը:

Պայքար ծավալվեց դպրոցների ազգայնացման, աշխարհիկ կրթության հաստատման համար: Հայ աշակերտությունն ու ուսանողությունը ներգրավվեցին ժողովրդավարական ու ազգային գործընթացների մեջ: Յուրաքանչյուր կուսակցություն ձգտում էր երիտասարդների միջոցով ուժեղացնելու իր շարքերը և քաղաքական ազդեցությունը:

Հայ հասարակական կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր ***հայ եկեղեցական համագումարը,*** որը կայացավ ***Էջմիածնում 1917 թ. հունիսի 12-25-ը:*** Այն անդրադարձավ եկեղեցական բարենորոգումների խնդիրներին, Հայկական հարցին, հայոց ազգային խորհրդաժողովի հրավիրման, կրթական և այլ հարցերի:

Հայ ազգային կուսակցությունները, սոցիալ-դեմոկրատական ու ազատական ուղղությունների ներկայացուցիչները քաղաքական նոր պայմաններում օրինական գործունեության հնարավորություն ստացան:

Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը հետամուտ եղավ ժողովրդավարական ու ազգային իրավունքների հաստատման համար պայքարին: Նա պահանջում էր գործնականում ապահովել ազգերի իրավահավասարությունը, ինքնորոշման իրավունքը, ազգային կրթական և մշակութային կյանքի ազատ զարգացման պայմաններ:

Դաշնակցության առաջնահերթ նպատակը Հայկական հարցի լուծման համար պայքարն էր: Ըստ ՀՅԴ առաջադրած նախագծի՝ Արևելյան Հայաստանը Վրաստանի և երկրամասի թաթարների հետ միասին կազմելու էր մեկ պետական-ինքնավար դաշնային միավոր՝ հանրապետական դաշնային Ռուսաստանի կազմում: Արևմտյան Հայաստանը լիովին ազատագրվելու էր թուրքական բռնակալությունից, իսկ անկախ Հայաստանի տարածքը կազմելու էին հայկական վեց նահանգները և Կիլիկիան: Հայաստանի «չեզոքությունը պետք է երաշխավորվեր միջազգայնորեն, թուրքական կառավարությունը պետք է հատուցեր հայերի վնասները»:

Մեծ էր դաշնակցության քաղաքական կշիռը նաև Հայաստանում ստեղծված հեղափոխական-քաղաքական մարմիններում՝ բանվորական, զինվորական և գյուղացիական պատգամավորների խորհուրդներում:

Հնչակյան կուսակցությունը, ողջունելով ռուսական հաղթական հեղափոխությունը, կոչ արեց աջակցելու Ժամանակավոր կառավարությանը: Հնչակյաններն առաջին հերթին զբաղվեցին իրենց շարքերի համալրման և երկրամասում կուսակցական մարմինների ստեղծման գործով: Թիֆլիսում համախմբվեցին Մ. Նազարբեկյանը, Ռ. Խանազատը, Ա. Կիտուրը և ուրիշներ: Հնչակյան կուսակցությունը մի կողմից՝ պաշտպանում էր սոցիալիստական հեղափոխության գաղափարը, մյուս կողմից՝ կոչ էր անում շարունակելու պատերազմը մինչև հաղթական ավարտ: Այնուհանդերձ՝ Հնչակյան կուսակցության գործունեությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Հայկական հարցի շուրջ: Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծումը համարում էին Թուրքիայից անջատ ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը:

Երկրամասի հայ ազատական-ժողովրդավարական ուղղության ներկայացուցիչները համախմբվել էին «Մշակ» թերթի շուրջը: Մշակականները կամ հայ կադետները փորձում էին նվաճել հայ քաղաքական կյանքի ղեկավարի դիրքը՝ այն խլելով դաշնակցությունից: 1917 թ. մարտին նրանք ստեղծեցին ***Հայ ժողովրդական կուսակցությունը՝ ՀԺԿ:*** Նորաստեղծ կուսակցության հռչակագրում նշվում էր, որ մինչև համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի գումարումը չպետք է առաջադրվեն ազգային, տնտեսական, դասակարգային և կրոնական պահանջներ, որոնք կջլատեն Ռուսաստանի զանազան ազգերի ու դասակարգերի միության ուժը: Կուսակցությունը ղեկավարում էին ***Մ. Պապաջանյանը, Ս. Հարությունյանը և Հ. Առաքելյանը:*** ՀԺԿ-ն համարում էր, որ Հայկական հարցը պետք է լուծում ստանա միջազգային վեհաժողովում՝ համաձայն արևմտահայերի ձգտումների:

Հեղափոխությունից հետո երկրամասում քաղաքական լուրջ դեր ստանձնեց նաև ***Սոցիալիստ հեղափոխականների (էսէռներ)*** կուսակցությունը: Այն մեծ ազդեցություն ուներ Կովկասյան ճակատում և երկրամասի քաղաքներում տեղակայված բանակային զորամասերում:

Քաղաքական լուրջ հակադրություն և պայքար էր ընթանում ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի երկու թևերի՝ ***բոլշևիկների ու մենշևիկների*** միջև: Մենշևիկները խուսափում էին ազգային հարցի արծարծումից, սպասում էին աշխարհամարտի ավարտին: Իսկ բոլշևիկներն առաջ էին քաշում գրավված բոլոր տարածքներից զորքերի դուրս բերման, տերությունների կազմում բռնությամբ պահվող երկրամասերին, ինչպես նաև նրանց գաղութներին ազատ ինքնորոշվելու հնարավորություն տալու պահանջներ:

Արևելահայ ազգային խորհրդի ստեղծումը: Ռուսաստանի ազգային բոլոր երկրամասերում քաղաքական և հասարակական ուժերը ստեղծում էին համազգային տարաբնույթ կազմակերպություններ, որոնք

իրենց ձեռքն էին վերցնում ազգային կյանքի տնօրինումը: Այս միտումից անմասն չմնացին նաև հայերը:

Երկարատև նախապատրաստությունից հետո տեղի ունեցավ նաև արևելահայերի ներկայացուցչական համաժողովը՝ Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը: Այն գումարվեց ***Թիֆլիսում 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 13-ը:*** Մասնակցում էին քաղաքական և հասարակական տարբեր կազմակերպությունների 228 պատգամավորներ, որոնց կեսից ավելին դաշնակցականներ էին: Բազմազան էր համախորհրդակցության քննարկած խնդիրների շրջանակը. հրատապ էին Անդրկովկասում տեղական ինքնակառավարման հաստատման, ճակատի պաշտպանության, պարենային և փախստականության գործերի մասին հարցերը:

Համախորհրդակցության ավարտից քիչ անց, ըստ նրա որոշման, ձևավորվեց նոր մարմին՝ 35 անդամներից կազմված ***Ազգային ժողով:*** Օրենսդրական իրավասություն ունեցող Ազգային ժողովն իր կազմից ընտրեց 15-հոգանոց գործադիր մարմին՝ ***Հայոց ազգային խորհուրդ:*** Խորհրդի նախագահն էր ***Ա. Ահարոնյանը,*** քարտուղարը՝ Ն. Աղբալյանը: Ազգային խորհրդի անդամներից Ռուբենը, Ա. Գյուլխանդանյանը, Խ. Կարճիկյանը, Կ. Ղազազյանը դաշնակցականներ էին, Ս. Հարությունյանը, Մ. Պապաջանյանը՝ ՀԺԿ-ական, Լ. Աթաբեգյանը, Հ. Տեր-Օհանյանը՝ էսէռներ, Ա. Երզնկյանը՝ մենշևիկ, Ղ. Տեր-Ղազարյանը՝ հնչակյան, Տ. Բեկզադյանը, Ս. Մամիկոնյանը, Պ. Ջաքարյանը՝ անկուսակցականներ: Հայոց ազգային խորհրդի նստավայրը Թիֆլիսն էր: Կովկասի հայաբնակ քաղաքներում և Հայաստանի վարչական կենտրոններում ձևավորվեցին խորհրդի տեղական մարմիններ՝ Հայոց ազգային խորհուրդները: Ազգային քաղաքական նոր մարմինների ստեղծումով ավարտվեց Հայոց ազգային բյուրոյի (1912–1917 թթ.) գործունեությունը:

Երկարատև ջանքերի արդյունքում ստեղծված Հայոց ազգային խորհրդին բախտ էր վիճակված դառնալու հայության գործնական կյանքը տնօրինող մի կազմակերպություն, որի հիման վրա հետագայում ձևավորվեցին Հայաստանի Հանրապետության պետական մարմինները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Ռուսաստանում Փետրվարյան հեղափոխության արդյունքում: Ներկայացրեք իրադրությունը Անդրկովկասում և Կովկասյան ճակատում:
2. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Ժամանակավոր կառավարությունը Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ: Համեմատեք հայերի նկատմամբ միապետական Ռուսաստանի և Ժամանակավոր կառավարության վարած քաղաքականությունը:
3. Ներկայացրեք Արևմտահայերի ազգային խորհրդի ստեղծման նշանակությունը և արդյունքները: Հայաստանի վերականգնման նպատակով ի՞նչ քայլեր իրագործվեցին:
4. Ցո՛ւյց տվեք հայ քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշումն ու ծրագրերի փոփոխությունները պատմական նոր իրադրության մեջ: Համեմատեք և մեկնաբանեք հայ քաղաքական կուսակցությունների տեսակետները:
5. Լուսաբանեք Արևելահայ ազգային խորհրդի ստեղծման գործընթացը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Հայոց ազգային խորհուրդը: Փորձեք համեմատել և գնահատել Արևելահայ և Արևմտահայ ազգային խորհուրդների գործունեությունը հետփետրվարյան ժամանակաշրջանում:

§ 6. ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Իրադրությունը Այսրկովկասում և Կովկասյան ճակատում: 1917 թ. աշնանը Ռուսաստանում առաջացել էր համազգային ճգնաժամ: Բոլշևիկների կուսակցությունը Պետրոգրադում հաջողությամբ իրականացրած հեղաշրջման շնորհիվ ***1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին*** (նոր տոմարով՝ նոյեմբերի 7-ին) իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը: Բոլշևիկների առաջնորդ Վ. Լենինի գլխավորությամբ ստեղծվեց կառավարություն՝ ***Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը:*** Ընդունվեցին հաշտության, հողի, Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների մասին օրենքները (դեկրետներ՝ հրովարտակներ): Այսպես սկիզբ դրվեց Ռուսաստանի պատմության խորհրդային շրջանին:

Անդրկովկասի գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերը բոլշևիկյան հեղաշրջումը համարեցին դավաճանություն Փետրվարյան հեղափոխության և ժամանակավոր կառավարության հռչակած ժողովրդավարական սկզբունքներին:

Ռուսաստանի կենտրոնում կատարված իշխանափոխությամբ Այսրկովկասում առաջացավ իշխանական ճգնաժամ: Այն հաղթահարելու նպատակով Թիֆլիսում 1917 թ. նոյեմբերին գումարվեց երկրամասի քաղաքական և ռազմական ուժերի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: ***Նոյեմբերի 15-ին*** կազմավորվեց գործադիր նոր մարմին, որը կոչվեց ***Անդրկովկասյան կոմիսարիատ,*** իսկ ԱՀԿ-ն լուծարվեց: Անդրկոմիսարիատի նախագահ ընտրվեց մենշևիկ ***Ե. Գեգեչկորին:*** Կոմիսարիատն Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատական և սոցիալիստական կուսակցությունների դաշինք էր, որին, որպես բացառություն, մաս կազմեցին նաև մուսուլմանների ոչ սոցիալիստական ուժերի ներկայացուցիչները՝ մուսավաթականները: Կոմիսարիատում գլխավոր պաշտոնները զբաղեցնում էին մենշևիկներն ու էսէռները: Անդրկոմիսարիատի 12 կոմիսարներից երեքը (Խ. Կարճիկյան, Հ. Օհանջանյան, Գ. Տեր-Ղազարյան) հայեր էին:

Երզնկա, 1917 թ.

Ընդհանուր առմամբ՝ նոր գործադիր մարմինը չկարողացավ բարելավել երկրամասի իրավիճակը. հակառակը՝ ավելի վատացան ժողովրդի կենսապայմանները, անհամեմատ աճեց կյանքի և ունեցվածքի անապահով վիճակը, համատարած բնույթ ընդունեցին ավազակությունն ու կողոպուտը: Իսկ ազգամիջյան բախումների ալիքը հեղեղեց ողջ երկրամասն ու ռազմաճակատային թիկունքը: Յուրաքանչյուր ազգի գործերի տնօրինությունն աստիճանաբար անցավ իր ազգային խորհրդի ձեռքը, որով վերջնականապես անզորացավ, հեղինակազրկվեց Անդրկոմիսարիատը: Վերջինս ըստ էության դարձավ լոկ վրաց մենշևիկների կամակատարը:

Բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Այսրկովկասում ձևավորվել էր ռազմաքաղաքական չափազանց բարդ իրադրություն: 1917 թ. նոյեմբերի 21-ին Անդրկոմիսարիատը հաշտության բանակցություններ սկսեց Թուրքիայի հետ և ***դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում ստորագրվեց զինադադարի համաձայնագիր:*** Ռազմական գործողությունները դադարեցվում էին մինչև վերջնական հաշտության կնքումը:

Երզնկայի զինադադարից հետո կովկասյան ռուսական զորքերի հետքաշումը

ճակատային դիրքերից շատ արագորեն ընդունեց ռազմաճակատի տարերային փլուզման և զորքերի անկազմակերպ նահանջի բնույթ: Ռուս-թուրքական ճակատի մերկացմանը մեծապես նպաստեց Այսրկովկասում սրված ներքաղաքական և ազգամիջյան պայքարը:

Վրաց մենշևիկների, ինչպես նաև նրանց աջակից մուսուլմանական ուժերի որդեգրած գործելակերպը ծանր հետևանքներ ունեցավ: 1917 թ. դեկտեմբերի 1-ի տվյալներով ռուսական կովկասյան զորքի մարտակազմում առկա էր մոտ 158 հազար զինվորական, որից 102 հազարը Արևմտյան Հայաստանում էր, մնացածը՝ Իրանի տարածքում: Իսկ ուղիղ մեկ ամիս անց ճակատի հայկական հատվածի պաշտպանական դիրքերում մնացել էր ընդամենը 17 հազար մարտիկ:

Երկրամասում և ճակատում տիրող անմխիթար իրավիճակում, սակայն, իրենց կազմակերպվածությամբ և մարտական ոգով առանձնանում էին հայկական ազգային զորամիավորումները:

«Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը: Դրսևորելով իր հետևողականությունը ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման հարցում՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը ***1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունեց «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը*** (դեկրետը): Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ դեկրետի նախագիծ կազմելու նպատակով դեռևս նոյեմբերին ստեղծվել էր հանձնաժողով, որի կազմում էին բոլշևիկներ Վաղլամ Ավանեսյանը, Վահան Տերյանը, Սարգիս Լուկաշինը, ձախ էսէռ Պողոս Պողոյանը (Պերճ Պողոյանի որդին), իսկ դեկտեմբերից՝ ՀՅԴ ներկայացուցիչ Ռոստոմը: Այդ հանձնաժողովն էլ կազմեց Արևմտյան Հայաստանի մասին հրովարտակի նախագիծը:

Պաշտպանելով պատերազմի ժամանակ գրավված հայկական մարզերի ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն, բոլշևիկյան կառավարությունը կարծում էր, որ դրա իրագործումը հնարավոր է միայն մի շարք նախնական երաշխիքների պայմաններում: Նման երաշխիք էին համարվում ռուսական զորքերի դուրսբերումը Արևմտյան Հայաստանից, հայկական ժողովրդական միլիցիայի անհապաղ կազմավորումը և բռնագաղթված հայության վերադարձը հայրենի եզերք: ***Սրեփան Շահումյանին,*** որը դեկտեմբերի 16-ին նշանակվել էր ***Կովկասի գործերի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսար,*** հանձնարարվում էր ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալ գրավված մարզերի հայ բնակչությանը: Հրովարտակի դրական նշանակությունը թերևս այն էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը պաշտոնապես ճանաչում էր հայ ժողովրդի ազատ ինքնորոշման և ազգային անկախ պետություն ունենալու իրավունքը:

Սակայն Ռուսաստանի և Քառյակ միության երկրների միջև 1917 թ. դեկտեմբերի սկզբներից ընթացող հաշտության բանակցությունների պայմաններում Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ բոլշևիկյան այս հրովարտակը վերածվեց ձևական փաստաթղթի: Իսկ ռուսական զորքերի դուրսբերումը Արևմտյան Հայաստանից զրոյի էր հավասարեցնում այդ հրովարտակը. փաստացի դա նշանակում էր հայկական մարզերի վերադարձ օսմանյան Թուրքիային:

Արևմտահայ զորամիավորման սկիզբը: Երկրամասում և ռուս-թուրքական ճակատում ձևավորված ռազմաքաղաքական նոր իրադրությունը և բոլշևիկյան վերոհիշյալ հրովարտակը նպաստեցին, որ արևմտահայ զինուժի ստեղծման՝ դեռ ժամանակավոր կառավարության օրոք բարձրացված հարցը դրական ընթացք ստանա: Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական հրամանատարությունը, հանդես գալով համառուսաստանյան, ինչպես նաև մեծապե-

տական շահերի պաշտպանության դիրքերից, ձեռնարկեց քայլեր, որպեսզի պահպանի երեքամյա պատերազմում ռուսական զորքերի նվաճած բնագծերը Արևմտյան Հայաստանում: Այդ տեսանկյունից կովկասյան բանակի հրամանատարության դիրքորոշումը համընկնում էր հայության կենսական շահերին: Գլխավոր հրամանատար ***Պրժևալսկու 1917 թ. դեկտեմբերի 7-ի*** գաղտնի հրամանի համաձայն՝ սկսվեց նվաճված մարզերի հայ բնակչությունից չորս գնդերի կազմավորումը:

Մի քանի օր անց Արևմտահայ խորհուրդը որոշում կայացրեց ստեղծել ***արևմտահայ զորաբաժին*** (դիվիզիա): Այս գործի համար կյանքի կոչվեց գործադիր նոր մարմին՝ ***Հայաստանի ապահովության խորհուրդը:*** Արևմտահայերից կազմակերպվող դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց ***Անդրանիկ Օզանյանը:*** Նրան շնորհվեց գեներալ-մայորի աստիճան: Հայկական դիվիզիան դրվեց Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարի կենտրոնակայանի անմիջական ենթակայության տակ:

Հայկական հարցը Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցություններում: Խորհրդային Ռուսաստանը յուրատիպ մոտեցումներ դրսևորեց արտաքին քաղաքականության բնագավառում՝ խզելով իր հարաբերությունները Անտանտի ծավալապաշտական տերությունների հետ: Սակայն Բրեստ-Լիտովսկում զինադադարի կնքումից հետո հաշտության բանակցություններ սկսեց Քառյակ միության ոչ պակաս ծավալապաշտական տերություն Գերմանիայի ու նրա դաշնակից երեք պետությունների հետ:

Այս ամենն ուներ գաղափարական հիմնավորում՝ հրահրել համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխություն և աշխարհամարտն ավարտել արդարացի հաշտության պայմանագրով: Բոլշևիկների համար Արևմտյան Հայաստանի խնդրի լուծումն ածանցյալ էր այդ ուտոպիական ծրագրին, թեև Հայկական հարցը քննարկման առարկա էր բանակցությունների ողջ ընթացքում: Խորհրդային Ռուսաստանը նախ պարտավորվեց իր զորքերը դուրս բերել Ավստրո-Հունգարիայի, Օսմանյան կայսրության և Իրանի տարածքներից:

Բանակցությունների երկրորդ փուլում (1918 հունվար-փետրվար) գերմանական կողմը հրաժարվեց բոլշևիկների առաջ քաշած «հաշտություն առանց բռնակցումների և ռազմատուգանքների» սկզբունքը ընդունելուց: Փետրվարի 10-ին (նոր տոմարով) խորհրդային պատվիրակության նոր ղեկավար, արտաքին գործերի ժողկոմ ***Լ. Տրոցկին*** հայտարարեց հաշտության կնքումից հրաժարվելու և խորհրդային իշխանությանը ենթարկվող բանակի լիակատար զորացրման մասին: Գերմանական պատվիրակությունը համարեց, որ Տրոցկու կողմից հաշտության պայմանագիրը ստորագրելուց հրաժարվելը նշանակում է զինադադարի ընդհատում: Այդ հանգամանքից չհապաղեց օգտվել Քառյակ միությունը. Գերմանիան հարձակման անցավ Պետրոգրադի ուղղությամբ, իսկ թուրքական զորքը 1918 թ. փետրվարի 10-ին (նոր տոմարով) վերսկսեց պատերազմը Կովկասյան ճակատում:

Բանակցությունների ժամանակ գերմանական դաշինքի պատվիրակները ժողկոմխորհի ներկայացուցիչներից պահանջեցին ճանաչել Անդրկովկասի անկախությունը: Միաժամանակ անկախանալու խնդիր դրվեց նաև Անդրկովկասի կոմիսարիատի առջև: Կոմիսարիատն ընդունեց հակասական մի որոշում, որով երեք շաբաթ ժամանակ էր խնդրում. հարցի պատասխանը պետք է տար գումարվելիք Սեյմը: Իսկ թուրքական զորքերը շարունակում էին իրենց առաջխաղացումը և միաժամանակ հանդես գալիս անջատ հաշտության առաջարկով:

Շուրջ երեք ամիս տևած բանակցությունների արդյունքում ***1918 թ. մարտի 3-ին*** (նոր տոմարով) ***Բրեստ-Լիտովսկում*** ստո-

րագրվեց հաշտության պայմանագիր Խորհրդային Ռուսաստանի և Քառյակ միության երկրների միջև: Անտանտի նախկին անդամ Ռուսաստանը, անջատ հաշտություն կնքելով, դուրս եկավ Առաջին աշխարհամարտից:

Հաշտության 4-րդ հոդվածով և ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի համաձայն՝ օսմանյան Թուրքիային անցան Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված մարզերը: Ռուսաստանը պարտավորվեց իր զորքերը շուտափույթ դուրս հանել ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև Արդահանի, Կարսի, Բաթումի մարզերից: Ըստ լրացուցիչ պայմանագրի՝ Ռուսաստանը պարտավորվում էր նախկին պետական սահմանից որոշակի հեռավորության վրա գտնվող տարածքից հանել բոլոր ուժերը, զորացրել հայկական կամավորական ջոկատները, Կովկասում պահել ընդամենը մեկ դիվիզիա: Իսկ օսմանյան Թուրքիան իր բանակը պահելու էր պատերազմական վիճակում:

Այսպիսով՝ Բրեստի հաշտության պայմանագրով ոտնահարվեցին հայ ժողովրդի իրավունքները, բոլշևիկները գործարքի գնացին Ռուսաստանի երեկվա թշնամիների հետ, որպեսզի պահպանեն իրենց իշխանությունը: Երբ ստորագրվեց այդ չարաբաստիկ պայմանագիրը, ռուսական զորքն արդեն լքել էր Կովկասյան ճակատը, իսկ Կովկասի արտակարգ կոմիսար, Արևմտյան Հայաստանի իրավունքների «երաշխավոր» Շահումյանին չհաջողվեց հեռացող զորքը պահել երկրամասում: Վրաց ազգայնական մենշևիկները և պանթյուրքիստ մուսավաթականները համատեղ պայքարեցին, որպեսզի երկրամասում հաստատվի իրենց գերիշխանությունը, և չստեղծվի անկախ մեծ Հայաստան:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղաշրջման արդյունքում: Ինչպե՞ս ընդունվեց այդ փաստը Այսրկովկասում: Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին երկրամասում:
2. Ե՞րբ կնքվեց և ի՞նչ էր նախատեսում Երզնկայի զինադադարը: Ներկայացրե՛ք և մեկնաբանե՛ք Կովկասյան ճակատի մերկացման գործընթացը. ի՞նչ գործոններով էր այն պայմանավորված:
3. Ե՞րբ է ընդունվել «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը, ովքե՞ր էին այն կազմել: Արդյոք իրագործելի՞ էր այն. հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը: Ի՞նչ իրատեսական առաջարկներով կլրացնեիք հրովարտակը:
4. Ի՞նչ գործոններով էր պայմանավորված արևմտահայ զինուժի ստեղծումը: Ներկայացրե՛ք արևմտահայ զորամիավորման կազմավորման գործընթացը:
5. Ի՞նչ նոր մոտեցումներ ցուցաբերեց Խորհրդային Ռուսաստանը արտաքին քաղաքականության մեջ: Ներկայացրե՛ք և մեկնաբանե՛ք Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցությունները: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Գնահատե՛ք այն:

§ 7. ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (1918 Թ. ՀՈՒՆՎԱՐ-ԱՊՐԻԼ)

Իշխանության համար պայքարը երկրամասում: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Այսրկովկասում իշխանության համար կատաղի պայքար էր ընթանում, որն ընդունեց ավելի շատ ազգամիջյան, քան գաղափարական ու քաղաքական պայքարի երանգավորում:

Վրացի մենշևիկներն ու բոլշևիկները նպատակադրվել էին Կովկասում հաստատել վրացական գերիշխանություն: Երկրամասում ձևավորված վրաց-թաթարական դաշինքի համար առավել վտանգավոր մրցակից էր ***դաշնակցությունը:*** Նա էր տնօրինում կովկասյան ճակատում առկա և շարունակաբար ամրապնդվող միակ իրական ռազմական ուժը՝ ի դեմս Հայկական կորպուսի և Հատուկ հավաքական ջոկատի (այն ստեղծվել էր արևմտահայ դիվիզիայի հենքի վրա):

Ոչ պակաս վտանգ էին ներկայացնում նաև երկրամասի բոլշևիկների առաջնորդ Ս. Շահումյանը և նրա համախոհները: Բաքվից հետո բոլշևիկների համար օրակարգի խնդիր էր իշխանության գրավումը նաև Թիֆլիսում:

Այս իրավիճակում երկրամասի իշխանության կառուցվածքում տեղի ունեցավ փոփոխություն: Ռուսաստանի Սահմանադիր ժողովի տեղական պատգամավորներից կազմվեց երկրամասի օրենսդիր բարձրագույն մարմին՝ ***Սեյմը,*** որը սկսեց գործել 1918 թ. փետրվարի 10-ից: Սեյմի կազմում կար 36 մենշևիկ, 30 մուսավաթական, 27 դաշնակցական, 19 էսէռ և այլն: Սեյմի նախագահն էր մենշևիկ ***Ն. Չխեիձեն,*** իսկ գործադիր մարմնի՝ նորակազմ կառավարության նախագահը՝ Ե. Գեգեչկորին: Սեյմը չճանաչեց Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությանը:

Աղմուկ բարձրացնելով իշխանությունը Թիֆլիսում գրավելու հարցի շուրջ՝ երկրամասի մենշևիկների պարագլուխ Ն. Ժորդանիան Ս. Շահումյանին մեղադրեց դավադրության մեջ: Վերջինս, խուսափելով ֆիզիկական հաշվեհարդարից, մարտի սկզբներին վերադարձավ Բաքու:

Երկրամասում խորհրդային իշխանության հաստատման խնդիրը սերտորեն կապված էր նաև Արևմտյան Հայաստանի հարցի հետ: Ռուսական բանակի կողմից ռազմաճակատը լքելու իրավիճակում Շահումյանը դաշնակցությանն առաջարկեց միասնական ճակատով հանդես գալ ընդդեմ թուրքերի: 1918 թ. հունվարի սկզբներին Թիֆլիսում ՀՅԴ ներկայացուցիչներ Ռ. Տեր-Մինասյանը, Հ. Ջավրյանը, Ա. Ջամալյանը և հայ բոլշևիկներ Ս. Շահումյանը, Ս. Կասյանը, Դ. Շահվերդյանը այդ խնդրի շուրջ բանակցեցին: Այդ ընթացքում Երևանից ստացվեց Արամի, իսկ Բաքվից՝ Ռոստոմի կարծիքը: Նախատեսվում էր ստեղծել անկախ Արևմտյան Հայաստան, իսկ Կովկասում՝ հայկական ինքնավարություն: Բանակցող կողմերը համաձայնության եզրեր գտան, նույնիսկ մշակեցին համատեղ գործողությունների ծրագիր:

Միասնական հայկական ճակատ գործնականում ստեղծվեց Բաքվում, ուր Ռոստոմը, գեներալ Հակոբ Բագրատունին, Համազասպը, Սեբաստացի Մուրադը և տեղի Հայոց ազգային խորհուրդը համագործակցեցին ***Ս. Շահումյանի*** գլխավորած Բաքվի խորհրդային իշխանության հետ: 1918 թ. սկզբներից թուրք-թաթարական ուժերի կողմից շրջափակվել էր Բաքու-Թիֆլիս երկաթուղին, որի հետևանքով ռուսական արևմտյան ճակատից զորացրված կամ Հայկական կորպուսում ծառայելու համար երկրամաս ժամանող հազարավոր հայ զինվորներ կուտակվեցին

Գեներալ Հակոբ Բագրատունի

Գեներալ Մովսես Սիլիկյան

Բաքվում: Ս. Շահումյանի և տեղի Հայոց ազգային խորհրդի միջև կնքված համաձայնությամբ հայկական 15-հազարանոց զինուժը միացավ Բաքվի կոմունայի զորքին: Հայկական զորամասերի շնորհիվ մինչև 1918 թ. սեպտեմբերի կեսերը թուրքերը չէին կարողանում գրավել Բաքուն:

Հայկական միասնական ճակատի մյուս ուսանելի օրինակը տվեց Երևանի նահանգը: ***Հայկական կանոնավոր զորքի ստեղծումը:*** Դեռ ժամանակավոր կառավարության օրոք ***Հայոց ազգային խորհուրդը և Հայ զինվորական միությունը*** (ստեղծվել էր 1917 թ. մայիսին, Թիֆլիսում) մեծ աշխատանք էին տարել ազգային բանակային կորպուս ձևավորելու նպատակով: 1917 թ. հունիսին թույլատրվել էր հայկական վեց հրաձգային գումարտակները վերակազմավորել վեց գնդերի, իսկ հոկտեմբերին այդ գնդերից ստեղծվեցին հայկական երկու հրաձգային բրիգադներ:

Երկրամասում արմատապես փոփոխված քաղաքական պայմաններում հայ ազգային մարմիններին հաջողվեց ձեռք բերել բանակային կորպուս ստեղծելու իրավունք: Ռուսական բանակի գերագույն սպայակույտի ***1917 թ. նոյեմբերի 16-ի*** հրամանով Կովկասյան ճակատում սկսվեց կազմավորվել ***հայկական կորպուսը:*** Հրամանատար հաստատվեց ***գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը,*** իսկ ***Դրոն*** նշանակվեց գոյություն ունեցող և ստեղծվելիք հայկական բոլոր զորամասերի ընդհանուր ***կոմիսար:***

Ռուսական ողջ բանակում այդ ժամանակ կար մոտ 120 հազար հայ զինվորական, որից 30 հազարը ռուս-թուրքական ճակատում էր: Հայ ազգային և զինվորական բոլոր կազմակերպությունները եռանդուն գործունեություն էին ծավալել հայ զինվորությանը դատարկվող Կովկասյան ճակատում կենտրոնացնելու նպատակով:

Հայոց ազգային խորհուրդը և Հայ զինվորական խորհուրդը (նախկին ՀԶՄ-ն) 1917 թ. դեկտեմբերի վերջերին Թիֆլիսից Երևան գործուղեցին ***Արամ Մանուկյանին***՝ օժտելով նրան արտակարգ լիազորություններով: Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի նիստում ունեցած ելույթում Արամը, անդրադառնալով ընթացիկ իրավիճակին, նշեց. *«Ամեն ոք իր մասին է մտածում: Իր երկրի սահմաններից այն կողմ եթե նայող կա, նայում է միայն հանուն իր շահերի: Ոչ ոք ոչ մի մարդ չի ուղարկի փաձկական ճակատ՝ փուն գնացող ռուսներին փոխարինելու համար... Մենակ*

ենք և պետք է ապավինենք միայն մեր ուժերին՝ թե՛ ճակատը պաշտպանելու և թե՛ երկրի ներսում կարգ հաստատելու համար»: Երևանի ազգային խորհուրդն ընտրեց արտակարգ լիազորություններով օժտված ***Հատուկ կոմիտե***՝ երեքամսյա ժամկետով: Հատուկ կոմիտեի նախագահ ընտրվեց ***Մ. Մուսինյանը,*** անդամներ՝ Արամը, Ա. Աստվածատրյանը և ուրիշներ:

Հայկական կորպուսի ճակատային և պահեստային զորամասերի կազմավորման գլխավոր վայր դարձավ Երևանի նահանգը: 1918 թ. հունվարի երկրորդ կեսին Երևան ժամանեց գեներալ ***Մովսես Սիլիկյանը*** և ստանձնեց կորպուսի առաջին դիվիզիայի զորամասերի ու սպայակույտի ձևավորման ղեկավարությունը: Երևան եկավ նաև Դրոն:

Միմյանց հետ սերտորեն համագործակցելով՝ Արամը, գեներալ Սիլիկյանը և Դրոն շոշափելի գործ կատարեցին: Հայկական զորամասերի զգալի մասը հարկադրված էր զբաղվել նահանգի մուսուլմանների խռովությունները ճնշելով և Ալեքսանդրապոլ–Ջուլֆա երկաթուղու ապաշրջափակմամբ: Այդ ամենի հետևանքով առաջին դիվիզիայի մի շարք գնդեր և սպայակույտը մնացին տեղում գամված: Ճակատային տեղամաս չկարողացավ տեղափոխվել նաև կորպուսի երկրորդ դիվիզիայի (հրամանատար՝ գեներալ Մ. Արեշյան) սպայակույտը: Այն կայանեց Ալեքսանդրապոլում, ուր 1918 թ. փետրվարի 25–ին Թիֆլիսից հասավ նաև Հայկական կորպուսի սպայակույտը:

Դարերազմի վերսկսումը: Արդեն գիտեք, որ Բրեստի հաշտության բանակցությունների շրջանում օսմանյան Թուրքիան, օգտվելով իր հզոր դաշնակից Գերմանիայի աջակցությունից և հետևելով նրա օրինակին, Կովկասյան ճակատում խախտեց զինադադարը: Թուրքական զորամասերը ***1918 թ. հունվարի 28–ին*** (նոր տոմարով՝ ***փետրվարի 10)*** անցան ճակատային գիծը Երզնկայի ուղղությամբ և հարձակվեցին հայկական ուժերի վրա: Համառ դիմադրությունից հետո զորքը և հայ բնակչությունը նահանջեցին դեպի Էրզրում:

Գնահատելով Էրզրումի ռազմավարական նշանակությունը՝ Հայոց ազգային և Հայաստանի ապահովության խորհուրդները Անդրանիկին նշանակեցին տեղի պաշտպանական շրջանի ղեկավար: Փետրվարի 10–ին Անդրանիկը ժամանեց Էրզրում, ինչը ոգևորեց քաղաքի և շրջանի հայ բնակչությանը: Սակայն ***Էրզրումը*** պահել հնարավոր չեղավ. ***փետրվարի 27–ին*** այն անցավ թուրքերի ձեռքը:

Էրզրումի անկումից հետո հայկական մյուս զորամասերը նահանջեցին նաև Խնուսից, Մանազկերտից ու Ալաշկերտից, իսկ մարտի վերջերին նաև Վանի շրջանից: Օսմանյան Թուրքիան սկսեց անմիջապես սպառնալ Արևելյան Հայաստանին: Մեր հայրենիքի արևմտյան մասը հնարավոր չեղավ պաշտպանել նախ և առաջ Խորհրդային Ռուսաստանի բրեստյան պարտվողական քաղաքականության և մենշևիկների ու մուսավաթականների հակահայկական դաշինքի պատճառներով:

Երբ սկսվեց թուրքական զորքի հարձակումը, հայկական կանոնավոր զորամասերի համալրումը դեռ չէր ավարտվել, իսկ նրանց զգալի մասն էլ ճակատային թիկունքում էր: Այդ պատճառով դեռևս սակավաթիվ հայկական ուժերը չկարողացան միայնակ պահել 400 կմ երկարությամբ ճակատային գիծը (նախկինում այն պահում էին ռուսական հինգ կորպուսներ) և սկզբնական շրջանում անհաջողության մատնվեցին:

Հայկական զորքի վերակազմակերպումը: Թշնամու առաջխաղացման պայմաններում տեղի ունեցավ հայկական ռազմական ուժերի վերակազմակերպում: ***1918 թ. մարտի 1–ին*** Հայկական կորպուսի և Հատուկ հավաքական ջոկատի միավորումից ստեղծվեց ***Առանձին հայկական կորպուսը՝ Թ. Նազարբեկյանի հրամանատա-***

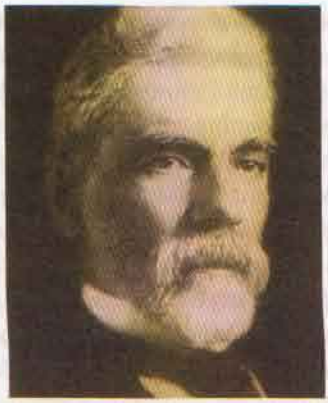

Հովհաննես Քաջազնունի

թությամբ: Նույն օրը Նազարբեկյանը միաժամանակ նշանակվեց Արևմտյան Հայաստանից մինչև Սև ծով ձգվող ճակատի գլխավոր հրամանատար՝ փոխարինելով ապաշնորհ գեներալ Օղիշելիձեին:

Անդրանիկը ձևավորեց նոր ջոկատ՝ Հայկական առանձին հարվածային զորամասը, որի կազմը շատ արագ հասավ 3500-ի:

Առանձին հայկական կորպուսի շարքերը շուտով համալրեցին նաև փոքրաքանակ ռուսական, էստոնական, հունական և այլ ազգային ջոկատներ, տարբեր ազգությունների սպաներ և զինվորներ:

Ջորավար Նազարբեկյանն իր կորպուսի զորամասերով զբաղեցրեց ճակատի ամենամեծ տեղամասը՝ Օլթիից մինչև Մակու-Նախիջևան հատվածը: Վրացական կորպուսին հանձնարարվեց պաշտպանել Օլթի-Բաթում հատվածը:

Գոյություն ունեին նաև հայկական այլ զորամասեր, որոնք տարբեր պատճառներով դուրս էին մնացել Առանձին հայկական կորպուսի կազմից: 1918 թ. մայիսի սկզբներին Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքին փոխարինած հայկական զորքի թիվը հասնում էր 42-43 հազարի: Դրանից մոտ 25 հազարը Առանձին հայկական կորպուսի կազմում գտնվում էր ռազմական գործողությունների թատերաբեմում, 15 հազարը Բաքվի կոմունայի զորքերի կազմում էր, իսկ 2-3 հազարը՝ Իրանի տարածքում:

Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից: Անդրկովկասի Սեյմը չճանաչեց Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը և որոշեց օսմանյան Թուրքիայի հետ առանձին բանակցություններ վարել: Սեյմի հաստատած պատվիրակության նախագահն էր Ա. Չխենկելին: Հայերից դրա կազմում ընդգրկված էին ***Հ. Քաջազնունին և Ա. Խատիսյանը:*** Բանակցությունների վայր ընտրվեց արդեն թուրքերի կողմից գրավված ***Տրապիզոնը:***

Բանակցությունները որոշ ընդմիջումներով ընթացան ***1918 թ. մարտի 1-ից մինչև ապրիլի 1-ը:*** Հենց սկզբից ակնհայտ դարձավ օսմանյան Թուրքիայի զավթողական կեցվածքը: Թուրքերը պնդում էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանների ճանաչումը և Անդրկովկասի անկախության հռչակումը: Իսկ դա հակասում էր հաշտության՝ Սեյմի կողմից հաստատված հիմնադրույթներին: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցին, ապա թուրքերն այն համարում էին Թուրքիայի ներքին խնդիր և կտրականապես դեմ էին դրա քննարկմանը: Անդրկովկասի Սեյմն ընդհատեց բանակցությունները և ***ապրիլի 1-ին*** երկրամասը հայտարարեց ռազմական դրության մեջ: Փաստորեն դա նշանակում էր ***պատերազմի հայտարարում Թուրքիային:***

Թուրքական զորամասերն անցան 1914 թ. պետական սահմանը և շուտով գրավեցին Բաթումը: Վրացական կորպուսը, որ այդ պահի դրությամբ արդեն ուներ 10-12 հազար մարտիկ, շատ թույլ կռվող դուրս եկավ: Իսկ Այսրկովկասի թաթարները և պանթյուրքիզմով առաջնորդվող նրանց ղեկավար մուսավաթականները բացահայտ թշնամական դիրք էին բռնել հայերի հանդեպ:

Ռազմաքաղաքական ծանր դրության մեջ ***Ալեքսանդրապոլում 1918 թ. ապրիլի 6-8-ը*** տեղի ունեցավ հայ ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: Այն նվիր-

ված էր ճակատի պաշտպանության, Անդրկովկասի անկախության և այլ կենսական հարցերի քննարկմանը: Խորհրդակցության մասնակիցների մեծամասնությունը հանդես եկավ Անդրկովկասն անհապաղ անկախ հռչակելու թուրքական պահանջի դեմ:

Սակայն Սեյմը, ուր գերակշռում էր վրաց-թաթարական խմբավորումը, ***1918 թ. ապրիլի 9(22)-ին*** հայտարարեց Ռուսաստանից երկրամասի անջատման ու անկախության հռչակման մասին: Ստեղծվեց ***Անդրկովկասի Ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետությունը:*** Հաստատվեց նոր կառավարություն՝ Ա. Չխենկելու գլխավորությամբ, որը հրամայեց ամբողջ ճակատի երկայնքով դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Որոշվեց Բաթումում վերսկսել Թուրքիայի հետ բանակցությունները:

Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից ավելի սանձարձակ դարձրեց թուրքերի գործողությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ցույց տվեք Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո երկրամասում ձևավորված քաղաքական պայքարի գլխավոր առանձնահատկությունը: Երբ սկսեց գործել Սեյմը: ՀՅԴ-բոլշևիկներ բանակցությունների արդյունքում ինչ որոշվեց միասնական հայկական ճակատ ստեղծելու ուղղությամբ: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ այն ամբողջապես հնարավոր չեղավ իրականացնել:
2. Երբ ձեռք բերվեց հայկական կորպուս կազմավորելու իրավունքը: Ռուսական բանակում որքա՞ն հայ զինվորական կար, դրանցից որքա՞նն էր ռուս-թուրքական ճակատում: Ի՞նչ լիազորություններով էր օժտված Երևանի Հատուկ կոմիտեն:
3. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Անդրանիկը նշանակվեց Էրզրումի պաշտպանական շրջանի ղեկավար: Ինչո՞ւ հնարավոր չեղավ պահել Արևմտյան Հայաստանը:
4. Ո՞ր ուժերից ձևավորվեց Առանձին հայկական կորպուսը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ հայկական կորպուսը համալրվեց նախկին ռուսական բանակի այլազգի զինվորականներով:
5. Ո՞րն էր Տրապիզոնի բանակցությունների ձախողման գլխավոր պատճառը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ անդրկովկասյան զորքը անհաջողության մատնվեց պատերազմի սկզբնական շրջանում: Ինչո՞ւ էր Թուրքիան պահանջում Անդրկովկասը անջատել Ռուսաստանից: Ի՞նչ որոշում կայացրեց հայ ազգային քաղաքական ուժերի՝ Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցած խորհրդակցությունը:

§ 8. 1918 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

Թուրք-անդրկովկասյան պատերազմի վերսաճումը թուրք-հայկականի: Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում ընթացող պատերազմի ավարտական փուլում հայ ժողովուրդը և նրա ռազմական ուժերը մնացել էին միայնակ թուրքական բանակի, քուրդ, թուրք և թաթար ավազակախմբերի դեմ, որոնք հարվածում էին թե՛ ճակատից, թե՛ թիկունքից: Երեքշաբաթյա համառ մարտերից հետո՝ 1918 թ. ապրիլի 10-ին, թուրքական զորամասերը գրավեցին ***Սարիղամիշը,*** այնուհետև ուղղություն վերցրին դեպի Կարս: Անդրկովկասի կառավարությունն ընդունեց թուրքական հրամանատարության պայմանները և համաձայնվեց դատարկել Կարսի մարզը, զորքերը

հետ քաշել մինչև Ախուրյան գետը: ***Ապրիլի 12(25)-ին**** ***Կարսն*** առանց դիմադրության հանձնվեց թուրքերին: Այդ կարևորագույն հենակետի կորուստը ռազմավարական խոշոր սխալ էր: Անդրկովկասի նոր կառավարության նախարարներ Ա. Սահակյանը, Հ. Քաջազնունին և Ա. Խատիսյանը Սեյմի ապրիլի 12-ի նիստում բողոքեցին և սպառնացին դուրս գալ կառավարության կազմից: Սակայն դա չփոխեց իրավիճակը:

Օսմանյան Թուրքիան օգտվեց ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունից իր պանթյուրքական ծրագիրն առաջ տանելու համար: Բանակային երեք կորպուսներից ստեղծված 50-հազարանոց թուրքական «Կարս» զորամիավորումն առաջադրանք էր ստացել նվաճելու ամբողջ Արևելյան Հայաստանը, հասնելու Բաքու, Դաղստան և Հյուսիսային Իրան:

Անդրկովկասի իշխանությունները վերսկսեցին թուրքերի հետ հաշտության բանակցությունները, որոնք այս անգամ ընթացան ***Բաթումում 1918 թ. մայիսի 11-ից հունիսի 4-ը:*** Թուրքերը պահանջեցին իրենց տնօրինմանը հանձնել Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին:

Մայիսի 14-ի լույս 15-ի գիշերը թուրքերը վերջնագիր ներկայացրին Ալեքսանդրապոլում տեղակայված հայկական զորքի հրամանատարությանը՝ պահանջելով երեք ժամվա ընթացքում հանձնել քաղաքը և զորքը 25 կմ հեռացնել երկաթուղուց: Ալեքսանդրապոլի բերդապահ զորքի թիվն անցնում էր 6 հազարից, կար 100 գնդացիր և 134 հրանոթ: Չսպասելով վերջնագրի պատասխանին՝ թուրքերը սկսեցին հարձակումը և առանց լուրջ դիմադրության գրավեցին քաղաքը:

Թուրքական կանոնավոր բանակի դեմ մայիս ամսին առաջին լուրջ դիմադրական մարտերը տեղի ունեցան ***Ջավախքում և Շիրակում:***

* 1918 թ. ապրիլի 18-ից Այսրկովկասում ներդրվեց նոր տոմարը. այդ օրը համարվեց մայիս 1: Այդուհետև ամսաթվերը տրված են նոր տոմարով:

Ախալքալաքում դեռ 1918 թ. հունվարին սկսվել էր հայկական կորպուսի տեղի հրաձգային գնդի կազմավորումը: Մայիսի 7-ին թուրքերը Ջավախք ներխուժեցին հարավ-արևմուտքից: Ախալքալաքի գավառի հայկական ջոկատները կազմակերպեցին դիմադրություն: Հայերը հատկապես համառ դիմադրություն ցուցաբերեցին ***Սաթխա*** գյուղի մատույցներում: Հայկական ուժերն ապահովեցին գավառի բնակչության տեղափոխումը հարևան շրջաններ: Թուրքական զորամասերը շրջափակել էին նաև ***Ախալցխան:*** Ախալցխայի հայկական գումարտակը և շրջանի հայ ու վրացի բնակչությունը դիմեց ինքնապաշտպանության: Այն գլխավորում էր Ախալցխայի քաղաքապետ և Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ ***Զորի Զորյանը:*** Թուրքերին այդպես էլ չհաջողվեց գրավել Ախալցխան, մարտերը շարունակվեցին մինչև հունիսի 6-ը:

1918 թ. թուրք-հայկական պատերազմի վառ էջերից է ***Շիրակի գոյամարտը:*** Այստեղ ձևավորվեց դիմադրական ճակատ: Տեղի բնակչությանը միացան Շիրակի և Արագածոտնի գյուղերում ապաստանած արևմտահայ հազարավոր գաղթականներ: Մայիսի 5-ին Տարոնի 500 կամավորները ***Սասունցի Մանուկի և Մուշեղի*** գլխավորությամբ գրավեցին ***Ներքին Թալինի*** բերդը: Նրանք կարողացան Արագածի լեռնազանգվածը մաքրել քրդերից ու թաթարներից, ինչը մեծ դեր խաղաց Սարդարապատի հաղթանակի գործում: ***Մայիսի 16-27-ը Շիրակում՝ Սոգյութլուի (Սառնաղբյուր)*** ճակատում, հայկական ուժերը հաղթական կռիվներ մղեցին թուրքերի դեմ:

Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի ճակատամարտերը: Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո թշնամու զորքը մտավ Արարատյան դաշտ և ուղղություն վերցրեց դեպի Երևան: Տեղում հայ բնակչությունը և ***Սիլիկյանի գլխավորած Երևանյան զորախումբը*** կարողացան համախմբվել և

վճռական մարտեր մղել թշնամու դեմ: Դեռ 1918 թ. մարտի 24-ին Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից ***Արամը հաստատվել էր Երևանի նահանգի դիկտատոր:*** Որոշ ժամանակ անց ձևավորվեց ***վարիչների մարմինը,*** որի նախագահը և զինվորական գործերի վարիչը նույնպես Արամն էր:

Թշնամու հայտնվելն Արարատյան դաշտում սկզբում առաջ բերեց խուճապ և տարերային գաղթ: Ա. Մանուկյանը գնաց Վաղարշապատ և Ամենայն հայոց կաթողիկոսին առաջարկեց, որ վերջինս տեղափոխվի Բյուրական: ***Գևորգ Ե Սուրենյանցը,*** սակայն, հրաժարվեց:

Մայիսի 19-ին սկսվեց թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Սարդարապատ-Երևան: Նրանց 5-րդ դիվիզիան ներխուժեց Սուրմալու: Նպատակն էր Կարակալայի ու Մարգարայի կամուրջներով դուրս գալ Երևանյան զորախմբի թիկունքը: Որոշ դիմադրությունից հետո հայկական ուժերը նահանջեցին դեպի Իգդիր: Հաջորդ օրը Իգդիրի ջոկատը Մարգարայի կամրջով նահանջեց դեպի Արաքսի ձախ ափը և միացավ Սարդարապատի ջոկատին: Պայթեցվեցին վարարած Արաքսի վրայի կամուրջները, և Սուրմալուն գրաված թուրքերը կտրվեցին Սարդարապատի ռազմաբեմից:

Երևանյան զորախմբի կազմում այդ պահի դրությամբ կար մոտ ***10 հազար*** մարտիկ, որից ***Սարդարապատի ուղղությամբ կռվում էր 5500-ը:*** Սիլիկյանի սպայակույտը տեղակայված էր Վաղարշապատում՝ Գևորգյան ճեմարանի շենքում: Միայն երկաթգծի երկայնքով հարձակվող թշնամին ուներ ***6 հազար կանոնավոր զորք և 1500 քրդական հեծելազոր:***

Սարդարապատ կայարանի մոտ մայիսի 21-ին տեղի ունեցավ կատաղի մարտ: Հայկական ուժերը նահանջեցին՝ հանձնելով Սարդարապատ կայարանն ու գյուղը: Գեներալ Նազարբեկյանը Ղարաքիլիսայից

Սարդարապատի ջոկատի հրամանատար Դանիել Բեկ-Փիրումյան

Մ. Սիլիկյանին կարգադրեց Էջմիածնի շրջանում կենտրոնացնել հայկական ուժերը և հակահարձակման միջոցով կանխել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Երևան:

Գնդապետ ***Դանիել Բեկ-Փիրումյանը*** իր զորամասերին նախապատրաստեց հակահարձակման: Մարտից առաջ կրակոտ ճառ ասաց ***Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը: Մայիսի 22-ի*** առավոտյան ժամը վեցին հայկական զորքը հարձակման անցավ: Հաջորդ օրը հայկական զորքը հետ գրավեց Սարդարապատը:

Առաջին հաղթանակը մեծ ոգևորություն առաջացրեց բնակչության ու զորքի մեջ: Մ. Սիլիկյանն իր սպայակույտով մշակեց թուրքերի շրջապատման և ջախջախման ծրագիր: Պատերազմի ճակատային այս հատվածում գործող հայկական ուժերը միավորվեցին Սարդարապատի ջոկատի մեջ՝ գնդապետ Դ. Բեկ-Փիրումյանի հրամանատարության ներքո: Մայիսի 23-ից Սիլիկյանն իր մարտակազմի մի մասն ուղարկեց Բաշ Ապարանի ճակատ: Սարդարապատի ջոկատում մնացել էին գնդապետ Պավել Բեկ-Փիրումյանի՝ մահապարտների 5-րդ գունդը, հեծյալ երկու գնդեր, Թոուցիկ Հովսեփի և Պանդուխտի հեծյալները (1000 ձիավոր),

աշխարհազորայինների նորակազմ վաշտերը (ավելի քան հազար կովող) և այլ զորամասեր:

Սարդարապատի ճակատամարտի օրերին՝ ***մայիսի 22-ից մինչև 28-ը, թշնամին կորցրեց 3500 սպանված*** և նահանջեց մոտ 60 կմ: Փոխգնդապետ ***Կարապետ Հասանփաշայանի*** ղեկավարությամբ ստեղծված գունդը (800 կովող) հարվածեց հակառակորդի թիկունքին: Թուրքերը խուճապահար անցան Ախուրյանի արևմտյան ափը: Առջևում Ալեքսանդրապոլն ու Կարսն էին:

Մայիսի 29-ին թուրքերը կարողացան հակահարձակում ձեռնարկել Արագած կայարանի վրա. տեղի ունեցան թեժ կռիվներ: Այդ օրը գեներալ Սիլիկյանը հանդես եկավ Ալեքսանդրապոլը գրավելու կոչով, սակայն հաջորդ օրը Նազարբեկյանի հրամանով հարձակումը կանգնեցվեց, իսկ ***հունիսի 2-ից դադարեցվեցին*** ռազմական գործողությունները ճակատային գծի երկայնքով:

Այսպիսով՝ *Սարդարապատի ճակատամարտն ավարտվեց հայկական զորքի փայլուն հաղթանակով: Թուրք-հայկական պատերազմում թշնամին կրեց առաջին խոշոր պարտությունը:*

Մյուս վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ ***Բաշ Ապարանի*** ճակատային հատվածում: Մայիսի 20-ին գրավելով Համամլուն՝ թուրքական 39-րդ դիվիզիան, որն ուներ 9-10 հազար կովող, Ղարաքիլիսայի փոխարեն շարժվեց դեպի Բաշ Ապարան: Նրա նպատակն էր դուրս գալ Աշտարակ-Եղվարդ-Կոտայք գիծը և Քանաքեռի գրավմամբ փակել օղակը Երևանի շուրջ:

Գեներալ Սիլիկյանը Երևանյան զորախմբի ուժերից 5 հազար հոգու ուղարկեց Բաշ Ապարանի ճակատային հատվածը պահելու համար: Ջոկատի հրամանատար նշանակվեց ***Դրոն:*** Մայիսի 23-ին նա հասավ ռազմական գործողությունների վայր, տվեց առաջին հաղթական մարտը: Մայիսի 26-ին թուրքական զորամասերն անցան ընդհանուր հարձակման: Կատաղի մարտերը Բաշ Ապարանի ճակատում շարունակվեցին մինչև ***մայիսի 29-ը:*** Ի վերջո հայկական ուժերը պարտության մատնեցին թշնամուն, որի զորամասերը նահանջեցին դեպի հյուսիս և արևմուտք: ***Բաշ Ապարանի հաջողությունը հայոց զորքի երկրորդ խոշոր հաղթանակն էր:***

Սարդարապատի ճակատամարտին նվիրված հուշահամալիր

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը: Թուրք-հայկական պատերազմի վճռական տեղամասերից էր ***Ղարաքիլիսայի ճակատը:*** Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո գեներալ Նազարբեկյանը գեներալ Արեշյանին հրամայել էր կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Ղարաքիլիսա, սակայն դա իրագործել չհաջողվեց: Թուրքերը, օգտվելով հայկական զորամասերի նահանջից, մայիսի 20-ին գրավեցին ***Ջաջուռը,*** ապա մահմեդական անկանոն զորախմբերի օգնությամբ՝ ***Վորոնցովկան: Մայիսի 22-ին*** Առանձին հայկական կորպուսի հրամանատարը և սպայակույտը գաղթականության հետ տեղափոխվեցին ***Դիլիջան:*** Անդրանիկը, ում հանձնարարված էր պահել Ղարաքիլիսայից հյուսիս ընկած հատվածը, հետ մղելով թուրքական երեք հարձակում, գաղթականության հետ անցավ Դսեղ: Թուրքական հեծելազորն առաջացավ դեպի Համամլու:

Դիլիջանում, ստանալով Սարդարապատի առաջին հաղթանակի լուրը, ժողովուրդն ու հայկական զորամասերը ոգևորվում են: Եկեղեցու բակում տեղի է ունենում բազմամարդ հանրահավաք:

Մայիսի 25-ին կազմակերպվում է Ղարաքիլիսայի ճակատը: Հայկական կողմն ուներ 7 հազար զինվոր ու սպա, 20 գնդացիր, 12 հրանոթ: Այստեղ էին հայկական կորպուսի 2-րդ գունդը, գնդապետ Ն. Ղորղանյանի երկու հազար հեծյալները և այլ զորամասեր: Այդ բոլոր ուժերը ներկայացնում էին կորպուսի առաջին դիվիզիան, որի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ ***Ա. Բեյ-Մամիկոնյանը:*** Ղարաքիլիսայի ճակատում կռվող թուրքերն ունեին 10 հազար զինվոր ու սպա, 40 գնդացիր, 70 հրանոթ:

Առաջինը մարտի նետվեց ***Գ. Նժդեհը.*** մայիսի 25-ին նա իր 40 հեծյալներով հարձակվեց թշնամու 100 հեծյալների ու հետևակի մեծ ուժերի վրա: Այդպես սկսվեց Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը: Մայիսի 26-ին Ա. Բեյ-Մամիկոնյանին հաջողվեց շրջանցել թուրքերի աջ թևը. թշնամին նահանջեց: Ն. Ղորղանյանի միաժամանակյա հարձակման շնորհիվ ոչնչացվեց 200 թուրք զինվոր: Ջորքի հետ պայքարի էին դուրս եկել շրջակա գյուղերի բնակիչները, ինչպես նաև կարսեցի, շիրակցի և արևմտահայ հազարավոր գաղթականներ: Սակայն ***մայիսի 28-ին*** թուրքերն ընդհանուր հարձակման անցան և երկու օր անց գրավեցին Ղարաքիլիսան, իսկ խաղաղ բնակչությունը զանգվածային կոտորածի ենթարկվեց: Առանձին հայկական կորպուսի սպայակույտը հարկադրված էր Դիլիջանից տեղափոխվել Ներքին Ախտա (ներկայիս՝ Հրազդան):

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը կարևոր նշանակություն ունեցավ: Թուրքերը, կրելով մեծ կորուստներ, այլևս չշարունակեցին հարձակումը Դիլիջան-Ղազախ ուղղությամբ: Հակառակորդը փոխեց իր հարձակման ուղղությունը դեպի Շուլավեր-Թիֆլիս: Այս ճակատամարտը նույնպես ապացուցեց, որ բարձրացել է հայ ժողովրդի մարտական ոգին և դիմադրական ներուժը:

Մայիսյան ճակատամարտերի պատմական նշանակությունը: Դժվարին և օրհասական պայմաններում, եղեռնի և պատերազմի պատճառած մարդկային, նյութական և հոգևոր մեծ կորուստներից դեռևս ուշքի չեկած հայությունը 1918 թ. կարողացավ ազգովին ինքնակազմակերպվել:

Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատի բովանդակությունը ապրիլի սկզբից վերաճել էր թուրք-հայկական զինված հակամարտության: Թուրք-հայկական պատերազմի վճռական փուլում հայությունը համախմբվեց և արժանի հաղթանակներ

Գարեգին Նժդեհն իր զինակիցներով

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ 1918 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

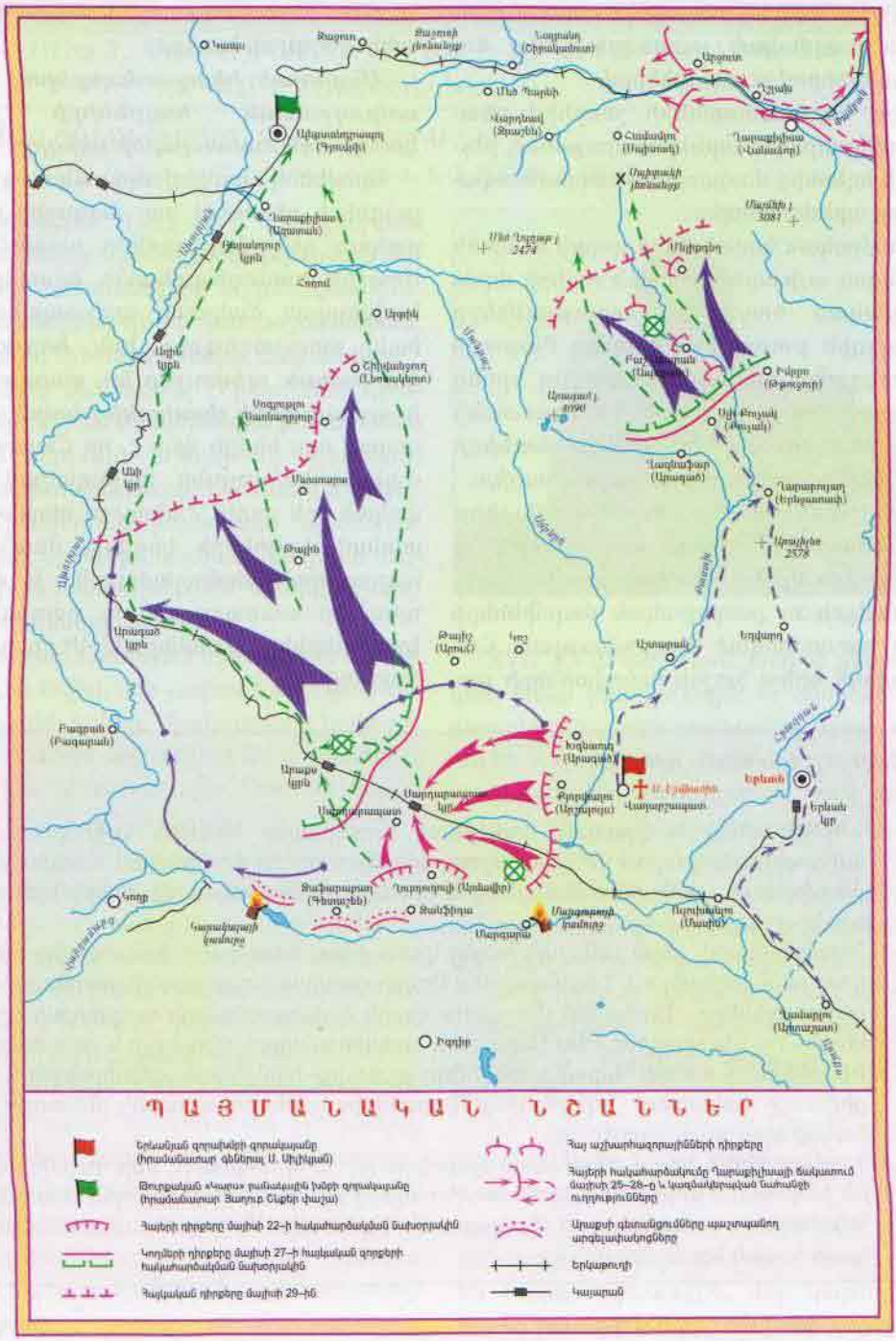
Կարս
Ցաղուռ
Ցաղուռի լեռնանցք
Նայրանդ (Շիրակաձոր)
Արքուտ
Ղշլաղ
Մեծ Դարեհի
Վարդենիս (Ջիրաշեն)
Հաղանդոյ (Սարիտաղ)
Դարաքիլիսա (Վանաձոր)
Ղարաքիլիսայի ճակատամարտ
Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի)
Դարաքիլիսա (Աղստաֆա)
Ալեքսանդրապոլ կրակ
Հոռոմ
Մեծ Նորաբեր լ. 2474
Մարմարիկ լ. 3081
Մանիրգեղ
Ալթիկ
Ալթի կրակ
Շիրվանզադե (Լեռնակերտ)
Սոզոպոլ (Սանահնոյ)
Սանահին
Ալի կրակ
Թարին
Ալագյազ լ. 4090
Բարեգամ (Վանաձոր)
Բաղաբերդ (Թալին)
Ալի Բուլակ (Ապարան)
Ղազանչաղ (Արագած)
Ղարաբուլաղ (Երնջատափ)
Արագածոտն լ. 2578
Արագած կրակ
Թալին (Արտաշատ)
Կոշ
Աշտարակ
Եղվարդ
Բագրան (Բագարան)
Արաքս կրակ
Սարդարապատ կրակ
Սարդարապատ
Հոգնատ (Արագած)
Գրոմակալա (Արտաշատ)
Վաղարշապատ
Մ. Լեռնամերձ
Երևան
Երևան կրակ
Ձախարարաղ (Գեղարքունիք)
Ղուրդուրի (Վանաձոր)
Ճանֆիրա
Մարգարա
Մարգարայի դեմուրջ
Ղարաքիլիսայի կամուրջ
Ղարաքիլիսա (Մարտունի)
Կոտայք
Կամարլու (Ակնաշեն)
Իջևան
Գանձակ գետ
Գանձակ
Գեղարքունիք
Գեղամա լեռներ
Գեղամ
Գեղարքունիք
Գեղամ
Գեղարքունիք
Գեղամ
Գեղարքունիք

տարավ: Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսական ճակատամարտերը, Շիրակի և Ջավախքի դիմադրական մարտերը հարստացրին մեր պատմության ռազմական տարեգրությունը նոր սխրանքներով ու անուններով:

Այս հերոսամարտերի շնորհիվ բնաջնջումից փրկվեց արևելահայությունը, ինչպես և եղեռնից մազապուրծ հարյուրհազարավոր արևմտահայեր:

Հայկական կանոնավոր զորքի ու նրան աջակցող աշխարհազորային ուժերի մղած ռազմական հաջող գործողությունները ստիպեցին թուրքական կողմին Բաթումի բանակցություններում մեղմացնել իրենց պահանջները և նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության հետ *1918 թ. հունիսի 4-ին կնքել հաշտության պայմանագիր:*

Մայիսյան ճակատամարտերում ձեռք բերած հաջողություններն արդյունք էին հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների, խավերի, ռազմական ու քաղաքական մարմինների միջև հաստատված միաբանության: Հայ ժողովրդի երկու խոշոր հատվածների քաջարի զավակները, համախմբվելով մեկ զորքի մեջ, կռվեցին իրենց հայրենիքի, հարազատ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության ապահովման, Հայաստանի ազատության և անկախության համար:

Մայիսյան հերոսամարտերով դրվեց ամբողջական հայրենիքի վերականգնման ճանապարհի սկիզբը:

Այսպիսով ռազմաքաղաքական գործընթացների բերումով հայ ազգային-քաղաքական ղեկավար ուժերը ստանձնեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատի պաշտպանության ծանր առաջադրանքը, իսկ ***նորահռչակ հայկական պետությունը դարձավ աշխարհամարտի մասնակից կողմ:*** Հետագայում այս հիմքի վրա է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը կարողացավ իրավական (դե յուրե) ճանաչում ստանալ Անտանտի երկրների կողմից, մասնակցել հաշտության խորհրդաժողովին և, վերջապես, իր տարածքային ու քաղաքական իրավունքները ձևակերպել Սևրի պայմանագրով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրեք Կովկասյան ճակատում իրավիճակը Առաջին աշխարհամարտի ավարտական փուլում: Ի՞նչ առաջադրանք էր ստացել թուրքական «Կարս» զորամիավորումը: Վերհանեք Ջավախքի և Շիրակի դիմադրական մարտերի նշանակությունը:
2. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն հրաժարվեց Բյուրական տեղափոխվելուց: Ներկայացրեք Սարդարապատի ուղղության ռազմական գործողությունները: Վերհանեք Սարդարապատի ճակատամարտի ռազմական նշանակությունը: Նկարագրեք Բաշ Ապարանի ճակատամարտի ընթացքը և արդյունքները:
3. Ինչպիսի՞ն էր ուժերի հարաբերակցությունը թուրք-հայկական պատերազմի Ղարաքիլիսայի ճակատում: Նկարագրեք Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի ընթացքը, վերհանեք նրա նշանակությունը:
4. Ներկայացրեք թուրք-հայկական պատերազմի արդյունքները: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ հայկական զորքը միայնակ պատերազմեց թուրքական զորքի դեմ Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում: Վերհանեք Մայիսյան հերոսամարտերի պատմական նշանակությունը:

ԳԼՈՒԽ 1. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

§ 1. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՁԵՌՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐՈՒՄ

Հայկական մշակույթի զարգացման պայմանները: Մշակույթի զարգացման համար նոր ժամանակների սկզբնական փուլում հայրենիքից դուրս՝ գաղթօջախներում, առաջացել էին նպաստավոր պայմաններ:

Առավել մեծ ծավալ է ընդունում գրատպությունը, մասնավորապես թարգմանական և ազգային աշխարհիկ աշխատությունների տպագրությունը: Հանդես են գալիս հրապարակախոսական աշխատություններ, որոնք քննարկման են դնում հայրենիքի ազատագրության անհրաժեշտության և ուղիների հարցը:

Գաղութահայության հայացքն ու ուշադրությունն ավելի մեծ չափով է ուղղվում դեպի հայրենի երկիր: Մշակութային նախորդ կենտրոններին ավելանում են ռուսահայ և հնդկահայ կենտրոնները: Կարևոր դեր է ստանձնում Հայ եկեղեցին:

XVIII դարի հայ գրական-հրապարակախոսական ու քաղաքական մտքի, առաջադիմական մտածողության ձևավորման և տարածման, սահմանադրական հանրապետության ստեղծման գաղափարական հիմնավորման գործում կարևոր դերակատարում ունեցավ Մադրասի դպրոցը:

Դպրոցները: XVII դարի երկրորդ կեսին հայկական մշակութային օջախները, պահպանելով հայոց ազգային ավանդույթները, միաժամանակ առավել սերտորեն էին առնչվում եվրոպական քաղաքակրթության նվաճումների հետ, որը բարերար ազդեցություն էր գործում հայ մշակույթի հարստացման վրա:

Հովհաննավանք

XVII–XVIII դարերում, չնայած քաղաքական ծանր իրավիճակին ու մեծամեծ կորուստներին, Հայաստանում ոչ միայն փորձել են շարունակել նախորդ դարաշրջանների կրթական ավանդույթները, այլև օգտագործվել են նոր հնարավորություններ: Հայաստանի բուն տարածքից դուրս՝ հայկական համայնքներում ևս, աշխուժացավ կրթական գործը, որ պայմանավորված էր նաև հայկական գաղթօջախների ստվարացմամբ:

XVII դարում գիտակրթական աշխույժ գործունեություն են ծավալում ***Հովհաննավանքի և Բաղեշի Ամիրդոլու*** վանքի դպրոցները:

XVII դարի դպրոցական կյանքի կարևոր կենտրոն էր նաև Նոր Ջուղան: Այնտեղ Խաչատուր Կեսարացու ջանքերով հիմնված դպրոցն իր գոյության տարիներին տվել է ավելի քան 250 շրջանավարտ, որոնց թվում են Ոսկան Երևանցին, մեր կաթողիկոսներից շատերը և ուրիշ անվանի գործիչներ:

Այս դպրոցը ևս եղել է գրչության կարևոր կենտրոն, ունեցել իր մատենադարանը:

Տպագրությունը: Հայ տպագրությունը նոր փուլ նախանշեց XVII–XVIII դարերի հայկական մշակույթի զարգացման բնագավառում: Առավել նշանավոր և արդյունավետ էր Ամստերդամում հիմնադրված տպարանը: Այն ավելի լիարժեք սկսում է գործել 1664 թ.՝ ***Ոսկան Երևանցու և Կարապետ Անդրիանցու*** համատեղ ջանքերի շնորհիվ: Աստվածաշնչի ամբողջական նկարազարդ ու հատուկ խնամքով իրականացված տպագրությունը խոշոր նվաճում էր: Ոսկան Երևանցին ունեցավ նաև աշակերտներ, որոնք նույն ոգով նվիրվեցին տպագրության միջոցով լուսավորության տարածման գործին:

1695 թ. Ամստերդամում հրատարակվում է կիսագնդերի աշխարհագրական մի մեծադիր քարտեզ՝ «Համատարած աշխարհացոյց»-ը: Քարտեզը փորագրական արվեստի նշանավոր գործ էր: Նույն տարում հրատարակվում է նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», այնուհետև՝ Ղուկաս Վանանդեցու կազմած գիրքը չափերի ու կշռի մասին: Ամստերդամի հայկական տպարանը գոյատևում է մինչև 1717 թ.:

XVII–XVIII դդ. հայկական գրահրատարակչությունը մեծ առաջադիմություն է արձանագրում Կ. Պոլսում: 1677 թ. այստեղ տպարան է հիմնադրում ***Երեմիա Չելեպի Քեռմուրճյանը:*** Կ. Պոլսում առաջին անգամ լույս է տեսնում Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» հռչակավոր երկը:

XVIII դարը հայ տպագրության համար դարձավ ծաղկման շրջան: Հայերեն գրքեր էին տպագրվում Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Հռոմում, Լիվոռնոյում, Վենետիկում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Աստրախանում, Մադրասում, Կալկաթայում, Էջմիածնում, որոնք միաժամանակ վերածվել էին հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնների:

Հայ տպագրության մեջ մեծ է ***Մխիթարյան միաբանության*** հրատարակչական գործունեության նշանակությունը: Հրատարակվեց Մխիթար Սեբաստացու կազմած քերականությունը, որը գրված էր թուրքախոս դարձած հայերին կրկին հայոց լեզու սովորեցնելու համար:

Հնդկահայոց մեջ տպագրության սկզբնավորումը պայմանավորված էր օտարի լծից հայ ժողովրդի ու Հայաստանի ազատագրության գործի կազմակերպման մտահոգությամբ:

Հայ տպագրության մեծ և շրջադարձային նշանակության նվաճում էր ***Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի*** (1763–1780) նախաձեռնությամբ տպարանի ստեղծումը (1771): Այստեղ լույս են տեսնում Սիմեոն Երևանցու մի շարք աշխատություններ: Կաթողիկոսը նախաձեռնում և 1776 թ. իրականացնում է Էջմիածնում թղթի արտադրության գործարան կառուցելու գործը:

XVII–XVIII դարերում տպագրական գործի զարգացմամբ խորանում էր տպագրիչների մասնագիտական պատրաստվածությունը, ավելանում էին հայազգի տոհմիկ տպագրիչների թիվը: Կ. Պոլսում մեծ համբավ ուներ ***Արապյանների*** գերդաստանը: Պողոս Արապյանը Հերակլ II թագավորի հրավերով Կ.Պոլսից ժամանեց Վրաստան և 1781–1783 թթ. Թիֆլիսում իրականացրեց վրաց տպարանի վերակառուցման, նոր տպատառեր ստեղծելու ու տեղացի աշակերտներ պատրաստելու գործը:

Այսպիսով՝ XVII–XVIII դդ. հայ գրատպությունն ունեցավ մեծ առաջընթաց. հոգևոր ու աշխարհիկ բովանդակությամբ լույս ընծայվեց ավելի քան հազար անուն գիրք:

Առաջին հայ պարբերականը: Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներում հաստատված հայ բնակչության աշխույժ հասարակական կյանքը կազմակերպելու և ուղղորդելու անհրաժեշտությունը առաջադրեց

նաև պարբերական ունենալու պահանջ: 1794–1796 թթ. Մադրասում ***Հարություն Շմավոնյանի*** նախաձեռնությամբ և հենց իր տպարանում լույս ընծայվեց հայոց առաջին պարբերականը՝ ***«Ազդարարը»:*** Այն ուներ քաղաքական, տնտեսական և լուրերի բաժիններ: Նրանում տպագրվում էին նաև բանավիճային ու պատմական բնույթի հոդվածներ:

Հայ ժողովրդին աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին տեղեկություններ հաղորդելու նպատակով 1799 թ. Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը Ղուկաս Ինճիճյան վարդապետի խմբագրությամբ սկսեց հրատարակել ***«Տարեգրություն»*** պարբերականը (1799–1802): Այն ամփոփում էր քաղաքական, պատերազմական, եկեղեցական անցուդարձերի մասին լուրեր և հրատարակվում էր ժողովրդին հասկանալի լեզվով:

Պատմագիտությունը: XVII դարի երկրորդ կեսից առավել զարգացում ստացավ նաև հայոց պատմագրությունը: Պատմիչներից նշանավոր էր ***Առաքել Դավրիժեցին,*** որի հեղինակած ***«Գիրք պատմութեանցը»*** իր ժամանակաշրջանի կարևորագույն աղբյուրներից է: Նույն դարի երկրորդ կեսին են ստեղծագործել ***Զաքարիա Քանաքեռցին, Երեմիա Չելեպի Քեռմուրճյանը,*** որոնց պատմագիտական աշխատություններում լուսաբանվել են ոչ միայն բուն Հայաստանի, այլև Օսմանյան կայսրության մեջ ու Պարսկաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունները:

XVIII դ. ստեղծված կարևոր պատմագիտական երկերից են ***Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Համառօտ պատմութիւն Աղուանից», Աբրահամ Երևանցու «Պատմութիւն պատերազմաց», Ստեփանոս Շահումյանի «Պատմութիւն Դավիթ բեկին»*** և այլ աշխատություններ: Շարունակվում էին նաև մանր ժամանակագրություններ կազմելու ավանդույթները, որոնց մի

Աստվածամայրը մանկան հետ. Նաղաշ Հովնաթանյան, Էջմիածնի Մայր տաճար, XVII դ.

մասը շատ արժեքավոր տեղեկություններ էր պարունակում Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին:

Հայ իրականության համար դարակազմիկ նշանակություն ունեցավ ***Միքայել Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց»*** եռահատոր աշխատության տպագրությունը (1784–1786): Այն, ինչպես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», ամբողջական պատկերացում էր տալիս հայ ժողովրդի անցած ուղու մասին: Չամչյանի աշխատությունը հայ ժողովրդի զավակներին հաղորդում էր արժանապատվության ու ազգային ինքնագիտակցության հզոր լիցքեր: Այն թարգմանվել է նաև այլ լեզուներով: Միքայել Չամչյանի աշխատությունը մեծապես խթանել է հայ պատմագիտական մտքի զարգացմանը:

Գեղարվեստական գրականությունը: XVII–XVIII դդ. կարևոր նվաճումներ են ար-

ձանագրվում նաև գեղարվեստական գրականության բնագավառում: Այդ ժամանակ չափածո ստեղծագործություններով հայտնի են դառնում ***Պետրոս Ղափանցին, Նաղաշ Հովնաթանը, Սայաթ-Նովան*** և ուրիշներ: Նաղաշ Հովնաթանը ոչ միայն բանաստեղծ էր, այլև նկարիչ, երաժիշտ: Նա մշակութային մեծ ժառանգություն թողած Հովնաթանյան տոհմի հիմնադիրն էր:

Սայաթ-Նովան (Հարություն Սայադյան) սիրված բանաստեղծ ու երաժիշտ էր ոչ միայն թիֆլիսյան լայն շրջաններում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Նա թեև ապրում էր Թիֆլիսում, սակայն ստեղծագործում էր երեք լեզուներով: Նրա երգերը տոգորված էին սիրո, արդարության, ճշմարտության, ազնվության գաղափարներով: Իր երգերում նա դատապարտում էր անազնվությունը, սոցիալական անհավասարությունը և պաշտպանում մարդկային արժանապատվությունը:

Արվեստը: XVII դ. երկրորդ կեսը և XVIII դ. արդյունավետ եղան արվեստի ու ճարտարապետության բնագավառում:

Հայ արվեստագետներն ստեղծագործում էին ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլև հայկական գաղութներում: Մինչև այսօր իրենց ճոխությամբ հիացնում են Նոր Ջուղայի հայոց պալատների ու բնակարանների որմնանկարները: Նոր Ջուղայից հայկական պատվիրակության կազմում ժամանելով Մոսկվա՝ այնտեղ իր ստեղծագործական ուղին շարունակեց նշանավոր նկարիչ ***Աստվածատուր Սայթանյանը,*** որին ռուսները թարգմանաբար անվանեցին ***Բոգդան Սալթանով:*** Արվեստի նշանավոր կոթող էր հայ արհեստավորների պատրաստած «Ամմաստե գահը», որը Նոր Ջուղայի հայկական պատվիրակությունը նվիրաբերեց Ռուսաստանի Ալեքսեյ ցարին: Այն այժմ պահվում է Մոսկվայի զինապալատում:

Սիբիլլա (մարգարեուհի). Բոգդան Սալթանով, XVII դ.

Հայաստանում կառուցվում էին բազում եկեղեցիներ ու վերականգնվում թուրք-պարսկական պատերազմի տարիներին ավերվածները: Վերանորոգչական լուրջ աշխատանքներ ծավալվեցին *Մայր աթոռ Սուրբ* Էջմիածնի վանքում, որի ներքին հարդարումներն ու որմնանկարներով նկարազարդումներն իրականացվեցին Հովնաթանյանների կողմից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին հայկական մշակույթի զարգացմանը նպաստող հիմնական պայմանները Նոր շրջանի սկզբում:
2. Այս ժամանակաշրջանի ի՞նչ կրթօջախներ գիտեք. համառոտ ներկայացրեք այդ դպրոցները:
3. Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ հայ տպագրության սկզբնավորումը: Ներկայացրեք Ոսկան Երևանցու գործունեությունը և ներդրումը հայ մշակույթում: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Ամստերդամի տպարանը հայ տպագրության պատմության մեջ:

Պատրաստեք քարտեզ, որտեղ նշված լինեն այն քաղաքները, որտեղ հայերեն գրքեր են տպագրվել XVII–XVIII դարերում:

4. Ի՞նչ գիտեք առաջին հայ պարբերականի մասին:
5. XVII–XVIII դդ. ինչ պատմիչներ գիտեք. ինչ աշխատություններ են գրել և ինչ իրադարձություններ են նկարագրել: Հայ իրականության մեջ ինչ նշանակություն ունեցավ Մ. Չամչյանի աշխատությունը:
6. Ովքե՞ր էին XVII–XVIII դդ. հայտնի հայ բանաստեղծները: Ի՞նչ գիտեք նրանց ստեղծագործություններից: Ո՞վ էր XVIII դ. ամենանշանավոր բանաստեղծ–երգիչը. թվարկեք նրա երգերից:
7. Ի՞նչն է վկայում նշված ժամանակաշրջանում արվեստի զարգացման մասին: Ո՞վ էր Բոգդան Սալթանովը:

§ 2. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Մշակույթի զարգացման պայմանները: XIX դարի առաջին երեսնամյակին հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցան քաղաքական խոշոր իրադարձություններ: Ռուս–պարսկական և ռուս–թուրքական պատերազմներից հետո գրեթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանի անցումը Ռուսաստանին արմատապես փոխեց տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական իրավիճակը: Հայության մի խոշոր զանգված, փրկվելով ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից, հաղորդակից դարձավ ռուսական հասարակական համակարգին, առաջադիմական մշակույթին ու գիտությանը: Այդ հանգամանքը նկատելիորեն ուժեղացրեց հայ գործիչների գաղթավայրերից գիտամշակութային օջախները հետզհետե հայրենի հողի վրա տեղափոխելու ձգտումները:

Ցավոք, նույն ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանի կյանքում դրական տեղաշարժեր տեղի չունեցան: Դա էր պատճառը, որ հայ մշակութային կյանքը հիմնականում դեռ շարունակում էր զարգանալ հայկական գաղթօջախներում՝ Հնդկաստանում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Ղրիմում, Աստրախանում, Կ. Պոլսում, Վենետիկում, Նոր Ջուղայում և այլուր:

Դպրոցական կյանքի վերելքը: Դպրոցը դարեր շարունակ հայ մշակույթի զարգացման գործում ունեցել է առաջնակարգ դեր: XIX դ. առաջին կեսին տարրական, հոգևոր–ծխական դպրոցների կողքին ստեղծվում են բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, որոնք իրենց կրթական բարձր մակարդակով շուրջ մեկ դար վերածվում են հայ մտավորականության պատրաստման իսկական դարբնոցների:

Նոր՝ աշխարհիկ դպրոցներին անցնելու կենսական պահանջը դարասկզբին գաղութահայ վաճառականական դասի առանձին ներկայացուցիչների, առաջադեմ գործիչների մղում է այդօրինակ դպրոցների ստեղծման գործին:

Աստրախանի մտավորականների ջանքերով 1810 թ. հիմնվում է ***Աղաբաբյան դպրոցը:*** Այն հատկապես մեծ ճանաչում է ձեռք բերում մեկ տասնամյակ անց՝ Սերովբե Պատկանյանի՝ տեսուչ եղած ժամանակ:

Ռուսաստանում ազդեցիկ դիրքեր ունեցող հողատեր և արդյունաբերող Լազարյանների (Ղազարյաններ) նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչ ***Հովհաննես Լազարյանի*** կտակի համաձայն՝ ***1815 թ. Մոսկվայում*** բացվում է ***Լազարյան ճեմարանը:*** Այն դառնում է ամբողջ Ռուսական կայսրու-

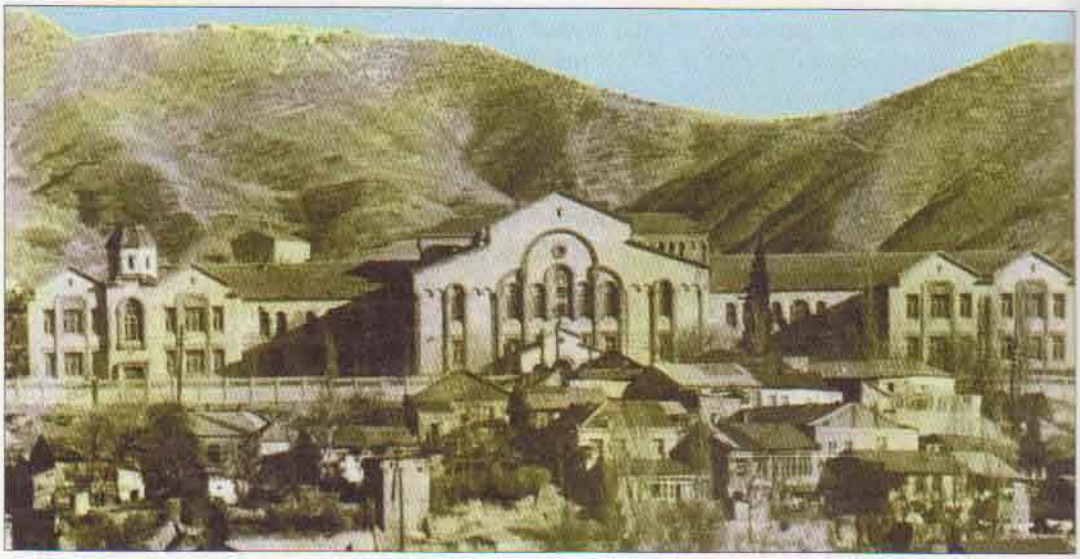

Ներսիսյան դպրոց

թյան միակ արևելագիտական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը, որտեղ պատրաստվում են պարսկերենի, թուրքերենի և արաբերենի բարձրակարգ մասնագետներ: Սակայն ճեմարանը նախ և առաջ վերածվում է հայագիտական խոշոր կենտրոնի, որտեղ սովորելու էին գալիս ոչ միայն Ռուսաստանից, այլև Արևմտյան Հայաստանից, Պարսկաստանից, հեռավոր Հնդկաստանից ու այլ վայրերից: Ճեմարանականները լեզուներից զատ ուսումնասիրում են նաև բնական գիտություններ, բժշկագիտություն և այլ առարկաներ: Ճեմարանի տպարանում, բացի հայագիտական հարուստ գրականությունից, լույս են տեսնում գրքեր՝ եվրոպական ու արևելյան 13 լեզուներով:

Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին 1824 թ. հիմնում է հայկական ուսումնարան, որը շուտով հռչակվում է ***Ներսիսյան դպրոց*** անունով: Շուրջ մեկ դար այս հաստատությունն իր շուրջն է համախմբում արևելահայ գրական–հասարակական միտքը, բազմահազար մասնագետներ պատրաստում հայոց դպրոցների, մամուլի ու մշակույթի այլ բնագավառների համար:

1837 թ. Երևանում և 1838 թ. Շուշիում բացվում են թեմական դպրոցներ: Սկզբնական շրջանում այստեղ սովորում էին միայն հոգևորականների, հետագայում նաև՝ աշխարհականների զավակները:

XIX դ. առաջին կեսին Վենետիկում գործում էին նշանավոր Ռափայելյան, Զմյուռնիայում՝ Մեսրոպյան, Կ. Պոլսում՝ Խասգյուղի, Սկյուտարի դպրոցները, Կալկաթայում՝ Մարդասիրաց ճեմարանը և այլն: Արևմտյան Հայաստանում գործող կրթօջախներից համեմատաբար ճանաչված էին Վանի և Էրզրումի դպրոցները: 1830–ական թթ. ստեղծվեցին Ախալցխայի Կարապետյան և Ախալքալաքի Մեսրոպյան դպրոցները: Հայ երիտասարդությունը կրթություն էր ստանում նաև եվրոպական համալսարաններում:

Գիտություն: XIX դ. սկզբին Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ ***Ղուկաս Ինճիճյանը*** հանդես է գալիս բազմաթիվ պատմաաշխարհագրական աշխատություններով: Նա ամենայն մանրամասնությամբ անդրադառնում է հին և նոր Հայաստանի նահանգների, բնակավայրերի, դրանց բնակչության ու տեղագրության հարցերին:

Վիեննայում լույս տեսած *«Տիեզերական պատմության»* երկհատորյակը, որը հայերենով գրված համաշխարհային պատմության առաջին ձեռնարկն էր, մեծ ճանաչում է բերում պատմաբան *Հովսեփ Գաթըրճյանին:* Հեղինակն արծարծում է նաև հայոց պատմության բազմաթիվ հարցեր:

Հայագիտության խնդիրներով սկսում են զբաղվել նաև եվրոպացի գիտնականները: Գերմանացի լեզվաբանները ձեռնամուխ են լինում հայերենի՝ որպես հնդեվրոպական հնագույն լեզուներից մեկի ուսումնասիրությանը: Ֆրանսիացի *Մարի Բրոսեն* և ուրիշներ հետազոտում են հայ մատենագիրների գործերը, դրանք հրատարակում եվրոպական լեզուներով: 1809 թ. Պետերբուրգում ռուսերենով լույս է տեսնում Խորենացու «Հայոց պատմությունը»: Ռուս պատմաբան *Սերգեյ Գլինկան* գրում է *«Հայ ժողովրդի պատմության տեսություն»* աշխատությունը:

Ահռելի աշխատանք է կատարվում բառարանագրության բնագավառում: 1836–1837 թթ. Մխիթարյանները հրատարակում են *«Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի»* մեծարժեք բառարանը: Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի համալսարաններում բացվում են հայագիտական ամբիոններ: Հայագիտությունը դառնում է միջազգային գիտություն:

Հայ մշակույթի զարգացմանը մեծ նպաստ է բերում նորաստեղծ հայ մամուլը: Դարի առաջին կեսին հրատարակված 40 անուն պարբերականներից նշանավոր էին *«Բազմավեպը»* (Վենետիկ), *«Ազգասերը» (Կոստանդնուպոլիս), «Լրագիրը»* (Կ.Պոլիս), *«Կովկասը», «Արարատը»* (Թիֆլիս) և այլն: 1843 թվականից առայսօր տպագրվող «Բազմավեպը» հայ մամուլի ամենաերկարակյաց պարբերականն ու ծանրակշիռ գրական, գիտական ու գեղարվեստական հանդեսներից մեկն է:

Գրականություն: XIX դ. առաջին կեսը նշանավորվեց գրական լեզվում գրաբարից աշխարհաբարին անցմամբ: Պոլսահայ բարբառի հիմքի վրա սկսեց ձևավորվել գրական արևմտահայերենը, իսկ Արարատյան բարբառը կազմեց աշխարհաբար արևելահայերենի հիմքը: Սակայն այդ գործընթացն այնքան էլ արագ տեղի չունեցավ: Շատերը շարունակեցին ստեղծագործել ոսկեդենիկ գրաբարով: Այն մնաց Հայ առաքելական եկեղեցու պաշտոնական լեզուն:

Ժամանակաշրջանի հայտնի գրող-մանկավարժ *Հարություն Ալամդարյանը* (1796–1834) քնարերգու բանաստեղծ էր, սովորել և աշխատել էր ժամանակի նշանավոր դպրոցներում: Նրա՝ տեսուչ աշխատած տարիներին Ներսիսյան դպրոցը վերածվեց հայ կրթական կյանքի կենտրոնի:

Մեսրոպ Թաղիադյանը (1803–1858) հանրագիտակ մտավորական էր՝ բանաստեղծ, պատմաբան, խմբագիր, մանկավարժ, ջերմ հայրենասեր: Նրա ջանքերով 1846 թ. Կալկաթայում բացվել է հայ իրականության մեջ առաջին *երկսեռ* դպրոցը: Թաղիադյանը «Ճանապահորդութիւն ի Հայս» աշխատության մեջ զարգացնում է այն միտքը, որ ազգի փրկությունը գաղթաջախներում չէ, ուստի ժամն է բռնելու հայրենադարձության բաղձալի ճանապարհը:

XIX դ. լուսավորական շարժման և գրական կյանքի ամենաականավոր դեմքը *Խաչատուր Աբովյանն* է (1809–1848): Նա առաջին հեղինակն էր, որ կոտրելով միջնադարյան մտածողության պատնեշը, համարձակվեց գեղարվեստական երկեր գրել աշխարհաբարով՝ դրանով չնսեմացնելով գրաբարի դերը հայ ժողովրդի կյանքում: Աբովյանն իրավամբ դարձավ հայ նոր գրականության հիմնադիրը:

Խ. Աբովյանը ծնվել է Քանաքեռում, սովորել Էջմիածնում, եղել Ներսիսյան դպրոցի առաջին սաներից, Էջմիածնի Մայր աթոռի թարգմանը: 1829 թ. սեպտեմբերին *Դորպատի* (այժմ՝ Տարտու) համալսարանի պրոֆեսոր *Ֆ. Պարրոտի* հետ եղել է Արարատի գագաթն առաջինը նվաճած արշավախմբի կազմում: 1830–1835 թթ. սովորել է

Դորպատում: Տիրապետել է մի քանի լեզուների: Թիֆլիսում և Երևանում զբաղվել է մանկավարժությամբ: Աբովյանը հեղինակ է և՛ արձակ, և՛ չափածո ստեղծագործությունների, ունի ազգագրական, փիլիսոփայական տնտեսագիտական բնույթի աշխատություններ: Քաջածանոթ է եղել եվրոպական գրականությանն ու փիլիսոփայությանը:

Հայրենասեր գործիչն ու լուսավորիչը հայ-ռուսական զինակցության ջերմ պաշտպան է, ուստի ողջունում է ռուսական զորքերի մուտքը Հայաստան: Միաժամանակ, կյանքի վերջին շրջանում մեծ հումանիստը անձնական ծանր ողբերգություն է ապրում, երբ իր հայրենիքը կրկին տեսնում է խավարամիտ մարդկանց իշխանության ներքո: 1848 թ. ապրիլի 2-ին չբացահայտված հանգամանքներում Խ. Աբովյանը անհետ կորչում է: Սակայն նրա ակոսած ուղին հետագա սերունդների համար առաջադիմության ճանապարհ է հարթում:

Արվեստ: XIX դ. առաջին կեսին հայ կերպարվեստը թևակոխում է նոր փուլ: Այս շրջանում շարունակում են ստեղծագործել Հովնաթանյանների համբավավոր տոհմի ներկայացուցիչները: Ասպարեզ է իջնում տոհմի չորրորդ սերնդի ներկայացուցիչը՝ դիմանկարիչ ***Մկրտում Հովնաթանյանը,*** ապա՝ նրա որդիները՝ ***Հակոբն ու Աղաթոնը:***

Հայտնի նկարիչ ***Ստեփանոս Ներսիսյանը*** Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայում սովորել է Աղաթոն Հովնաթանյանի հետ: Նրան ճանաչում են բերում Մ. Մաշտոցի, Ս. Պարթևի, Ա. Տեր-Ղուկասյանի, Վ. Բեհբութովի դիմանկարները, «Խնջույք Քուռ գետի ափին» գեղանկարը:

Որոշակի աշխուժացում է ապրում թատերական կյանքը: 1827 թ. վերջին Երևանի բերդում բեմադրվում է ***Ա. Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս»*** պիեսը հեղինակի ներկայությամբ: 1836 թ. դրամատուրգ ***Գալուստ Շերմազանյանը,*** որը հետագայում երկու անգամ ընտրվում է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, թատերական շենքի վերածած իր երկհարկանի տանը բեմադրում է հայ և օտար դրամատուրգների պիեսներ: Այդ յուրահատուկ թատրոնը հայտնի էր «Շերմազանյան դարբաս» անունով:

Ստեփանոս Ներսիսյան. «Խնջույք Քուռ գետի ափին»

Հայ հոգևոր երաժշտության անաղարտության պահպանման ու զարգացման գործում նշանակալից ավանդ է ունեցել պոլսահայ ***Համբարձում Լիմոնճյանը*** (1769-1839): Նրա ամենամեծ ծառայությունը 1815 թ. հայկական նոր ձայնագրության ստեղծումն էր: Լիմոնճյանը կարողանում է միջնադարյան հայ երգարվեստի նմուշները, որոնք գրի էին առնված հայկական հատուկ նոտաներով՝ խազերով, վերծանել, դրանք հարմարեցնել եվրոպական գծային նոտաներին և փրկել կործանումից:

Կ. Պոլսում հայերը լուրջ հաջողություններ են ունենում տպագրության, նոր տառատեսակների ձուլման բնագավառում: Շուտով ***Պողոս Արապյանը*** դառնում է Օսմանյան կայսրության ամենանշանավոր տպագրիչը, սուլթանի տպարանի տեսուչը: Նա ստեղծում է հայկական, թուրքական և վրացական տառատեսակներ:

XIX դ. առաջին կեսի մշակույթը հող է նախապատրաստում նույն դարի երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբի հայ ազգային-մշակութային զարթոնքի աննախադեպ վերելքի համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին հայ մշակույթի զարգացման պայմանները XIX դ. առաջին կեսին: Ինչո՞ւ էր հայ մշակույթը շարունակում զարգանալ հիմնականում գաղթօջախներում: Թվարկեք XIX դ. առաջին կեսին գործած նշանավոր ուսումնական հաստատություններ:
2. Ի՞նչ ձեռքբերումներ արձանագրվեցին գիտության մեջ: Թվարկեք նշված ժամանակաշրջանի գիտության հայ նշանավոր ներկայացուցիչների (նաև դասագրքում չնշվածների), ինչո՞վ են նրանք նշանավոր:
3. Ներկայացրեք XIX դ. առաջին կեսի գրականության և արվեստի նշանավոր գործիչներին, գնահատեք նրանց ներդրումը հայ մշակույթի զարգացման գործում:

ԳԼՈՒԽ 2. XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՎԵՐԵԼՔԸ

§ 1. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ: ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Հայ մշակույթի վերելքի նախադրյալները: XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին արդյունաբերական հասարակության քաղաքակրթական նվաճումների հետ անմիջական շփումը, դրանց մի մասի յուրացումն ու համադրումը ազգային ավանդական արժեհամակարգի հետ ապահովեցին հայ մշակույթի առաջընթացը բուն Հայաստանում և մերձավոր հայաբնակ շրջաններում ու հայկական գաղթավայրերում:

Ժամանակի առաջադիմական գործընթացները՝ Եվրոպայի հեղափոխական գաղափարախոսություններն ու շարժումները, գիտության, տեխնիկայի ու արվեստի զարգացման արդյունքներն արևելահայ ու արևմտահայ մշակույթի վերելքի կարևոր նախադրյալներ էին:

Ռուսաստանում արդյունաբերական հասարակության ձևավորումն ու զարգացումը, ժողովրդավարական ու սոցիալիստական գաղափարներն ու շարժումները, ռուսական հզոր գրականությունն ու արվեստը էական ազդեցություն ունեցան արևելահայության մշակութային առաջընթացի վրա:

XIX դ. երկրորդ կեսին մշակութային կյանքում նախաձեռնությունն անցնում է եվրոպական կրթություն ստացած երիտասարդ մտավորականությանը, որը բերում է նոր աշխարհընկալում և տարածում առաջադիմական գաղափարներ: Արևմտահայ և արևելահայ մտավորական նոր սերունդը գերակա խնդիր է հռչակում ժողովրդի մեջ լուսավորության տարածումը, ազգային ինքնագիտակցության վերելքի ապահովումը, ազատության ու արդարության գաղափարների իրագործման համար պայքարելու պատրաստ սերունդների դաստիարակումը:

Հայ գաղթավայրերը ևս մշակութային կարևոր կենտրոններ էին: Մեծ դեր կատարեցին Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գործիչները: Անուրանալի են նրանց ջանքերը հայոց պատմությունը և մշակույթը եվրոպական ազգերին ծանոթացնելու և եվրոպական մշակույթը հայությանը հասանելի դարձնելու գործում:

Մշակութային կյանքի վերելքին նպաստեց հայ քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունը: Հայկական առաջին քաղաքական խմբակներն ու կազմակերպություններն իրենց կարևոր խնդիրն էին համարում ժողովրդին առաջադիմական գաղափարներով կրթելը: Հետագայում արդեն ազգային

Երևանի Ս. Հռիփսիմեի անվան օրիորդաց գիմնազիայի շենքը

Երևանի ուսուցչական սեմինարիայի շենքը, 1920 թ.

կուսակցությունները և սոցիալ-դեմոկրատական ու ազատական ուժերն իրենց գործունեությունն ուղղորդեցին նաև ազգային մշակույթի պահպանման ու զարգացման գործին:

Կրթական համակարգը: Հայ մտավորականության առաջադեմ ուժերը, քաղաքական-հասարակական շրջանները մեծ կարևորություն էին տալիս ժողովրդի լուսավորության գործին: XIX դ. երկրորդ կեսից կրթական գործը բուռն վերելք է ապրում նաև Արևելյան Հայաստանում՝ չնայած ցարական վարչակարգի հարուցած դժվարություններին:

Կրթական կյանքում կարևոր նորություն էր աշխարհիկ սկզբունքի դերի աճը: Աստիճանաբար ներդրվեցին ուսուցման առաջադիմական մեթոդներ, աշխարհականացվեցին դասավանդվող առարկաները:

Արևելահայությունն ուներ ***երկու տեսակի դպրոց՝ պետական և ազգային:*** Պետական դպրոցներում ուսուցման պարտադիր լեզուն ռուսերենն էր: Աստիճանաբար աճեց պետական դպրոցների թիվը: Դրանց շարքում աչքի ընկան ***Երևանի գավառային և Հռիփսիմյան իգական գիմնազիաները:*** Կարևոր դեր ուներ նաև ***Երևանի ուսուցչական սեմինարիան:***

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ-ն Էջմիածնում ստեղծեց ուսումնական հանձնաժողով, որի խնդիրն էր դպրոցներ բացել բոլոր գյուղերում: Հայկական ծխական դպրոցներին վերաբերող կանոնների համաձայն՝ ժողովրդին կրթելու հիմնական հաստատություն դարձավ եկեղեցական-ծխական տարրական դպրոցը: Այստեղ դասավանդում էին կրոն, հայերեն և ռուսերեն, վայելչագրություն, թվաբանություն, երգեցողություն, նաև տրվում էին նախնական գիտելիքներ աշխարհագրությունից, բնագիտությունից, պատմությունից: Հայկական գրեթե բոլոր բնակավայրերում բացվում էին տարրական դպրոցներ, որոնք մեծապես օգնում էին ժողովրդի մեջ գրագիտության տարածմանը:

Բացվեցին նաև իգական ուսումնական հաստատություններ, որոնք կյանքի կոչելու գործում մեծ է ***Պերճ Պռոշյանի*** ավանդը: Նրա անմիջական ջանքերով ***1864 թ. Շուշիում և 1866 թ. Երևանում*** բացվեցին իգական դպրոցներ: Այսպիսի դպրոցներ բացվեցին նաև Ալեքսանդրապոլում և Թիֆլիսում:

Արևելահայ կրթական համակարգում մեծ նշանակություն ձեռք բերեց 1874 թ. կաթողիկոս Գևորգ Դ-ի նախաձեռնությամբ Էջմիածնում բացված հոգևոր ճեմարանը: Թեև ճեմարանի գլխավոր խնդիրը հոգևորականներ պատրաստելն էր, այն դարձավ հայագիտական խոշոր կենտրոն, որտեղ կրթություն են ստացել և դասավանդել XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դարասկզբի հայ մշակույթի, գիտության և ազգային ու հասարակական բազմաթիվ նշանավոր գործիչներ: Իրենց բեղմնավոր գործունեությունն էին շարունակում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը:

Այսրկովկասում հայկական դպրոցների թիվը 1885 թ. կազմում էր 270, որոնցից 41-ը՝ իգական: Այդ նույն ժամանակ Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորում էր մոտ 300, իսկ եվրոպական երկրներում՝ մոտ 200 հայ ուսանող:

Արդեն 1914-1915 ուսումնական տարում Այսրկովկասում կար 400 հայկական եկեղեցական դպրոց՝ 31 հազարից ավելի աշակերտով: Դպրոցներ կային նաև Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերում:

Օսմանյան կայսրության կազմում ապրող արևմտահայությունը կրթության ոլորտում դանդաղ, բայց հաստատուն քայլեր էր կատարում: Կ.Պոլսի Հայոց ազգային ժողովին կից ստեղծվեց ուսումնական խորհուրդ, որը 1864 թ. ընդունեց ազգային վարժարանների կանոնադրություն:

Ավելացավ կրթական հաստատությունների թիվը բուն հայրենիքում: ***1857 թ. Վարագա վանքում Մկրտիչ Խրիմյանը բացեց Ժառանգավորաց*** վարժարանը: Նման մի դպրոց Գ. Սրվանձտյանցի ջանքերով բացվում է Տարոնի Ս. Կարապետի վանքում:

Արևմտյան Հայաստանում հատկապես կարևորվում էր ուսուցիչներ պատրաստող դպրոցների բացումը: ***1878 թ. աշնանը Վանում*** հիմնվեց ***«Վարժապետանոցը»***, որի տեսուչն էր մանկավարժական գործունեությամբ մեծ հռչակ վայելող Մ. Փորթուգալյանը: Վանում գործող ուսումնական նշանավոր հաստատություններից էին նաև Երկրագործական ու Երամյան վարժարանները:

Կարինի ուսումնական հաստատությունների մեջ ամենահռչակավորը 1881 թ. բացված Սանասարյան միջնակարգ վարժարանն էր: Ուսուցիչների մեծ մասը մեծահարուստ Մկրտիչ Սանասարյանի միջոցների հաշվին բարձրագույն կրթություն էր ստացել Գերմանիայում՝ Լայպցիգի համալսարանում:

1889 թ. Կ. Պոլսի մերձակա Արմաշի վանքում բացվեց դպրեվանք, որը բարձրագույն հոգևոր ուսումնական հաստատություն էր և արևմտահայերի համար ունեցավ նույն նշանակությունը, ինչ Գևորգյան ճեմարանն՝ արևելահայերի կյանքում:

Ճիշտ է, կրթական ոլորտը լայնորեն ծավալվում էր հայկական նահանգներում ու կայսրության հայաբնակ վայրերում, սակայն արևմտահայության 80 %-ը կազմող գյուղացիության չնչին մասին էր միայն դա հասանելի: Այդուհանդերձ դպրոցական կյանքը բռնել էր վերելքի ուղին: XX դ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանում կար 800 հայկական դպրոց՝ 82 հազար աշակերտով:

Կրթական գործը ծավալվում էր նաև հայկական գաղթավայրերում: Գործում էին բազմաթիվ նշանավոր ուսումնական հաստատություններ, որոնցից աչքի էր ընկնում 1870 թ. Վենետիկի Ռափայելյան ու Փարիզի Մուրադյան վարժարանների միավորմամբ ստեղծված ***Մուրադ-Ռափայելյան*** վարժարանը:

Հայկական մշակույթը, չնայած հայության երեք հիմնական հատվածների տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական կյանքի յուրահատուկ պայմաններին, պահպանեց իր ինքնատիպությունն ու միասնությունը, կարևոր դեր խաղաց ազգային համախմբման և ժողովրդի լայն շերտերի մեջ առաջադիմական գաղափարների տարածման գործում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին հայ մշակույթի վերելքը պայմանավորող գործոնները: Որո՞նք էին XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնները:
2. Հիմնավորե՛ք ժողովրդի լուսավորության և գրագիտության տարածման կարևորությունը: Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան կրթական կյանքում: Ի՞նչ տեսակի դպրոցներ կային Արևելյան Հայաստանում. ինչ էին դասավանդում այդ դպրոցներում: Թվարկե՛ք այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր ուսումնական հաստատությունները: Փաստերով հիմնավորե՛ք, որ դպրոցական կյանքը վերելք էր ապրում:

§ 2. ԲՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին աննախընթաց զարգացում ապրեցին համաշխարհային գիտությունն ու տեխնիկան: Արտադրության, հաղորդակցության և սպասարկման ոլորտներում ու կենցաղում գիտատեխնիկական նվաճումների ներդրումն արմատապես փոխեց մարդկանց աշխարհայացքն ու ապրելակերպը: Այս գործընթացին անմասն չմնացին նաև հայ գիտնականները:

Բնական գիտությունները: Հայկական պետականության բացակայության պայմաններում հայ գիտնականների մեծ մասն ապրում և աշխատում էր հայրենիքի սահմաններից դուրս:

Նշանավոր երկրաբան, բյուրեղաքիմիկոս ***Անդրեաս Արծրունին (1847–1898)*** սովորել է Դորպատի և Գերմանիայի մի քանի համալսարաններում: Նա ուսումնասիրել է Ուրալի օգտակար հանածոների հանքավայրերը, հետազոտել Կովկասի և Հայաստանի մի շարք տեղանքներ՝ Սևանի ափերը, Ղարաքիլիսայի և Լոռու շրջանները: Ա. Արծրունին ժամանակակից երկրաքիմիա գիտաճյուղի հիմնադիրն է: Նա հայտնի հրապարակախոս Գ. Արծրունու եղբայրն էր, «Մշակ» թերթում տպագրում էր հոդվածներ, երազում էր աշխատել հայրենիքում:

Ճանաչված քիմիկոս ***Զակոմո (Հակոբ) Չամչյանը*** (1857–1922) իր գիտամանկավարժական գործունեությունն սկսել է Հռոմի համալսարանում, ընտրվել է Պադուայի և Բոլոնիայի համալսարանների պրոֆեսոր: Նա համարվում է ժամանակակից օրգանական լուսաքիմիայի հայրը: Զ. Չամչյանի անունն է կրում Բոլոնիայում նրա նախագծով կառուցված քիմիական ինստիտուտը:

Ֆիզիկայի ասպարեզում XX դ. կարևոր հայտնագործություններից մեկը՝ տարածության մեջ պատկերներ հաղորդելու համակարգի մշակումը, կապված է ***Հովհաննես Ադամյանի*** (1879–1932) անվան հետ: Նա աշխատել է Բեռլինում, Պետերբուրգում, խորհրդային իշխանության տարիներին՝ նաև Երևանում: 1907 թ. Բեռլինում իրագործել է 600 կմ հեռավորության վրա գունավոր պատկեր հաղորդելու առաջին փորձը և դրել գունավոր հեռուստատեսության հիմքը: Գունավոր հեռուստատեսության զարգացումը հետագայում ընթացել է Հ. Ադամյանի մշակած համակարգով:

Աստղագիտության բնագավառում հռչակվել է վենետիկցի հետազոտող ***Խորեն Սինանյանը:*** Ս.Ղազար կղզու հայկական աստղադիտարանում 1894 թ. նա է առաջինը հայտնաբերել Յուպիտերի վեցերորդ արբանյակը:

Հայ գիտնականները մեծ ներդրում են ունեցել նաև կենսաբանական գիտությունների բնագավառում: Իր գործունեությամբ աչքի է ընկել արևմտահայ բժիշկ և գյուղատնտես ***Նազարեթ Տաղավարյանը:*** Նա 1885–1887 թթ. Կ.Պոլսում հրատարակել է առաջին գիտական հայ պարբերականը՝ «Գիտական շարժում» խորագրով:

Երևանում բժշկասանիտարական գործի հմուտ կազմակերպիչ էր ***Լևոն Տիգրանյանը:*** Նրա ջանքերի շնորհիվ Երևանի հայկական դպրոցներում մտցվում են առողջապահության և մարմնամարզության դասեր:

Հայ բժիշկների փայլուն համաստեղության մեջ իր ուրույն տեղն ունի ***Մարգար Առուստամովը:*** Ցարական կառավարությունը նրան աքսորել է Աստրախան: 1892 թ. այստեղ բռնկված խոլերայի համաճարակի ժամանակ նա անգնահատելի օգնություն է ցուցաբերել հիվանդներին և պայքարել համաճարակի տարածման դեմ: Մ. Առուստամովը թողել է նաև գիտական հետազոտություններ:

ԱՄՆ Փենսիլվանիայի համալսարանում ճանաչված ռենտգենաբան էր ***Միհրան Ղասաբյանը:*** Ռենտգենաբանությանը նվիրված նրա աշխատություններն այժմ էլ որպես դասագիրք են օգտագործվում ԱՄՆ բժշկական ինստիտուտներում:

Ֆիզիոլոգիայի բնագավառում մեծ գործ են կատարել ռուս մեծ գիտնական Ի. Պավլովի սան և հետևորդ *Լևոն Օրբելին:* Լ. Օրբելին, զարգացնելով Պավլովի ուսմունքը, դարձել է էվոլյուցիոն ֆիզիոլոգիայի հիմնադիրը:

Հայագիտությունը: Այս ժամանակաշրջանում առանձնակի զարգացում ապրեց հայագիտությունը: Հայոց լեզվի, գրականության, պատմության, մատենագիտության, Հայաստանի աշխարհագրության հետազոտության ասպարեզում բեղմնավոր գործունեություն էին ծավալել Մխիթարյան միաբանության անդամները:

Հայագիտական աչքի ընկնող աշխատանքներ կատարվեցին Ռուսաստանում և Եվրոպայում գործող համալսարանական կենտրոններում:

XX դ. սկզբին հայ լեզվաբանության բուռն վերելքը կապված է լեզվաբանների նոր սերնդի ներկայացուցիչների՝ *Ստ. Մալխասյանի, Մ. Աբեղյանի, Հ. Աճառյանի, Գ. Ղափանցյանի* բեղուն գործունեության հետ:

Այս ժամանակաշրջանում հայագիտությունը խոշոր հաջողությունների հասավ նաև Եվրոպայում: Ականավոր արևելագետ *Մարի Բրոսեն* տեղափոխվում է Ռուսաստան և արդյունավետ գործունեություն ծավալում հայոց պատմության ու բանասիրության ուսումնասիրության բնագավառում:

Լուրջ առաջընթաց են ապրում հայ լեզվաբանությունը և բանասիրությունը: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին ընդհանուր լեզվաբանության ականավոր ներկայացուցիչներ և հմուտ հայերենագետներ *Հ. Հյուբշմանը և Ա. Մեյեն* ճշտում են հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում, որպես նրա առանձին ճյուղ:

Ռուսաստանում կովկասագիտության երախտավորը *Նիկողայոս Մառն է* (1864–1934): Նա իր գիտական գործունեությունն սկսել է որպես հայ մատենագրության պատմաբան: Ուսումնասիրել է Էջմիածնի և Սևանի մատենադարանների հայկական ձեռագրերը, հիմնավորապես զբաղվել Անիի պեղումներով (1893–1917 թթ., ընդմիջումներով), որի գիտական ուսումնասիրությունների ամփոփումն էր «Անի» աշխատությունը: 1915–1916 թթ. Ն. Մառի ջանքերով փրկվեցին հայոց մշակույթի բազմաթիվ հուշարձաններ:

Հայ փիլիսոփայական միտքը: Մինչև XIX դ. վերջերը հայ փիլիսոփայական միտքն առավելապես լուսավորական բնույթ ուներ: Գոյություն ունեին երկու հիմնական ուղղություններ՝ կրոնական և աշխարհիկ կամ պահպանողական և լուսավորական: Այս երկու ուղղությունների միջև ընթացող հիմնական բանավեճը և գաղափարական պայքարը խղճի ազատության հնարավորության ու անհրաժեշտության, բնական օրենքի, մարդկանց և ազգերի ազատության ու իրավահավասարության հիմնահարցերի շուրջ էր:

Կրոնական ուղղության ներկայացուցիչները՝ *Խ. Աշըգյանը, Հ. Տերոյենցը (Չամուռճյան), Մ. Օրմանյանը* և ուրիշներ, փորձում էին հաշտեցնել գիտությունը և կրոնը: Պաշտպանելով հավատի գերակայությունը բանականության նկատմամբ՝ նրանք շեշտում էին հայ եկեղեցու անփոխարինելի դերը ազգի պատմության մեջ և սերունդների կրթության գործում:

Մ. Օրմանյանը խղճի ազատության՝ լուսավորականների փառաբանած սկզբունքը համարում էր ազգը պառակտող գաղափար: Նա պնդում էր, որ ազգի միասնության սկզբունքը հակառակ է խղճի ազատությանը: Օրմանյանը գրում էր, որ օսմանյան կառավարության որոշմամբ ստեղծված հայ կաթոլիկ և բողոքական համայնքները հայ հասարակության արհեստականորեն անջատված մասերն են, և նման բաժանումը տկարացնում է ազգը:

Աշխարհիկ–լուսավորական թևի ներկայացուցիչները՝ *Ս. Նազարյանց, Մ. Նալ-*

բանդյան, Ա. Գարագաշյան, Ս. Պալասանյան և ուրիշներ, քննադատում էին իրենց դարն ապրած կրոնասաստվածաբանական հայացքները, գիտությունը հակադրում էին կրոնին: Նրանք գիտության և լուսավորության մեջ էին տեսնում հասարակական առաջընթացի, ազգային հիմնախնդիրների լուծման միակ ճանապարհը:

Հայ լուսավորական իմաստասերները կարևորում էին փիլիսոփայության նշանակությունը հասարակության հոգևոր կյանքի զարգացման գործում: Նրանց կարծիքով՝ փիլիսոփայությունը պետք է ծառայեցնել ազգային կենսական հարցերի լուծմանը: Հետազոտելով քաղաքակրթությունների, հասարակական կյանքի զարգացման օրինաչափությունները՝ նրանք ցույց էին տալիս այն ուղիները, որոնք կարող են ապահովել ազգային առաջընթացը և նախադրյալներ ստեղծել հայկական պետականության վերականգնման համար:

Մ. Նալբանդյանն այն տեսակետին էր, որ չնայած Կանտը, Հեգելը և ուրիշ մեծ փիլիսոփաներ խոշոր ավանդ են ներդրել փիլիսոփայության զարգացման գործում, սակայն նրանք լուծում էին առաջին հերթին իրենց ազգային խնդիրները: Ըստ Նալբանդյանի՝ քանի որ նրանց փիլիսոփայությունը չէր բխում հայության շահերից, ուստի անիրագործելի էր:

Ս.Պալասանյանի պատմափիլիսոփայության համաձայն՝ հասարակական առաջընթացի նպատակը (պատմության իմաստը) ոչ թե համասեռ մարդկության ձևավորումն է, այլ ազգերի ինքնության պահպանման և մարդու ազատության ձեռքբերումը: Դրա հիմքն ու խթանիչը ազգային ինքնագիտակցությունն է:

Ժամանակի հայ փիլիսոփայական մտքի բնորոշ կողմերից է գիտապաշտական ուղղվածությունը: Ըստ այդմ՝ փիլիսոփայությունը մասնավոր գիտություններին տալիս է ճշմարտության բացահայտման մեթոդաբանությունը: Այս թևի նշանավոր ներկայացուցիչն է *Գալուստ Կոստանդյանը (1840-1898)*, որի փիլիսոփայական հայացքներն արտահայտված են նրա *«Մեթոդի վրա»* աշխատության մեջ: Նրա կարծիքով՝ գիտական հայտնագործությունների բուռն դարաշրջանում, որի ականատեսն էր, գիտության և կրոնի միջև չի կարող որևէ ընդհանրություն լինել: Գիտությունը միավորել է մարդկությանը և մեծ դեր է խաղում հասարակության բարոյական, իրավական, սոցիալական և տնտեսական հարաբերությունների կարգավորման գործում:

Կրոնական և աշխարհիկ ուղղությունների միջև մրցակցությունը նպաստեց հայկական միջավայրում փիլիսոփայական գաղափարների տարածմանը: Իսկ XX դ. սկզբից հայ փիլիսոփայությունն սկսում է զարգանալ ժամանակի փիլիսոփայության գլխավոր ուղղություններին համահունչ:

Այդ ժամանակ հայ փիլիսոփայության մեջ տարածում գտավ պոզիտիվիստական (դրապաշտական) ուղղությունը, որի խոշորագույն ներկայացուցիչն էր *Երվանդ Ֆրանգյանը (1878-1928)*: Նրա կարծիքով՝ յուրաքանչյուր գիտություն ունի իր մասնագիտական փիլիսոփայությունը (օրինակ՝ պատմության փիլիսոփայություն, բնության փիլիսոփայություն), իսկ ընդհանուր փիլիսոփայությունը դրանց հիմնական դրույթները միացնում է մեկ ամբողջական, տրամաբանորեն հիմնավորված համակարգի մեջ: Ֆրանգյանը չի ընդունում հասարակական կյանքի և պատմության բացատրության իդեալիստական (գաղափարապաշտական) և մատերիալիստական (նյութապաշտական) տեսությունները: Նա պաշտպանում է պատմական ռեալիզմի (իրապաշտության) տեսությունը: Ըստ դրա՝ պատմական գործընթացը մի ամբողջություն է, որին մասնակցող յուրաքանչյուր տարր և ուժ ունի իր տեղն ու դերը: Դրանք բոլորը պատմական գործընթացում շաղկապված են

«իրարպատկանելիությամբ և փոխազդեցությամբ», սակայն տվյալ դարաշրջանում կարող է գերակշռել, ավելի վճռորոշ դեր խաղալ այս կամ այն տարրը: Ֆրանգյանն իր փիլիսոփայական սկզբունքներն օգտագործեց դաշնակցության գաղափարախոսությունը հիմնավորելու համար:

Հայ փիլիսոփայական մտքի մեջ XX դարասկզբին ամրակայվեց նաև մատերիալիստական մարքսիստական ուղղությունը: Վերջինիս հետևորդները համոզված էին, որ մարքսիզմը «միակ ճշմարիտ» տեսությունն է, դրա միջոցով հնարավոր է բացատրել բնության, հասարակության և մտածողության զարգացման օրինաչափությունները: Բոլշևիկյան հայտնի տեսաբան ***Ս. Շահումյանի*** համոզմամբ՝ պատմական գործընթացի շարժիչ ուժը նյութական արտադրությունն ու դասակարգային պայքարն են: Պետությունն իր հերթին դասակարգային տիրապետության կազմակերպություն է: Նա ազգային հարցի արմատական լուծումը կապում էր կապիտալիստական հասարակարգի վերացման հետ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկեք XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբի բնական գիտությունների հայ ներկայացուցիչներին: Ինչո՞վ են նրանք նշանավոր: Աշխատանքը ներկայացրեք աղյուսակի տեսքով:
2. Ովքե՞ր էին այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր հայագետները: Ի՞նչ գործերով են աչքի ընկել: Աղյուսակի տեսքով ներկայացրեք նշանավոր հայագետների գործունեությունը:
3. Ի՞նչ թեմաներ էին շոշափում հայ փիլիսոփայական մտքի ներկայացուցիչները: Ժամանակաշրջանի ինչ հայտնի հայ իմաստասերներ գիտեք: Ներկայացրեք նրանց հայացքները:

§ 3. ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատմագիտական մտքի վերելքի նախադրյալները: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին հումանիտար գիտությունների շարքում առանձնակի վերելք ապրեց հայ պատմագիտական միտքը: Ժամանակի առաջադիմական գաղափարախոսությունները, ազատական ու հեղափոխական շարժումները մեծ ազդեցություն ունեցան նրա զարգացման համար: Վերանայվեցին մինչ այդ գերիշխող հայացքները, հաղթահարվեց հայոց պատմության լուսաբանման կրոնաաստվածաբանական մոտեցումը:

Կարևոր դեր խաղացին նաև պատմագիտությանն օժանդակող գիտաճյուղերի՝ մատենագիտության, աղբյուրագիտության, հնագիտության, ազգագրության, դրամագիտության ձեռքբերումները:

Աստիճանաբար գիտական կյանք մուտք գործեցին դարաշրջանի առաջադիմական գաղափարներով տոգորված և մասնագիտական կրթություն ստացած ուսումնասիրողներ: Նրանք ժամանակի պատմագիտության ձեռքբերումների հիման վրա հետազոտեցին հայոց պատմության հիմնախնդիրները:

Հայ պատմագիտության պահպանողական թևը ձգտում էր ազգային ինքնագիտակցության եկող հայ ժողովրդի մեջ հետաքրքրություն սերմանել անցյալի պատմական իրողությունների հանդեպ և ժողովրդի մեջ բորբոքել հայրենասիրական ոգի:

XIX դ. 80–90-ական թթ. ազատական ուղղության պատմագիտության ներկայացուցիչները սկսեցին նորովի վերլուծել

պատմական երևույթներն ու իրադարձությունները, հասարակական հարաբերությունները:

Ազգային և սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների գործունեության ծավալմանը զուգընթաց սկիզբ է առնում ու զարգանում կուսակցական պատմագիտությունը:

Պատմագիտության զարգացումը: XIX դ. երկրորդ կեսի հայ պատմագիտության մեծավաստակ դեմքերից է Մխիթարյան միաբանության ներկայացուցիչ ***Ղևոնդ Ալիշանը*** (1820–1901): Իր ամբողջ կյանքում երբեք Հայաստանում չեղած Ղևոնդ Ալիշանը գրեց բազմահատոր հայագիտական աշխատություններ, որոնցից առանձնապես նշանավոր են միջնադարյան Հայաստանի առանձին «աշխարհներին» նվիրված գործերը: Կոչ անելով հայությանը «զենքն ի ձեռին» ազատագրել հայրենիքը՝ նա ապագա Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կառուցվածքը բնորոշել է որպես լուսավորյալ միապետություն: Նա հետևել է ժամանակին մեծ համարում ստացած այն հայեցակետին, ըստ որի՝ մարդկային հասարակության զարգացման հիմնական գործոնը աշխարհագրական դիրքն է: Իր աշխատություններում նա այդ սկզբունքի հիման վրա էլ ներկայացրել է Հայաստանի պատմությունը: Ղ. Ալիշանն իր գիտական հսկայական ժառանգությամբ (ավելի քան 45 հատոր) մեծապես նպաստել է ազգային գիտության զարգացմանը:

Ժամանակի ճանաչված գիտնականներից էր Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր ***Մկրտիչ Էմինը*** (1815–1890): Նա իր բազմաթիվ աշխատություններում անդրադարձել է հայ առասպելաբանության հարցերին, հրատարակել մի շարք մատենագիրների երկերի բնագրերը: Էմինը ռուսերեն է թարգմանել և հրատարակել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և միջնադարի ուրիշ հայ պատմագիրների զանազան աշխատություններ:

Ղևոնդ Ալիշան

Հայ պատմիչների երկերի հրատարակումն ու դրանց գիտական մեկնաբանությունը, պատմական տարաբնույթ աղբյուրների վերհանումն իրական պայմաններ ստեղծեցին հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը գրելու համար: Այդ ուղղությամբ մեծ է ***Անդրոն Գարագաշյանի*** ներդրումը: Նրա «Քննական պատմություն հայոց» ուսումնասիրությունն ընդգրկում է հայ ժողովրդի ծագումից մինչև V դ. ավարտն ընկած ժամանակաշրջանը: Նա հասարակական առաջադիմության վճռական ուժ է համարում լուսավորությունը:

Հայ ազատագրական շարժման կողմնորոշման և Հայկական հարցի հետազոտությամբ աչքի ընկավ ***Ալեքսանդր Երիցյանը*** (1841–1902): Նա ուսումնասիրել է XIX դ. հայ հասարակական-քաղաքական ու գրական-մշակութային նշանավոր գործիչների կյանքն ու ստեղծագործությունը: Ա. Երիցյանի աշխատանքի գլուխգործոցը «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում» երկհատոր ուսումնասիրությունն է:

Ուշագրավ է ***Ստեփանոս Պալասանյանի*** «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը: Այն շուրջ քառորդ դար որպես դասագիրք է ծա-

Լեո (Առաքել Բաբախանյան)

ռայել հայկական դպրոցներում: Ս. Պալասանյանն իր ուսումնասիրություններում հետևում էր պատմականության սկզբունքին: Նա Հայկական հարցի լուծումը տեսնում էր ազգի մարմնական և հոգևոր ուժերի համախմբման, ազգային-ազատագրական պայքարի միասնական ճակատի ստեղծման մեջ:

Հայ ժողովրդի պատմության բազմաթիվ հիմնահարցերի մասին ուրույն վերաբերմունք ուներ եկեղեցական հայտնի գործիչ, հրապարակախոս, պատմաբան և բանաստեղծ ***Մատաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը*** (1841-1918): Մեծ նշանակություն ունի հատկապես նրա «Ազգապատում» եռահատոր աշխատությունը: Մ. Օրմանյանը զերծ էր անցյալի ազգային-քաղաքական անցուդարձերին զգացմունքային ու հախուռն գնահատականներ տալուց, ուներ երևույթները տեսնելու և վերլուծելու տրամաբանական մեթոդ ու անաչառ մոտեցում: Հայկական հարցի ընթացքի վերլուծությամբ նա հանգել էր այն համոզման, որ եվրոպական տերությունների համար գլխավորը «շահն ու օգուտն է», որ նրանց «ո՛չ խօսքերուն հնար է հաւատալ, և ո՛չ խոստումներուն վստահիլ»: Նա գալիք սերունդներին ավանդեց նրանց քաղաքականությունից զգուշանալու պատգամը:

Հայոց պատմության ուսումնասիրությունը որակական նոր աստիճանի բարձրացրեց պատմաբան ***Լեոն*** (Առաքել Բաբախանյան, 1860-1932): Նա պատմագրության մեջ ազատական ուղղության հետևորդ էր: Հետազոտել և գրել է հայոց պատմության բոլոր շրջանների ու հիմնախնդիրների մասին: Ժամանակի քննությանն են դիմացել պատմաբանի այն մտքերը, թե մեծ տերությունների համար Հայկական հարցը սոսկ միջոց էր Օսմանյան կայսրության գլխին մտրակ ճոճելու, նրա ներքին գործերին միջամտելու համար:

Բյուզանդիայի պատմության, հայոց միջնադարի և Հայկական հարցի ուսումնասիրության ասպարեզում զգալի ներդրում ունի ականավոր պատմաբան ***Նիկողայոս Ադոնցը*** (1871-1942): «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» ծանրակշիռ աշխատությունում նա ներկայացրել է Հայաստանի պատմաաշխարհագրական պայմանները, հայ-բյուզանդական հարաբերությունները, գիտականորեն վերլուծել հայկական ավատատիրության խնդիրները:

Քաղաքական-հասարակական գործիչները և պատմագիտությունը: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին պատմագիտության ընթացիկ խնդիրների մասին իրենց տեսակետներն են արտահայտել և ուսումնասիրություններ գրել նաև հայ ազգային և սոցիալ-դեմոկրատական քաղաքական ուղղությունների հայտնի գործիչներն ու տեսաբանները:

Հայ իրականության մեջ առաջինը սոցիալ-դեմոկրատ ***Գևորգ Ղապաջյանը*** (Ս. Արկոմեդ) փորձեց լուսաբանել Այսրկովկասի բանվորական շարժման և սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների պատմությունը:

Սրբեխան Շահումյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում

էր հայ ժողովրդի պատմական անցյալի, միջնադարյան բազում հիմնահարցային երևույթների մեկնաբանությունը:

Հայ ազատագրական շարժման հիմնահարցերին ու պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններ են կատարել ՀՅԴ պատմագրության ներկայացուցիչներ ***Ակնունին, Միքայել Վարանդյանը (Հովհաննիսյան), Սիմոն Զավարյանը*** և ուրիշներ:

Հայ ազատագրական մտքի քաղաքական կողմնորոշումների լուսաբանման հարցերում ուշագրավ տեսակետներ է արտահայտել գրող և հրապարակախոս, պատմաբան, հասարակական և մշակութային գործիչ ***Արշակ Չոպանյանը:*** Նա համոզված էր, որ հայ ժողովուրդը միայն իր ուժերով չի կարող թոթափել թուրքական տիրապետության լուծը, պարտադրված է գտնելու դաշնակիցներ:

XX դ. առաջին տասնամյակների հայ պատմահասարակագիտական մտքի ներկայացուցիչների շարքում պատվավոր տեղ ունի ***Ալեքսեյ Ջիվելեգովը:*** Նրա «Թուրքահայաստանի ապագան» (ռուսերեն) մենագրությունը նվիրված էր Հայկական հարցի դիվանագիտական պատմությանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ գործոններով էր պայմանավորված հայ պատմագիտական մտքի զարգացումը:
2. Ովքե՞ր էին այս ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտության նշանավոր ներկայացուցիչները: Վերհանե՛ք նրանց հայացքները և ներդրումը:
3. Հայ հասարակական–քաղաքական գործիչներից ովքե՞ր են պատմագիտության խնդիրների վերաբերյալ տեսակետներ արտահայտել և ուսումնասիրություններ գրել. մեկնաբանե՛ք նրանց տեսակետները:

§ 4. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԸ

Գրական հիմնական ուղղությունները: XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին բուռն վերելք է ապրում նաև հայ գրական կյանքը: Ամրագրվում է «գրականությունը կյանքի հայելին է» բանաձևը:

XIX դ. կեսերին հայ գրականության մեջ գերիշխող էր կլասիցիզմը: Այս ուղղության գրողների երկերում ներբողվում էին հայրենասիրությունը, անձնվիրությունը, առաքինությունը, առաջադրվում էր հայրենիքի ազատության գաղափարը: Հայ կլասիցիզմի գլուխգործոցն ***Արսեն Բագրատունու*** «Հայկ դյուցազն» (1858 թ.) վիպերգն է:

Նշված ժամանակաշրջանում կլասիցիզմին հաջորդում են նոր ուղղություններ՝ ռոմանտիզմ և ապա ռեալիզմ: Զուգահեռաբար ձևավորվում է հայ նոր գրականությունը՝ արևելահայ և արևմտահայ հատվածներով: Փոխվում է գրական երկերի նյութը և լեզուն:

Հայ գրողների նոր սերնդի մեջ առանձնանում է ***Միքայել Նալբանդյանը:*** Նա դարձավ հայ գրական քննադատության հիմնադիրը: Ըստ Մ. Նալբանդյանի՝ մինչև հիմա մենք եղել ենք կրոնական ազգ, այժմ պետք է դառնանք քաղաքացիական հասարակություն:

XIX դ. 50–60-ական թթ. գրականության խոշոր նվաճումը կարելի է համարել վեպի ծնունդը: ***Խ. Աբովյանի*** «Վերք Հայաստանի»–ից հետո ***Պերճ Պռոշյանի*** «Սոս և Վարդիթեր», ***Ռաֆֆու*** «Սալբի» ստեղծագործությունները հիմք են դնում հայոց ազգային վիպասանությանը:

Ժամանակի ազգային ոգու արտահայտիչը պոեզիան էր: ***Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի*** «Եղբայր եմք մեք», ***Սմբատ Շահազիզի***

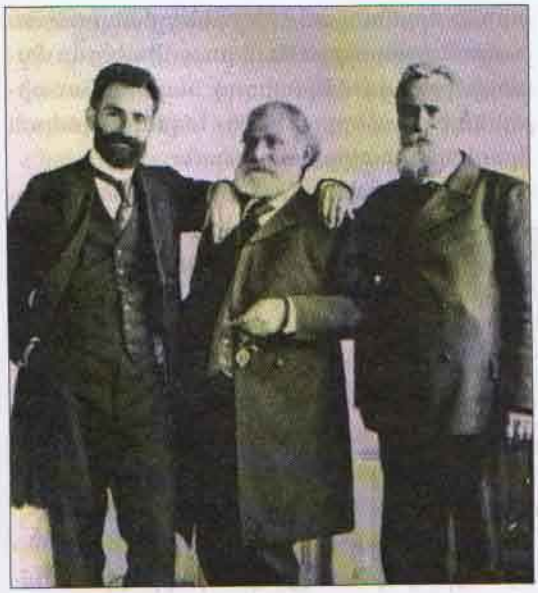

Հովհաննես Թումանյան, Պերճ Պռոշյան, Ղազարոս Աղայան

«Երազ», *Մ. Նալբանդյանի* «Մանկության օրեր», *Նահապետ Ռուսինյանի* «Կիլիկիա», *Ռափայել Պատկանյանի* «Արաքսի արտասունքը» բանաստեղծություններն ազգային-հայրենասիրական ոգու ռոմանտիկական արտահայտություններ են:

Հասարակական զարգացումն ուղեկցվում է ազգային ինքնագիտակցության վերելքով՝ օրակարգի խնդիր առաջադրելով ազգային ազատագրության գաղափարը:

Հայ մեծ գրող Ռաֆֆին նոր հուն բացեց ազգային վիպասանության մեջ: «Սամվել», «Դավիթ բեկ», «Խաչագողի հիշատակարանը», «Ջալալեդդին», «Խենթը», «Կայծեր» վեպերում նա ստեղծեց գաղափարատիպեր, որոնք կոչված էին քարոզելու ազգային ազատագրության գաղափարը և զինված պայքարը՝ որպես փրկության միակ ուղի:

Հայ գրականությունը XIX դ. վերջին ռոմանտիզմից անցում է կատարում ռեալիզմին: Ասպարեզ է գալիս բանաստեղծների նոր սերունդ՝ *Հովհաննես Հովհաննիսյան, Հովհաննես Թումանյան, Ավետիք Իսահակյան* և ուրիշներ:

Արձակի նոր սերնդի ականավոր դեմքերն էին *Մուրացանը, Շիրվանզադեն, Գրիգոր Զոհրապը, Նար-Դոսը, Վրթանես Փափազյանը, Լևոն Շանթը, Երվանդ Օտյանը* և ուրիշներ:

XX դարասկիզբը բեկում է նշանավորում հայ գեղարվեստական մտածողության մեջ: Դասական ռեալիզմը տեղի է տալիս արդիապաշտ ուղղություններին՝ նատուրալիզմ (բնապաշտություն), սիմվոլիզմ (խորհրդապաշտություն), նեոռոմանտիզմ (նորվիպապաշտություն)՝ փոխակերպելով արվեստի ու գրականության կառուցվածքային ու ոճական համակարգը: Փոխվում է նաև գրականության հերոսը: Գեղջուկին ու կալվածատիրոջը փոխարինում են հեղափոխականը, քաղքենին, մտավորականը, բանվորը:

Ասպարեզ է գալիս բանաստեղծների նորագույն սերունդը՝ *Սիամանթո, Վահան Տերյան, Դանիել Վարուժան, Միսաք Մեծարենց*: Թատերգության մեջ նոր ուղղություն է նշանավորում *Լևոն Շանթը*: Հայ սիմվոլիզմի հիմնադիր Վ. Տերյանին մեծ ճանաչում է բերում «Մթնշաղի անուրջներ» բանաստեղծությունների ժողովածուն:

Մամուլը: Արդյունաբերական քաղաքակրթության բնութագրիչ կողմերից էր տեղեկույթի արագ հավաքման, մշակման ու տարածման երևույթը: Այդ ասպարեզում յուրահատուկ դեր էր վերապահված մամուլին: Այն XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբների զանգվածային լրատվության կարևորագույն միջոցն էր: Ի տարբերություն այս շրջանում հայության տնտեսական ու սոցիալական կյանքի՝ հայկական մամուլը՝ որպես ազգային մշակույթի նոր և ինքնատիպ բնագավառ, զարգանում էր ժամանակի արդիական պահանջներին համընթաց:

Հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանի երկու հատվածներում ու հայկական գաղթավայրերում քանակապես ու որակապես աճում է հայկական մամուլը: Միայն XIX դ. երկրորդ կեսին հիմնադրվել է 250 թերթ ու հանդես:

Հայ մամուլը հատկապես ծաղկում ապրեց արևմտահայ ու արևելահայ հասարակական կյանքի երկու գլխավոր կենտրոններում՝ Կ. Պոլսում և Թիֆլիսում:

Վենետիկի «Բազմավեպ» և Վիեննայի «Հանդես ամսօրյա» պատմաբանասիրական պարբերականները շարունակում են լույս տեսնել մինչև օրս: Այս հանդեսները կարևոր գործ էին անում հայոց պատմության ուսումնասիրության բնագավառում, հրատարակում էին բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ, հայ պատմիչների գործեր:

Դարի կեսերի ամենանշանավոր պարբերականը 1858–1864 թթ. Մոսկվայում հրատարակված «Հյուսիսափայլն» էր, որի խմբագիրն ականավոր հրապարակախոս, հայագետ և արևելագետ ***Ստեփանոս Նազարյանցն էր:***

Ժամանակի հասարակական կարծիքը ձևավորելու առումով հսկայական դեր ուներ 1872 թվականից Թիֆլիսում լույս տեսնող ազատական ուղղության «Մշակ» թերթը: Դրա հիմնադիրն ու երկարամյա ղեկավարն էր նշանավոր հրապարակախոս ***Գրիգոր Արծրունին:*** Թերթը հանդես էր գալիս հետադիմության և պահպանողականության դրսևորումների դեմ, հետևողականորեն պաշտպանում էր Հայ դատը, առաջ էր քաշում սուլթանական լծի դեմ ուղղված զինված ապստամբության ծրագրեր:

Հայկական միջավայրն աստիճանաբար ներառվում էր արդյունաբերական հասարակության տարբեր գործընթացների մեջ: Մասնավորապես Արևելյան Հայաստանում ու Կովկասում աճում էին քաղաքները, փոխվում էին մարդկանց կենցաղավարությունն ու բարքերը: Տեղի էր ունենում գյուղացիության արտահոսք դեպի քաղաք՝ աշխատանքի ու փողի «թագավորություն»՝ փոխելով երկրամասի ժողովրդագրական պատկերը: «Օրեցօր զարգացող հասարակական կյանքը,— գրում էր Ա. Շիրվանզադեն,— առաջին պլանի վրա էր քաշում հարցեր, որոնք պահանջում էին իրենց մանրամասն ուսումնասիրությունն ու լուրջ մշակումը մամուլի էջերում»: Այսպիսով՝ մամուլն աստիճանաբար ձեռք բերեց հասարակական կարևոր դերակատարություն:

XIX դ. վերջին և XX դ. առաջին երկու տասնամյակներում Թիֆլիսում, Կ. Պոլսում, Սանկտ Պետերբուրգում, Փարիզում, Վենետիկում և այլուր հայերեն, երբեմն նաև օտար լեզուներով հրատարակվում էին գրական-գեղարվեստական պատկերազարդ շաբաթաթերթեր ու ամսագրեր՝ «Տարազ», «Անահիտ», «Կռունկ», «Գրականության և արվեստի բանբեր», «Գեղարվեստ» և այլն, որոնց էջերում լուսաբանվել են նաև արվեստի խնդիրներ:

Հայ մամուլի պատմության մեջ նոր երևույթ էր կուսակցական թերթերի ու ամսագրերի հրատարակումը: Դրանցում լուսաբանվում էր ժամանակի հասարակական կյանքն՝ իր բազմաբնույթ խնդիրներով ու մտահոգություններով, հասարակական-քաղաքական զարգացումների ծրագրային բացատրություններով: Կուսակցական մամուլը գաղափարական թեժ պայքարի, տարբեր ուղղությունների միջև մրցակցության և բախման թատերաբեմ էր:

Հնչակյանների հրատարակած պարբերականներից աչքի էին ընկնում «Հնչակը», «Գաղափարը», «Երիտասարդ Հայաստանը»: Հիմնական թեմաներն էին ազգային-ազատագրական պայքարը, Հայկական հարցը և սոցիալիզմը:

Դաշնակցության պարբերականների մեծ մասը հրատարակվում էր Թիֆլիսում և Արևելյան Հայաստանի խոշոր քաղաքներում: Առաջին պաշտոնաթերթ «Դրոշակը» հիմնադրվել է Թիֆլիսում, ապա տեղափոխվել Ժնև (Շվեյցարիա): Դարասկզբին սկսեցին լույս տեսնել տասնյակ նոր թերթեր ու հանդեսներ, որոնցից մեծ տարածում և ազդեցություն ունեին «Ալիք», «Ազատամարտ», «Հորիզոն» պարբերականները:

Կովկասի փոխարքայության սահման-

ներում սկզբնավորվեց ու աճեց նաև սոցիալ-դեմոկրատական ուղղության հայկական մամուլը: Հայ բոլշևիկների պարբերականներից էին «Պրոլետարիատի կոիվը», «Պայքարը», «Բանվորի կոիվը»:

XX դ. սկզբներին հայկական մամուլը մեծապես աճեց, հրատարակվող պարբերականների թիվը կազմեց շուրջ 1000 անուն:

Մամուլն ապրիճանաբար դարձավ հասարակական կյանքի մշտական բաղադրիչը, որն էական դեր էր խաղում հասարակական մտածողություն ձևավորելու գործում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ ուղղություններ կային հայ գրականության մեջ: Ներկայացրեք այդ ուղղությունների նշանավոր ներկայացուցիչներին. թվարկեք նրանց ստեղծագործություններից: Դրանցից ի՞նչ եք կարդացել: Ո՞ր ստեղծագործությունը կամ ո՞ր հերոսին եք նախընտրում. ինչո՞ւ:
2. Ի՞նչ դեր էր խաղում մամուլը ժամանակի հասարակական կյանքում: Որտեղ և ի՞նչ նշանավոր պարբերականներ էին հրատարակվում: Համառոտ ներկայացրեք հայ կուսակցական մամուլը: Ներկայումս հրատարակվող հայ կուսակցական մամուլի ի՞նչ պաշտոնաթերթեր գիտեք:

§ 5. ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կերպարվեստ: XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին աննախադեպ վերելք ապրեց հայ կերպարվեստը: Եվրոպական կենտրոնների գեղարվեստի ակադեմիաները, բարձրագույն ուսումնարանները կամ գեղարվեստական մասնավոր կրթարաններն ավարտած հայ գեղանկարիչները հեղինակեցին բարձրարվեստ գործեր:

Հայկական մշակույթին փառք ու ճանաչում բերեցին աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հ. Այվազովսկին, Վ. Սուրենյանցը, Գ. Բաշինջաղյանը, Ս. Աղաջանյանը, Մ. Սարյանը, Փ. Թերլեմեզյանը, Ե. Թադևոսյանը, Հ. Գյուրջյանը:

Հ. Այվազովսկին, որին համաշխարհային ճանաչում բերեց «Իններորդ ալիք» կտավը, հայտնի է նաև հայկական թեմաներով վրձնած գեղանկարներով («Սևանա լիճ», «Խրիմյան Հայրիկը Էջմիածնում», «Նոյը իջնում է Արարատից», «Հայերի ջարդը Տրապիզոնում» և այլն):

XIX դ. վերջին հայ գեղանկարչության մեջ մինչև այդ բացառիկ նշանակություն ունեցող դիմանկարի ժանրն իր տեղը զիջեց բնանկարին: Հայ ազգային բնանկարի հիմնադիրը Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի սան ***Գևորգ Բաշինջաղյանն*** է: Նա իր կտավները հարստացրել է գուներանգների նուրբ անցումներով, որոնք նրա բնանկարներին հաղորդել են թարմություն («Ջանգեզուր», «Դեպի Արագած տանող ճանապարհը», «Արարատ» և այլն):

Իր բնանկարներում իմպրեսիոնիզմին է հարել ***Եղիշե Թադևոսյանը:*** Նա զբաղվել է նաև կենցաղային ժանրով, դիմանկարով, վրձնել կրոնական և պատմադիցաբանական կտավներ («Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքը», «Ս. Հռիփսիմե» և այլն):

Այդ շրջանի հայ նկարչությունը, այդ թվում նաև բնանկարը, գեղարվեստական նոր որակ, արդիական շունչ և ազգային շեշտված դիմագծեր է ձեռք բերել հատկապես ***Մարտիրոս Սարյանի*** (1880–1972) գործերում:

Ոչ միայն կենցաղային, այլև պատմական նկարի ձևավորման ու զարգացման

Գեորգ Բաշինջաղյան.
«Ս. Ղազար կղզին գիշերով», 1892

գործում բացառիկ դեր է խաղացել ***Վարդգես Սուրենյանցը*** (1860–1921): Արդեն 1890-ական թթ. նկարչի ստեղծած աշխատանքներում արձագանք են գտել սուլթանական Թուրքիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները: Վ. Սուրենյանցն անդրադարձել է նաև առասպելական շրջանի պատմությանը՝ ստեղծելով այնպիսի գլուխգործոցներ, ինչպիսիք են «Շամիրամն Արա Գեղեցիկի դիակի մոտ» ու «Սալոմե» մեծադիր կտավները:

Նոր շրջանի հայ քանդակագործության հիմնադիրներից է Հռոմի գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ, պոլսահայ վարպետ ***Երվանդ Ոսկանը***: Շոշափելի է նաև քանդակագործ ***Անդրեաս Տեր-Մատուքյանի*** ներդրումը: Նրա կերտած՝ Խաչատուր Աբովյանի հուշարձանը նոր շրջանի հայ կերպարվեստի առաջին կոթողային քանդակն է:

Թատրոն: XIX դ. կեսերին սկզբնավորվում ու զարգանում է հայկական արհեստավարժ թատրոնը: Կ.Պոլսում 1861 թ. կազմվեց առաջին մշտական խումբը՝ ***Պետրոս Մաղաքյանի*** ղեկավարությամբ: Այն կոչել են «Արևելյան թատրոն»: Երկրորդ թատրոնը բացվում է Թիֆլիսում 1863 թ.: Ապա թատրոններ են ստեղծվում նաև Ալեքսանդրապոլում, Վանում և Երևանում:

Արևմտահայ միջավայրում ներշնչվում են եվրոպական ռոմանտիզմով ու պատմական թեմաներով, իսկ արևելահայ միջավայրում՝ ռուսական ռեալիզմով, բարքերի կատակերգությամբ ու հասարակական թեմաներով:

1868 թ. Կ. Պոլսում ***Հ. Վարդովյանի*** գլխավորությամբ ստեղծվում է թատերական երկրորդ կազմակերպությունը, որը հանդես էր գալիս հայերեն ու թուրքերեն ներկայացումներով: Պ. Մաղաքյանի թատրոնը, սկզբունքորեն հակառակ լինելով թուրքերեն ներկայացումներին, մրցակցության մեջ մտավ Հ. Վարդովյանի հետ և իր շուրջը համախմբեց ամենաօժտված դերասաններին, որոնց թվում՝ ***Պետրոս Ադամյանին*** (1849–1891) և ***Սիրանույշին*** (1857–1932):

Հայ թատրոնը հայտնվում է Թիֆլիսի հասարակական և մշակութային կյանքի կենտրոնում: Այստեղ հրավիրված պոլսահայ դերասանները՝ ***Պ. Ադամյան*** և ուրիշներ, իրենց խաղացանկով մեծացնում են հասարակության հետաքրքրությունը թատրոնի հանդեպ: Փայլում է Պ. Ադամյանի տաղանդը, 1880-ական թթ. բեմում նա էր կենտրոնական դեմքը: Նա ելույթներ է ունենում նաև Մոսկվայում, Սանկտ Պետերբուրգում, Օդեսայում և Ռուսաստանի այլ քաղաքներում:

Հայ թատերական արվեստն աչքի է ընկնում դերասանական վառ անհատականություններով և հարուստ ու բազմաժանր խաղացանկով: Ժամանակի հայ թատրոնի բեմական մշտական առաջնուհին էր Սիրանույշը: XX դարասկզբի հայ բեմի առաջատարը ***Հովհաննես Աբելյանն էր:***

XX դարասկզբին նոր որակ է ձեռք բերում թատերական քննադատությունը՝ հանձինս ***Շիրվանզադեի և Լևոն Քալանթարի:*** Վերջինիս հոդվածներով հայ իրականության մեջ սկզբնավորվում է թատերագիտությունը:

Երաժշտություն: Այս նույն ժամանակահատվածում հայ երաժշտական մշակույթն արձանագրում է մեծագույն նվաճումներ: Ձևավորվում է երգահանային արվեստը: Միջ-

նաղարյան հոգևոր երաժշտությունը դառնում է լուրջ ուսումնասիրության առարկա:

Տ. Զուխաջյանը հայ առաջին երգահանն է և հայ օպերային արվեստի հիմնադիրը: Նրա «Արշակ Բ» օպերան (1868 թ.) ոչ միայն հայ, այլև ամբողջ Մերձավոր Արևելքի երաժշտական մշակույթի պատմության մեջ օպերային ժանրի առաջին նմուշն է:

Կ.Պոլսում 1861 թ. ստեղծվեց առաջին կամերային (սենեկային) նվագախումբը ***Գրիգոր Սինանյանի*** ղեկավարությամբ, իսկ 1888–1896 թթ. երգահան, ջութակահար և նվագավար ***Հարություն Սինանյանը*** ստեղծեց և ղեկավարեց սիմֆոնիկ նվագախումբ:

XIX դ. երկրորդ կեսի կարևորագույն ձեռքբերումներից է արևելահայ երգահանային դպրոցի հիմնադրումը, որի հեղինակը ***Քրիստափոր Կարա-Մուրզան*** է: Նշանավոր երգահան ***Մակար Եկմալյանի*** շնորհիվ հայ հոգևոր երգը դարձավ բազմաձայն ու ներիսյուսվեց երգահանային արվեստին:

Ձևավորվեց հայ գուսանական (աշուղական) ազգային դպրոցը՝ ***Ջիվանու*** (Սերովբե Լևոնյան) գլխավորությամբ: Հայ գուսանական դպրոցն իր առջև խնդիր դրեց ստեղծագործելու միայն գրական հայերենով, սահմանելու խմբերի գործունեության ներքին կանոններ, հավատարիմ մնալու ստեղծագործության երգարվեստի առավել ազգային ակունքներին ու հրաժարվելու արևելյան ազդեցությունից:

Հ. Լիմոնճյանի ստեղծած ձայնագրության նոր համակարգը կատարելագործվեց, համալրվեց նոր նշաններով, ապա դրվեց հայ հոգևոր երգը նոտագրելու և աղավաղումներից փրկելու խնդիրը: Այդ գործը փայլուն շարունակություն գտավ ի դեմս հանճարեղ ***Կոմիտասի:*** XX դ. սկզբին նա բուռն գործունեություն ծավալեց և տարիներ շարունակ զբաղվեց հայ ժողովրդական ու հոգևոր երգերի նշագրմամբ, հետազոտությամբ և ժողովրդականացմամբ:

Սիրանույշը «Կամելիազարդ տիկինը» պիեսի Մարգարիտայի դերում

Հայ ազգային օպերայի առաջընթացի ճանապարհին նշանակալի քայլ էր ***Արմեն Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան,*** որը 1912 թ. բեմադրվեց Ալեքսանդրապոլում և մեծ ժողովրդականություն ձեռք բերեց:

Հարաբարձակություն: Արևելյան Հայաստանի առաջընթացն արդյունաբերականացող Ռուսական կայսրության կազմում նպաստեց հայ քաղաքաշինության զարգացմանը: Եթե Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները XIX դ. փաստորեն մնացին անփոփոխ, ապա Արևելյան Հայաստանում քաղաքներն էական վերակառուցման ենթարկվեցին: Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Գորիս, Նոր Բայազետ քաղաքների կառուցապատումն իրականացվեց ըստ գլխավոր հատակագծերի: Դրա շնորհիվ Հայաստանի քաղաքներում ներդրվեց հատակագծման ժամանակակից համակարգ:

Երևանի վերակառուցումն սկսվեց ըստ քաղաքի զարգացման՝ 1856 թ. կազմված առաջին գլխավոր հատակագծի: Քաղաքի տարերային կառուցապատումը փոխարինվեց հարուստ քաղաքացիների առանձնատներով, վարչական և հասարակական երկու–երեքհարկանի քարե շենքերով ձևավորված փողոցների ուղղանկյունաձև ցանցով:

Վաղարշապատի կենտրոնական մասը Էջմիածնի Մայր աթոռի շինարարական գործունեության ծավալման շնորհիվ կառուցապատվեց մի շարք կոթողային շենքերով, որոնց թվում էին Գևորգյան ճեմարանը, նոր վեհարանը, մատենադարանը, աստղադիտարանը:

Արդյունաբերական հասարակությունը ասպարեզ հանեց Հայաստանի համար նոր շենքեր՝ դրամատներ (բանկեր), եվրոպական տիպի հյուրանոցներ, թատրոններ ու խանութներ, ռեստորաններ և այլն:

Հայկական կապիտալը, որ գործում էր հիմնականում հայրենիքի սահմաններից դուրս, մեծ դեր խաղաց Թիֆլիսի և Բաքվի կառուցապատման ու զարգացման գործում: Բազմազգ բնակչություն ունեցող Թիֆլիսում հայերի թվաքանակը գերակշռող էր, որի պատճառով քաղաքագլուխն ավանդաբար հայ էր ընտրվում: Քաղաքում կար 24 հայկական եկեղեցի: Քաղաքի կենտրոնի ճարտարապետական կերպարում կարևոր էին հայկական թատրոնների շենքերը, հայ մեծահարուստների առանձնատները, առևտրական տները:

Թիֆլիսում գործող նշանավոր հայ ճարտարապետներից էին ***Գաբրիել Տեր-Միքելյանը, Ս. Սարկիսյանը, Հովհաննես Քաջազնունին, Ն. Բաևը*** և ուրիշներ: Նրանց կառուցած կոթողային շենքերն կառուցված էին այդ ժամանակաշրջանում Եվրոպայում և Ռուսաստանում տարածված ոճերով: Այդ շենքերը մասնագիտական բարձր մակարդակի շնորհիվ բռնել են ժամանակի քննությունը և այսօր Թբիլիսիի կենտրոնի լավագույն կառույցներն են:

Աճեց ու արդիական տեսք ստացավ նաև Ռուսաստանի նավթարդյունաբերության կենտրոն Բաքուն: Հայ նավթարդյունաբերողներ և գործարանատերեր Մանթաշյանի, Ղուկասյանի, Միրզոյանի և այլոց միջոցներով XX դ. սկզբին այդտեղ կառուցվեցին ոչ միայն արդյունաբերական և բնակելի շինություններ, այլև խոշոր հասարակական շենքեր: Թիֆլիսում ստեղծագործող հայ ճարտարապետները Բաքվում ևս ծանրակշիռ ներդրում ունեցան քաղաքի կենտրոնի կառուցապատման գործում: Նշանակալից է Գ. Տեր-Միքելյանի նախագծով և նեոկլասիցիզմի (նորդասականության) ոճով կառուցված՝ հասարակական ժողովարանի ակումբը (այժմ՝ Բաքվի ֆիլհարմոնիայի շենքը): Ն. Բաևը մոդեռն ոճով կառուցեց բազմաթիվ շենքեր, որոնցից Բաքվի կենտրոնի ճարտարապետության մեջ առավել նշանակալից են Մայիլովի հայկական թատրոնի (այժմ՝ Բաքվի օպերայի և բալետի թատրոն) և երկաթուղային կայարանի շենքերը:

Այսպիսով՝ հայ ճարտարապետությունը զարգացավ ժամանակի արդիական նվաճումների ու ազգային ավանդույթների համադրման ոգով: *Այս փուլի ձեռքբերումները* նախադրյալներ ստեղծեցին XX դ. հայկական ճարտարապետության վերածնության համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկեք կերպարվեստի տարածված ուղղությունները: Ի՞նչ նշանավոր հայ կերպարվեստագետներ գիտեք. նշեք նրանց գործերը:
2. Ներկայացրեք հայ արհեստավարժ թատրոնի պատմությունը և նշանավոր ներկայացուցիչներին: Ի՞նչ դեր է խաղացել թատրոնը հայ իրականության մեջ:
3. Ի՞նչ ձեռքբերումներ արձանագրվեցին հայ երաժշտական արվեստում: Ովքե՞ր էին նշանավոր ներկայացուցիչները. նրանց ո՞ր գործերին եք ծանոթ:
4. Ինչո՞վ էր պայմանավորված քաղաքաշինության զարգացումը: Ներկայացրեք Հայաստանի քաղաքների կառուցապատման և ճարտարապետական դիմագծի փոփոխման գործընթացները: Ի՞նչ նշանավոր ճարտարապետներ էին գործում այդ շրջանում:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (XVII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – XX Դ. ՍԿԻԶԲ)

Նոր շրջանում հայ ժողովրդի մի ստվար հատված շարունակում էր գոյատևել իր պատմական հայրենիքից դուրս: Այս պատմափուլում իրենց կենսունակ գոյությունը պահպանեցին դեռևս միջնադարից եկող շատ գաղութներ: Դրանց զուգահեռ Ռուսաստանում, Եվրոպայում ձևավորվեցին հայկական նոր գաղթավայրեր:

§ 1. ԱՍԻԱՅԻ ԵՎ ԱՖՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Սիրիա և Լիբանան: XIX դ. սկզբներին հայերն աշխույժ համայնքներ ունեին Հալեպում, Անտիոքում, Լաթաքիայում, Բեյրութում և այլ բնակավայրերում: Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող այդ տարածաշրջանում գերիշխում էին կյանքի ու կենցաղի միջնադարյան ձևերը:

Նշանակալից էր այս գաղթավայրերի առևտրական գործունեությունը: Բեյրութի Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկությունը Բաքվից ներմուծում էր Ծովյանովի և Մանթաշովի ընկերության նավթի արտադրանքը, միաժամանակ արտահանում հացահատիկ:

Այս երկրների հայկական գաղութները զրկված էին մշակույթը լայնորեն զարգացնելու հնարավորությունից: Դպրոցներից նշանավոր էին Հալեպի Ներսիսյան վարժարանը և տակավին 1749 թ. կառուցված Զմմառի վանքի կաթոլիկ դպրոցը: Կային մշակութային կազմակերպություններ՝ Հալեպի Ռուբինյան միությունը (1840), Ուսումնասիրաց ընկերությունը (1880), Դպրոցական միությունը (1894) և այլն:

XX դ. սկզբներին հիմնվեցին հայկական պարբերականներ («Աղբյուր», «Հայ ձայն», «Տարագիր»), ստեղծվեցին թատերախմբեր, երգչախմբեր:

Կոստանդնուպոլիս: Նոր ժամանակներում աճեց Կ. Պոլսի հայության դերը: Հայոց պատրիարքը դառնում է արևմտահայության հոգևոր կյանքի, ինչպես նաև ամենաբարձր պաշտոնյան օսմանյան Թուրքիայում:

Այս շրջանում ամիրաների ձեռքում էին կենտրոնացած առևտուրն ու արհեստագործությունը: Մեծ չափերով ընդարձակվել էր հայերի առևտրատնտեսական գործունեությունը:

Պոլսահայ մշակույթն իր բոլոր ճյուղերով բուռն զարգացում ապրեց հատկապես XIX դ. երկրորդ կեսին:

Ճարտարապետ-կառուցողներից նշանավոր էր Պալյան գերդաստանը, որի ներկայացուցիչները կառուցեցին բազմաթիվ գեղեցիկ շինություններ: Այնտեղ գործում էին հարյուրավոր ուսումնական հաստատություններ, 80-ի հասնող տպարաններ, հրատարակվում բազմաքանակ պարբերականներ: Բուռն վերելք էին ապրում թատերական արվեստը, գրականությունը: Արևմտահայության կյանքի բոլոր ասպարեզներում Կ. Պոլիսը դարձավ լիարժեք ու զարգացած կենտրոն:

Զմյուռնիա (Իզմիր): XIX դ. սկզբին այստեղ բնակվում էին 12 հազար, իսկ XX դ. սկզբին՝ շուրջ 30 հազար հայեր: Այստեղ արհեստներից տարածված էին ոսկերչությունը, գորգագործությունը, մետաքսագործությունը և այլն: Առևտրի ծավալմանը մեծապես նպաստում էր աշխարհագրական հարմար դիրքը: Առևտուրը հիմնականում հայերի և հույների ձեռքում էր:

Զմյուռնիան ևս հայ մշակույթի ճանաչված կենտրոն էր: Այստեղ կային կրթական հաստատություններ, որոնցից նշանավոր էր ***Մեսրոպյան վարժարանը:*** Քաղաքում հրատա-

ռակվում էին հայկական պարբերականներ: Հայ համայնքն ուներ մշակութային մի շարք ընկերություններ: Զմյուռնիայում էին ապրում ու գործում արևմտահայ նշանավոր գործիչներ, գրողներ ու հրապարակախոսներ:

1919–1922 թթ. թուրքերի կողմից կազմակերպված զանգվածային կոտորածների ու արտագաղթի հետևանքով Զմյուռնիայում հայ բնակչություն այլևս չմնաց:

Իրան: Հայաստանի հարավարևելյան հարևան Իրանում հայ բնակչությունն ստվարացավ հատկապես շահ Աբասի կազմակերպած մեծ բռնագաղթի և Նոր Ջուղայի հիմնադրման հետևանքով: Պարսից շահը ձգտում էր հայերի միջոցով շենացնելու երկիրը: XVIII դ. Իրանի հայ գաղութը թուլանում է, և հայերը բռնում են գաղթի ճանապարհը:

Հետագայում հայ բնակչությունը ստվարացավ և XX դ. սկզբներին հասնում էր 180 հազարի: Հայերը բնակվում էին գերազանցապես երկրի հյուսիսային մասում՝ Թավրիզում, Խոյում, Մակուում, Սալմաստում և այլ վայրերում:

Իրանի հայ գաղթավայրերի բնակչությունը գործուն մասնակցություն է ունեցել երկրի հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքին: Այդ շրջանում Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Ավստրիայում պարսկական դեսպանները հայեր էին: Անգլիայի դեսպան ***Մելքոն խանը*** Լոնդոնում հրատարակում է ***«Ղանուն» («Օրենք»)*** պարբերականը, որը ժողովրդավարական, սահմանադրական գաղափարներ քարոզող առաջին ամսագիրն էր պարսկական իրականության մեջ: 1905–1911 թթ. հակաավատատիրական հեղափոխական շարժմանը հայերն ակտիվ մասնակցություն ունեցան: Եփրեմ խանը դարձավ սահմանադրական շարժման առաջնորդներից մեկը: Հայերը երկրի բարձրագույն մարմնում՝ մեջլիսում, երկու պատգամավոր ունեին: Նրանք ստեղծեցին Ազգային խորհուրդ, որը միջնորդի դեր էր կատարում բարձրագույն իշխանությունների և հայ համայնքների միջև:

Ազգային մշակույթի պահպանման ու զարգացման գործում էական նշանակություն ունեին մայր հայրենիքին մոտ գտնվելու հանգամանքը և նրա հետ ունեցած սերտ կապերը:

Հնդկաստանի հայկական գաղութները: Գլխավորապես Պարսկաստանից կատարվող գաղթի հետևանքով մի շարք ծովափնյա քաղաքներում՝ Սուրաթ, Ագրա, Մադրաս, Կալկաթա, Բոմբեյ, XVII–XVIII դդ. ձևավորվում են հայկական համայնքներ:

Հնդկահայ շրջաններում զարգացում ապրեց հայ մշակույթը: Մի շարք քաղաքներում (Մադրաս, Կալկաթա, Բոմբեյ) հիմնադրվեցին հայկական տպարաններ: Իսկ Մադրասում XVIII դ. 70–80-ական թթ. մի խումբ հայրենասերներ հիմնում են ազատագրական հայտնի խմբակը: Հնդկահայերը կապերը չէին կտրել մայր հայրենիքից: Նրանց կողմից մշակվում և տարածում է գտնում այն համոզումը, որ հայ ժողովրդի միավորումը պետք է տեղի ունենա Արևելյան Հայաստանում:

Լուսավորություն տարածելու կարևոր ձեռնարկում էր Կալկաթայում ***1821 թ. Մարդասիրաց ճեմարանի բացումը:*** Դպրոցն ուներ նաև գիշերօթիկ բաժին ուրիշ երկրների հայ համայնքների երեխաների համար: Ճեմարանում դասավանդել են Մեսրոպ Թաղիադյանը և ճանաչված այլ դեմքեր:

Հնդկահայ համայնքները XIX դ. կեսերից թուլանում և կորցնում են իրենց նշանակությունը:

Եգիպտոս: Միջազգային տարանցիկ առևտրի շնորհիվ XVIII դ. տեղի հայ համայնքներում կյանքն աշխուժացավ: Մուհամեդ Ալիի կառավարման ժամանակ (XIX դ. առաջին կես) ամբողջ երկրի հետ վերելքի ուղի բռնեցին նաև հայ գաղթօջախները: Սկսվեց հայերի գաղթը դեպի Եգիպտոս:

Հայ ազգաբնակչության թվաքանակը XIX դ. սկզբին հասնում էր հազիվ 3 հազարի, իսկ XX դ. սկզբներին՝ արդեն 15 հազարի:

Եգիպտահայերն աչքի ընկան նաև երկրի քաղաքական կյանքում: Հիշատակության արժանի են ***Նուբար փաշան, Առաքել Ապրոյանը, Հակոբ Արթինը, Պողոս Նուբարը:*** Նուբար փաշան, որը մի շարք բարձրաստիճան պաշտոններ էր վարել, հեղինակեց նաև դատական բարեփոխումները: Նրա որդու՝ Պողոս Նուբարի ջանքերով ***1906 թ.*** հիմնադրվեց համազգային նշանավոր կազմակերպություն՝ ***Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը:***

Եգիպտահայերն ունեցել են մշակութային աշխույժ կյանք, որը եվրոպական մշակույթի ազդեցությամբ առաջադիմել է: Հայկական դպրոց Կահիրեում հիմնվել է 1828 թ., իսկ Ալեքսանդրիայում՝ 1851 թ.: Հայկական դպրոցների թիվը XX դ. սկզբներին հասավ 11-ի, որոնցում ուսանում էր շուրջ 1600 աշակերտ: Հայկական համայնքներում կային գրադարաններ, ակումբ-ընթերցարաններ, մշակութային ընկերություններ: Առաջին հայ պարբերականը՝ «Արմավենին», հրատարակվել է 1865 թ-ից Ալեքսանդրիայում, 1889 թ-ից լույս է տեսնում «Նեղոս» շաբաթաթերթը: Հետագայում հիմնվեցին բազմաթիվ այլ պարբերականներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Սիրիայի և Լիբանանի ո՞ր քաղաքներում կային հայ համայնքներ: Ինչո՞վ էին զբաղվում հայերը:
2. Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին պոլսահայ գաղութում նոր ժամանակներում: Պոլսահայ ճարտարապետների ի՞նչ նշանավոր գերդաստան գիտեք: Որտե՞ղ է Զմյուռնիան (Իզմիրը): Նշե՛ք փաստեր, որոնք վկայում են քաղաքում հայ կրթամշակութային աշխույժ կյանքի մասին:
3. Ինչի՞ հետևանքով ստվարացավ Իրանի հայ բնակչության թիվը: Ի՞նչ հասարակական-քաղաքական նշանավոր հայ գործիչներ կային Իրանում:
4. Հնդկաստանի ո՞ր քաղաքներում են ձևավորվել հայկական համայնքներ: Հայաստանի ազատագրության, հայ մշակույթի, լուսավորության պատմության մեջ ի՞նչ ներդրում են ունեցել հնդկահայերը: Ե՞րբ և ինչո՞ւ իրենց նշանակությունը կորցրին հնդկահայ համայնքները:
5. Ե՞րբ և ո՞ւմ օրոք մեծացավ հայերի հոսքը Եգիպտոս: Որքա՞ն էր եգիպտահայերի թիվը XIX-XX դարերում: Թվարկե՛ք եգիպտահայ նշանավոր գործիչների:

§ 2. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ, ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՎ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Ռուսաստանի համայնքները: Ռուսաստանի հայկական գաղութները հիմնվել են XVIII դարում: Ռուսական պետությունը երկրի գրեթե անմարդաբնակ հարավային տափաստանները բնակեցնելու և տնտեսապես յուրացնելու քաղաքականություն էր վարում: Արտոնություններ էր տալիս այն օտարերկրացիներին, որոնք կբնակվեին այնտեղ: Օգտվելով կառավարության ընձեռած հնարավորությունից՝ բազմաթիվ հայեր գաղթեցին Ռուսական կայսրության սահմանները և հիմնեցին համայնքներ:

Տնտեսական կյանքի պայմանները նպաստում էին տարբեր երկրներից, հատկապես Արևմտյան Հայաստանից հայերի՝ ***Ղրիմ*** գաղթելուն, որը 1783 թ. միացվել էր

Ռուսաստանին: Նշանավոր առևտրականներից շատերն ունեին ընդարձակ կալվածքներ: Գաղութում աշխույժ էր նաև մշակութային կյանքը: Ղարասուբազարում 1815 թ. բացվում է առաջին դպրոցը, ապա դպրոցներ են հիմնվում Հին Ղրիմում, Թեոդոսիայում, Եվպատորիայում: XX դ. սկզբներին Ղրիմի թերակղզում կար հայկական տարրական 9 դպրոց՝ 250 աշակերտներով:

XVIII դ. *Աստրախանը* Ռուսաստանի մետաքսի և բամբակեղենի արտադրության հիմնական կենտրոնն էր, որում ևս նշանակալի էր հայերի դերը: 1717 թ. Աստրախանը դարձել էր Ռուսաստանում բնակվող հայության թեմական կենտրոնը: Դարի վերջին քառորդում թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղությանը լայն գործունեություն ծավալեց հայկական գաղութների կյանքում: Աստրախանի հայերը ևս օգտվում էին առանձնաշնորհներից: Կառավարությունը թույլատրեց (1746 թ.) հիմնել հատուկ հայկական դատարան կամ ռաթհաուզ, որը հայերի ինքնավարության մարմինն էր: Ռաթհաուզը վարում էր դատական գործերը, հետևում հարկերի գանձմանը, իրագործում ոստիկանական պարտավորություններ և ներկայացնում համայնքի շահերն իշխանությունների առջև:

Աստրախանի հայկական գաղութն ուներ մշակութային ուրույն կյանք: Վաճառական *Նիկողայոս Աղաբաբյանը* 1810 թ. հիմնադրեց իր անունը կրող դպրոց: 1816 թ. լույս տեսավ *«Արևելյան ծանուցմունք»* շաբաթաթերթը, որը ռուսահայ առաջին պարբերականն էր:

Մոսկվայում հայկական համայնք ձևավորվեց XVII դ. երկրորդ կեսին: Մոսկվայում և ապա Պետերբուրգում հաստատված Լազարյանները մեկ դարից ավելի կարևոր դեր կատարեցին բոլոր ռուսահայ գաղութների կյանքում:

Պետերբուրգի հիմնադրումից (1703 թ.) մի քանի տարի անց հայերն սկսեցին բնակություն հաստատել այնտեղ: Ռուսաստանի նոր մայրաքաղաքի աճող դերի հետ մեկտեղ ավելանում էր նաև այնտեղի հայ բնակչությունը: 1779 թ. քաղաքի կենտրոնում բացվում է Ս. Կատարինե հայկական եկեղեցին:

Ռուսաստանի մայրաքաղաքների հայ համայնքների ինքնավարությունն իրականացնում էր եկեղեցական խորհուրդը, որի անփոփոխ ղեկավարն էին Լազարյանները: Եկեղեցական խորհուրդը համազգային գիտակրթական և լուսավորական լայն գործունեություն ծավալեց:

Հյուսիսային Կովկասում հայկական գաղութներ են հիմնվել XVIII դարում: Հայերը 1735 թ. բնակություն են հաստատում նորակառույց Ղզլարում, իսկ մի քանի տասնամյակ անց՝ 1763 թ., Մոզդոկ սահմանային ամրոցում: Հետագայում ձևավորվեցին Եկատերինոդարի (այժմ՝ Կրասնոդար), Մայկոպի, Ստավրոպոլի և այլ քաղաքների հայկական համայնքները: Չերքեզահայերը *1839 թ. հիմնեցին Արմավիրի* հայկական գաղութը: Այստեղ ևս հայերին թույլատրվում էր դատ ու դատաստան վարել ազգային սովորությունների և իրավական նորմերի հիման վրա:

Նոր Նախիջևանը (այժմ՝ Դոնի Ռոստով) Ռուսաստանի ամենից խոշոր հայկական գաղութն էր: 1778 թ. Ղրիմի հայաշատ վայրերից գեներալ Ա. Սուվորովի գլխավորությամբ գաղթեցվում են 12600 հայեր: Նրանք հասնում են Դոնի տափաստան և հիմնադրում Նոր Նախիջևան քաղաքը: Նոր Նախիջևանի գաղութը նշանակալի դեր ունեցավ հայ մշակույթը պահպանելու և զարգացնելու գործում: Գաղութում գործում էին մշակութային, լուսավորական, բարեգործական կազմակերպություններ, հրատարակվում թերթեր, գրքեր: Հայության գրական-մշակութային կյանքում մեծ էր Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի և այլ գործիչների դերը:

Եվրոպայի հայ գաղթավայրերը: Միջին դարերում բավականաչափ հայեր էին բնակվում *Բուլղարիայում*: Հայկական հա-

մայնքները ձևավորվում էին հատկապես XVII–XVIII դդ. Վառնայում, Սոֆիայում և այլ քաղաքներում: 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում Բուլղարիան ազատագրվեց թուրքական լծից և բռնեց զարգացման ուղի: Պատմական այդ իրադարձությունն էական նշանակություն ունեցավ նաև հայ համայնքների համար: Աշխուժացավ հայերի մշակութային կյանքը: Բացվեցին հայկական դպրոցներ: 1912 թ. Բալկանյան պատերազմի ընթացքում սկսված կամավորական շարժման ժամանակ ***Գարեգին Նժդեհը և Անդրանիկը*** կազմակերպեցին 230 հայ երիտասարդներից կազմված ջոկատ: Հայկական վաշտը քաջաբար կռվեց թուրքական ուժերի դեմ և աչքի ընկավ մի շարք ճակատամարտերում: Բուլղարահայ համայնքները երկարակյաց են և, թեպետ թուլացած, գոյատևում են մինչև այժմ:

Ֆրանսիայի քաղաքներում հայերը գերազանցապես առևտրով էին զբաղվում և փոքր համայնքներ ունեին: Մեծ էր ֆրանսահայերի մշակութային գործունեությունը: Փարիզի արևելյան լեզուների վարժարանի հայերենի դասընթացը 1811 թ. Շահան Զրպետյանի ջանքերով վերածվեց հայագիտական ամբիոնի: Ամբիոնը օտարներին ծանոթացնում էր հայ մշակույթին և պատմությանը:

XIX դ. կեսերից Ֆրանսիան դառնում է հայ մշակույթի զարգացման օջախներից մեկը: Փարիզում 1846 թ. հիմնադրված ***Սամվել Մուրադյան վարժարանը*** 1870 թ. տեղափոխվում է Վենետիկ և միանում Ռափայելյան վարժարանին: Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանը երկար տասնամյակների արդյունավետ գործունեություն ունեցավ: Փարիզում սովորող հայ ուսանողները հիմնեցին (1849 թ.) «Արարատ» ընկերությունը:

Ֆրանսիայում հրատարակվում էին շուրջ երեք տասնյակի հասնող թերթեր, որոնք պարբերաբար արծարծում և քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ բարձրացնում էին Հայկական հարցը: Ֆրանսահայ հանդեսներից առավել նշանակալի էր «Անահիտ» ամսագիրը: Մեծ էր հանդեսի խմբագիր ***Արշակ Չոպանյանի*** դերը եվրոպացիներին հայոց պատմությանն ու մշակույթին ծանոթացնելու գործում:

Հայկական համայնքներն ***Անգլիայում*** ձևավորվել են XIX դ. 30-ական թթ., երբ Կ. Պոլսի հայ վաճառականները բնակություն հաստատեցին այնտեղ: Հայերը 1870 թ. Մանչեստրում կառուցում են առաջին եկեղեցին:

Հայ բնակչության գերակշիռ մասը մտավորականությունն էր: Հայ մտավորականներից ***Արփիար Արփիարյանը, Լևոն Բաշալյանը, Երվանդ Օտյանը*** և ուրիշներ անգլիական պաշտոնական շրջանների ուշադրությունը հրավիրում էին Հայկական հարցի վրա:

Անգլիայի հայկական համայնքներում ուրույն տեղ ուներ մշակույթը: Տակավին 1736 թ. Լոնդոնում թարգմանաբար հրատարակվում են Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և Շիրակացու «Աշխարհացույցը»: Լոնդոնում և Մանչեստրում հրատարակվեցին «Համայնք», «Հնչակ», «Մարտ» և այլ պարբերականներ: Լ. Բաշալյանի և Ա. Արփիարյանի խմբագրությամբ հրատարակվում էր «Նոր կյանք» հանդեսը, որն ազգային-քաղաքական խնդիրների հետ լայն տեղ էր տալիս գեղարվեստական գրականությանը: Նույնպիսի ուղղվածություն ուներ նաև ***Մինաս Չերազի՝*** Լոնդոնում հրատարակած ***«Արմենիա»*** ամսաթերթը:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայկական համայնքը: 1870-ական թթ. առաջին հայ համայնքներն են ձևավորվում Նյու Յորքում, Վուսթերում, Բոստոնում: Վուսթերը դառնում է ԱՄՆ-ի արևելյան նահանգների հայության կենտրոնը: Այնտեղ կառուցվեց (1891 թ.) Ս. Փրկիչ անունով հայկական առաջին եկեղեցին: ԱՄՆ-ի հայ բնակչության թվաքանակը XX դ. սկզբին

հասնում էր 20 հազարի: Համագաղութային որևէ կազմակերպություն չկար, դրա փոխարեն ձևավորվել էին հայրենակցական բազմաթիվ միություններ:

Մինչև 1902 թ. Ամերիկայի թեմը ենթարկվում էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությանը, հետագայում անցնում է Էջմիածնի իրավասությանը: Այնտեղ հիմնվում են տարաբնույթ միություններ, ընկերություններ: Կարևոր դեր էր կատարում Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը, որը շուրջ 20 մասնաճյուղ ուներ: Ամերիկահայության շրջանում քաղաքական կազմակերպություններից բավականաչափ աչքի են ընկել Հնչակյան և ՀՅԴ կուսակցությունները:

Գաղթավայրերի կյանքում մեծ էր մամուլի դերը: Առաջին հայ պարբերականն «Արեգակ» (1888 թ.) ամսաթերթն էր, ապա հրատարակվում են «Արարատ», «Հայք», դաշնակցության «Հայրենիք» պարբերականները:

Ամերիկահայ գաղութները ստվարացան և եռանդուն գործունեություն ծավալեցին նորագույն շրջանում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ են հիմնվել Ռուսաստանի հայկական գաղութները. ինչո՞վ էր դա պայմանավորված: Կրթական-լուսավորական կյանքում ի՞նչ ձեռքբերումներ ունեցան Ղրիմի և Աստրախանի հայերը: Երբ են ձևավորվել Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքները: Ո՞րն էր և որտե՞ղ էր Ռուսաստանի հայկական ամենախոշոր գաղութը. երբ է այն հիմնադրվել:
2. Պատմական ո՞ր իրադարձության շնորհիվ աշխուժացան Բուլղարիայի հայ համայնքները: Ներկայացրեք ֆրանսահայ համայնքի կրթամշակութային կյանքը: Երբ և ինչպե՞ս են ձևավորվել հայկական համայնքներն Անգլիայում. ինչո՞վ էին զբաղվում հայերը:
3. Երբ և ո՞ր քաղաքներում են ձևավորվել ԱՄՆ-ի առաջին հայ համայնքները: Ո՞րն էր ԱՄՆ-ի արևելյան նահանգների հայության կենտրոնը: Ի՞նչ պարբերականներ էին հրատարակում ամերիկահայերը:

Բ

ՄԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1918 թ. մայիսի վերջին Արևելյան Հայաստանում թուրքական զորքերի դեմ հայ ժողովրդի տարած փառահեղ հաղթանակներով կյանքի է կոչվում հայկական անկախ պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այդ պատմական բեկումնային իրադարձությամբ բացվում է Հայոց պատմության նորագույն ժամանակաշրջանի առաջին էջը:

Հայոց պետականությունը ծնվում է ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական ծանրագույն պայմաններում: 1918 թ. աշնանից երկրում ծայր են առնում սովն ու համաճարակները, հատկապես ծանրանում է բազմահազար արևմտահայ գաղթականների վիճակը: Սակայն կարճ ժամանակում հաջողվում է կազմավորել իշխանության մարմիններ, սկսվում է բանակաշինության գործընթացը, մի շարք պետությունների հետ հաստատվում են դիվանագիտական հարաբերություններ, հետզհետե աշխուժանում է երկրի մշակութային կյանքը:

Համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունից և երկրամասից թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո աստիճանաբար ընդարձակվում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքը: Պետականության կայացման գործընթացը տեղի է ունենում հայկական մի շարք գավառների (Արցախ, Զանգեզուր, Նախիջևան-Շարուր, Ախալքալաք, Լոռի և այլն) նկատմամբ հարևան հանրապետությունների մշտական ոտնձգությունների, հաճախ նաև նրանց հետ ռազմական բախումների պայմաններում: Արցախի և Զանգեզուրի հայության հերոսական պայքարի շնորհիվ այդ երկրամասերը նախ պահպանում են իրենց անկախությունը, ապա ի վերջո մաս կազմում Հայաստանի Հանրապետության:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Ֆրանսիայի Սևր քաղաքում կնքվում է դաշնագիր պատերազմում պարտված Օսմանյան կայսրության և հաղթանակած Անտանտի երկրների միջև: Պայմանագիրը Հայաստանի կողմից ստորագրում է հայկական պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը: Այդ փաստաթղթով լուծում էր ստանալու Հայկական հարցը: ՀՀ տարածքը կազմելու էր ավելի քան 160 հազար քառ. կիլոմետր՝ իր մեջ ընդգրկելով Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգները: Փաստորեն իրականություն էր դառնալու հայ ժողովրդի միացյալ Հայաստան ստեղծելու դարավոր երազանքը: Սակայն քեմալաբոլշևիկյան գործակցության հետևանքով ոչ միայն չի իրագործվում այդ արդարացի պայմանագիրը, այլև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-3-ին կործանվում է Հայաստանի Հանրապետությունը:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության հիմքի վրա ստեղծվում է Խորհրդային Հայաստանը: Խորհրդային իշխանության իրականացրած քաղաքական ու տնտեսական բռնությունների հետևանքով 1921 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսների ընթացքում երկիրը հայտնվում է քաղաքացիական պատերազմի բովում: Նույն ժամանակ՝ մարտի 16-ին, Մոսկվայում կնքված խորհրդաթուրքական պայմանագրով Հայաստանն ունենում է տարածքային խոշոր կորուստներ՝ զրկվելով ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև Արևելյան Հայաստանի մի շարք տարածքներից:

Հայաստանի առաջին հանրապետության գործունեությունն անհետևանք չի մնում: Իր գոյության առաջին տարիներին, հատկապես մինչև 1922 թ. Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտնելը, ՀՍԽՀ-ն պահպանում է իր հարաբերական ինքնիշխանությունը, ազգային պետության որոշ հատկանիշներ: Որքան էլ քաղաքական համակարգով ՀՍԽՀ-ն տարբերվում էր Առաջին հանրապետությունից (զուրկ էր անկախ քաղաքականություն իրականացնելու, ժողովրդավարական արժեքներ կրելու ու կիրառելու հնարավորություններից), այն պետականության որոշակի դրսևորում էր և երաշխիքներ էր ապահովում հայ ժողովրդի ազգային անվտանգության, տնտեսական ու մշակութային զարգացման համար:

ԳԼՈՒԽ 1. ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը: Ազգային անկախ պետականությունը ծնվեց պատմական դժվարին պայմաններում: Արդեն գիտեք, որ 1918 թ. մայիսին թուրքական զորքերը ներխուժել էին Արևելյան Հայաստան և Այսրկովկաս: Անդրկովկասյան դաշնային հանրապետության վրաց-թաթարական մեծամասնությունը առանձին հաշտության եզրեր էր փնտրում թուրքերի հետ: Հայերի համար մի աղոտ հույս էր մնացել՝ գերմանացիների պաշտպանությունը: Գերմանիայի ներկայացուցիչ ֆոն Լոսովի խորհրդով Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ Հ. Օհանջանյանն ու Ա. Ջուրաբյանը մեկնեցին Բեռլին:

Մայիսի 26-ին գումարվեց Անդրկովկասյան Սեյմի վերջին նիստը, որը վրացիների պնդումով ընդունեց նրա լուծարման մասին որոշում: Այդ օրը հռչակվեց Վրաստանի անկախությունը:

Նույն օրը գումարվեց Հայոց ազգային խորհրդի նիստ, որտեղ, չնայած բողոքներին ու դժգոհություններին, Վրաստանի անկախությունն ընդունվեց որպես կատարված փաստ: Միաժամանակ Ազգային խորհուրդն իր վրա վերցրեց հայկական շրջանների նկատմամբ ժամանակավոր կառավարության գործառույթներ:

Իսկ երբ մայիսի 27-ին հայտարարվեց «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետության» (ԱԿՄՀ) անկախության մասին, որն, ի դեպ, հենց այդ ժամանակ առաջին անգամ իրանական Ատրպատականի անունով պայմանականորեն կոչվեց «Ադրբեջան», Հայոց ազգային խորհուրդը հակվեց դեպի Հայաստանի անկախության հայտարարությունը:

Անկախության խնդիրը քննարկվեց Հայոց ազգային խորհրդում ***մայիսի 28-ին:*** Այդ օրը պետք է պատասխան տրվեր նաև Բաթումում թուրքերի կողմից հայկական պատվիրակներին ներկայացված վերջնագրին, որովհետև հաջորդ օրը լրանում էր վերջնագրի ժամկետը: Բուռն քննարկումներից հետո ***Հայոց ազգային խորհուրդը վճռեց հռչակել Հայաստանի անկախությունը:*** Միաժամանակ որոշվեց Հայաստանի (որպես անկախ պետության) նոր պատվիրակություն ուղարկել Բաթում՝ թուրքերի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով:

1918 թ. մայիսի 30-ին Թիֆլիսի մամուլում ***Նիկոլ Աղբալյանի*** ձեռակերպումով հրապարակվեց Հայոց ազգային խորհրդի կոչը, որտեղ ասվում էր. «*Անդրկովկասյան քաղաքական ամբողջության լուծումով և Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր կացության հանդեպ Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանությունը՝ որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մոտիկ օրերում կազմելու հայոց ազգային կառավարություն: Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարության բոլոր գործառույթները հայկական գավառների քաղաքական-վարչական ղեկը վարելու համար*»:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետության հռչակման օրը եղավ մայիսի 28-ը: Այդ օրը մտել է ազգային տոնացույցի մեջ որպես սրբազան օրերից մեկը: Հայաստանի առաջին հանրապետության հռչակումը հայոց պատմության նորագույն ժամանակաշրջանի կարևոր իրադարձություններից է: Վերականգնվեց վաղուց կորսված անկախ պետականությունը:

Բաթումի պայմանագիրը: Բաթումում 1918 թ. մայիսի 11-ին վերսկսված բանակցություններում թուրքական պատվիրակությունը գլխավորում էր Խալիլ բեյը, իսկ անդրկովկասյան պատվիրակությունը՝ կառավարության նախագահ Ա. Չխենկելին: Մասնակցում էին նաև խնամատարության նախարար *Հովհ. Քաջազնունի*ն և ֆինանսների նախարար *Ա. Խատիսյանը:*

Թուրքերի համար անսպասելի Բաթում ժամանեց նաև գերմանական պատվիրակությունը՝ գեներալ Ֆոն Լոսովի գլխավորությամբ՝ Անդրկովկասում կայսերական Գերմանիայի շահերը պաշտպանելու նպատակով: Ֆոն Լոսովը պնդում էր, որ Թուրքիան բավարարվի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի շրջանակներով և դրանից դուրս տարածքային պահանջներ չներկայացնի:

1918 թ. մայիսի 30-ին Հայոց ազգային խորհրդի պատվիրակները հասան Բաթում և նամակով դիմեցին Խալիլ բեյին՝ առաջարկելով սկսել բանակցություններ Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև: Հայ պատվիրակները տեղեկացրին, որ իրենք հանդես են գալիս հայկական գավառների նկատմամբ գերագույն իշխանություն հաստատած Հայոց ազգային խորհրդի անունից: Եթե մայիսի 27-ին Խալիլ բեյը հայտարարում էր, թե Հայոց ազգային խորհրդին չի դիմել և դիմել չի կարող, քանի որ այդպիսի մարմին չի ճանաչում, ապա մայիսյան հերոսամարտերում հայկական զորքի սխրանքի ու Հայաստանի փաստացի անկախություն հայտարարելու մասին գրավոր հավաստում ստանալուց հետո ստիպված եղավ նստել բանակցությունների:

Դրանք ընթանում էին հայերի համար խիստ աննպաստ պայմաններում: Խալիլ բեյը պնդում էր իրենց նախագծի ընդունումը՝ դնելով նաև Բաքվից հայկական ուժերը դուրս բերելու պահանջ: Հայկական կողմը առաջ էր քաշում Ազգային խորհրդի մշակած ծրագիրը: Միաժամանակ թուրքերը խուսափում էին հայ-վրացական և հայ-ադրբեջանական սահմանների հարցը քննելուց՝ դրանք թողնելով երեք պետությունների փոխադարձ համաձայնությանը:

1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում ստորագրվեց հայ-թուրքական հաշտության պայմանագիր: Դրանով օսմանյան կառավարությունն ընդունեց և ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը:

Բաթումի հաշտության պայմանները Հայաստանի համար չափազանց ծանր էին: Թուրքիան զավթեց ոչ միայն Արդվինը, Կարսը, Արդահանը, Օլթին, Կաղզվանը, Ախալքալաքը, Ախալցխան, այլև ամբողջ Սուրմալուի գավառը, Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառների երեք քառորդը, Երևանի և Էջմիածնի գավառների կեսը, Շարուր-Դարալագյազի մեկ հինգերորդ մասը: Թուրքերին էր մնում Ալեքսանդրապոլը, երկաթուղին՝ մինչև Ջուլֆա: Պայմանագիրը գործեց մի քանի ամիս:

Իշխանության մարմինների ստեղծումը: Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո Հայոց կենտրոնական ազգային խորհուրդն իր վրա վերցրեց օրենսդիր և գործադիր իշխանության մարմինների ստեղծումը:

Մինչ նորակազմ կառավարությունը Թիֆլիսից կժամաներ հայոց պետության մայրաքաղաք Երևան, տեղում պետական կառույցներ ստեղծելու և կարգուկանոն հաստատելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք էին կատարել Երևանի հայոց ազգային խորհուրդն ու ժողովրդի կողմից դիկտատոր ճանաչված ***Արամ Մանուկյանը:***

Բարձրագույն օրենսդիր իշխանությունը, որը կոչվեց *Հայաստանի խորհուրդ* (հետո՝ խորհրդարան), ձևավորվեց Թիֆլիսի, ինչպես նաև Երևանի հայոց ազգային խորհուրդների հիմքի վրա (46 մարդ): Նրա կազմում կային 18 դաշնակցականներ, 6-ական մարդ ՀԺԿ, Սոցիալ-դեմոկրատական և Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցություններից և մահմեդականներից: Խորհրդի անդամներից 38-ը հայեր էին, մյուսները՝ այլազգիներ:

Բարձրագույն գործադիր իշխանությունը՝ կառավարությունը, կոչվում էր մինիստրների խորհուրդ, հետագայում՝ նախարարների խորհուրդ: ***1918 թ. հունիսի 7-ին*** Հայոց ազգային խորհուրդը (13 կողմ և 2 դեմ) կառավարության նախագահ (վարչապետ) ընտրեց ***Հովհաննես Քաջազնունուն:*** Նա մասնագիտությամբ ճարտարապետ էր, ուներ պետական գործունեության փորձ: Կոալիցիոն սկզբունքով կառավարության կազմի ձևավորումը չհաջողվեց, և ՀՀ առաջին կառավարության մեջ հիմնականում ընդգրկվեցին ՀՅԴ ներկայացուցիչներ:

1918 թ. հուլիսի 17-ին ՀՀ կառավարությունը և Հայոց կենտրոնական ազգային խորհուրդը Թիֆլիսից ժամանեցին մայրաքաղաք Երևան:

Օգոստոսի 1-ին Երևանի քաղաքային ակումբի շենքում բացվեց Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ նիստը: Հայաստանի խորհրդի նախագահ ընտրվեց ***Ավետիք Սահակյանը:***

Անդրանիկ կառավարության մեջ մտան ՀՅԴ 4 գործիչներ՝ Հ. Քաջազնունի՝ նախարար-նախագահ, Ա. Խատիսյան՝ արտաքին գործերի նախարար, Ա. Մանուկյան՝ ներքին գործերի նախարար, Խ. Կարճիկյան՝ ֆինանսների նախարար, և երկու անկուսակցական՝ զորավար Հ. Հախվերդյան՝ զինվորական նախարար, և Գ. Պետրոսյան՝ արդարադատության նախարար:

Խորհրդարանի հավանությանն արժանացավ կառավարության ծրագիրը: Առաջնահերթ էր սահմանադիր ժողովի հրավիրումը երկրի հիմնական օրենքը՝ Սահմանադրությունն ընդունելու համար, սակայն այն հրավիրել չհաջողվեց: Հարկավոր էր լուծել գաղթականության, պարենավորման, ֆինանսների, հաղորդակցության, բանակի ստեղծման, ազգամիջյան ներքին խռովությունների հնազանդեցման, սահմանային վիճելի խնդիրները և այլն:

Կառավարության նստավայրը Երևանում 1918-1920 թթ.

1919-1920 թթ. ժողովրդավարական հիմունքներով ընտրությունների միջոցով ներդրվեցին համայնքային ինքնավարություններ՝ ***զեմստվոները,*** քաղաքներում և գավառներում: Ընտրովի էին նաև գյուղական տանուտերերի պաշտոնները: Տեղական իշխանությունների այս ամբողջ համակարգը ենթակա էր ներքին գործերի նախարարությանը, որն էլ իրականացնում էր երկրի կառավարման ամբողջ գործը:

1920 թ. մայիսին հանրապետության տարածքը բաժանվեց վարչական ***4 նահանգների՝ Արարատյան, Շիրակի, Վանանդի և Սյունյաց:*** Այդ ժամանակ ՀՀ տարածքը հասավ շուրջ ***70 հազար քառ. կիլոմետրի՝ 2 մլն*** բնակչությամբ:

Կարևոր էր երրորդ իշխանության՝ դատահիրավական մարմինների ու արդարադատության կայացումը: 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին ընդունվեց երդվյալ ատենակալների դատարան հիմնելու մասին օրենքը:

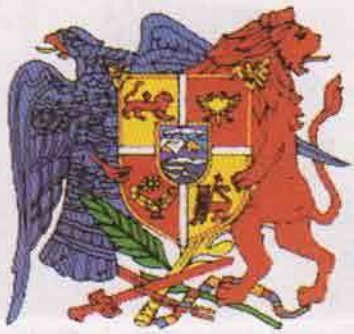

1920 թ. կեսերին սկսեցին գործել այդ հիմունքներով կազմակերպված՝ Երևանի, Շիրակի և Կարսի շրջանային դատարանները: Դատավարությունը կատարվում էր հայերենով:

Ազգային պետության հաստատման կարևոր պայմանը և երաշխիքը հայերենի՝ որպես պետական լեզվի ճանաչումն էր: Պետական լեզվի մասին օրենքը, որը ստորագրել էր խորհրդարանի փոխնախագահ Լևոն Շանթը, ընդունվեց *1919 թ. դեկտեմբերի 26-ին:* Իսկ *1920 թ. մայիսի 30-ին* օրենք ընդունվեց պետական լեզուն չտիրապետող պաշտոնյաներին աշխատանքից ազատելու պայմանների մասին: Բացառություն էր արվում միայն այն սպաներին, որոնց ազատումը կվնասեր բանակաշինությանը:

Ընդունվեցին պետական խորհրդանիշները՝ դրոշը, զինանշանը և օրհներգը: Որոշվեց, որ պետական դրոշը լինելու էր եռագույն՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույն: Գործնականում դժվար եղավ նարնջի գույն ապահովելը, ուստի այն փոխարինվեց դեղինով:

Զինանշանի մասին օրենքը հաստատվեց *1920 թ. հուլիսի 23-ին:* Նրա հեղինակներն էին ճարտարապետ, ակադեմիկոս ***Ալեքսանդր Թամանյանը*** և նկարիչ ***Հակոբ Կոջոյանը:***

ՀՀ-ում որպես օրհներգ գործածվում էր ***«Մեր հայրենիք»*** հայրենասիրական երգը, որի երաժշտության հեղինակն էր ***Բարսեղ Կանաչյանը:***

Առաջին հանրապետության դրոշը, զինանշանը և օրհներգը նույնությամբ այսօր Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը դարձրել է իր խորհրդանիշները:

Հունիսի 21-23-ը տեղի ունեցան ՀՀ խորհրդարանի ընտրությունները: Դրանք անցկացվեցին համամասնական (կուսակցական) ընտրակարգով: Ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեին 20 տարին լրացած քաղաքացիները՝ առանց սեռի, ազգության և կրոնական խտրականության, ընդհանուր, գաղտնի, հավասար, ուղղակի քվեարկությամբ: Ընտրվեց խորհրդարանի 80 անդամ (այդ թվում՝ 3 կին), որից 72-ը ՀՅԴ անդամներ էին, 4-ը՝ էսէռ, 1-ը՝ անկուսակցական, 2-ը՝ թուրք-թաթար, 1-ը՝ եզիդ:

Ազգային բանակը: Զինված ուժերը յուրաքանչյուր պետության անվտանգության կարևոր միջոցն են: Դա առավելապես վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը, որը ծնվեց պատերազմի բովում, և որին վիճակված էր կռիվներով պաշտպանել իր գոյությունը:

1918 թ. սեպտեմբերին հրաման արձակվեց Առանձին հայկական կորպուսը դիվիզիայի վերակազմավորելու մասին: Հայկական դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց գեներալ ***Մովսես Սիլիկյանը:***

Անդրանիկը մի քանի ամիս անց միայն կազմացրեց իր զինվորական ուժերը, որոնք հանրապետության ռազմական ուժերի համակարգից դուրս էին: 1919 թ. նա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի միջոցով զենքերը հանձնեց Հայաստանի կառավարությանը և հեռացավ արտասահման: Արտասահմանում նա շարունակեց իր ազգանպաստ գործունեությունը:

Աստիճանաբար վերացվում էին նաև

հիմնականում արևմտահայերից կազմված ոչ կանոնավոր ռազմական ուժերը: Այդուհանդերձ, դրանց մի մասը պահպանվեց և մասնակցեց թուրք-թաթարական խռովությունների և 1920 թ. մայիսյան ապստամբության ճնշմանը:

Թովմաս Նազարբեկյանին հանձնվեց բանակի սպարապետությունը: Հայաստանի զինված ուժերում 1920 թ. սկզբին կար 4 առանձին բրիգադ՝ 9 գնդով, զինվորական միլիցիայի մեկ գունդ և 2 գումարտակ, մեկ հեծյալ բրիգադ՝ 2 գնդով, ավիաջոկատ (Կարսում), 2 զրահագնացք և այլ ուժեր: 1920 թ. սեպտեմբերին Սևանա լճի վրա գործարկվեց *«Աշոտ Երկաթ»* ռազմանավը: Հայկական բանակում կար նաև եզդիների ստորաբաժանում: Կազմակերպվեց փամփուշտների արտադրություն: Հայոց բանակը հիմնականում սպառազինվեց անգլիական զենքով ու զինամթերքով:

Թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ հայկական բանակը հասավ իր առավելագույն չափերին: Հայաստանն ուներ 10 գնդից բաղկացած շուրջ 40-հազարանոց բանակ, որից մարտական ուժերի թիվը կազմում էր 25 հազար զինվորական:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ որոշումներ կայացվեցին Ազգային խորհրդի մայիսի 28-ի նիստերում: Ե՞րբ և ո՞ւմ ձևակերպումով հրապարակվեց Հայոց ազգային խորհրդի կոչը:
2. Ներկայացրե՛ք Բաթումի բանակցությունների արդյունքները: Բաթումի հաշտության պայմանագիրը ինչ հետևանքներ ունեցավ:
3. Ներկայացրե՛ք ՀՀ առաջին կառավարությունը: Ի՞նչ խնդիրներ էին ծառացած ՀՀ առջև. որի՞ լուծումն էր, ձեր կարծիքով, առաջնային. ինչո՞ւ: Ներկայացրե՛ք տեղական ինքնակառավարման համակարգը: Ե՞րբ և ինչ վարչամիավորների բաժանվեց ՀՀ-ն: Որքա՞ն էր կազմում ՀՀ տարածքը և բնակչությունը:
4. Ներկայացրե՛ք ՀՀ դատական համակարգը: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում հայերենի՝ որպես պետական լեզվի ճանաչումը: Ինչպե՞ս ձևավորվեց ՀՀ բարձրագույն օրենսդիր մարմինը և ազգային ու կուսակցական ինչ կազմ ուներ:
5. Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ զինված ուժերի ստեղծումը: Համառոտ ներկայացրե՛ք ՀՀ ազգային բանակի ստեղծման պատմությունը: Ի՞նչ զորատեսակներ ուներ և ինչ զինատեսակներով էր զինված հայկական բանակը:

§ 2. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Սոցիալ-տնտեսական կացությունը: Համաշխարհային պատերազմի պատճառով խիստ տուժել էր հանրապետության տնտեսությունը: Թուլացել էին երկրի թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին տնտեսական կապերը:

1919 թ. գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը նախապատերազմյան՝ 1913 թ. համեմատությամբ կրճատվել էր 6 անգամ, ցանքատարածությունները՝ 3 անգամ: Գյուղացին զրկվել էր գյուղատնտեսական գործիքներից, չուներ սերմացու: Գյուղում արևմտահայ գաղթականության առկայությունն ավելի էր խորացնում չքավորության պատկերը:

Սպառման շուկաների փակման, ինչպես նաև ռուսական կառավարության վարած՝ բամբակի պետական մենաշնորհի քաղաքականության հետևանքով խիստ կրճատվել էին բամբակի մշակումը և արտադրությունը:

Անկում էր ապրում արդյունաբերությունը: Չէին աշխատում Ալավերդու և Ղափանի պղնձահանքերը և ձուլարանները, աղահանքերը: Ծանր վիճակում էր երկաթուղային տրանսպորտը:

Նման պայմաններում 1918 թ. վերջերին անխուսափելիորեն վրա հասավ սովը: Սովյալների թիվն անցնում էր կես միլիոն մարդուց՝ գաղթականներ և տեղացիներ: Յուրաքանչյուր օր մահանում էր միջին հաշվով շուրջ 2 հազար մարդ: Սովամահ եղավ Սուրմալուի գավառի բնակչության կեսից ավելին:

Կառավարությունը դիմեց արտակարգ միջոցների: Հայտարարվեց հացի, ինչպես նաև բամբակի պետական մենաշնորհ: Կատարվում էր հացի բռնագրավում, կենտրոնացվում պետության ձեռքում ու բաշխվում բնակչությանը: Չունևորները հաց էին ստանում անվճար, իսկ միջին կարիքավորները՝ վճարով:

Հայաստանի ռազմական և տնտեսական շրջափակումը բացառում էին մոտակա շուկաների հետ կապեր հաստատելը և հաց ներմուծելը: Օգնություն կազմակերպելու առաքելությամբ ԱՄՆ մեկնեց վարչապետ Քաջազնունին: 1919 թ. մայիսին ԱՄՆ-ից ստացվեց 1,3 մլն փութ ալյուր, 257 հազար փութ ցորեն, 6 մլն տուփ կաթ (փոշի) և այլ պարենամթերք:

Ներքին կյանքի բարդ խնդիրներից էր գաղթականության և որբերի հարցը: Գաղթականության թիվը հասնում էր 300 հազարի: Ընդունվեց գաղթականներին հողով, աշխատանքով կամ պետական նպաստով ապահովելու օրենք: Գաղթականների բնակեցումն իրականացվում էր լքյալ և սակավամարդ բնակավայրերում, մասամբ քաղաքներում:

ՀՀ-ում կային նաև 40 հազարից ավելի որբ և անապաստան երեխաներ: 1919 թ. վերջերին պետությունը կարողացավ կազմակերպել միայն 13 հազարի խնամքը մանկատներում: Մյուսների հոգսը ստանձնեց Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեն (Ամերկոմ): Ընդհանրապես այս շրջանում արտաքին օգնությունը զգալի դեր կատարեց սովը մեղմելու և մարդկանց փրկելու համար:

Տնտեսական վերափոխումները: Պետությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում հողային քաղաքականությանը: Սակայն այդ հարցում իշխանությունները չէին շտապում ընդունելու նոր օրենսդրություն: Սպասում էին Հայկական հարցի լուծմանը, որը որոշելու էր ՀՀ սահմանները և հողային ֆոնդի ծավալը:

Հողային քաղաքականության հիմքում Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Անդրկովկասյան Սեյմի ընդունած օրենքներն էին, որոնց համաձայն՝ կատարվելու էր կալվածատիրական հողերի մասնակի բռնագրավում:

Հայաստանում կալվածատիրական հողային սեփականությունը մեծ տարածում չուներ: Այդ պատճառով գյուղացու բաժինը շատ չմեծացավ: Հողի մասին օրենքն ընդունվեց 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության ճնշումից հետո:

Ստեղծվեցին հողային հատուկ մարմիններ, որոնց խնդիրն էր ամենակարճ ժամանակում պետականացնել բոլոր մասնատիրական, վանքապատկան, վակուֆային, եկեղեցական ու լքյալ հողերը, դրանք բաշխել գյուղացիությանը:

Նոր օրենքը հենվում էր հողի ազգայնացման՝ դաշնակցության պաշտպանած էսէռական ծրագրի վրա: Դրա համաձայն՝ կալվածատիրական հողատիրությունը վերացվում էր առանց հատուցման. վերացվում էր նաև հողի մասնավոր սեփականությունը և վաճառքը: Բոլոր հողերն ազգայնացվում էին, հանձնվում գյուղական համայնքներին, ինչպես նաև պարբերաբար վերաբաժանվում գյուղացիների միջև հավասար սկզբունքով՝ ըստ շնչերի կամ աշխատող ձեռքերի: Ի դեպ, այդ օրենքը բխում էր նաև գյուղացիության ցանկությունից:

1920 թ. ամռանը հողային բարեփոխումն անցկացվեց Հայաստանի մի շարք շրջաններում: Ստեղծվեց սերմագնման կոմիտե, որը սերմացու հայթայթեց ու բաժանեց հողագործներին:

Տնտեսության բնագավառում պետությունը թույլատրում էր սեփականության տարբեր ձևեր՝ պետական, մասնավոր, կոոպերատիվ, կոնցեսիա և այլն: Վարվում էր նաև ֆինանսական ճիշտ քաղաքականություն. մտցվեց եկամտային-առաջադիմական հարկ: Հիմնականում հարկերի հաշվին էին ծածկվում պետական ծախսերը:

Եղան նաև տնտեսական բազմաթիվ առաջարկություններ հայ կապիտալիստների և օտարերկրացիների կողմից: Հայ կապիտալիստներից շատերը մտադիր էին Հայաստանում կառուցել էլեկտրակայաններ, անցկացնել երկաթուղիներ, յուրացնել խոպան հողեր, շահագործել հանքավայրեր: Որոշ սփյուռքահայ մեծահարուստներ իրենց միջոցներից կտակեցին Հայաստանի Հանրապետությանը: Օրինակ՝ եգիպտահայ մեծահարուստ Մելքոնյան եղբայրները կտակեցին իրենց ամբողջ ունեցվածքը, Ա. Մելիք-Ազարյանը՝ Թիֆլիսի իր տունը, Բաքվից Արշակ Շուխասյանը՝ իր միջոցները, Ստավրոպոլից Պոպովը 25 մլն ռուբլի նվիրեց համալսարանին: Երիտասարդ ռամկավարները պատրաստվում էին հիմնադրելու Հայաստանի օդային տրանսպորտը: Իսկ դաշնակցությունն ԱՄՆ-ում անցկացրեց Հայաստանի «բանակի օր»՝ միջոցներ հավաքելով նրա կարիքների համար:

Ձեռնարկված տնտեսական միջոցառումների շնորհիվ ՀՀ-ն քայլ առ քայլ վերականգնում էր երկրի քայքայված տնտեսությունը:

Հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հանրապետությունում զարգանում էր նաև հասարակական-քաղաքական կյանքը: Երկրում գործող քաղաքական կուսակցությունների թիվը հասավ 8-ի: Դրանցից 3-ը հայ ազգային ավանդական կուսակցություններն էին՝ Ս. Դ. Հնչակյան, ՀՅԴ և Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը (ՀՍՌԿ): Գործում էին նաև Հայ ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ), սոցիալ-դեմոկրատների (մենշևիկներ, բոլշևիկներ), սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսէռներ) կազմակերպությունները: 1920 թ. ձևավորվեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը:

Հանրապետության գոյության 2,5 տարիների ընթացքում ՀՅԴ-ն եղել է հիմնական կառավարող կուսակցությունը: Նա կոալիցիոն կառավարություն է կազմել ՀԺԿ-ի հետ 1918 թ. նոյեմբեր – 1919 թ. հունիս ամիսներին և էսէռների հետ 1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին:

Առաջին գումարման խորհրդարանում՝ Հայաստանի խորհրդում, պաշտոնապես գործել են չորս կուսակցական խմբակցություններ՝ ՀՅԴ, ՀԺԿ, սոցիալ-դեմոկրատներ (մենշևիկ և բոլշևիկ) և սոցիալիստ-հեղափոխականներ (էսէռ): Երկրորդ գումարման խորհրդարանում կուսակցական խմբակցություն են ունեցել միայն ՀՅԴ-ն և էսէռները:

Կուսակցական ու հասարակական բոլոր կազմակերպությունները ժամանակի ընթացքում վերանայեցին իրենց ծրագրերն ու խնդիրները:

Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը 1919 թ. սեպտեմբերին գումարած իր 2-րդ համագումարում որոշեց ծառայել Հայաստանի անկախ պետականության ու մշակույթի զարգացմանը, նպաստել ժողովրդավարական և խորհրդարանական իրավակարգի հաստատմանը: Նա որոշ վերապահությամբ կողմ էր միացյալ և անկախ Հայաստանի ստեղծմանը:

1919 թ. կեսերից հայ բոլշևիկները, հալածվելով վրացական ու ադրբեջանական իշխանությունների կողմից (մի քանի հարյուր մարդ), ապաստանեցին Հայաստանում: Նույն թվականի սեպտեմբերին Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունները միավորվեցին և ստեղծեցին կենտրոնական ղեկավար մարմին՝ ***Հայաստանի կոմիտե (Արմենկոմ):*** 1920 թ. հունվարին

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների՝ Երևանում հրավիրված 1-ին կոնֆերանսը քաղաքական որոշում ընդունեց. «Պատրաստ լինել իշխանությունը գրավելու, երբ նեցուկ կունենանք մի հարևան երկիր, որով հնարավոր կլինի կապվել բանվորա-գյուղացիական Ռուսաստանի հետ»:

1919 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին գումարվեց ՀՅԴ-ի 9-րդ ընդհանուր ժողովը (համագումարը): Անկախ և միացյալ Հայաստանի հռչակումից հետո համագումարը հրաժարվեց կուսակցության երկու՝ Արևելյան (Ռուսաստանի կազմում) և Արևմտյան (անկախ) Հայաստանների վերաբերյալ ծրագրային կետերից:

Նշված բոլոր կուսակցությունները, բացի բոլշևիկներից, ազգի և պետության համար ճակատագրական ու վճռական պահերին թիկունք էին կանգնում կառավարությանը:

Ամենազանգվածային հասարակական ուժն արհեստակցական միություններն էին: Գործում էր այդպիսի 13 միություն: Ամենաբազմամարդը երկաթուղայինների արհմիությունն էր: Գոյություն ունեին կանանց և գյուղացիական կազմակերպություններ, դաշնակցական երիտասարդական միություն, սկաուտների (ռազմամարզական) կազմակերպություն, Կարմիր խաչ և այլն: Սրանք բոլորն էլ կրում էին դաշնակցության քաղաքական ազդեցությունը: Բացառություն էր միայն 1919 թ. ստեղծված «Սպարտակ» երիտասարդական կազմակերպությունը, որը հայ բոլշևիկների ազդեցության տակ էր:

Այսպիսով՝ ստեղծված քաղաքական, տնտեսական, ռազմական դժվարին իրավիճակում անգամ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքը բավականաչափ աշխույժ էր, ինչը վկայում էր ժողովրդավարության գոյության մասին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին ՀՀ տնտեսական ծանր դրության պատճառները: Ներկայացրե՛ք ՀՀ կառավարության ձեռնարկած արտակարգ միջոցառումները: Ի՞նչ արդյունքներ դրանք ունեցան:
2. Ի՞նչն էր ընկած ՀՀ հողային քաղաքականության հիմքում. ինչպե՞ս այն ընթացավ: Ներկայացրե՛ք տնտեսական այն միջոցառումները, որոնք ձեռնարկվեցին ՀՀ-ում. ի՞նչ հետևանքներ դրանք ունեցան:
3. Քաղաքական ի՞նչ կուսակցություններ էին գործում ՀՀ-ում. վերհիշե՛ք, թե երբ և ովքեր էին հիմնադրել դրանք: Հասարակական ի՞նչ կազմակերպություններ էին գործում ՀՀ-ում: Բերե՛ք փաստեր, որոնք վկայում են, որ ՀՀ-ն ժողովրդավարական երկիր էր:

§ 3. ԵՐԿՐԻ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆԸ ՍՊԱՌՆԱՑՈՂ ՎՏԱՆԳՆԵՐԸ

Թուրք-թաթարական խռովությունները: Առաջին հանրապետության օրոք մշտապես առկա էին երկրի կայունությանը սպառնացող վտանգներ: Դրանք առաջին հերթին Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի ներսում կազմակերպված թուրք-թաթարական խռովություններն էին:

Ինչպես գիտեք, Թուրքիան և Ադրբեջանը ձգտում էին տիրանալու ՀՀ մի շարք տարածքների՝ Կարս, Լեռնային Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Նախիջևան, Շարուր-Դարալագյազ, Սուրմալու, Վեդիբասար, Բասարգեչար: Երկրի կայունության դեմ ուղղված քայքայիչ գործողությունները գլխավորա-

պես կազմակերպվում էին թուրքական գործակալների և Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության կողմից:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Թուրքիան ամեն ինչ անում էր նշված տարածքներն իր ազդեցության տակ պահելու համար: Այնտեղ թուրքական զորքերի կողմից կազմվեցին տեղական «անկախ հանրապետություններ»՝ իրենց կառավարություններով, այսպես կոչված, «շուրաներ»: Ընդհանուր առմամբ ՀՀ տարածքում ստեղծվել էին շուրջ 20 մեծ ու փոքր մուսուլմանական իշխանություններ, որոնք հրաժարվում էին ենթարկվել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը:

Մուսուլմանական կազմավորումները խափանում էին երկրի հաղորդակցության ուղիների բնականոն գործունեությունը: Նրանք ունեին զինված ուժեր՝ թնդանոթներով և գնդացիրներով, որոնց գլուխ կանգնած էին փորձառու թուրք սպաներ: Խռովարարներին զենք, զինամթերք և սպաներ էր մատակարարում Թուրքիան, իսկ դրամ՝ Ադրբեջանը:

Հակահայկական եռանդուն գործունեություն էր ծավալել հատկապես Երևանում Ադրբեջանի լիազոր ներկայացուցչությունը, որը 1919 թ. մարտից ղեկավարում էր խան Թեքինսկին, իսկ օգոստոսից՝ նրան փոխարինած Հախվերդովը:

ՀՀ կայունությանն սպառնացող վտանգն ավելի մեծացավ Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության հետևանքով, երբ գաղտնի համագործակցություն հաստատվեց քեմալական Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Ռուսաստանի միջև՝ ուղղված ՀՀ-ի դեմ:

Անդրկովկասից անգլիական զորքերի հեռանալուց հետո բռնկվեց թուրք-թաթարական ընդհանուր խռովություն՝ ընդգրկելով Օլթիից մինչև Օրդուբադ ընկած շրջանները: Ապստամբությունն սկսվեց 1919 թ. հուլիսին Բեյուք-Վեդիից, որին շուտով միացան Շարուրն ու Նախիջևանը, Սուրմալուն, Ջանգիբասարը, իսկ վերջում՝ Կարսը: ՀՀ իշխանությունները ձգտում էին խաղաղ միջոցներով կանխելու այդ խռովությունները: Սակայն նրանց դիմադրության դեպքում հարկադրված դիմում էին զենքի և մեկուսացնում խռովության կազմակերպիչներին: 1919 թ. սեպտեմբերին հաջողվեց վճռական գործողություններով վերջ տալ ապստամբական շարժմանը:

1920 թ. հունիսի 18-ին մայրաքաղաք Երևանից ոչ հեռու գտնվող Ջանգիբասարի թուրք ապստամբներին վերջնագիր ներկայացվեց՝ ՀՀ իշխանությունը ճանաչելու և զինաթափվելու վերաբերյալ: Սակայն վերջնագրին պատասխան չհետևեց, և հաջորդ օրը հայկական ուժերը հարկադրված հարձակման անցան: Եռօրյա մարտերից հետո շրջանն ամբողջովին խաղաղեցվեց:

Այս նույն ժամանակ հայկական ուժերը հաջողությամբ գրավեցին Օլթիի ածխահանքերի շրջանը: 1920 թ. հուլիսի 10-ին սկսվեց և 2 օրվա ընթացքում ռազմական գործողություն իրականացվեց Բեյուք-Վեդիի խռովարարների նկատմամբ: Դրանով Ղամարլուի (Արտաշատի) շրջանն ազատվեց թուրք-թաթարական պաշարումից, և վերականգնվեց Երևանի հետ ընդհատված երկաթուղային կապը: Թուրք-թաթարական խռովությունները ճնշվեցին նաև Շարուր-Նախիջևանում և Սևանա լճից արևմուտք ու հյուսիս ընկած շրջաններում:

Այսպիսով՝ 1920 թ. ամռանը թուրք-թաթարական խռովությունները հիմնականում ճնշվել էին, որով վերջ դրվեց երկրի կայունությանը սպառնացող վտանգներին:

1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունը: Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանի բոլշևիկների զինված ելույթն էր ՀՀ-ում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար: Ինչպես նշել ենք, այդ հարցը բոլշևիկները քննարկել էին իրենց կազմակերպությունների 1920 թ. հունվարյան կոնֆերանսում:

Հայաստանում բոլշևիկների իշխանության հաստատումն ի սկզբանե կապվում էր միջազգային նպաստավոր պայմանների և ոչ թե ներքին գործոնների հետ: Ադրբեջանի խորհրդայնացումը (1920 թ. ապրիլի 28) ոգևորեց հայ բոլշևիկներին:

Աշխատավորների միջազգային օրը՝ Մայիսի 1-ը, նրանք Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարիղամիշում և այլուր նշեցին ցույցերով ու հանրահավաքներով: Բոլշևիկների մայիսմեկյան ցույցերը կրում էին քաղաքական կարգախոսներ և հակակառավարական բնույթ: Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները փորձեցին խաղաղ ցույցերը վերածել ապստամբության: Դրան նպաստեց այն, որ բոլշևիկների ազդեցության տակ անցան «*Վարդան Զորավար*» զրահագնացքը՝ կապիտան ***Սարգիս Մուսայելյանի*** հրամանատարությամբ, և քաղաքի զինվորական կայազորի զգալի մասը:

Բոլշևիկների Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն նամակներ ուղարկեց Արմենկոմին՝ խնդրելով զինված ապստամբություն սկսելու թույլտվություն: Արմենկոմը դեմ չէր ապստամբությանը, պարզապես, ըստ նրանց մարտավարության, ապստամբությունը պետք էր սկսել Ղազախից՝ Խորհրդային Ադրբեջանին մոտ գտնվելու և ռուսական Կարմիր բանակի օգնությունն ավելացնելու նպատակով: Ալեքսանդրապոլ մեկնեցին Արմենկոմի ներկայացուցիչներ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը և Արտաշես Մելքոնյանը: Մայիսի 7-ին կայացավ բոլշևիկների ընդլայնված խորհրդակցություն: Որոշվեց ապստամբությունը միաժամանակ սկսել Ղազախից և Ալեքսանդրապոլից: Այնուհետև ապստամբ ուժերը շարժվելու էին Երևան այն գրավելու համար, որտեղ, սակայն, ապստամբություն չէր նախատեսվում:

Ստեղծվեց ***Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե (ՌՀԿ)***: Զինված ուժերի (կարմիր զորքերի) հրամանատար նշանակվեց Սարգիս Մուսայելյանը: ՌՀԿ-ներ կազմակերպվեցին նաև Կարսում, Սարիղամիշում, Նոր Բայազետում, Ղազախ-Դիլիջանում և այլուր: Արմենկոմը ներկայացուցիչ ուղարկեց Ղազախ՝ միաժամանակյա ելույթ ապահովելու համար: Հայաստանի ՌՀԿ-ն կառավարությունից պահանջում էր հանձնել իշխանությունը:

ՀՀ իշխանությունները միջոցառումներ մշակեցին հակապետական ելույթները ճնշելու համար: Մայիսի 5-ին հրաժարական տվեց Ա. Խատիսյանի կառավարությունը: Նրան փոխարինեց ***Համո Օհանջանյանի բյուրո-կառավարությունը***, որը որդեգրեց կոշտ քաղաքականություն: Ընդունվեց օրենք արտակարգ դատարաններ կազմակերպելու մասին: Սահմանվեցին խստագույն պատիժներ՝ մահապատիժ, ցմահ տաժանակիր աշխատանք և այլն: Կառավարության միջոցառումները պաշտպանեցին բոլոր հասարակական կազմակերպությունները և քաղաքական կուսակցությունները: Պետության շահերն էր պաշտպանում նաև եկեղեցին: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն ժողովրդին զգաստության և միասնության կոչ արեց:

Կառավարությունը դիմեց հանրապետության քաղաքացիներին՝ համախմբվելու իր շուրջը: Բանակցություններ տեղի ունեցան կառավարության ներկայացուցիչների ու Սարգիս Մուսայելյանի միջև՝ շարժումը խաղաղությամբ կասեցնելու և անձնատուր լինելու վերաբերյալ, որը մերժվեց:

Ապստամբությունն սկսվեց Կարսում, սակայն այստեղ կառավարական ուժերը ապստամբներին ստիպեցին նահանջել Ալեքսանդրապոլ: ***Ալեքսանդրապոլի ՌՀԿ-ն մայիսի 10-ին*** հրապարակեց կոչ՝ իշխանությունն իր ձեռքն անցնելու մասին: Իշխանափոխությունը տեղի ունեցավ առանց արյուն թափելու, քանի որ տեղական իշխանությունները չդիմադրեցին:

Կառավարությունը ***Սեպուհի*** հրամանատարությամբ առանձին զորամաս

ազարկեց: Մոտենալով Ալեքսանդրապոլին՝ Մեպուհը վերջնագիր ներկայացրեց ՌՀԿ-ին՝ առանց կռվի անձնատուր լինելու և զրահազինացքը հանձնելու մասին: Մայիսի 13-ի երեկոյան վերջնագրի հարցը քննարկվեց Ռազմիեղկոմի նիստում: Որոշվեց քաղաքն առանց դիմադրության հանձնել: Առավոտյան Ալեքսանդրապոլում վերականգնվել էր ՀՀ օրինական իշխանությունը: Ապստամբության ղեկավարների մի մասը դիմեց փախուստի, մյուսները ձերբակալվեցին: Ապստամբության կենտրոնի պարտությունը կանխորոշեց նրա անհաջողությունը նաև մյուս վայրերում՝ Սարիղամիշում, Նոր Բայազետում, Ղազախ-Շամշադինում, Զանգեզուրում:

1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունն ավարտվեց պարտությամբ: Բոլշևիկյան կազմակերպությունները հայտարարվեցին օրենքից դուրս: Գնդակահարվեցին ապստամբության մի շարք ղեկավարներ և մասնակիցներ (Ստեփան Ալավերդյան, Սարգիս Մուսայելյան, Բագրատ Ղարիբջանյան, Եգոր Սևյան, Արտաշես Մելքոնյան և ուրիշներ): Ապստամբությունն սկզբից ևեթ դատապարտված էր անհաջողության: Հաղթանակի համար լուրջ նախադրյալներ չկային: Իսկ Ռուսաստանը դեռևս Հայաստանի խորհրդայնացման խնդիր չուներ: Մայիսյան ապստամբությունը պետությանը միայն վնաս հասցրեց՝ ապակայունացնելով նրա ներքին դրությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին երկրի կայունությանը սպառնացող ինչ վտանգներ կային: Ինչպես էր Թուրքիան փորձում ՀՀ տարածքում ուժեղացնել իր ազդեցությունը: ՀՀ իշխանություններին երբ և ինչ միջոցներով հաջողվեց ճնշել հակապետական խռովությունները:
2. Ներկայացրեք 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության պատճառները: Ովքե՞ր էին այն կազմակերպել: Երկրի կառավարության կազմում ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան: Նկարագրե՛ք ապստամբության սկիզբը և ընթացքը: Ի՞նչ ավարտ և հետևանքներ ունեցավ Մայիսյան ապստամբությունը:

§ 4. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Անկախության հռչակումից հետո, չնայած գոյություն ունեցող բազմաթիվ դժվարություններին, որոշակի քայլեր կատարվեցին նաև մշակույթը զարգացնելու ուղղությամբ:

Նախ և առաջ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին *դպրոցական համակարգը* վերականգնելու և ազգային նոր դպրոց ստեղծելու համար: Թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո աստիճանաբար ռազմական կազմակերպությունների, հիվանդանոցների ու որբանոցների ձեռքում գտնվող դպրոցական շինություններն սկսեցին վերադարձվել կրթական համակարգին:

Պետությունն իր վրա վերցրեց կրթության կազմակերպման գործը: Հայաստանի խորհրդում ստեղծվեց դպրոցական հանձնաժողով, որի ջանքերով խորհրդարանը ***1918 թ. սեպտեմբերին*** ընդունեց ***«Դպրոցի կառավարման մասին»*** օրենք: Դրա համաձայն՝ հանրապետության տարածքում գործող նախկին պետական, եկեղեցական-ծխական և այլ տիպի դպրոցներն ազատ գործելու հնարավորություն ստացան, և հիմք դրվեց դպրոցների կառավարման հանրային սկզբունքին:

Սակայն հետագայում էլ եղան դեպքեր, երբ դպրոցական շենքերը բռնագրավվում

էին գաղթականության կարիքների համար: Միաժամանակ կրթական հաստատությունների բնականոն գործունեությանը խանգարում էին համաճարակային տարածված հիվանդությունները:

Դպրոցական համակարգը երկաստիճան էր՝ տարրական և միջնակարգ: 1919 թ. վերջին հանրապետությունում գործում էր 450 տարրական դպրոց՝ 1 000-ից ավելի ուսուցիչներով ու 41 հազար աշակերտներով, և 20 միջնակարգ դպրոց՝ շուրջ 300 ուսուցիչներով ու 5 200 աշակերտներով:

Այս շրջանում դպրոցական կրթության կազմակերպման գործում անուրանալի դեր խաղացին Հանրային կրթության և արվեստի նախարար *Նիկոլ Աղբալյանը* և նշանավոր մանկավարժ *Գուրգեն Էդիլյանը:*

Այնուամենայնիվ, կային որոշակի դժվարություններ: Դպրոց էր հաճախում համապատասխան տարիքի երեխաների մեկ քառորդը: Նախատեսվում էր 1920-1921 ուսումնական տարում մտցնել պարտադիր տարրական կրթություն և բացել 1 500 տարրական դպրոց: Սակայն քաղաքական աննպաստ զարգացումների պատճառով դա տեղի չունեցավ:

Պետական դպրոցներում ուսումնական գործն ազգայնացված էր: Ռուսերենը դասվում էր օտար լեզուների շարքին: Ջգացվում էր դպրոցական դասագրքերի կարիք: Պակասը լրացվում էր Թիֆլիսի հայկական դպրոցների օգնությամբ:

Հիմնվեցին նաև մասնագիտացված դպրոցներ: Նոր Բայազետում և Դիլիջանում բացվեցին գյուղատնտեսական դպրոցներ, իսկ Ալեքսանդրապոլում՝ տեխնիկական միջնակարգ դպրոց: Նախատեսվում էր Երևանում ևս բացել տեխնիկական դպրոց և միջնակարգ բժշկական վարժարան, երաժշտական միջնակարգ դպրոց՝ հետագայում այն կոնսերվատորիա դարձնելու նպատակով: Օրակարգում էր Երևանի առաջին պետական թատրոնի ստեղծումը:

Կառավարության ջանքերով տարբեր գավառներում՝ Երևանում, Կարսում, Լոռիում, Փամբակում և այլուր, բացվում էին դպրոցներ ազգային փոքրամասնությունների՝ թուրք-ադրբեջանցիների, ռուսների և հույների համար: Միևնույն ժամանակ անապահով վիճակում էին հարևան հանրապետություններում՝ Վրաստանում և Ադրբեջանում գտնվող հայկական դպրոցները: Միայն Վրաստանում գործում էր 80 հայկական դպրոց: Հայաստանի կառավարության ջանքերով հիմնականում պահպանվեցին այդ երկրներում գործող հայկական դպրոցները:

Ուսուցչական կադրեր պատրաստելու նպատակով 1919 թ. սեպտեմբերին բացվեց ուսուցչական սեմինարիա: Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Նոր Բայազետում կազմակերպվեցին կարճատև մանկավարժական դասընթացներ: Նկատելիորեն ավելացավ մանկավարժների թիվը:

Հայաստանի մշակութային կյանքում կարևոր իրադարձություն էր *համալսարանի* հիմնումը, որի մասին որոշում ընդունվեց *1919 թ. մայիսի 16-ին:* Համալսարանի հանդիսավոր բացումը կատարվեց *1920 թ. հունվարի 31-ին՝ Ալեքսանդրապոլում,* որտեղ էլ կայացան առաջին կիսամյակի պարապմունքները: Սկզբում գործում էր միայն պատմալեզվաբանական բաժանմունքը՝ 261 ուսանողով և ունկնդրով: 1920 թ. հունիսին համալսարանը փոխադրվեց Երևան: Նախատեսվում էր բացել նաև իրավաբանական և բժշկական բաժանմունքներ:

1919 թ. համալսարանի առաջին տեսուչ էր հաստատվել պրոֆեսոր *Յու. Ղամբարյանը,* իսկ 1920 թ. համալսարանի աշխատանքները ղեկավարում էր *Դ. Ջավրյանը:*

Համալսարանը Հայաստանի ազգային կադրերի պատրաստման դարբնոցն էր: Նրա հիմքի վրա հետագայում կազմավորվեց հանրապետության բարձրագույն կրթության համակարգը:

Աշխատանք կատարվեց նաև թանգա-

ռանային և գրադարանային համակարգը կազմակերպելու նպատակով: 1919 թ. հուլիսի 4–ին նախարարների խորհուրդն օրենք ընդունեց պետական հանրային *մատենադարան* (գրադարան) հիմնելու մասին:

Հնագիտական հուշարձանների պահպանության և գիտական ուսումնասիրության նպատակով ճանաչված գիտնականների ու ճարտարապետերի մասնակցությամբ 1919 թ. հուլիսին ստեղծվեց *Հնությունների պաշտպանության կոմիտե:* Ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը 1920 թ. օգոստոսից վերսկսեց Անիի ավերակների ընդհատված պեղումները: Իսկ 1920 թ. հուլիսին կազմակերպվեց գիտական մեծ արշավախումբ՝ Հայաստանի հնագիտական քարտեզ կազմելու նպատակով:

1919 թ. որոշում ընդունվեց գործող Հայոց ազգագրական ընկերության՝ Թիֆլիսում ունեցած գույքի հիման վրա Երևանում հիմնել *Ազգագրական-մարդաբանական թանգարան:* Ճանաչված նկարիչներ Գ. Բաշինջաղյանի, Մ. Սարյանի, Ե. Թադևոսյանի և այլոց մասնակցությամբ 1919 թ. մայիսին Երևանում բացվեց հայ արվեստագետների ցուցահանդեսը: Ընդհանրապես հայ ժողովրդի բազմադարյան հարուստ նյութական արժեքները հավաքելու, պահպանելու և ցուցադրելու նպատակով 1919 թ. սեպտեմբերին կազմակերպվեց պետական թանգարան (ներկայիս Հայաստանի պատմության թանգարանը):

Հայաստանի անկախության հռչակումը ողջունեցին նաև հայ գրողները: Նրանցից շատերը՝ Ավ. Ահարոնյան, Ն. Աղբալյան, Լ. Շանթ, Վրթ. Փափազյան և ուրիշներ, անմիջական մասնակցություն ունեցան ազգային պետական շինարարության գործին:

Գրական կյանքում առաջին խոշոր իրադարձությունը 1919 թ. մարտին խորհրդարանի դահլիճում ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի ծննդյան 50–ամյա հոբելյանի նշումն էր: Իսկ 1919 թ. հուլիսի 4–ին գրողների նախաձեռնությամբ գումարվեց Հայաստանի գրական ընկերության հիմնադիր ժողովը, որտեղ Ն. Աղբալյանի գլխավորությամբ ընտրվեց վարչություն:

Նորընտիր գրական ընկերությունը կազմակերպեց Մեծ եղեռնին զոհ դարձած արևմտահայ գրողների հիշատակին, ինչպես նաև երիտասարդ գրող Եղիշե Չարենցին նվիրված երեկոներ:

Այսպիսով՝ Հայաստանի առաջին հանրապետությունում մշակութային կյանքը աշխուժանում էր: Գաղթօջախներից մայր հայրենիք վերադարձան մշակույթի բազմաթիվ գործիչներ, որոնք խորհրդային շրջանում համաշխարհային ճանաչում ձեռք բերեցին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կրթական կյանքի աշխուժացման ուղղությամբ ինչ քայլեր ձեռնարկեց ՀՀ կառավարությունը: Ներկայացրեք Առաջին հանրապետության կրթական համակարգը: Դպրոցները մանկավարժական կադրերով ապահովելու նպատակով ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին: Ներկայացրեք համալսարանի ստեղծման պատմությունը: Ովքեր էին աչքի ընկնում կրթության կազմակերպման գործում:
2. Թանգարանային և գրադարանային համակարգը կազմակերպելու նպատակով ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին: Հիմնավորեք կրթամշակութային կյանքում ՀՀ–ի իրականացրած ձեռնարկումների անհրաժեշտությունը:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

§ 1–2. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հարաբերությունները Քառյակ միության երկրների հետ: Նորանկախ հայկական պետության առաջնահերթ խնդիրներից էր միջազգային ճանաչման հասնելը: ՀՀ դիվանագիտական առաջին փաստաթուղթը 1918 թ. հունիսի 4–ի Բաթումի պայմանագիրն էր, ըստ որի՝ Հայաստանը չէր կարող դիվանագիտական կապեր ունենալ այն պետությունների հետ, որոնք պատերազմական վիճակում էին Օսմանյան կայսրության հետ:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև Բաթումում կնքված պայմանագրերը և դրանք վերանայելու հարցը քննարկման լուրջ առարկա էին դարձել Գերմանիայում ու Ավստրո–Հունգարիայում: Այդ երկրների կառավարությունների համար անընդունելի էր, որ դրանք կնքվել են առանց իրենց մասնակցության: Անդրկովկասին տիրանալու Թուրքիայի ձգտումը հակասում էր պատերազմում նրա դաշնակիցների, հատկապես Գերմանիայի ծրագրերին, որը ցանկանում էր երկրամասը պահել սեփական ազդեցության ոլորտում: Ուստի նախատեսվում էր Թուրքիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև սահմանի հարցը վերաքննարկել Կ. Պոլսում հրավիրվելիք նոր կոնֆերանսում:

Բաթումի հաշտության պայմանագրի՝ Հայաստանի համար ծանր պայմանները վերանայելու նպատակով հունիսին Թուրքիայի մայրաքաղաք Կ. Պոլիս մեկնեց Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական առաքելությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ: Բեռլինում և Վիեննայում էր հայկական մեկ այլ պատվիրակություն՝ Համո Օհանջանյանի գլխավորությամբ: Հայոց ազգային խորհրդի կողմից կազմված հայկական երկու պատվիրակությունները շուտով հանդես եկան Հայաստանի կառավարության անունից՝ գործելով համախորհուրդ: Նոր կոնֆերանս այդպես էլ չհրավիրվեց:

Դիվանագիտական կապերի հաստատումը: Սկզբնական շրջանում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին հարաբերությունները սահմանափակվում էին Քառյակ միության երկրների (Գերմանիա, Թուրքիա, Ավստրո–Հունգարիա, Բուլղարիա) և անմիջական հարևանների շրջանակներով:

1918 թ. հոկտեմբերի 30–ին ստորագրված Մուդրոսի զինադադարը ազդարարեց Քառյակ միության, այդ թվում Թուրքիայի պարտությունը Առաջին աշխարհամարտում, ուժը կորցրեցին Բաթումի և Բրեստ–Լիտովսկի պայմանագրերը: Հայաստանի Հանրապետությունը՝ որպես պատերազմում հաղթանակած Անտանտի դաշնակից, սկսեց վարել ավելի համարձակ արտաքին քաղաքականություն՝ փորձելով ամրապնդել երկրի միջազգային դիրքերը:

Կ. Պոլսում գտնվող ՀՀ պատվիրակությունը 1918 թ. նոյեմբերին վերադարձավ Հայաստան: Թուրքիայում ՀՀ ժամանակավոր ներկայացուցիչ նշանակվեց ***Ֆ. Թախթաջյանը:*** Իսկ Հ. Օհանջանյանի պատվիրակությունը գործուղվեց Շվեյցարիա՝ Անտանտի երկրների հետ կապեր հաստատելու և Հայկական հարցի քննարկումները շարունակելու համար:

1919 թ. փետրվարից Փարիզում, Լոնդոնում և եվրոպական այլ մայրաքաղաքներում դիվանագիտական աշխույժ գործունեություն էր ծավալել Ա. Ահարոնյանի գլխավորած ՀՀ պատվիրակությունը: Կարճ ժա-

մանակում դիվանագիտական ներկայացուցչություններ ու հյուպատոսություններ հիմնվեցին աշխարհի 40-ից ավելի պետությունների մայրաքաղաքներում՝ Փարիզում, Լոնդոնում, Հռոմում, Բեռլինում, Վաշինգտոնում, Տոկիոյում, Աթենքում, Կ. Պոլսում, Կահիրեում, Թեհրանում և այլուր: ԱՄՆ-ում Հայաստանի դեսպանն էր *Արմեն Գարոն* (Գարեգին Փաստրմաճյան), Հռոմում՝ *Միքայել Վարանդյանը*, իսկ Տոկիոյում՝ առաջին հայ կին դիվանագետ *Անահիտ Աբգարյանը* (Դիանա Աբգար): Երևանում հաստատվեցին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Իրանի և այլ երկրների դիվանագիտական ներկայացուցչություններ:

1918 թ. հոկտեմբերին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի կառավարության հետ: Կիևում հիմնվեց Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություն:

ՀՀ դիվանագիտական գործունեության մեջ կարևորվում էր հատկապես Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների հարցը: Այնտեղ ընթացող քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով երկրի հարավում ու արևելքում առաջացել էին ոչ խորհրդային պետական կազմավորումներ: Վերջիններիս հետ հաստատվեցին բարեկամական սերտ հարաբերություններ: Սակայն Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը չէր շտապում ճանաչելու Հայաստանի անկախությունը:

1919 թ. ամռանը ծովակալ Ա. Կոլչակի գլխավորած՝ Սիբիրի կառավարությանը կից հիմնվեց Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություն: Առավել սերտ էին Հայաստանի հարաբերությունները գեներալ Ա. Դենիկինի գլխավորած՝ Ռուսաստանի հարավի պետական կազմավորումների հետ: Այստեղ, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասում հանգրվանել էին ցեղասպանությունից փրկված 100 հազարից ավելի հայ գաղթականներ, որոնց օգնելու խնդիրը խիստ հրատապ էր: Դոնում և Կուբանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչն էր *Սիմոն Վրացյանը*, իսկ Հայաստանում Դենիկինի զինվորական ներկայացուցիչն էր գնդապետ *Մ. Ջինկևիչը*:

ՀՀ արտաքին քաղաքականության կարևոր խնդիրներից էր հարաբերությունների կարգավորումն անմիջական հարևանների հետ: Պատմականորեն ձևավորված և ցարական տիրապետության ժամանակներից ժառանգություն մնացած ազգային, տարածքային-սահմանային և այլ վեճերի պատճառով փոխադարձ անվստահություն կար Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ հարաբերություններում:

Ի տարբերություն վերջինների՝ բարեկամական սերտ հարաբերություններ հաստատվեցին Հայաստանի ու Իրանի միջև: Թեհրանում հիմնված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունը գլխավորում էր խորհրդարանի պատգամավոր իշխան *Հովսեփ Արղությանը*, իսկ Իրանի՝ Երևանում հաստատված հյուպատոսությունը՝ Ասադուլլա խանը:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետությունը հասավ միջազգային ճանաչման և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց մի շարք երկրների հետ:

Հայ-վրացական հարաբերությունները

Հայաստանի անկախացումից հետո՝ 1918 թ. հուլիսի կեսերին, ՀՀ դիվանագիտական առաքելություն հիմնվեց հարևան *Վրաստանի Հանրապետությունում*: Այն ղեկավարում էր *Արշակ Ջամալյանը*: Շուտով Հայաստանում իր ներկայացուցչին նշանակեց նաև վրացական կառավարությունը: Սակայն նորանկախ երկու պետությունների միջև գոյություն ունեցող սահմանային-տարածքային վեճերը խոչընդոտում էին բարեկամական սերտ հարաբերությունների հաստատմանը: Վրաստանը ձգտում էր իր կազմում պահելու Ախալքալաքի և Լոռու

հայկական գավառները, որոնք Ռուսական կայսրության վարչատարածքային ոչ արդարացի բաժանումների հետևանքով հայտնվել էին Թիֆլիսի նահանգի սահմաններում:

Հայաստանի իշխանությունները թեև ջանում էին հասնել խնդրի հանգուցալուծմանը խաղաղ, դիվանագիտական ճանապարհով, սակայն վրացական իշխանությունների որդեգրած անզիջում և հարձակողական կեցվածքի պատճառով պատերազմից խուսափել այդպես էլ չհաջողվեց: 1918 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Լոռուց, Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառներից թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո վրացական կողմը դիմեց վճռական գործողությունների այդ շրջաններում սեփական վարչակարգը հաստատելու նպատակով: Մինչև դեկտեմբերի սկիզբը Վրաստանի զինված ուժերին հաջողվեց ռազմակալել Բորչալուի ու Ախալքալաքի գավառները և հարձակումներ ձեռնարկել Լոռու մի շարք բնակավայրերի վրա:

Երբ սպառվեցին վեճը բարեկամաբար լուծելու բոլոր հնարավորությունները, Հայաստանի իշխանությունները ստիպված եղան ձեռնարկել ռազմական պատասխան գործողություններ վրացական զինագրավումից հայկական տարածքներն ազատագրելու և հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար: Կառավարության հրամանով հայկական բանակային զորամասերը տարբեր ուղղություններով անցան հակահարձակման և համառ մարտերից հետո մինչև դեկտեմբերի կեսերը ազատագրեցին հայկական տարածքների զգալի հատվածը, այդ թվում՝ Ախալքալաքի գավառի հարավային մասը: Ջարգացնելով հաջողությունները՝ հայկական ուժերն առաջացան նաև դեպի Հյուսիսային Լոռի և հասան մինչև Բոլնիս-Խաչեն ու Շուլավեր հայկական ավանները: Դեկտեմբերի 23-ին հայերի հսկողության տակ անցավ նաև Սադախլո կայարանը: Տարածաշրջանում գտնվող Անտանտի (Անգլիայի և Ֆրանսիայի) զինվորական ներկայացուցիչների միջնորդությամբ դեկտեմբերի 31-ին կողմերի միջև հաստատվեց զինադադար:

Վրաց-հայկական կարճատև պատերազմը թեև ավարտվեց հայկական կողմի հաղթանակով, սակայն ծանր հետևանքներ ունեցավ ինչպես ամբողջ վրացահայության, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության համար, որը զրկվել էր արտաքին աշխարհի հետ Վրաստանի տարածքով հաղորդակցվելու հնարավորությունից:

Երկու հարևան երկրների միջև տարածքային վեճերը կարգավորելու նպատակով ***1919 թ. հունվարի 9-17-ը Թիֆլիսում*** Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրվում է հայ-վրացական հաշտության կոնֆերանս: Կողմերը համաձայնվում են Լոռին հայտարարել «չեզոք գոտի», որի մեջ մտնում են Բորչալուի գավառի Ալավերդու (Թումանյան), Ուզունլարի (Օձուն) և Վորոնցովկայի (Կալինինո, այժմ՝ Տաշիր) շրջանները՝ իրենց չորս տասնյակ գյուղերով: Չեզոք գոտում սահմանվում է հատուկ կառավարում, որն իրականացվելու էր Հայաստանի և Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչների համատեղ ղեկավարությամբ և անգլիացի գեներալ-նահանգապետի ընդհանուր վերահսկողությամբ: Գոտում տեղակայվելու էին հայկական և վրացական զորամասեր: Ինչ վերաբերում է Ջավախքին, ապա վերջինս թեև համարվում էր վիճելի տարածք, սակայն փաստորեն ամբողջությամբ մնում էր վրացական կողմի հսկողության ներքո:

Հաշտությունից հետո Հայաստանի և Վրաստանի միջև վերահաստատվեցին բնականոն միջպետական հարաբերություններ: Դեռևս փետրվարի վերջերից Թիֆլիսում իր գործունեությունը վերսկսել էր ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունը: Շուտով վերականգնվեց երկաթուղային երթևեկությունը, աշխուժացան

առևտրատնտեսական կապերը: Տարածքային հարցի վերջնական լուծումը տեղափոխվեց Փարիզի վեհաժողով: 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագրի համաձայն՝ Հայաստանի սահմանները Վրաստանի, ինչպես նաև Ադրբեջանի հետ պետք է որոշվեին փոխհամաձայնեցված, հակասությունների դեպքում սահմանագիծը նշելու էին դաշնակից տերությունները:

1920 թ. աշնանը՝ թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ, Վրաստանի կառավարության առաջարկությամբ ***նոյեմբերի 13-ին Թիֆլիսում*** ստորագրվեց հայ-վրացական համաձայնագիր Լոռու չեզոք գոտի ժամանակավորապես վրացական զորքեր մտցնելու մասին: Համաձայնագրի 2-րդ կետով՝ գոտում վրացական զորքերի գտնվելու փաստը չէր առաջացնելու այդ տարածքի նկատմամբ վրացական կողմի որևէ նոր իրավունք: Համաձայնագիրը կնքվում էր 3 ամիս ժամկետով: Այն լրանալուց հետո կողմերի համաձայնությամբ կարող էր երկարաձգվել, հակառակ դեպքում կորցնելու էր իր ուժը. զորքերը դուրս էին բերվելու, գոտում վերականգնվելու էր նախկին դրությունը:

1920 թ. աշնան վերջին Հայաստանում տիրող ծանր իրավիճակը, թուրք-հայկական պատերազմում նրա պարտությունը վրացական կողմին հնարավորություն ընձեռեց պարբերաբար խախտելու համաձայնագրի դրույթները: Ավելացվեց չեզոք գոտում տեղակայվող վրացական զորամասերի թվաքանակը, դրանք մտցվեցին նաև գոտու սահմաններից դուրս գտնվող հայկական այլ բնակավայրեր՝ Ջալալօղլի (Ստեփանավան), Շահալի կայարան (Վահագնի), Փամբակ և այլն: Շուտով չեզոք գոտու կառավարումից հեռացվում է Հայաստանի կառավարության լիազոր-ներկայացուցիչը, և Լոռիում հաստատվում է վրացական գեներալ-նահանգապետություն:

Հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները: Հայաստանի անկախացումից հետո լարված ու թշնամական բնույթ ստացան ***հայ-ադրբեջանական*** հարաբերությունները: Մուսավաթական Ադրբեջանը, ոգևորվելով Անդրկովկասում Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականությունից, հավակնություններ դրսևորեց Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագյազի (Վայոց Ձոր), Զանգեզուրի, Ղարաբաղի և հայկական այլ տարածքների նկատմամբ: Թուրք-ադրբեջանական գործակցության նպատակն էր շրջափակման միջոցով ծնկի բերել նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը՝ նրանից տարածքային զիջումներ կորզելու նպատակով: Օրակարգում էր մնում նաև համաթուրանականության ծրագիրը:

Բաթումի պայմանագրով հայկական կողմը պետք է լուծարեր Բաքվում գտնվող հայկական ազգային զորամասերը: Այդ վտանգի գիտակցումը ստիպեց Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին՝ չճանաչել հայկական զորամասերի լուծարման վերաբերյալ Բաթումի պայմանագրի կետերը և, համագործակցելով Ստեփան Շահումյանի գլխավորած Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների իշխանության հետ, դիմել ինքնապաշտպանության կազմակերպման:

Թուրքական զորքերի՝ դեպի Բաքու ռազմարշավը սկսվեց 1918 թ. հունիսի կեսերին: Սկզբնական շրջանում հայկական ուժերին, որոնց կազմում առանձնանում էր ***Համազասպի*** բրիգադը, հաջողվեց կասեցնել թուրքական հարձակումը: Ինքնապաշտպանության գործում մեծ ավանդ ունեցան ***Գրիգոր Կորգանովը,*** գեներալ ***Հակոբ Բագրատունին,*** հայտնի հայդուկներ ***Սեբաստացի Մուրադն ու Սեպուհը*** և այլք: Բաքվի մատույցներում համառ մարտերը վերսկսվեցին օգոստոսի սկզբներին և շարունակվեցին մինչև սեպտեմբերի կեսերը: Մարտադաշտում հերոսաբար զոհվեց Սեբաստացի Մուրադը: Թուրքական գերակշիռ ուժերին միայն սեպտեմբեր 15-ին հաջողվեց ներխուժել քաղաք: Հերոսական

կոիվների շնորհիվ Բաքվի 100 հազարի հասնող հայ բնակչության կեսին հաջողվեց տեղափոխվել քիչ թե շատ ապահով վայրեր: Սակայն քաղաք ներխուժած թուրքական զորքերը և թուրք-թաթարական խաժամուժը կոտորեցին շուրջ 30 հազար հայերի:

Դաժան ճակատագրի արժանացան նաև Բաքվի 26 կոմիսարները, որոնց թվում էին Ստ. Շահումյանը և Գ. Կորգանովը: Նրանք բոլորը սեպտեմբերի 20-ին գնդակահարվեցին անդրկասպյան էսէռական իշխանությունների և անգլիացիների կողմից: Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգի հայկական գավառներում հայերի հալածանքների քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: 1918-1920 թթ. այստեղ կողոպտվեցին և ավերվեցին ավելի քան հինգ տասնյակ հայկական բնակավայրեր, տեղի շուրջ 50 հազար հայ բնակչությունից փրկվեց միայն 10 հազարը:

Ոգևորված թուրքական բանակի հաջողություններով՝ Ադրբեջանի կառավարությունը նոր ոտնձգությունների դիմեց *Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի* նկատմամբ: *1918 թ. հուլիսի 22-26-ին Շուշիում* կայացած արցախահայության առաջին համագումարը երկրամասը հռչակեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր և կազմեց *«Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարությունը»*:

Քայլեր ձեռնարկվեցին նաև Սյունիքի կառավարումը և պաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Դեռևս հուլիսի վերջին Նախիջևանից Զանգեզուր էր տեղափոխվել զորավար Անդրանիկը: Հոկտեմբերի սկզբին նա իրեն հռչակեց երկրամասի գերագույն զինվորական հրամանատար: Գավառի վարչական իշխանությունը ժամանակավորապես իրականացնելու էր Զանգեզուրի հայկական ազգային խորհուրդը: Վերջինս 1919 թ. սկզբին վերակազմվեց որպես *«Զանգեզուր-Ղարաբաղի մարզային խորհուրդ»* և գործելու էր Հայաստանի Հանրապետության անունից: Որպես մարզային խորհրդի ներկայացուցիչ՝ մարտին Գորիս ժամանեց կապիտան *Արսեն Շահմազյանը* և ստանձնեց գեներալ-կոմիսարի պաշտոնը: 1919 թ. նոյեմբերին նրան փոխարինեց *Սերգեյ Մելիք-Յոլչյանը*:

Մուդրոսի զինադադարից հետո տարածաշրջանում ամրապնդվեցին Անտանտի, մասնավորապես Անգլիայի դիրքերը: Գեներալ Թոմսոնը 1918 թ. նոյեմբերի կեսերին դարձավ Բաքվի գեներալ-նահանգապետ: Շուտով բացահայտվեց Անգլիայի ադրբեջանամետ քաղաքականությունը՝ պայմանավորված Բաքվի նավթի գործոնով: Թոմսոնի պահանջով նախ կասեցվեց արցախահայությանն օգնության շտապող Անդրանիկի զորախմբի առաջխաղացումը դեպի Շուշի, իսկ 1919 թ. հունվարին Բրիտանական զինվորական ներկայացուցչությունը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ նշանակեց իր հայատյացությամբ հայտնի *խուրով բեկ Սուլթանովին*: Սակայն արցախահայությունը շարունակեց զինված պայքարն իր ազատության համար:

Շարուր-Նախիջևանի հարցում անգլիական զինվորական ներկայացուցչությունն այլ մոտեցում դրսևորեց: Որոշվեց այդ տարածքը հանձնել Հայաստանի Հանրապետությանը: 1919 թ. մայիսի 3-ին անգլիացի գեներալ Դևին և Դրոն ստորագրեցին համապատասխան հրաման: Սկսվեց հայ գաղթականության վերադարձը հայրենի օջախները: Սակայն Հայաստանի իշխանությունների նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված մուսուլմանական բնակչությունը Ադրբեջանի և Թուրքիայի հովանավորությամբ ցուցաբերեց անհնազանդություն և շուտով դիմեց ապստամբության: Շարուր-Նախիջևանի երկրամասի հայությունը ենթարկվեց կոտորածների: 1919 թ. վերջին բնաջնջվեցին Գողթան գավառի Վերին և Ներքին Ագուլիս գյուղերը: Նախիջևանի կորուստով Հայաստանի Հանրա-

Գարեգին Նժդեհ

պետությունը զրկվում էր Երևան-Ջուլֆա երկաթգծով հարևան Իրանի հետ կապից, խոցելի էին դառնում Զանգեզուրի արևմտյան սահմանները:

1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին հայ-ադրբեջանական կռիվները բորբոքվեցին նոր թափով: Զանգեզուրի ինքնապաշտպանությունն ամրապնդելու նպատակով 1919 թ. հոկտեմբերին այստեղ ժամանեց ռազմական և քաղաքական հմուտ գործիչ ***Գարեգին Նժդեհը***: Նրան շուտով հաջողվեց բարձրացնել զանգեզուրցիների ոգին, իսկ երկրամասը վերածել ամուր պաշտպանական ամրոցի: 1920 թ. ապրիլի սկզբին Նժդեհի ուժերը Որոտանի կիրճում ջախջախիչ պարտության մատնեցին Կապանը գրավել ձգտող Նուրի փաշայի զորքերին:

Լարված էր մնում իրավիճակը նաև Արցախում: 1920 թ. մարտի 20-ին ադրբեջանական բանակը և տեղի մուսուլմանների զինված խմբերը դիմեցին լայնածավալ հարձակման: Հայկական զինված կազմավորումները հուժկու հակահարված տվեցին թշնամուն և ստիպեցին նահանջել: Ծանր պարտության վրեժը թուրք-ադրբեջանցի հրոսակները լուծեցին Շուշիի ու շրջակա հայկական գյուղերի անզեն բնակչությունից: Արյունարբու Սուլթանովի հրահանգով նրանք մարտի 23-ին միայն Շուշիում գազանաբար կոտորեցին շուրջ 8 հազար հայերի և հրկիզեցին քաղաքի հայկական թաղամասերը:

1920 թ. ապրիլին արցախահայերը դիմեցին զենքի: Ապրիլի կեսերին Զանգեզուրից Դրոյի և Նժդեհի ջոկատները մտան Արցախ: Լեռնային Ղարաբաղն ազատագրվեց թուրք-ադրբեջանական զորքերից: Արցախահայության՝ ***ապրիլի 25-ին կայացած 9-րդ համագումարը*** երկրամասը հռչակեց Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մասը:

Իրադրությունն ամբողջ Անդրկովկասում կտրուկ փոխվեց 1920 թ. ապրիլի վերջին՝ Ադրբեջանի խորհրդայնացումով: Դրանից անմիջապես հետո Խորհրդային Ռուսաստանը պաշտպանության տակ վերցրեց Ադրբեջանին և Հայաստանից պահանջեց անհապաղ դուրս բերել իր զորամասերը Ղարաբաղից և Զանգեզուրից:

1920 թ. մայիս-օգոստոսին խորհրդային զորքերի կողմից Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի զինագրավմամբ հայկական երկրամասերի խնդիրը տեղափոխվեց հայ-ռուս-ադրբեջանական հարաբերությունների և հակամարտության ոլորտը: Ադրբեջանցի բոլշևիկները, սերտորեն համագործակցելով քեմալական թուրքերի հետ, Ռուսաստանից պարբերաբար պահանջում էին նշված տարածքները փոխանցել Խորհրդային Ադրբեջանին:

Զանգեզուրում Հայաստանի և խորհրդային զինված ուժերի միջև տեղի ունեցած զինված բախումներում հակառակորդը լուրջ անհաջողություններ կրեց: Գորիսից պարտադրված նահանջից առաջ՝ օգոստոսի 2-ի գիշերը, բոլշևիկները տեղում գնդակահարեցին մի խումբ զինվորական և քաղաքական հայ գործիչների, այդ թվում՝ Հա-

յաստանի խորհրդարանի պատգամավորներ Արշակ Շիրինյանին և Վահան Խորենուն:

Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության (ՌՍԴԽՀ) կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև ***1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում*** ստորագրված համաձայնագրով կողմերի միջև ռազմական գործողությունները դադարեցվում էին, իսկ Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը հայտարարվում էին «վիճելի տարածքներ»: Խորհրդային ուժերի հարձակումները և գործադրվող բռնությունները, սակայն, Զանգեզուրում չդադարեցին: 1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին երկրամասի մի շարք գյուղերում, ինչպես նաև Կապանում և Սիսիանում ***Պողոս Տեր-Դավթյանի*** գլխավորությամբ բռնկվեցին հակախորհրդային նոր ապստամբություններ: Գարեգին Նժդեհը, որը հուլիսի սկզբին բոլշևիկների՝ Գորիս ներխուժելուց հետո վերջիններիս հետ մղած երկամսյա կռիվներից հետո ստիպված էր իր փոքրաթիվ ուժերով քաշվել ***Խուստուփ լեռը***, հոկտեմբերի կեսերին գլխավորեց համազանգեզուրյան ապստամբությունը: ***Նոյեմբերի 14-ին*** Նժդեհը վերջնագիր ներկայացրեց Կարմիր բանակի հրամանատարությանը՝ պահանջելով դադարեցնել բռնությունները և հեռանալ Զանգեզուրից: Ապստամբներին ճնշելու կարմիրբանակայինների վերջին փորձերը հաջողություն չունեցան, ***նոյեմբերի 21-ին*** ապստամբները ազատագրեցին ***Գորիս կենտրոնը:*** Հայաստանի խորհրդայնացման նախօրեին կարմիր զորքերից ազատագրվեց ամբողջ Զանգեզուրը: Երկրամասը կառավարելու համար Գ. Նժդեհի անմիջական ղեկավարությամբ ստեղծվեց Զանգեզուրի գյուղացիության ժամանակավոր խորհուրդ:

1920 թ. աշնան վերջին Հայաստանի խորհրդայնացումով Արցախի, Զանգեզուրի և Շարուր-Նախիջևանի հիմնախնդիրը հայտնվեց նոր իրադրության մեջ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին ՀՀ ձեռնարկած առաջին դիվանագիտական քայլերը: Ո՞ր երկրների և կառավարությունների հետ դիվանագիտական հարաբերություններ ուներ ՀՀ-ն: Ժամանակաշրջանի նշանավոր ի՞նչ հայ դիվանագետների կարող եք ներկայացնել:
2. Ինչո՞ւ սրվեցին հայ-վրացական հարաբերությունները 1918 թ. վերջին: Ի՞նչ լուծում ստացավ հայ-վրացական հակամարտությունը: Ներկայացրե՛ք հայ-վրացական հարաբերությունները 1920 թ. ընթացքում:
3. Որո՞նք էին հայ-ադրբեջանական լարված հարաբերությունների պատճառները: Վերհանե՛ք հայկական զորքի խաղացած դերը Բաքվի 1918 թ. հերոսական պաշտպանության ժամանակ: Ինչպե՞ս զարգացան իրադարձություններն Արցախի և Զանգեզուրի համար պայքարում: Ինչո՞ւ Անդրանիկին չհաջողվեց իր զորամասով մտնել Արցախ: Ի՞նչ ընթացք ստացավ հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո: Ո՞ր համաձայնագրով դադարեցին ռազմական գործողությունները Խորհրդային Ռուսաստանի և ՀՀ զինված ուժերի միջև: Գնահատե՛ք Նժդեհի դերը Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության գործում:

§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՓԱՐԻԶԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՈՒՄ: ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Հայկական պատվիրակությունների գործունեությունը Փարիզի խորհրդաժողովում: Առաջին աշխարհամարտի արդյունքները ամփոփելու, պարտված երկրների հետ հաշտության պայմանագրեր կնքելու նպատակով ***1919 թ. հունվարի 18-ին Փարիզում*** սկսվեց դաշնակից տերությունների Խաղաղության խորհրդաժողովը: Հայկական հարցը սերտորեն առնչվում էր պատերազմում պարտված Թուրքիայի հետ պայմանագրի մշակման խնդրին: Նախատեսվում էր թուրքական տիրապետությանը ենթակա մի շարք տարածքներ, այդ թվում Հայաստանը (ներառյալ Կիլիկիան) անջատել կայսրությունից և դնել առանձին պետությունների հովանավորության (մանդատի) ներքո:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և արևմտահայերն իրենց պատվիրակություններն ուղարկեցին Փարիզ: Հայությունը հույս ուներ, որ իր կրած ծանր տառապանքները և միաժամանակ ավանդը դաշնակիցների տարած հաղթանակում պետք է գնահատվի, իսկ Հայկական հարցը՝ ստանա արդարացի լուծում: Հայաստանի պատվիրակությունը գլխավորում էր Ավետիս Ահարոնյանը: Արևմտահայերի շահերը ներկայացնող Հայոց ազգային պատվիրակությունը ղեկավարում էր եգիպտահայ մեծահարուստ Պողոս Նուբար փաշան:

Հայկական երկու պատվիրակությունները Փարիզում լայն գործունեություն ծավալեցին: Թեև դրանք տարբեր մոտեցումներ ունեին ինչպես ապագա Հայաստանի տարածքների, այնպես էլ Հայաստանի կառավարության վերաբերյալ, այնուհանդերձ ***1919 թ. փետրվարի 12-ին Փարիզում*** ստորագրեցին հայկական պահանջների համատեղ հուշագիր, որը Միացյալ Հայաստանի քարտեզով փետրվարի 25-ին ներկայացվեց խաղաղության խորհրդաժողովի Տասի խորհրդին: Հուշագրում պահանջվում էր ճանաչել Միացյալ Հայկական անկախ պետությունը, որը ներառելու էր Արևմտյան Հայաստանի յոթ վիլայեթները (Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա, Էրզրում և Տրապիզոն), Կիլիկիայի չորս սանջակները, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետությունը՝ ընդլայնված սահմաններով: Առաջարկվում էր առնվազն 20 տարով դաշնակից պետություններից մեկին հանձնել Հայաստանի հովանավորության մանդատը: Պահանջվում էր նաև պատժի ենթարկել հայկական ջարդերի կազմակերպիչներին, պարտավորեցնել Թուրքիային փոխհատուցելու հայերի կրած վնասները և այլն:

Միացյալ և անկախ Հայաստանի հռչակումը: Փարիզի խորհրդաժողովում հայկական պատվիրակությունների գործունեության ընթացքում ի հայտ եկած հակասությունները հարթելու, ինչպես նաև միջազգային դիվանագիտության առջև միասնաբար հանդես գալու անհրաժեշտությունը հրամայական էր դարձնում միացյալ Հայաստանի հռչակումը: Դրան էր ձգտում թե՛ արևմտահայությունը և թե՛ արևելահայությունը:

1919 թ. փետրվարի 6-13-ը Երևանում հրավիրված Արևմտահայերի 2-րդ համագումարը, որին մասնակցում էին նաև կառավարության անդամներ, բանաձև էր ընդունել միացյալ և ազատ Հայաստան հռչակելու անհրաժեշտության մասին: Համագումարում ընտրված Արևմտահայ գործադիր մարմինը, առաջնորդվելով «Մեկ ազգ, մեկ հայրենիք» կարգախոսով, դիմեց «Արարատյան Հանրապետության» կառավարությանը՝ որոշումը կյանքում իրագործելու համար:

«Ամբողջական Հայաստանի անկախության» մասին հայտարարություն ընդունվեց նաև Պողոս Նուբարի նախաձեռնությամբ

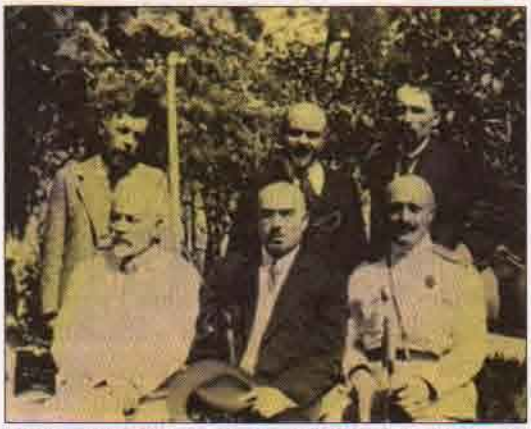

Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ

1919 թ. փետրվարի 24-ից ապրիլի 22-ը Փարիզում հրավիրված ***Հայոց ազգային համագումարում:*** Վերջինիս աշխատանքներին մասնակցում էին աշխարհի տարբեր երկրների (ԱՄՆ, Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Եգիպտոս, Իրան և այլն), ինչպես նաև Կովկասում ապաստանած արևմտահայ գաղթականների ներկայացուցիչները:

1919 թ. ապրիլի 26-ին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը հավանության արժանացրեց միացյալ Հայաստանի գաղափարը: Մեկ ամիս անց՝ ***1919 թ. մայիսի 28-ին***՝ Հայաստանի անկախության հռչակման առաջին տարեդարձի օրը, հանրապետության կառավարությունը ստորագրեց և հանդիսավոր պայմաններում հռչակեց ***«Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակագրի ակտը»:*** Պատմական այդ փաստաթղթում մասնավորապես նշվում էր. *«Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի և ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իբրև անկախ պետական միություն»:*

Միացյալ Հայաստանի հայտարարագիրը կյանքում թեև չիրագործվեց, սակայն վճռական քայլ էր ճակատագրի բերումով միմյանցից բաժանված հայության երկու հատվածների մերձեցման համար: Այն ունեցավ նաև արտաքին քաղաքական կարևոր նշանակություն:

Հայկական հարցը Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում: Հայկական հարցի նկատմամբ հետաքրքրություն հանդես բերեց հատկապես ԱՄՆ-ի կառավարությունը: 1919 թ. սեպտեմբերին տարածաշրջան գործուղվեց մի պատվիրակություն՝ ամերիկացի գեներալ Ջեյմս Հարբորդի գլխավորությամբ: Սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին պատվիրակությունը շրջագայեց Փոքր Ասիայում և Անդրկովկասում, եղավ նաև Երևանում ու Էջմիածնում, որտեղ հանդիպում ունեցավ կաթողիկոս Գեորգ Ե-ի հետ: Հարբորդի առաքելության ծավալուն զեկուցագրում, որը 1919 թ. հոկտեմբերին ներկայացվեց ԱՄՆ պետդեպարտամենտ (արտաքին գործերի նախարարություն) և Սենատ, առաջարկվում էր Հայաստանի և Անդրկովկասի համար սահմանել մեկ ընդհանուր ամերիկյան մանդատ:

1920 թ. հունվարի 19-ին Փարիզում ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ղեկավարների նիստը փաստացի (դեֆակտո) ճանաչեց Հայաստանի կառավարությունը՝ պայմանով, որ ճանաչումը չի կանխորոշում հայկական պետության ապագա սահմանների հարցը: Այդ սպասված իրադարձությունը Երևանում տոնվեց մեծ հանդիսավորությամբ և նշվեց 101 թնդանոթային համազարկով:

1920 թ. ապրիլի 19-26-ը Իտալիայի ***Սան Ռեմո*** քաղաքում տերությունների Գերագույն խորհրդի խորհրդաժողովում վերջնականապես մշակվեց Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագիծը: Սան Ռեմո էին հրավիրվել Ա. Ահարոնյանը և Պ. Նուբարը: Խորհրդաժողովը հավանություն տվեց միացյալ հայկական պետության ստեղծմանը: Դաշնակիցները, սակայն, հարցը շարունակում էին կապել ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատը

Հայկական երկու պատվիրակությունները

ստանձնելու խնդրի հետ, ուստի նման առաջարկով դիմեցին ԱՄՆ-ի կառավարությանը և նախագահ Վուդրո Վիլսոնին: Վերջինիս առաջարկվում էր «որպես անկախ և անաչառ» իրավարար որոշել հայ-թուրքական սահմանի հարցը: 1920 թ. ապրիլի 23-ին ԱՄՆ-ի կառավարությունը փաստացի ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը, իսկ նախագահ Վիլսոնը համաձայնվեց ստանձնելու Հայաստանի սահմանները որոշելու իրավարարի առաքելությունը:

Ճանաչումից անմիջապես հետո Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովը վերջնականապես հավանություն տվեց Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագծին, որով նպաստավոր ընթացք էր տրվում Հայկական հարցին:

Հայաստանի մանդատը ստանձնելու և այնտեղ ամերիկյան զորքեր ուղարկելու խնդրի շուրջ ԱՄՆ-ում թեժ քննարկումներ ծավալվեցին 1920 թ. մայիսի վերջերից, երբ նախագահ Վիլսոնը հարցը պաշտոնապես մտցրեց Կոնգրես: Սակայն հունիսի 1-ին ԱՄՆ-ի Սենատը մերժեց Վիլսոնի առաջարկը:

Սևրի պայմանագիրը և Հայաստանը: Սան Ռեմոյի կոնֆերանսի որոշումները դրվեցին ***1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի*** արվարձան ***Սևրում*** Թուրքիայի հետ ստորագրված խաղաղության պայմանագրի հիմքում: Գլխավոր դաշնակից տերությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա և Ճապոնիա) հետ միասին Թուրքիայի սուլթանական կառավարության հետ պայմանագիրը ստորագրեց նաև Հայաստանը՝ ի դեմս ՀՀ պաշտոնական պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի: Սևրի հաշտության պայմանագրի 6-րդ բաժնի 88-93-րդ հոդվածները վերաբերում էին Հայաստանին: Թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանը՝ որպես ազատ և անկախ պետություն: Սահմանի վերջնական որոշումը հանձնարարվում էր ԱՄՆ-ի նախագահին, իսկ կողմերը պարտավորվում էին անվերապահ ընդունել միջնորդական իրավարար վճիռը: Թուրքական կողմը պարտավորվում էր իրավարար վճռի հրապարակման օրից հրաժարվել Հայաստանին հանձնված տարածքների նկատմամբ բոլոր իրավունքներից: Հայաստանի սահմաններն Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ որոշվելու էին այդ պետությունների փոխհամաձայնությամբ, տարաձայնությունների դեպքում սահմանագիծը նշելու էին գլխավոր դաշնակից տերությունները: Այսպիսով՝ կարծես իրականանում էր հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը, իր արդարացի լուծումն էր ստանում Հայկական հարցը, ստեղծվում էր ***միացյալ և անկախ Հայաստան:***

Հայության կողմից երկար սպասված Սևրի պայմանագիրը, ցավոք, այդպես էլ չվավերացվեց ստորագրող երկրների կողմից, մնաց որպես չիրագործված միջազգային փաստաթուղթ: Պատճառներից գլխավորն այն էր, որ պայմանագիրը ստորագրած Թուրքիայի սուլթանական կառավարությունն այլևս չուներ փաստական իշխանություն, երկրում իշխանությունը պատկանում էր Անկարայի քեմալական կառավարությանը: Վերջինս ոչ միայն չճանաչեց Սևրի պայմանագիրը, այլև դիմեց դիվանագիտական և ռազմական բոլոր միջոցների՝ այն տապալելու համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ ԸՍՏ ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ

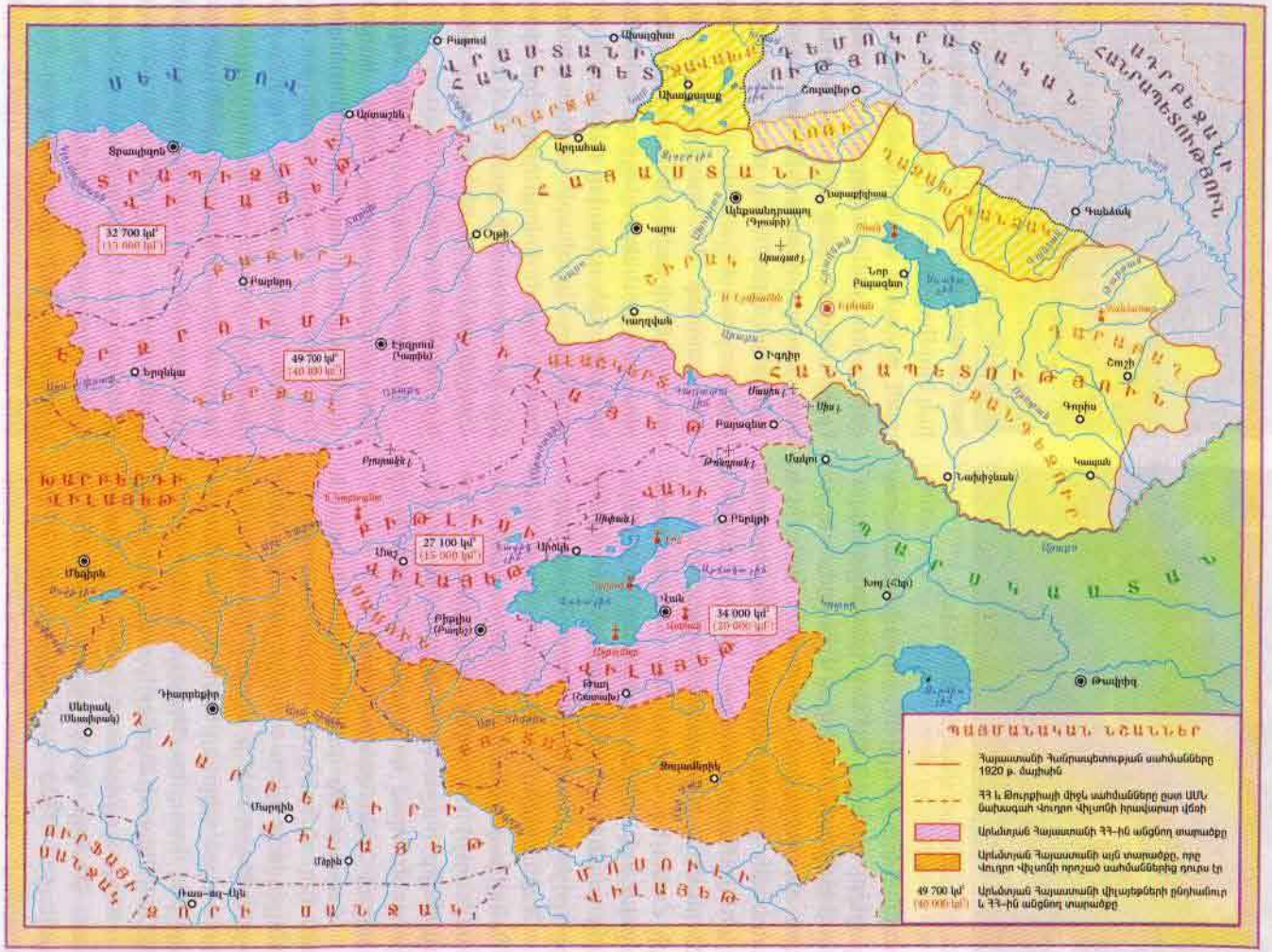
ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ
Հայաստանի Հանրապետության սահմանները 1920 թ. մայիսին
ՀՀ և Թուրքիայի միջև սահմանները ըստ ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի
Արևմտյան Հայաստանի ՀՀ-ին անցնող տարածքը
Արևմտյան Հայաստանի այն տարածքը, որը Վուդրո Վիլսոնի որոշած սահմաններից դուրս էր
49 700 կմ² (40 000 կմ²) Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթների ընդհանուր և ՀՀ-ին անցնող տարածքը
32 700 կմ² (15 000 կմ²)
49 700 կմ² (40 000 կմ²)
27 100 կմ² (15 000 կմ²)
34 000 կմ² (20 000 կմ²)
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՎԱՆ
Բաթում
Աստաֆա
Սուրմալու
Նախիջևան
Գորիս
Կապան
Ջուլֆա
Թավրիզ
Խոյ (Հոյ)
Մեղրի
Սալմաստ
Դիարբեքիր
Սերթ (Սասուն)
Մարդին
Ռաս-ալ-Այն
Մոսուլ
Ուրֆա
Սանջակ
Բիթլիս (Բաղեշ)
Սիիրդ
Բերկրի
Մուշ
Խարբերդ
Տրապիզոն
Գյումրի
Էրզրում (Կարին)
Երզնկա
Բաբերդ
Օլթի
Կարս
Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի)
Նոր Բայազետ
Դիլիջան
Գանձակ
Ղարաբաղ
Ղազախ
Ղարաբաղ
Ղարաբաղ
Ղարաբաղ

Իսկ դաշնակից տերություններից և ոչ մեկը ճնշում չգործադրեց քեմալականների վրա, ավելին՝ նրանց երբեմնի հակաթուրքական դիրքորոշումը փոխարինվեց քեմալականների հետ համագործակցելու քաղաքականությամբ:

Այսպիսով՝ հզոր պետությունները հերթական անգամ ձախողեցին Հայկական հարցի գործնական լուծումը: Այդուհանդերձ, ***1920 թ. նոյեմբերի 22-ին,*** երբ թուրք-հայկական պատերազմում պարտված Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնած էր կործանման եզրին, ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնը վերջապես հայտնեց իր իրավարար որոշումը հայ-թուրքական սահմանագծի վերաբերյալ: Վերջինիս համաձայն՝ միացյալ Հայաստանը պետք է ստանար Վանի և Բիթլիսի նահանգների երկու երրորդը, Էրզրումի գրեթե ամբողջ տարածքը, Տրապիզոնի նահանգի մեծ մասը՝ ներառյալ նավահանգիստը: Ընդհանուր առմամբ այդ տարածքը կազմելու էր մոտ 90 հազար քառ. կմ: Միավորվելով գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետության հետ, որի տարածքը 1920 թ. կեսերին կազմում էր ավելի քան 70 հազար քառ. կմ, հայկական անկախ պետությունը ստեղծվելու էր ավելի քան 160 հազար քառ. կմ ընդհանուր տարածքում՝ ելքով դեպի Սև ծով:

Ինչպես Սևրի պայմանագիրը, այնպես էլ նրանից բխող՝ Վիլսոնի իրավարար որոշումը հայ-թուրքական սահմանի վերաբերյալ թեև չիրագործվեցին և մնացին թղթի վրա, այդուհանդերձ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրավունքների միջազգային ճանաչումն էին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ և ե՞րբ գումարվեց Փարիզի խորհրդաժողովը: Ի՞նչ տարաձայնություններ կային հայկական երկու պատվիրակությունների միջև և ինչպե՞ս լուծվեցին: Ի՞նչ պահանջներ էին ներկայացվում հուշագրում:
2. Ե՞րբ և որտե՞ղ առաջին անգամ ընդունվեց միացյալ և անկախ Հայաստան հռչակելու որոշումը: Ի՞նչ արձագանք ստացավ 1919 թ. մայիսի 28-ի «Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակագրի ակտը»:
3. Ե՞րբ և ի՞նչ նպատակով գումարվեց Սան Ռեմոյի կոնֆերանսը: Ինչո՞ւ ԱՄՆ-ի Սենատը մերժեց Հայաստանի մանդատի ստանձնման առաջարկը:
4. Ներկայացրե՛ք Սևրի պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող բաժինը: Ինչո՞ւ Սևրի պայմանագիրը չիրագործվեց:

§ 4. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեգեոնը: 1916 թ. հոկտեմբերի վերջին դիվանագետներ Մ. Սայքսի ու ժ. Պիկոյի և Պողոս Նուբարի միջև Լոնդոնում ձեռք բերված համաձայնությամբ ստեղծվեց հիմնականում հայ կամավորներից բաղկացած ***«Արևելյան լեգեոնը» (Հայկական լեգեոն):*** Վերջինիս ծախսերը հոգալու էր Ֆրանսիական կառավարությունը: Ֆրանսիական զորքերի կազմում լեգեոնը մասնակցելու էր թուրքերի դեմ ռազմական գործողություններին սիրիա-պաղեստինյան ռազմաճակատում: Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Հայկական լեգեոնը հնարավոր է, որ դառնար Ֆրանսիայի հովանավորությամբ ստեղծվելիք Կիլիկիայի Ինքնավար Հանրապետության զինված ուժերի հիմքը:

Հայկական լեգեոնը հատկապես աչքի ընկավ Պաղեստինում ***1918 թ. սեպտեմբերի 19-ի Արաբայի ճակատամարտում:*** Մարտի ելքը վճռվեց հոգուտ Ֆրանսիական զորքերի՝ շնորհիվ հայ մարտիկների խիզախության: Մուդրոսի զինադադա-

ից հետո լեգեոնը տեղափոխվեց Կիլիկիա: 1918 թ. նոյեմբեր–դեկտեմբերին նրա կազմում կար չորս գումարտակ՝ բաղկացած ավելի քան 5000 զինվորներից: Սակայն շուտով, երբ մեծ տերությունները սկսեցին զիջումների գնալ և մերձենալ քեմալական Թուրքիայի հետ, ֆրանսիական իշխանությունները, հրաժարվելով Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մտադրությունից, 1920 թ. օգոստոսին Հայկական լեգեոնը լուծարեցին: Դրանով կիլիկիահայերը զրկվում էին թուրք–քրդական հրոսակներից և քեմալական զորքերից պաշտպանվելու իրական հնարավորությունից:

Կիլիկիահայության դրությունը և ինքնապաշտպանական մարտերը: Մուդրոսի զինադադարից հետո Կիլիկիան զինագրավվեց անգլիական զորքերի կողմից, իսկ 1919 թ. նոյեմբերին նրանց փոխարինեցին ֆրանսիական զորամասերը: Ցեղասպանությունից մազապուրծ և տեղահանված կիլիկիահայերը սկսեցին խումբ–խումբ վերադառնալ հայրենի օջախները: Արդեն 1920 թ. սկզբներին ամբողջ Կիլիկիայում ապրում էր ավելի քան 150000 հայ բնակիչ: Սակայն նրանց կացությունն ապահով չէր. Կիլիկիայում հաստատված ֆրանսիական վարչությունը լուրջ քայլեր չձեռնարկեց հայերի անվտանգությունն ապահովելու համար: Տեղերում իշխանության գլուխ մնացած թուրք պաշտոնյաները և թուրք–քրդական զինված խաժամուժը առիթը բաց չէին թողնում հալածելու երկրամասի քրիստոնյաներին, այդ թվում՝ կիլիկիահայերին: Վերջիններիս համար սպառնալիք դարձավ օրեցօր ծավալվող քեմալական ազգայնամոլ շարժումը:

Շարունակելով սուլթանական և երիտթուրքական իշխանությունների հայաջինջ քաղաքականությունը՝ քեմալականները ձեռնամուխ եղան քրիստոնյաների բնաջնջմանը նաև Կիլիկիայում: Օգտվելով վերջիններիս նկատմամբ ֆրանսիական կառավարության երկդիմի քաղաքականությունից (1920 թ. սկզբներին ֆրանսիական իշխանությունները սկսել էին դուրս բերել զորքերը Կիլիկիայից)՝ քեմալականները 1920 թ. ընթացքում կոտորեցին կամ բռնագաղթի ենթարկեցին Կիլիկիայի տասնյակ հազարավոր հայերի: Այսպես քեմալականներն ի չիք էին դարձնում Կիլիկիայում դաշնակիցների կողմից «հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու մտադրությունները:

Քեմալականների առաջին թիրախը դարձավ հայաբնակ *Մարաշը*, ուր նրանք անակնկալ ներխուժեցին 1920 թ. հունվարի կեսերին: Կոտրելով հայության դիմադրությունը՝ թուրքերը կոտորեցին շուրջ 12 000 հայերի: Հրաշքով փրկվածները՝ մոտ 8 000 մարդ, ստիպված էին լքել հայրենի օջախները և տեղափոխվել Սիրիա: Քաղաքում կրակի մատնվեցին քրիստոնյաների տները, ավերվեցին հայկական հինգ եկեղեցիները:

Կիլիկիայի ջարդերի պատասխանատվությունը դնելով Մ. Քեմալի և Կ.Պոլսի օսմանյան կառավարության վրա՝ դաշնակիցները, սակայն, գործնական որևէ քայլ չկատարեցին դրանք դադարեցնելու համար:

Մարաշից հետո թուրքերը 1920 թ. մարտի վերջին–ապրիլի սկզբին պաշարեցին *Հաճնը և Այնթապը:* Մուդրոսի զինադադարից հետո հայրենի եզերք էր վերադարձել 1915 թ. տարագրված հայերի մի մասը. Հաճն՝ շուրջ 8 000 և Այնթափ՝ 18 000 մարդ: Թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ կիլիկիահայության ինքնապաշտպանությունն այստեղ առավել կազմակերպված բնույթ կրեց:

Հաճնում ինքնապաշտպանության բարձրագույն խորհրդի նախագահն էր Հաճնի հոգևոր առաջնորդ *Պետրոս Սարաճյանը:* Պաշտպանության ուժերի հրամանատար նշանակվեց սպա *Սարգիս Ճեպեճյանը*, որի տեղակալն էր *Կայծակ Արամը (Թերզյան):* Կազմավորվեց չորս վաշտ՝ մոտ 1 200 երկրապահներով, ինչպես նաև 60–հոգանոց հեծյալ գունդ:

Ստեղծվեցին պաշտպանական այլ մարմիններ: Ապրիլի սկզբին թուրքերին հաջողվեց շրջապատել քաղաքը: Սակայն հաճնցիները շարունակեցին հերոսական դիմադրությունը: Այն տևեց ութ ամիս՝ մինչև 1920 թ. հոկտեմբերի կեսերը, երբ համալրված թուրքական ուժերին հաջողվեց կոտրել հայերի համառ դիմադրությունը, գրավել քաղաքը և կոտորել տեղի շուրջ 6 000 հայ բնակիչներին: Միայն մոտ 400 պաշտպանների հաջողվեց ճեղքել պաշարման օղակը և հեռանալ:

Օգտվելով ֆրանսիական զորամասերի մասնակի նահանջից՝ 1920 թ. ապրիլի 1-ին քեմալական զորքերը պաշարեցին նաև ***Այնթապը:*** Այնթապցիների ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից էր քահանա ***Ներսես Թավուգճյանը:*** Ստեղծվեց շուրջ 750 հոգուց բաղկացած զորախումբ, որը կապ հաստատեց Այնթապի ֆրանսիական կայազորի հետ: Ինքնապաշտպանական մարտերի առաջին փուլը շարունակվեց մինչև մայիսի վերջը: Անկարայում 1920 թ. մայիսի 30-ին ստորագրված ֆրանս-թուրքական զինադադարով ֆրանսիական զորամասերը պետք է վերջնականապես հեռանային Այնթապից: Միայնակ մնալով թշնամու դեմ՝ հայերը չընկճվեցին և շարունակեցին հերոսական ինքնապաշտպանությունը, որի շնորհիվ այնթապցիները խուսափեցին կոտորածից: Սակայն 1921 թ. սկզբներին այնթապցիները ստիպված էին լքել քաղաքը:

Կիլիկիահայության դրությունը գնալով աղետալի էր դառնում: Հայ ազգային-քաղաքական ուժերը շարունակում էին ուղիներ որոնել Կիլիկիայում սեփական պետականությունը վերականգնելու համար: Այդ նպատակով ***1920 թ. օգոստոսի 4-ին Աղանայում*** նրանց կողմից հռչակվեց Կիլիկիայի ինքնավարությունը՝ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո: Ստեղծվեց կառավարություն՝ Հայ ազգային պատվիրակության Կիլիկիայի լիազոր ներկայացուցիչ ***Միհրան Տամատյանի*** գլխավորությամբ: Սևրի պայմանագրով Կիլիկիայի հովանավորությունը ստանձնած Ֆրանսիան, սակայն, կտրականապես դեմ արտահայտվեց հայկական ինքնավարությանը: Մ. Տամատյանի գլխավորած կառավարությունը շատ շուտով արձակվեց:

1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված ֆրանս-թուրքական պայմանագրով հայաթափված Կիլիկիան հանձնվում էր Թուրքիային, ֆրանսիական զորամասերը երկու ամսվա ընթացքում լքելու էին երկրամասը: Անպաշտպան մնացած կիլիկիահայության վերջին բեկորները ստիպված էին արտագաղթել հարևան արաբական երկրներ և Եվրոպա: Մինչև 1923 թ. սկիզբը Կիլիկիայից հեռացան նաև շուրջ 6000 ուրֆահայեր: Դրանով իսկ փաստորեն ավարտվեց երկրամասի հայաթափումը:

Այսպիսով՝ կիլիկիահայերի հերոսական դիմադրության և ինքնապաշտպանական մարտերի շնորհիվ էր միայն, որ նրանց մի մասին հաջողվեց խուսափել վերջնական բնաջնջումից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշեք Սայքս–Պիկոյի համաձայնագիրը: Երբ և ո՞ւմ միջև կայացած համաձայնությամբ ստեղծվեց Ազգային լեգեոնը: Ի՞նչ դերակատարություն ունեցավ լեգեոնը Կիլիկիայում: Ինչո՞ւ ֆրանսիացիները լուծարեցին այն:
2. Որքա՞ն հայեր վերադարձան Կիլիկիա: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ էր Ֆրանսիան երկդիմի քաղաքականություն վարում կիլիկիահայերի հանդեպ: Ի՞նչ հետևանքներ դա ունեցավ:
3. Հիմնավորե՛ք, որ քեմալականներն իրոք հայերի ցեղասպանության սուլթանական և երիտթուրքական քաղաքականության շարունակողներն էին: Ներկայացրե՛ք կիլիկիահայության ինքնապաշտպանական մարտերը: Ո՞ր պայմանագրով Ֆրանսիան Կիլիկիան զիջեց Թուրքիային:

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը: Քեմալական շարժումը և Հայաստանը: Թուրքիայում օրեցօր ծավալվող քեմալական շարժման նպատակները պաշտոնական ձևակերպումներ ստացան «Թուրքական ազգային ուխտ» կոչվող փաստաթղթում, որը 1920 թ. հունվարի 28-ին ընդունվեց հիմնականում քեմալականներից կազմված խորհրդարանի կողմից: Ազգային ուխտը «բուն թուրքական տարածք» էր հռչակում Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան, ինչպես նաև Կարսը, Արդահանը և Բաթումը: Դրանում նշվում էր նաև, որ հայկական կազմակերպված համայնքի ստեղծման (Արևմտյան Հայաստանում) կանխումը պետք է լինի յուրաքանչյուր թուրքի սրբազան գործը, իսկ Հայաստանի ոչնչացումը՝ առաջնահերթ խնդիրը: Այսպիսով՝ քեմալականները ոչ միայն չէին հրաժարվում նախորդ իշխանությունների հակահայ քաղաքականությունից, այլև դառնում էին դրա անմիջական ժառանգորդը:

Ռուսաստանի բոլշևիկյան վարչակարգը նույն ժամանակ ձեռնամուխ եղավ Ռուսական նախկին կայսրության տարածքները, այդ թվում Անդրկովկասը սեփական ազդեցության ոլորտ վերադարձնելու գործին: Խորհրդային բանակը 1920 թ. գարնանն ընդհուպ մոտենում է Անդրկովկասի սահմաններին: Առաջինը խորհրդայնացվեց Ադրբեջանը: Դրանում Խորհրդային Ռուսաստանին օժանդակում էր Մուստաֆա Քեմալի նորաստեղծ Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը: Քեմալը 1920 թ. ապրիլի 26-ին նամակով դիմեց ՌՍԴԽՀ Ժողովխորհի նախագահ Վ. Լենինին՝ առաջարկելով դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել երկու երկրների միջև և ռազմական դաշինք կնքել ընդդեմ «իմպերիալիստական Արևմուտքի»: Նշվում էր նաև, որ անհրաժեշտության դեպքում քեմալականները պատրաստ են ռազմական գործողություններ ծավալելու «իմպերիալիստական Հայաստանի դեմ»:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո տարածաշրջանում գտնվող բոլշևիկ գործիչները՝ Գ. Օրջոնիկիձեի գլխավորությամբ, Մոսկվայից պահանջում էին անհապաղ թույլատրել ռազմական միջոցներով խորհրդայնացնել Հայաստանը և Վրաստանը: Սակայն հարցի վերաբերյալ ՌԿ(բ)Կ* կենտկոմի քաղբյուրոյի մայիսի 25-ի որոշումով՝ նրանց հանձնարարվեց «Շարունակել բանակցությունները Հայաստանի կառավարության հետ և չստանձնել ռուսական զորքերի օգնությամբ անմիջապես խորհրդայնացնելու նախաձեռնությունը»: Սակայն դա բնավ չէր վերաբերում ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Ղարաբաղ-Զանգեզուր-Նախիջևան հատվածին, որով նախատեսվում էր անմիջական ցամաքային կապ հաստատել քեմալական Թուրքիայի հետ:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության աշխուժացման հետևանքով 1920 թ. ամռանը Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել էր օրհասական դրության մեջ. վտանգված էին նրա անկախությունն ու անվտանգությունը:

Հայ-ռուսական բանակցությունները Մոսկվայում: 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Թիֆլիսի համաձայնագիրը: ՀՀ հարաբերությունները Ռուսաստանի խորհրդային

*ՌԿ(բ)Կ – Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն

իշխանությունների հետ կարգավորելու նպատակով 1920 թ. մայիսին Մոսկվա գործուղվեց Հայաստանի պատվիրակությունը՝ խորհրդարանի պատգամավոր Լևոն Շանթի գլխավորությամբ: Պատգամավորության առջև խնդիր էր դրված հասնել Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի Հանրապետության (Լեռնային Ղարաբաղով հանդերձ) անկախության ճանաչմանը, խորհրդային կողմի համար սկզբունքորեն ընդունելի դարձնել Արևմտահայաստանի միացումը հանրապետությանը և այլն: Բանակցությունների նախնական փուլում խորհրդային պատվիրակությունը, հանձինս ՌՍԴԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Չիչերինի և նրա տեղակալ հայազգի Լևոն Կարախանի, պատրաստակամություն է հայտնում կնքելու պայմանագիր և բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու երկու պետությունների միջև: Պայման էր դրվում, որ Հայաստանը հրաժարվի իր արևմտյան կողմնորոշումից և Հայկական հարցի լուծումը փոխանցի խորհրդային կառավարությանը:

Հայ-ռուսական բանակցությունները Մոսկվայում արդյունք չտվեցին և ընդմիջվեցին: Սակայն Կարմիր բանակի կողմից հայկական՝ Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Նախիջևանի տարածքների ռազմակալման պատճառով հայ-ռուսական հարաբերությունների կտրուկ սրումը ստիպեց կողմերին 1920 թ. օգոստոսի սկզբին Թիֆլիսում վերսկսել բանակցությունները: Դրանք ավարտվեցին ՌՍԴԽՀ կառավարության և ՀՀ ներկայացուցիչների միջև ***օգոստոսի 10-ին*** ստորագրված համաձայնագրով: Դրանով Ռուսաստանը ճանաչում էր ՀՀ անկախությունը, իսկ Հայաստանն էլ համաձայնվում էր, որ Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես զբաղեցնեն խորհրդային զորքերը՝ մինչև հարցի վերջնական լուծումը:

Հայաստանի իշխանությունները Թիֆլիսի համաձայնագրին կարևոր նշանակություն չէին տալիս, այն համարում էին ձևական և ժամանակավոր, քանզի նշված ժամանակաշրջանում երկրի արտաքին քաղաքական գլխավոր նպատակները և Հայկական հարցի լուծումը կապում էին Սևրի պայմանագրի հետ: Նրանք համոզված էին, որ եվրոպական հզոր պետությունների ջանքերով այն շուտով իրականանալու է: Ցավոք, այդ «համոզումը» Հայաստանի իշխանություններին մղում էր տարածաշրջանում Ռուսաստանի դերի թերագնահատմանը: Միևնույն ժամանակ օր օրի ամրապնդվում էր քեմալա-բոլշևիկյան համագործակցությունը, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր Հայաստանի դեմ:

Քեմալա-բոլշևիկյան համագործակցությունը: Հայ-ռուսական բանակցություններին զուգահեռ 1920 թ. ամռան կեսերից Մոսկվայում ընթանում էին խորհրդա-քեմալական բանակցություններ, որոնք ավարտվեցին ***օգոստոսի 24-ին*** կողմերի միջև նախաստորագրված ***«Սրտագին և անկեղծ բարեկամության»*** պայմանագրով: Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր թուրքական Ազգային ուխտը և քեմալականներին խոստանում զենքի ու զինամթերքի մատակարարումներ: Կողմերը պարտավորվում են նաև «փոխադարձ համաձայնությամբ և կարճ ժամանակում ձեռնարկել անհրաժեշտ բոլոր միջոցները՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև հաղորդակցության ճանապարհները բացելու համար»:

Քեմալա-բոլշևիկյան մերձեցումը նոր փուլ թևակոխեց ու ամրապնդվեց Կոմինտերնի գործադիր կոմիտեի նախաձեռնությամբ ***1920 թ. սեպտեմբերի 1-8-ը Բաքվում հրավիրված՝ Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում:*** Վերջինիս պատվիրակների թվում էր նաև Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից և իրականացնողներից Էնվեր փաշան:

Համագումարում Արևելքի ժողովուրդնե-

Գեներալ Նազարբեկյանը (կենտրոնում) ֆրանսիական բանակի սպայակազմի հետ

ին կոչ արվեց «սրբազան պատերազմ» ծավալելու «միջազգային իմպերիալիզմի», այդ թվում նրա «դաշնակից» Հայաստանի դեմ: Իսկ համագումարին մասնակցող կոմունիստ հայ պատվիրակները հանդես եկան խորհրդային հանրապետությունների օգնությամբ Հայաստանը խորհրդայնացնելու կոչով:

Համագումարի կողմից կազմավորված «Քարոզչության և գործողության խորհուրդը» մշակում և սեպտեմբերի 18-ին ընդունում է մի բանաձև-փաստաթուղթ, որի հիմնական դրույթներն ամբողջությամբ ուղղված էին Հայաստանի Հանրապետության և հայ ժողովրդի դեմ: Դրանում առաջարկվում էր հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել քեմալականներին և Հայաստանի վրա նրանց ռազմարշավի միջոցով նպաստել վերջինիս խորհրդայնացմանը: Համաձայն ծրագրի՝ Ռուսաստանից պահանջվում էր «թուրք-հայկական նոր կոտորածները» կանխելու պատրվակով որպես փրկարար ու հաշտարար մտնել Հայաստան և այնտեղ հաստատել խորհրդային վարչակարգ:

Դավադիր այս փաստաթղթի երևան գալուց ընդամենը մի քանի օր անց քեմալական Թուրքիան, առանց պատերազմ հայտարարելու, լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսեց Հայաստանի Հանրապետության դեմ:

Թուրք-հայկական պատերազմը: 1920 թ. աշնան սկզբին Հայաստանը շարունակում էր մնալ ռազմաքաղաքական վտանգավոր իրադրության մեջ: Հայաստանի գլխավոր «դաշնակիցները»՝ Անգլիան ու Ֆրանսիան, նախկինի պես միայն օգնության խոստումներ էին տալիս և գործնական որևէ քայլի չէին դիմում Հայաստանը պաշտպանելու և Սևրի պայմանագիրը կյանքի կոչելու համար: Հայաստանի նկատմամբ թշնամաբար էին տրամադրված Խորհրդային Ռուսաստանն ու Ադրբեջանը, իսկ հյուսիսային հարևան Վրաստանը, քեմալա-վրացական գաղտնի պայմանավորվածությունների համաձայն, թուրք-հայկական պատերազմի դեպքում պահպանելու էր չեզոքություն:

Հայաստանի վրա թուրքական լայնածավալ հարձակումը սկսվեց ***սեպտեմբերի 23-ին:*** Հարձակվող թուրքական զորքերի ընդհանուր թիվն անցնում էր 50 հազարից, նրանց հրամանատարն էր գեներալ ***Քյազիմ Կարաբեքիրը:*** Հայկական բանակը թվապես զիջում էր թուրքերին. նրանում

հաշվվում էր շուրջ 40 հազար զինվոր, որից մարտական ուժը՝ 25 հազար:

Պատերազմը սկսվելուն պես Հայաստանում հայտարարվեց զինապարտների և պահեստայինների համընդհանուր զորակոչ, պատիժներ սահմանվեցին (ընդհուպ մինչև գնդակահարություն) դասալքության և այլ հանցագործությունների համար: Հայրենիքը պաշտպանելու կոչով իշխանությունները սեպտեմբերի 30-ին դիմեցին ժողովրդին, հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին, ստեղծվեց Հայրենիքի փրկության կոմիտե: Օգնության կոչ ուղղվեց մեծ տերություններին, սակայն որևէ արձագանք չեղավ:

Պատերազմի սկզբում թուրքերը շոշափելի հաջողությունների հասան: Սեպտեմբերի 29-ին գրավվեցին Սարիղամիշն ու Կաղզվանը: Այնուհետև, ընդհուպ մինչև հոկտեմբերի վերջին օրերը, հայկական զինված ուժերին, որոնց գլխավոր հրամանատարն էր գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը, հաջողվեց համախմբվել և կասեցնել թուրքերի հետագա առաջխաղացումը:

Հոկտեմբրի 28-ին թուրքական զորքերը Կարսի ճակատում անցան հարձակման: Թշնամուն թվապես զիջող հայկական զորքն անձնազոհ դիմադրում էր: Սակայն թշնամուն հաջողվում է կոտրել հայերի դիմադրությունը: Հոկտեմբերի 31-ին Կարս քաղաքը՝ իր անառիկ թվացող ամրոցով, հանձնվում է թուրքերին: Ցավոք, իրենց բարձրության վրա չէին ոչ Կարսը պաշտպանող հայ զինվորները և ոչ էլ բանակի հրամանատարությունը. թույլ էր նրանց բարոյահոգեբանական և մարտական պատրաստվածությունը: Հայկական զորքի մեծ մասին հաջողվեց նահանջել: Սակայն գերի ընկածներն էլ քիչ չէին: Դրանց թվում էին նաև մի քանի տասնյակ բարձրաստիճան հայ սպաներ՝ գեներալներ Դ. Բեկ-Փիրումյանը, Ք. Արարատյանը և այլք: Կարսի հանձնումը թուրքերին, որը մեր պատմության ողբերգական դրվագներից մեկն է, ծանր հետևանքներ ունեցավ հայության համար և կանխորոշեց պատերազմում Հայաստանի պարտությունը:

Նոյեմբերի 7-ին՝ Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, Հայաստանի կառավարությունը ստիպված ընդունում է թուրքական հրամանատարության կողմից ներկայացված զինադադարի պայմանները: Սակայն հաջորդ օրը թուրքերը ներկայացնում են զինադադարի նոր՝ ավելի ծանր պայմաններ, որոնք ըստ էության անձնատվության պահանջ էին: Հայաստանի կառավարությունը նոյեմբերի 10-ին մերժում է դրանք և միջնորդության խնդրանքով պաշտոնապես դիմում Խորհրդային Ռուսաստանին: Վերջինիս կառավարությունը նոյեմբերի 11-ին հանդես է գալիս միջնորդի դեր ստանձնելու պատրաստակամությամբ: Սակայն թուրքական կողմը մերժում է ռուսական միջնորդությունը և շարունակում ռազմական գործողությունները:

Սթափ գնահատելով պատերազմում Հայաստանի անհուսալի դրությունը և ձգտելով կասեցնելու թուրքերի առաջխաղացումը դեպի երկրի խորքերը՝ Հայաստանի կառավարությունը նոյեմբերի 18-ին ընդունում է զինադադարի թուրքական պայմանները: Նոյեմբերի 25-ին Ալեքսանդրապոլում սկսվում են թուրք-հայկական հաշտության բանակցությունները: Թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտությունն առաջին հերթին հետևանք էր արտաքին քաղաքական անբարենպաստ դրության:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ է պարունակում «Թուրքական ազգային ուխտ» փաստաթուղթը: Ի՞նչ նշանակություն ուներ Ռուսաստանի համար Ղարաբաղ-Զանգեզուր-Նախիջևան հատվածը:

2. Ի՞նչ նպատակով 1920 թ. մայիսին Մոսկվա գործուղվեց ՀՀ պատվիրակությունը: Ո՞վ էր այն գլխավորում: Ինչո՞վ ավարտվեցին այդ բանակցությունները:
3. Երբ և ինչո՞վ ավարտվեցին Մոսկվայի խորհրդա-քեմալական բանակցությունները:
4. Ի՞նչ դիրք էին գրավել Հայաստանի նկատմամբ 1920 թ. նրա անմիջական հարևանները: Ի՞նչ աշխատանքներ էր տանում Թուրքիան 1920 թ. աշնանը՝ նախապատրաստվելով պատերազմի: Երբ սկսվեց թուրքական բանակի հարձակումը Հայաստանի վրա: Ինչո՞վ ավարտվեց թուրք-հայկական պատերազմը: Վերհանե՛ք Հայաստանի պարտության պատճառները:

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Հայ-ռուսական բանակցությունները Երևանում: Ներքաղաքական ճգնաժամը: Թուրք-հայկական պատերազմում հայկական բանակի պարտությունը Խորհրդային Ռուսաստանին հնարավորություն տվեց ավելի վճռականորեն իրականացնելու Հայաստանը խորհրդայնացնելու քաղաքականությունը: Հայկական իշխանությունների հետ բանակցությունները շարունակելու նպատակով 1920 թ. հոկտեմբերի 11-ին Երևան է ժամանում Ռուսաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ ***Բորիս Լեգրանի*** գլխավորած պատվիրակությունը: Սկզբնական փուլում ռուսական պատվիրակությունը Հայաստանի խորհրդայնացման պահանջ չէր ներկայացնում: Սակայն 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ին ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոն Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար վճռական գործողությունների դիմելու որոշում է ընդունում:

Հայ-ռուսական երևանյան բանակցություններն ավարտվեցին ***հոկտեմբերի 28-ին*** նախաստորագրված ***«Եզրափակիչ որոշման արձանագրությամբ»:*** Կողմերը պարտավորվում էին ստորագրել արձանագրությանը կից «Հաշտության պայմանագիրը», եթե կատարվեին հետևյալ պայմանները. Ռուսաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունները պետք է ճանաչեին Հայաստանի իրավունքները Նախիջևանի և Զանգեզուրի նկատմամբ, իր հերթին՝ Հայաստանի կառավարությունը պետք է հրաժարվեր Ղարաբաղի նկատմամբ պահանջներից և ընդուներ ՌՍԴԽՀ կառավարության բարեկամական օժանդակությունը՝ Թուրքիայի հետ տարածքային հարցերը լուծելու խնդրում (այն դեպքում, եթե թուրքական զորքերը հետ քաշվեին մինչև 1914 թ. ռուս-թուրքական նախկին սահմանը): Ռուսաստանը պարտավորվում էր Հայաստանին տրամադրել 2,5 մլն ռուբլի (ոսկով) վարկ:

Հայ-ռուսական պայմանագրի նախագիծը քննարկվեց 1920 թ. նոյեմբերի 4-ին Բաքվում հրավիրված ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոյի համատեղ նիստում: Մասնակիցները վճռականապես դեմ արտահայտվեցին Հայաստանի հետ որևէ պայմանագրի կնքմանը: Պատճառն այն էր, որ պայմանագրի նախագիծն արմատապես հակասում էր քաղբյուրոյի հոկտեմբերի 14-ի՝ Հայաստանը խորհրդայնացնելու որոշմանը:

1920 թ. աշնան վերջին Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացը մտել էր եզրափակիչ փուլ, երկիրն այլևս ի զորու չէր դիմակայելու քեմալա-բոլշևիկյան ճնշումներին: Հայաստանի վարչապետ Համո Օհանջանյանի և զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ Երևանում ***նոյեմբերի 19-ին*** տեղի ունեցած հանդիպմանը Ռուսաստանի կառավարության լիա-

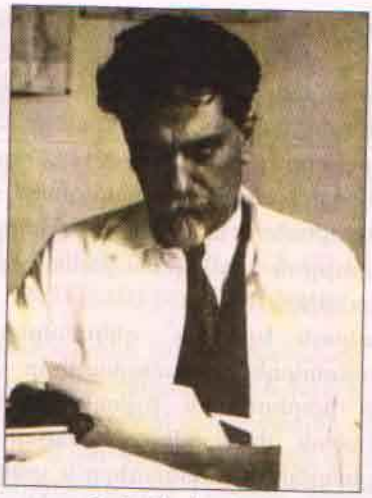

Համո Օհանջանյան

զոր ներկայացուցիչներ Պ. Մդիվանին և Բ. Լեգրանը պահանջեցին «անմիջապես ընդունել խորհրդայնացումը»: Խորհրդայնացումն ընդունելու դիմաց Ռուսաստանի ներկայացուցիչները խոստանում էին նպաստել Հայաստանի 1914 թ. նախապատերազմյան սահմանների վերականգնմանը:

Հայաստանի համար ստեղծված ծանր իրավիճակն առաջ բերեց քաղաքական վերաձևումների անհրաժեշտություն: Հայաստանի խորհրդարանի նոյեմբերի 23-ի արտակարգ նիստում ընդունվեց Համո Օհանջանյանի կառավարության՝ նախօրեին ներկայացրած հրաժարականը, վարչապետ ընտրվեց *Սիմոն Վրացյանը:* Կառավարության նոր կազմում ընդգրկվեցին քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող գործիչներ, որոնց մի մասը համարվում էր «ռուսական կողմնորոշման ջատագով» (Դրաստամատ Կանայան, Համբարձում Տերտերյան): Սակայն երկրի արտաքին քաղաքականության մեջ դա որևէ փոփոխություն չմտցրեց: Վրացյանի կառավարությունը դժվարին պայմաններում աշխատեց ընդամենը մեկ տասնօրյակ: Այն եղավ Հայաստանի առաջին հանրապետության վերջին կառավարությունը:

Հայաստանի խորհրդայնացումը: Մինչ Հայաստանի նոր կառավարությունը փորձում էր ելք որոնել ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար, ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի կողմից Բաքվում կազմավորված Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն՝ *Սարգիս Կասյանի* նախագահությամբ, II-րդ Կարմիր բանակի շարքերից առանձնացված *«Հատուկ գնդի»* ուղեկցությամբ *1920 թ. նոյեմբերի 29-ին* Ադրբեջանից մտավ Հայաստան և «ապստամբ աշխատավոր ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ» երկիրը հռչակեց «խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն»: Իրականում Հայաստանը խորհրդային էր հռչակվում ոչ թե «ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ» և նրա կողմից բարձրացված իրական ապստամբության, այլ Հայաստանի կոմկուսի և Հայհեղկոմի անունից:

Դեկտեմբերի 1-ին հանրապետության խորհրդարանի, կառավարության և դաշնակցության բյուրոյի միացյալ նիստում խորհրդայնացման պահանջը «որոշ պայմաններով» ի վերջո ընդունվեց: Կառավարության անդամներ Դ. Կանայանին (Դրո) և Հ. Տերտերյանին հանձնարարվեց համապատասխան համաձայնագիր ստորագրել Բ. Լեգրանի հետ: Ի կատարումն կառավարության հանձնարարականի՝ *1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում* ստորագրվում է ութ կետից բաղկացած հայ-ռուսական համաձայնագիր: Հայաստանը հայտարարվում է «Սոցիալիստական խորհրդային անկախ Հանրապետություն», նախկին կառավարությունը թողնում է իշխանությունը, որը մինչև Ռազմհեղկոմի ժամանումը Երևան անցնում է զինվորական հրամանատարությանը՝ Դրոյի և ՌՍԴԽՀ կոմիսար Օ. Սիլինի համատեղ ղեկավարությամբ: Վերջիններս, հիմք ընդունելով հայ-ռուսական համաձայնագիրը, նույն օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, ստորագրում են «Հայաստանը

սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն հայտարարելու մասին» հրամանը:

Այսպիսով՝ Հայհեղկոմի՝ 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի «Հռչակագրով» սկսվեց և դեկտեմբերի 2-ի՝ Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրով ու դրան հետևած հրամանով Հայաստանում տեղի ունեցավ խաղաղ իշխանափոխություն: Հայաստանի առաջին հանրապետությունն իր տեղը զիջեց երկրորդ՝ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությանը:

Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի ստորագրումից և Հայաստանի խորհրդայնացումից մի քանի ժամ անց՝ դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, այլևս գոյություն չունեցող Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարության կողմից լիազորված հայկական պատվիրակությունը (ղեկավար՝ Ա. Խատիսյան) Ալեքսանդրապոլում ստորագրում է թուրք-հայկական հաշտության պայմանագիր, որը նվաստացուցիչ էր հայկական պետության և հայ ժողովրդի համար: Տարածքային կորուստներից բացի, Հայաստանը կրելու էր նաև ներքին ինքնուրույնության զգալի սահմանափակումներ, զրկվելու էր ընդհանուր պարտադիր զինվորական ծառայություն մտցնելու և բանակ պահելու իրավունքից:

Սակայն Երևանի՝ դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը Հայաստանի խորհրդային իշխանություններին իրավական հիմք տվեց չճանաչելու Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և չընդունելու նրա դրույթները կատարելու մասին թուրքական կողմի պահանջները: Այսպիսով՝ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրման իսկ պահից օրինական չէր և մնաց լոկ որպես փաստաթուղթ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ դիրք էին գրավել Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները Հայաստանի նկատմամբ թուրք-հայկական 1920 թ. պատերազմի ժամանակ: Հայ-ռուսական բանակցությունները վերսկսելու ինչ նախապայմաններ էր առաջարկում Լեգրանի պատվիրակությունը:
2. Երբ կայացան հայ-ռուսական երևանյան բանակցությունները: Պայմանագրի նախագծին ինչո՞ւ դեմ դուրս եկավ Ադրբեջանը:
3. Ինչպիսի՞ն էր Սիմոն Վրացյանի գլխավորած կառավարության կազմը: Որքա՞ն ժամանակ աշխատեց Առաջին հանրապետության վերջին կառավարությունը:
4. Երբ Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն մտավ Հայաստանի տարածք: Անխուսափելի՞ էր Հայաստանի խորհրդայնացումը: Ի՞նչ պարտավորություններ էր ստանձնում ՀՀ-ն 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում կնքված համաձայնագրով:

ԲԱԺԻՆ 2 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920–1922 ԹԹ.

§ 1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ: ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կառավարման նոր համակարգի ձևավորումը: 1920 թ. դեկտեմբերի 6–ից իշխանությունը Հայաստանում ամբողջապես անցավ ռուսական II–րդ Կարմիր բանակի զորամասերի ուղեկցությամբ Երևան ժամանած ՀՍԽՀ Ռազմահեղափոխական կոմիտեին:

Նոր իշխանությունները, խախտելով դեկտեմբերի 2–ի հայ–ռուսական համաձայնագիրը, ձևավորեցին միակուսակցական վարչակազմ: Հանրապետությունում ձևավորվեցին գործադիր իշխանության նոր մարմիններ՝ ժողովրդական կոմիսարիատներ: Իշխանության տեղական գործադիր մարմինները հեղկոմներն էին, որոնք նշանակվի էին և ժամանակավոր: Դրանք կազմակերպվեցին ըստ երկրի վարչական բաժանումների՝ գավառների, շրջանների (գավառակների) և գյուղերի:

Երկրի կառավարման համակարգում կարևոր դեր էր հատկացվում ներքին գործերի ժողկոմատին և Ռազմհեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի՝ դեկտեմբերի 6–ի դեկրետով (օրենքով) հիմնված ***Արբակարգ հանձնաժողովին*** (Չեկա): Դրանք խորհրդային կարգերը «ներդնելու» նպատակով սկսեցին բռնություններ գործադրել բնակչության նկատմամբ: Երկրում խորհրդային վարչակարգը հաստատելու և ամրապնդելու գործընթացը կազմակերպում և ուղղորդում էր Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմը տեղերում ստեղծված կուսկազմակերպությունների միջոցով:

«Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը և դրա հետևանքները: Հայաստանի խորհրդայնացման պահին երկիրը և ժողովուրդը սոցիալ–տնտեսական ծայրահեղ ծանր դրության մեջ էին: Կաթվածահար վիճակում էր հանրապետության տնտեսությունը: Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից խոստացված օգնությունն առաջին ամիսներին այդպես էլ Հայաստան չհասավ: Նոր իշխանությունները երկրում կիրառեցին ռազմական կոմունիզմի քաղաքականություն: ***1920 թ. դեկտեմբերի 8–ին*** հրապարակվեց Հայհեղկոմի՝ «Պարենային մթերքների և այլ նյութերի հայտնաբերման մասին» հրամանը, իսկ դեկտեմբերի 10–ին ՀԿ(բ)Կ կենտկոմը կոչ արեց հայ գյուղացիությանը «առանց հապաղելու հաց տրամադրել Կարմիր բանակին»: Հեղկոմներն իրականացրին բնակչության ունեցվածքի կամայական բռնագրավումներ, որոնք ուղեկցվում էին անհնազանդների ձերբակալություններով: Նոր իշխանությունները պետականացրին նաև մասնավոր բանկերը, գործարանները, խանութները, հոգևոր հաստատություններին պատկանող կրթամշակութային օջախները, ինչպես նաև երկրի բնական հարստությունները:

Խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում գործադրեց քաղաքական բնույթի հետապնդումներ և բռնություններ նախորդ կառավարության, ազգային կուսակցությունների ճանաչված անդամների, այլախոհների և հայկական բանակի սպայակազմի նկատմամբ: Բաքվում տեղակայված II–րդ Կարմիր բանակի Հատուկ բաժնի անմիջական ցուցումով 1920 թ. դեկտեմբեր և 1921 թ. հունվար ամիսներին հայկական բա-

նակից հեռացվեց և երկրից աքսորվեց ավելի քան 1000 սպա և զինծառայող: 1921 թ. հունվարի սկզբներից բռնաճնշումները զանգվածային բնույթ ստացան: ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի հրամանատարի պաշտոնից ազատվեց Դրոն: Հունվարի 11-ին մի խումբ հայ սպաների հետ նա պարտադրված լքեց Հայաստանի սահմանները: Բռնությունների իրականացման գործում աչքի էր ընկնում Համառուսաստանյան Չեկայի ու 11-րդ բանակի Հատուկ բաժնի կողմից արտակարգ լիազորություններով Հայաստան գործուղված Գևորգ Աթարբեկյանը: Վերջինիս քաղաքական կոշտ գիծը պաշտպանում էին ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի քարտուղար Գ. Ալիխանյանը, ՀՍԽՀ ռազմգործժողկոմ Ա. Նուրիջանյանը, ներգործժողկոմ Ի. Դովլաթյանը, Չեկայի նախագահ Ն. Այվազովը և այլք:

Աքսորվածների թվում էին մեր ժողովրդի հերոսներ, գեներալներ Թ. Նազարբեկյանը, Մ. Սիլիկյանը, Ա. Հովսեփյանցը, Ա. Բեյ-Մամիկոնյանը և ուրիշներ: Մոտ 500 սպաներ աքսորվեցին Ռուսաստանի Ռյազան քաղաքի համակենտրոնացման ճամբարները:

Հայկական բանակի սպաների աքսորից հետո այլախոհների դեմ բոլշևիկյան բռնություններն ավելի սանձարձակ դարձան: 1921 թ. հունվարի վերջերին Հայկոմկուսի պլենումը որոշեց ձերբակալել և մեկուսացնել ՀՅԴ բոլոր կոմիտեների և կազմակերպությունների ղեկավարներին, նախկին կառավարության անդամներին: Ձերբակալվածների թվում էին ՀՀ վարչապետեր Հովհաննես Քաջազնունին և Համո Օհանջանյանը, խորհրդարանի անդամներ Նիկոլ Աղբալյանը և Լևոն Շանթը, զորահրամանատարներ Համազասպ Սրվանձտյանը և Նիկոլայ Ղորղանյանը: Վերջին երկուսը մի քանի տասնյակ այլ քաղբանտարկյալների հետ միասին գնդակահարվեցին բանտում:

Փետրվարյան ապստամբությունը: Հայաստանում հաստատված բոլշևիկյան վարչակարգի դեմ ընդվզեցին և ոտքի կանգնեցին ժողովրդական լայն զանգվածները: 1921 թ. փետրվարի 16-18-ը ապստամբությունն արագ ընդգրկեց Հայաստանի կենտրոնական մի շարք շրջանները՝ Բաշ Գյառնին (Գառնի), Կոտայքը, Թալինը, Դարալագյազը (Վայոց ձոր), Բաշ Ապարանը (Ապարան) և այլն: Ապստամբական ուժերի ընդհանուր հրամանատար գնդապետ ***Կոտոռ (Սուրեն) Թարխանյանի***, նրա զինակիցներ՝ խմբապետեր ***Մարտիրոսի, Խնկոյի, Սմբատի*** և այլոց գլխավորությամբ տեղերում տապալվեց հեղկոմների իշխանությունը: Փետրվարի 18-ին, գրեթե չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, ապստամբները մտան մայրաքաղաք Երևան: ՀՍԽՀ պետական և կուսակցական մարմիններն իրենց հավատարիմ բանակային զորամասերի և «Ազատամարտ» ու «Վարդան Զորավար» զրահագնացքների պաշտպանության ներքո հեռացան Ղամարլու (Արտաշատ) — Վեդի-Բասար (Արարատ) ուղղությամբ:

Հաղթանակած ապստամբության շնորհիվ, որի ընդհանուր ղեկավարությունը ստանձնել էր դաշնակցությունը, Երևանում ստեղծվեց իշխանության նոր մարմին՝ ***Հայրենիքի փրկության կոմիտե*** (ՀՓԿ)՝ Սիմոն Վրացյանի նախագահությամբ: Կոմիտեի առաջին իսկ հրամաններով ազդարարվեց Հայաստանում խորհրդային իշխանության տապալման և բոլոր բոլշևիկներին ձերբակալելու մասին: ՀՓԿ-ն, գիտակցելով, որ անհնար է միայնակ դիմակայել բոլշևիկյան ուժերին, փորձեց համագործակցություն հաստատել Վրաստանի մենշևիկյան իշխանությունների հետ և խորհրդային ուժերի դեմ պայքարը դարձնել համակովկասյան: Սակայն Վրաստանի խորհրդայնացումը 1921 թ. փետրվարի վերջերին խափանեց այդ հնարավոր դաշինքը:

ՀՓԿ-ն օգնության խնդրանքով դիմեց նաև քեմալականներին: Վերջիններս խրախուսեցին հայերի հակախորհրդային գոր-

ծողությունները, բայց նրանց չաջակցեցին՝ իրենց դաշնակից բոլշևիկների դեմ պայքարում:

Փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելու և Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը վերահաստատելու խնդիրը ստանձնեց ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն: Վերջինիս ցուցումով Հայաստանի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան շրջաններում, ուր պահպանվում էր խորհրդային իշխանությունը, փետրվարի վերջին ստեղծվում է կառավարման նոր մարմին՝ Ղարաքիլիսա–Դիլիջան գավառների ռազմահեղափոխական կոմիտե՝ Գ. Աթարբեկյանի նախագահությամբ: Ռազմահեղկոմի տրամադրության տակ են դրվում կարմիրբանակային զորամիավորումներ: Ղամարլու–Վեդի–Բասարում պաշարված հայկական խորհրդային ուժերը հայտնվել էին ծանր դրության մեջ, նրանց փրկությունը կախված էր հյուսիսից Կարմիր բանակի զորամասերի հարձակման հաջողությունից և Ռուսաստանից ակնկալվող օգնությունից: Ինքնաթիռով նրանց հասցված 47 կգ ոսկին օգտագործվեց Իրանից անհրաժեշտ ապրանքներ գնելու համար:

Եթե ապստամբների և խորհրդային զորքերի միջև ռազմական գործողությունների առաջին շրջանն ընթանում էր կողմերի փոփոխակի հաջողություններով, ապա Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո կարմիրբանակային հիմնական զորամասերի՝ Հայաստան վերադառնալուց հետո իրադրությունը կտրուկ փոխվեց: Մինչ վճռական հարձակման անցնելը Կարմիր բանակի Ռազմահեղխորհրդի անդամ Գ. Օրջոնիկիձեն մարտի 20–ին դիմադրությունը դադարեցնելու վերջնագիր ներկայացրեց ՀՓԿ–ին: Օրջոնիկիձեի միջնորդությամբ մարտի 21–ին դիվանագիտական առաքելությամբ Թիֆլիսից Երևան ժամանեց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը: Սակայն վերջնագիրը մնաց անպատասխան, իսկ Թումանյանին չհաջողվեց համոզել Վրացյանին դադարեցնելու պայքարը:

1921 թ. մարտի 25–ից 11–րդ բանակի զորամասերն անցնում են վճռական հարձակման: Վերջիններս *ապրիլի 2–ին* մտնում են Երևան: Շրջափակման մեջ հայտնվելու վտանգից խուսափելու, ավելորդ զոհեր չտալու համար ապստամբները՝ ՀՓԿ–ի գլխավորությամբ, Բաշ Գյառնիով և Դարալագյազով նահանջեցին դեպի Զանգեզուր: Նահանջի միջանցքի անվտանգությունն ապահովված էր Գարեգին Նժդեհի զինված ուժերի կողմից:

Փետրվարյան ապստամբության պարտությունը և երկրում (բացի Զանգեզուրից) խորհրդային իշխանության վերահաստատումն անխուսափելի էր, քանի որ նրա թիկունքին կանգնած էր Խորհրդային Ռուսաստանը: Ապստամբությունը, սակայն, սթափեցնող ներգործություն ունեցավ խորհրդային իշխանությունների վրա, ստիպեց առավել զգուշորեն գործել: Ապստամբության շնորհիվ Երևանի և այլ բանտերից ազատվեցին բոլշևիկների կողմից ձերբակալված և խոշտանգված հարյուրավոր մարդիկ: Հասարակության մեջ հանդուրժողականության մթնոլորտ ստեղծելու նպատակով Հայհեղկոմի *ապրիլի 24–ի* դեկրետով ապստամբության բոլոր մասնակիցներին՝ ներառյալ ղեկավարներին, շնորհվեց համաներում: Խորհրդային իշխանությունները ձեռնամուխ եղան նաև հայկական բանակի աքսորված սպաներին ազատ արձակելու և հանրապետություն վերադարձնելու գործին: Վճռական քայլեր ձեռնարկվեցին երկրի սոցիալ–տնտեսական դրությունը բարելավելու ուղղությամբ:

Անցումը նոր տնտեսական քաղաքականության և արտաքին օգնությունը: Խորհրդային իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով 1921 թ. գարնանը Մոսկվայի կողմից Հայաստան գործուղվեցին փորձառու և հեղինակավոր պետական–կուսակցա-

կան գործիչներ՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի և Սարգիս Լուկաշինի (Սրապիոնյան) գլխավորությամբ: ***Մայիսի 21-ին*** Հայհեղկոմը վերակազմավորվեց ՀՍԽՀ Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի, ***Ա. Մյասնիկյանը*** նշանակվեց ***Ժողկոմխորհի նախագահ*** և միաժամանակ ռազմական գործերի ժողկոմ: ***Ս. Լուկաշինը*** դարձավ ՀՍԽՀ Ժողովրդական տնտեսության խորհրդի (ԺՏԽ) նախագահ և ընտրվեց ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի քարտուղար:

Նոր տնտեսական քաղաքականությունը (ՆԷՊ), ինչպես գիտեք, մշակվել և ընդունվել էր Ռուսաստանում 1921 թ. գարնանը: Նէպով նախատեսված տնտեսական բարեփոխումների առանցքն էր պարենային հարկի կիրառումը: Նէպի նպատակն էր շուկայական հարաբերությունների հիման վրա աշխուժացնել ու զարգացնել երկրի տնտեսությունը:

Հայաստանում անցումը նէպին տեղի ունեցավ աստիճանաբար: Հայհեղկոմի 1921 թ. ապրիլի որոշմամբ արգելվեցին բոլոր տեսակի բռնագրավումները, սահմանվեց առևտրի և գների ազատականացում: ***1921 թ. հունիսի 24-ին*** մտցվեց պարենհարկը:

Տնտեսական նոր քաղաքականությունը և երկրում հաստատված կայունությունը թեև սոցիալ-տնտեսական խոր ճգնաժամը հաղթահարելու հնարավորություններ էին ընձեռում, սակայն առանց արտաքին օգնության դա գրեթե անհնարին էր: 1921 թ. գարնանից սկսած՝ Ռուսաստանի կառավարությունը գործուն միջոցներ ձեռնարկեց Խորհրդային Հայաստանին և նրա սովյալ բնակչությանը օգնություն հատկացնելու ուղղությամբ: Արտաքին օգնության կազմակերպման գործում նշանակալից դեր կատարեց 1921 թ. սեպտեմբերին Երևանում հիմնված ***Հայաստանի օգնության կոմիտեն (ՀՕԿ)***, որի առաջին նախագահն էր բանաստեղծ ***Հովհաննես Թումանյանը:***

ՀՍԽՀ բնակչությանը մեծ ծավալների մարդասիրական օգնություն էին տրամադրում խորհրդային հանրապետությունում իրենց գործունեությունը շարունակող Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան և անգլիական նպաստամատույց կոմիտեները: ՀՍԽՀ իշխանությունները բարձր էին գնահատում այդ փաստը. պատահական չէ, որ Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը 1922 թ. մայիսի 10-ին հայ ժողովրդի անունից շնորհակալական բաց նամակ ուղղեց ԱՄՆ նախագահ Ու. Հարդինգին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ խորհրդային իշխանությունը խախտեց դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագիրը: Ներկայացրեք գործադիր իշխանության նոր համակարգը: Ի՞նչ դեր էր խաղում Հայաստանի կոմկուսը երկրի քաղաքական կյանքում:
2. Ինչո՞ւ և ե՞րբ հայ բոլշևիկները ՀՍԽՀ-ում կիրառեցին ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը: Վերհանե՛ք այդ քաղաքականության հետևանքները:
3. Պարզաբանե՛ք Փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբության պատճառները: Ովքե՞ր գլխավորեցին ապստամբությունը: Իշխանության ի՞նչ նոր մարմին ստեղծվեց: Նկարագրե՛ք ապստամբության ընթացքն ու ավարտը, ինչո՞ւ այն պարտություն կրեց: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Փետրվարյան ապստամբությունը:
4. Ե՞րբ ստեղծվեց ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհը, ո՞վ գլխավորեց այն: Վերհիշե՛ք՝ ինչ էր նէպը: Հայաստանում ե՞րբ սկսվեց անցումը նէպին: Ձեր կարծիքով՝ առանց արտաքին օգնության Խորհրդային Հայաստանը կարո՞ղ էր հաղթահարել ներքին ծանր վիճակը: Ո՞ր երկրները և ի՞նչ կազմակերպություններ էին օգնում Խորհրդային Հայաստանին:

§ 2. ՀՍԽՀ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԴՐԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՍՀՄ-Ի ԿԱԶՄՈՒՄ

ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին համագումարը: Հայաստանում խորհրդային իշխանության ամրապնդումից հետո ժամանակավոր նշանակովի մարմիններին՝ հեղկոմներին, փոխարինեցին ընտրովի մարմինները՝ խորհուրդները: ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին ընտրությունները կայացան ***1921 թ. դեկտեմբերին:*** Ընտրվեցին բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդներ՝ որպես իշխանության տեղական մարմիններ: Քաղաքային խորհուրդներ ընտրվեցին միայն Երևանում և Ալեքսանդրապոլում:

ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին համագումարը բացվեց ***1922 թ. հունվարի 30-ին*** Երևանի պետական թատրոնի սրահում և տևեց մինչև փետրվարի 4-ը: Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում էր 252 պատգամավոր, որոնցից 218-ը կոմկուսի անդամներ էին, մյուսները՝ անկուսակցականներ: Ընտրվածներից 17-ը կանայք էին:

Համագումարը մի շարք կարևոր որոշումներ ընդունեց Անդրկովկասի դաշնության կազմավորման, ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի, սոցիալական, տնտեսական և այլ հրատապ խնդիրների մասին:

Սահմանադրության համաձայն՝ համագումարը կազմավորեց ՀՍԽՀ օրենսդիր իշխանության մարմին՝ Կենտրոնական գործադիր կոմիտե, որը գործում էր խորհուրդների համագումարների միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Կենտգործկոմը հաստատեց երկրի գործադիր իշխանություն՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ:

Համագումարի ավարտին պատգամավորները ողջույնի հատուկ ուղերձով դիմեցին «գաղութահայ աշխատավորությանը»: Դրանում հայկական սփյուռքին կոչ էր արվում համախմբվել Խորհրդային Հայաստանի շուրջը և նպաստել հայրենիքի վերաշինությանը:

ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը: Խորհուրդների առաջին համագումարը փետրվարի 3-ի նիստում ընդունեց ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը՝ հիմնական օրենքը: Այն մշակված էր ՌՍԴԽՀ-ում 1918 թ. հուլիսին ընդունված Սահմանադրության օրինակով: Երկրի հիմնական օրենքում նշված էր, որ հանրապետությունում ամբողջ իշխանությունը պատկանում է բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդներին: Երաշխավորվում էին աշխատավորների հավասար իրավունքները՝ անկախ ազգությունից ու դավանանքից, աշխատանքը պարտադիր պարտականություն էր համարվում բոլորի համար՝ «ով չի աշխատում, նա չի ուտում» սկզբունքով:

Սահմանադրությունն ամրագրում էր խոսքի, մամուլի, ցույցերի և այլ ազատություններ: Սակայն իրականում դա կրում էր ձևական բնույթ: Եկեղեցին անջատվում էր պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց, միաժամանակ սահմանվում էր անվճար կրթություն ստանալու իրավունք:

Սահմանադրությամբ օրինականացվում էր ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի տեղն ու դերը խորհրդային պետության կյանքում: Սահմանվում էր պարտադիր զինվորական ծառայություն: Հանրապետության բանակը

կոչված էր պաշտպանելու երկիրը արտաքին ու ներքին հակահեղափոխությունից:

Սահմանադրության առանձին հոդվածով հաստատվում էին հանրապետության պետական խորհրդանիշները՝ զինանշանը (հեղինակ՝ Մարտիրոս Սարյան) և դրոշը: Զինանշանի վրա պատկերված էին Մեծ և Փոքր Մասիսները:

ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը թեև հռչակում էր ժողովրդավարության նորմեր, սակայն կոմունիստական կուսակցության ամբողջատիրության պայմաններում դրանց իրագործումը գրեթե բացառվում էր: Այնուամենայնիվ, իր թերություններով հանդերձ, ՀՍԽՀ Սահմանադրությունն առաջինն էր հայոց պետականության պատմության մեջ:

Հայաստանը Անդրդաշնության կազմավորման գործընթացում: Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի փոխհարաբերությունների մոտեցումները հստակեցնելու համար այդ հանրապետությունների «կոմունիստ ընկերներին» ուղղված 1921 թ. ապրիլի 14-ի նամակ-հրահանգով հանդես եկավ Վ. Լենինը: Այն իր հետ տարածաշրջան բերեց Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Նամակում առաջ էր քաշվում խորհրդային հանրապետությունների միջև տնտեսական և ռազմաքաղաքական սերտ դաշինք հաստատելու գաղափարը: Միավորման ձև ընտրվեց խորհրդային դաշնությունը:

1921 թ. նոյեմբերին Բաքվում կայացած ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումն անհետաձգելի ու անհրաժեշտ համարեց հանրապետությունների միջև դաշնային միութենական պայմանագրի ստորագրումը: Միավորման գործընթացը, սակայն, հարթ չէր: Դիմադրություն էր ցուցաբերում Վրաստանի կոմկուսի ղեկավարության մի մասը՝ հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանու գլխավորությամբ: Նրանց կարծիքով՝ դաշնության կազմավորման համար չկային իրական նախադրյալներ, և այն պարտադրված էր կենտրոնական իշխանությունների կողմից: Պնդելով Անդրկովկասի հանրապետությունների իրական անկախությունը պահպանելու անհրաժեշտությունը՝ Մդիվանին և իր կողմնակիցները հանդես էին գալիս հանրապետությունների միջև երկկողմանի պայմանագրային հարաբերություններ հաստատելու առաջարկությամբ: Վրացական կողմի այս դիրքորոշումը Ռուսաստանի կոմկուսի վերնախավի կողմից որակվեց որպես ազգային թեքում, որի դեմ անզիջում պայքար ծավալվեց:

Հայաստանի իշխանությունները կողմ էին Անդրկովկասյան դաշնության (Անդրդաշնության) ստեղծմանը և դրանում տեսնում էին երկիրը և ժողովրդին արտաքին վտանգներից պաշտպանելու և հասարակական-տնտեսական ծանր վիճակից դուրս բերելու հնարավորություն:

1922 թ. մարտի 12-ին Թիֆլիսում հրավիրված Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կենտգործկոմների ներկայացուցիչների լիազոր կոնֆերանսը հաստատեց Անդրդաշնություն կազմելու մասին միութենական պայմանագիրը: Դրանով իրականություն էր դառնում Անդրկովկասի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դաշնային Միությունը (ԱԽՍՀԴՄ): Կոնֆերանսն ամրագրում էր դաշնություն կազմող հանրապետությունների «լիակատար անկախությունը և ինքնուրույնությունը»: Սակայն գործնականում միութենական պայմանագիրը հնարավորություն էր ստեղծում զգալիորեն սահմանափակելու Անդրկովկասի հանրապետությունների ինքնիշխանությունը:

Անդրդաշնության ստեղծումը խորհրդային իշխանությունների համար ուներ զուտ քաղաքական նշանակություն: ԱԽՍՀԴՄ-ն գոյատևեց ընդամենը մի քանի ամիս: 1922 թ. դեկտեմբերի 10-ից 13-ը Բաքվում հրավիրված Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարում այն վերափոխվեց Անդր-

կովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության (ԱԽԴՍՀ): Միության վերածումը հանրապետության ավելի էր սահմանափակում ազգությունների իրավունքները:

Համագումարն ընդունեց նաև ԱԽԴՍՀ Սահմանադրությունը և որոշեց խորհրդային մյուս հանրապետությունների՝ ՌՍԴԽՀ-ի (Ռուսաստան), ՈՒՍԽՀ-ի (Ուկրաինա) և ԲՍԽՀ-ի (Բելոռուս) հետ միավորվել նոր ստեղծվող պետական կազմավորման՝ ԽՍՀՄ-ի (Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն) կազմում:

Անդրկովկասի դաշնությունը գոյատևեց մինչև 1936 թ.:

ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը: 1922 թ. երկրորդ կեսից ՌԿ(բ)Կ կենտկոմը վճռական քայլեր ձեռնարկեց այդ ժամանակ նախկին ցարական կայսրության տարածքում առաջացած խորհրդային հանրապետությունների հետ Խորհրդային Ռուսաստանի միջպետական փոխհարաբերությունները կարգավորելու համար: Այդ նպատակով 1922 թ. օգոստոսին ստեղծվեց խորհրդային բոլոր հանրապետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հատուկ հանձնաժողով: Օգոստոսի վերջին հանձնաժողովի քննարկմանն է ներկայացվում հանձնաժողովի անդամ և փաստացի ղեկավար Ի. Ստալինի մշակած «ՌՍԴԽՀ և անկախ հանրապետությունների փոխհարաբերությունների մասին բանաձևի նախագիծը»: Համաձայն դրա՝ Հայաստանը, Ադրբեջանը, Վրաստանը, Բելոռուսը և Ուկրաինան մտնելու էին ՌՍԴԽՀ-ի կազմի մեջ՝ ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով: Նախագծի համաձայն, որը ստացավ «ստալինյան ինքնավարացման ծրագիր» անվանումը, խորհրդային ազգային հանրապետությունները կորցնելու էին իրենց ինքնիշխանությունը: Խորհրդային բոլոր հանրապետությունների կոմկուսները, բացառությամբ Վրաստանի, որը պնդում էր հանրապետությունների անկախությունը պահպանելու անհրաժեշտության մասին, հավանության արժանացրին ստալինյան նախագիծը:

Սակայն այդ նախագծի դեմ վճռականորեն հանդես եկավ խորհրդային պետության ղեկավար Վ. Լենինը: Նա առաջարկեց հանրապետությունների միավորումն անցկացնել սկզբունքորեն այլ հիմքի վրա. բոլորին, այդ թվում Խորհրդային Ռուսաստանին, միավորել նոր պետականության մեջ՝ պահպանելով նրանց ինքնիշխանությունը և միությունից դուրս գալու իրավունքը: Լենինի առաջարկի հիման վրա 1922 թ. հոկտեմբերի 6-ին ընդունվեց նոր նախագիծ, որում հրամայական էր դիտվում Ուկրաինայի, Բելոռուսի, Անդրդաշնության և Ռուսաստանի միջև «Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության» կազմում միավորվելու մասին պայմանագրի ստորագրումը:

ԽՍՀՄ կազմավորման հարցն իր վերջնական լուծումը ստացավ *1922 թ.* դեկտեմբերի վերջին Մոսկվայում հրավիրված խորհրդային չորս հանրապետությունների լիազոր պատվիրակությունների կոնֆերանսում: Այստեղ հաստատվեցին ԽՍՀՄ-ի կազմավորման մասին Հռչակագրի և Միութենական պայմանագրի նախագծերը: *Դեկտեմբերի 30-ին* այդ նախագծերը ստորագրվեցին Խորհրդային Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելոռուսի և Անդրդաշնության ներկայացուցիչների կողմից և հաստատվեցին ԽՍՀՄ խորհուրդների՝ պետության բարձրագույն օրենսդիր մարմնի առաջին համագումարում:

Խորհրդային Միությունը, որը գոյատևեց շուրջ 70 տարի և կազմալուծվեց 1991 թ. դեկտեմբերին, իրականում ոչ թե դաշնային միություն էր, այլ միաձույլ կենտրոնացված պետություն: Խորհրդային կայսրությանը բնորոշ էին իրական ժողովրդավարության բացակայությունը, այլախոհության հետապնդումը, ազգերի ու հասարակության միլիոնավոր անդամների նկատ-

մամբ բռնությունները: Այդուհանդերձ, ԽՍՀՄ-ի կազմում խորհրդային հանրապետությունները, այդ թվում Հայաստանը, դառնում էին արտաքին սպառնալիքներից պաշտպանված, ստանում տնտեսական, գիտակրթական և մշակութային զարգացման լայն հնարավորություններ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ կայացան ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին ընտրությունները: Ի՞նչ որոշումներ ընդունվեցին ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին համագումարի կողմից:
2. Ե՞րբ է հաստատվել ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը: Ըստ նոր սահմանադրության՝ ո՞ւմ էր պատկանում իշխանությունը: Նշե՛ք ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրության նշանակությունը:
3. Բոլշևիկյան կուսակցության տեսանկյունից՝ ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ խորհրդային հանրապետությունների պետական միավորումը: Ի՞նչ դիրքորոշում ուներ դաշնության կազմավորման վերաբերյալ Վրաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը: Ինչո՞ւ Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը հավանություն տվեց Անդրդաշնության կազմավորման հարցին:
4. Ե՞րբ է ստեղծվել ԱԽՍՀԴՄ-ն: Հիմնավորե՛ք, որ ԱԽՍՀԴՄ կազմում երեք հանրապետությունների ինքնիշխանությունը սահմանափակվեց: Ե՞րբ և ո՞ր համագումարը հաստատեց ԱԽԴՍՀ ստեղծումը:
5. Ներկայացրե՛ք խորհրդային հանրապետությունների միավորման Ստալինի նախագիծը: Ինչո՞ւ այն կոչվեց «ինքնավարացման ծրագիր»: Ինչո՞ւ Լենինը փոխել տվեց Ստալինի կազմած ծրագիրը: Ե՞րբ է ստեղծվել ԽՍՀՄ-ը: Ընդհանուր գծերով նշե՛ք Խորհրդային Միության բացասական և դրական կողմերը:

§ 3–4. ՀՍԽՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊԵՐԸ

Լոռու չեզոք գոտու և Զանգեզուրի հիմնախնդիրը: Հայաստանի առաջին հանրապետությունից խորհրդային հանրապետությանը փոխանցվեց հարևան չորս երկրներից երեքի՝ Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ տարածքային-սահմանային չլուծված խնդիրների «ժառանգությունը»:

Հայաստանի խորհրդայնացումով նպաստավոր իրավիճակ էր ստեղծվել հայ-վրացական տարածքային խնդիրներից մեկը՝ ***Լոռու չեզոք գոտու*** խնդիրը ՀՍԽՀ օգտին լուծելու համար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, երբ քեմալական զորքերի՝ Լոռի ներխուժելու վտանգը վերացած էր, Հայհեղկոմը Վրաստանի իշխանություններից պարբերաբար պահանջում էր վրացական զորքերը դուրս բերել չեզոք գոտուց, սակայն ապարդյուն: Ավելին՝ վրացական կողմը ձգտում էր Լոռին բռնակցել Վրաստանին: Հայ-վրացական տարածքային վեճը հայտնվեց Խորհրդային Ռուսաստանի ուշադրության կենտրոնում: Վերջինիս համար հրատապ էր դարձել նաև Վրաստանի խորհրդայնացման իրականացումը: Այդ գործողության սկիզբ դարձավ ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի և ՀՍԽՀ իշխանությունների կողմից Լոռիում վրացական ռազմակալման դեմ կազմակերպված ապստամբությունը: Այն ղեկավարելու համար Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր) ստեղծված սպայակույտի պետ էր նշանակվել ՀՍԽՀ ռազմգործժողկոմի տեղակալ ***Հովսեփ Լազյանը:***

Ապստամբությունն սկսվեց 1921 թ. փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը: Շուտով նրանց օգնության հասան հայկական և 11-րդ Կարմիր բանակների հեծելազորային

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՍՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ 1921-1936 ԹԹ.

Թրբիլիսի
Բաթում
Սուխում
Սոչի
Սոչի
Գագրա
Գագրա
Գոնիոն
Գոնիոն
Ադրբեջանական ԽՍՀ
Ադրբեջանական ԽՍՀ
Ադրբեջանական ԽՍՀ

1921 թ. հունիսի 25–27–ը Թիֆլիսում հրավիրված Անդրկովկասի հանրապետությունների ներքին սահմանները որոշելու հանձնաժողովի նիստում Հայաստանի միակ ներկայացուցիչ *Ա. Բեկզադյանն* առաջարկեց ի թիվս Լոռու և Լեռնային Ղարաբաղի, ՀՍԽՀ–ին միացնել նաև Ախալքալաքի գավառը: Առաջարկը, սակայն, կտրականապես մերժվեց հանձնաժողովի ադրբեջանցի և վրացի ներկայացուցիչների կողմից: Վրաց–ադրբեջանական հակահայկական դաշինքին աջակցում էր նաև հանձնաժողովի նախագահ, Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ս. Կիրովը: Նման իրավիճակում Բեկզադյանը հրաժարվեց հանձնաժողովի աշխատանքներին իր հետագա մասնակցությունից և պահանջեց վիճելի բոլոր հարցերը փոխանցել կովկասյան բյուրոյի պլենումի քննարկմանը:

Լոռու չեզոք գոտու, ինչպես նաև Ախալքալաքի և Խրամի (Ծալկայի) հայ–վրացական վիճելի տարածքների խնդիրն իր նախնական լուծումն ստացավ Թիֆլիսում գումարված ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի 1921 թ. հուլիսի 7–ի նիստում: Որոշվեց Լոռու չեզոք գոտին թողնել ՀՍԽՀ կազմում: Հայ–վրացական սահմանազատման մասին վերջնական համաձայնագիրը ստորագրվեց *1921 թ. նոյեմբերի 6–ին Թիֆլիսում*՝ Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Մյասնիկյանի և Վրաստանի հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանու կողմից: Լոռին, բացառությամբ Հյուսիսային Լոռու հայկական մի խումբ գյուղերի (Աղ–Բյորքի, Օփրեթ, Խոժոռնի և այլն), մնում էր Խորհրդային Հայաստանին: Ջավախքն անցնում էր Վրաստանին: Հետագայում հայկական կողմը փորձեց հասնել Վրաստանի կազմում Ջավախքի և Հյուսիսային Լոռու համար ինքնավարության, սակայն հաջողություն չունեցավ:

Զանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի հիմնախնդիրը: Տարածքային սահմանազատման հարցերում առավել խոր հակասություններ գոյություն ունեին հայ–ադրբեջանական հարաբերություններում: Հայաստանի խորհրդայնացման կապակցությամբ Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմը 1920 թ. նոյեմբերի 30–ին հանդես էր եկել «Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի հանրապետության մաս ճանաչելու» հայտարարությամբ: Սակայն Ադրբեջանը հետագայում ոչ միայն հրաժարվեց իր իսկ որոշումից, այլև գործի դրեց հնարավոր բոլոր միջոցները հայկական երկրամասերն Ադրբեջանին բռնակցելու համար:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո *Զանգեզուրը* պահպանում էր իր ինքնուրույնությունը: Թերահավատորեն վերաբերվելով Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմի վերը նշված որոշմանը՝ *1920 թ. դեկտեմբերի 25–ին Սյունիքի Տաթևի վանքում* հրավիրված համազանգեզուրյան համագումարը երկրամասը հռչակեց *«Ինքնավար Սյունիք»:* Սյունիքի սպարապետ նշանակվեց երկրամասի ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատար *Գարեգին Նժդեհը:*

Զանգեզուրի խորհրդայնացման խնդիրը խորհրդային իշխանությունները փորձում էին լուծել բանակցությունների միջոցով: Այդ նպատակով 1921 թ. փետրվարի 2–ին դիվանագիտական առաքելությամբ Գորիս է ժամանում Ա–րդ Կարմիր բանակի և ՀՍԽՀ ներկայացուցիչների միացյալ պատվիրակությունը: Նժդեհը Զանգեզուրի խորհրդայնացման մի շարք նախապայմաններ է դնում. քեմալական զորքերի հեռացում Հայաստանի զինագրավված շրջաններից, Նախիջևանի և Լեռնային Ղարաբաղի փաստացի միացում հանրապետությանը և այլն: Բանակցությունները ձախողվում են:

Փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո Կարմիր բանակը, շարունակելով ապստամբների հետապնդումը, ընդհուպ մոտենում է Սիսիանի ու Գորիսի սահմաններին: Կարմիր զորամասերին հաջողվում է ճնշել Նժդեհի գինակից ***Թևանի (Սրեփանյան)*** գլխավորած ապստամբությունը Ղարաբաղում. Թևանի ջոկատը նահանջում է դեպի Զանգեզուր, իսկ Արցախում հաստատվում է խորհրդային իշխանություն: Այսպիսով՝ 1921 թ. գարնան և ամռան ամիսներին Զանգեզուրը մնացել էր անկախության միակ կղզյակն Անդրկովկասում և իր վրա էր սևեռել բոլշևիկների ուշադրությունը: Տաթևում հրավիրված համազանգեզուրյան 2-րդ համագումարը ***1921 թ. ապրիլի 27-ին*** Ինքնավար Սյունիքը հռչակում է ***«Լեռնահայաստան»*** և վարչապետ ընտրում Գ. Նժդեհին: Վերջինս պարգևատրվում է «Խուստուփյան արծիվ» շքանշանով: Շատ չանցած՝ ***հունիսի 1-ին, Լեռնահայաստանը վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետության.*** Սիմոն Վրացյանը դառնում է վարչապետ, իսկ Նժդեհը պահպանում է զինվորական նախարարի և սպարապետի պաշտոնները:

ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հունիսի 3-ի որոշմամբ՝ ՀՍԽՀ կառավարությունը հունիսի 13-ին պայքարը դադարեցնելու և խորհրդայնացումն ընդունելու հերթական կոչն է ուղղում Զանգեզուրի կառավարությանը՝ նշելով, որ երկրամասը լինելու է Խորհրդային Հայաստանի կազմում: Զանգեզուրցիների հերթական մերժումը ստիպում է խորհրդային կողմին խնդիրը լուծել ռազմական միջոցներով:

Կարմիր բանակը Զանգեզուրի վրա հարձակման է անցնում ինչպես արևմուտքից՝ Կարմիր բանակի Երևանյան զորախմբի, այնպես էլ արևելքից՝ Ադրբեջանում տեղակայված խորհրդային բանակի ուժերով: Հունիսի 30-ին խորհրդային զորքերը մտնում են Սիսիան: Վերջինիս անկումից հետո Նժդեհը որոշում է դադարեցնել պայքարը և Գորիսից նահանջում է դեպի Կապան՝ գորիսցիներին պատգամելով չդիմադրել հայ-ռուսական կարմիր զորքերին և անխնա լինել, եթե հարձակում ձեռնարկեն ադրբեջանական ջոկատները: Կարմիր բանակի զորամասերը հուլիսի 2-ին մտնում են Գորիս, 7-ին՝ Կապան, իսկ 13-ին՝ Մեղրի՝ դրանով իսկ ավարտին հասցնելով Զանգեզուրի խորհրդայնացումը:

Նժդեհը թողնում է Հայաստանի սահմանները և մի քանի հազար փախստականների հետ անցնում Արաքսի աջ ափը: Երկրում գտնվելու վերջին օրերին Հայհեղկոմին հղած հուզական նամակում Նժդեհը զգուշացնում է, որ ինքն ընդմիշտ չի հեռանում Լեռնահայաստանից, այլ կվերադառնա, եթե «Երևանի փոխարեն Բաքուն լինի Սյունիքի հողի վրա ոտք դնողը»: Այսպիսով՝ զանգեզուրցիների՝ Գարեգին Նժդեհի գլխավորած հերոսական պայքարի շնորհիվ երկրամասը մնում է ՀՍԽՀ անբաժան մասը:

Քանի դեռ Զանգեզուրն անկախ էր, ***Լեռնային Ղարաբաղի*** հարցը կարծես լուծվում էր Խորհրդային Հայաստանի օգտին: ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի վերոհիշյալ հունիսի 3-ի որոշումով հայկական կառավարությանը հանձնարարվել էր հռչակագրով հայտարարել «Լեռնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանին պատկանելության մասին»: ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի համապատասխան հայտարարությունը հրապարակվում է ***1921 թ. հունիսի 12-ին:*** Ղարաբաղ է գործուղվում Ասքանազ Մռավյանը՝ որպես արտակարգ կոմիսար: Այս քայլը առաջ է բերում ադրբեջանցիների կատաղի դիմադրությունը, որոնք Ղարաբաղի հարցում որդեգրում են կոշտ և անզիջում քաղաքականություն:

Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը քննարկվում է ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի վերոհիշյալ հուլիսյան պլենումում: ***Հուլիսի 4-ի*** նիստում, որին կովկասյան բյուրոյի անդամներից բացի, մասնակցում էր նաև ՌԿ(բ)Կ

կենտկոմի անդամ Ի. Ստալինը, քվեարկությամբ ընդունվում է միանգամայն արդարացի որոշում՝ Լեռնային Ղարաբաղը ՀՍԽՀ-ին միացնելու վերաբերյալ: Որոշմանը, սակայն, դեմ է արտահայտվում Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Ն. Նարիմանովը: Նա պահանջում է հարցի վերջնական լուծումը փոխադրել Մոսկվա՝ ՌԿ(բ)Կ կենտկոմ: Բայց հաջորդ օրը՝ հուլիսի 5-ին, հրավիրված կովկասյան բյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստը հօգուտ Ադրբեջանի վերանայում է Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ նախորդ օրը կայացրած որոշումը: Առանց հարցը քվեարկության դնելու՝ պլենումը որոշում է «Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանական ՍԽՀ սահմաններում՝ նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն»: Որոշումը «հիմնավորվում էր» Ադրբեջանի հետ երկրամասի տնտեսական կապով: ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ Ա. Մյասնիկյանը, հավանաբար լինելով կոշտ ճնշումների տակ, հանդես չի գալիս խնդրի լուծումը ՌԿ(բ)Կ կենտկոմ փոխադրելու պահանջով, որի իրավունքը նա ուներ:

Այսպիսով՝ կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշումով խախտվեց միջազգային իրավունքի հիմնարար՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը, ոտնահարվեցին Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ 95 տոկոսը կազմող հայ բնակչության իրավունքները, անտեսվեցին Խորհրդային Հայաստանի շահերը: Ահա թե ինչու ՀԿ(բ)Կ կենտկոմը 1921 թ. հուլիսի 16-ին միանգամայն սխալ և անբավարար ճանաչեց ղարաբաղյան հարցի վերաբերյալ կովկասյան բյուրոյի պլենումի որոշումը և բողոքեց դրա դեմ: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության և արցախահայության հաստատակամ և հետևողական ջանքերի շնորհիվ երկու տարվա համառ դիմադրությունից հետո միայն Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ստիպված էին *1923 թ. հուլիսի 7-ի* որոշումով Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրել ինքնավար մարզի կարգավիճակ: Դրա շնորհիվ էր նաև, որ արցախահայությունը խորհրդային տարիներին դիմակայեց Ադրբեջանի սադրանքներին և ազգային խտրականության քաղաքականությանը:

Ի տարբերություն Զանգեզուրի և Լեռնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ***Նախիջևանում*** ստեղծված դրությունը նպաստավոր չէր հայկական կողմի համար: Նախիջևանը շարունակում էր ողողված մնալ թուրք-թաթարական (ադրբեջանական) գործակալներով, որոնք ծավալել էին հակահայկական գործունեություն և ձգտում էին երկրամասն ամբողջությամբ անջատել Խորհրդային Հայաստանից:

Հայկական պարածքների հարցը Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. պայմանագրերում: Հայաստանի խորհրդայնացումով տարածաշրջանում ստեղծված նոր իրադրությունը հրատապ էր դարձրել խորհրդա-թուրքական նոր կոնֆերանս հրավիրելու հարցը: 1920 թ. դեկտեմբերին քեմալականներին ուղղված հուշագրերում ՌՍՖԽՀ կառավարությունը անհրաժեշտ է համարում նախատեսվող կոնֆերանսին Խորհրդային Հայաստանի (ինչպես նաև Ադրբեջանի) ներկայացուցիչների մասնակցությունը: Հայկական պատվիրակությունը՝ ***Ա. Բեկզադյանի*** գլխավորությամբ, 1921 թ. հունվարի երկրորդ կեսին ուղևորվեց Մոսկվա՝ իր հետ վերցնելով փաստագրական նյութերի մեծ փաթեթ: Փաստաթղթերը հիմնավորում էին հայկական կողմի այն մոտեցումը, որ ՀՍԽՀ սահմաններում պետք է լինեին 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակի դրությամբ Հայաստանի Հանրապետությանը պատկանող տարածքները: Սակայն թուրքական կողմի համառ ջանքերով հայկական պատվիրակությանը չթույլատրվեց մասնակցել կոնֆերանսին:

Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի դիվանագիտական համատեղ բոլոր ջանքերը՝ ազդելու քեմալականների վրա,

որպեսզի փոխվի նրանց թշնամական վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ, որևէ արդյունք չտվեցին: Կոնֆերանսը հայտարարվեց երկկողմ՝ ռուս-թուրքական: Կոնֆերանսին նշանակված թուրքական պատվիրակությունը (նախագահ՝ Յուսուֆ Քեմալ) դեպի Մոսկվա ճանապարհին Բաքվում հանդիպումներ ունեցավ Ադրբեջանի ղեկավարության հետ: Դրանց արդյունքում մշակվեցին թուրք-ադրբեջանական համատեղ գործողությունների ծրագրեր: Կոնֆերանսի նախօրյակին Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիմանովը հակահայկական բովանդակությամբ բազմաթիվ նամակներ հղեց Վ. Լենինին՝ համոզելով նրան, որ «թուրքական պատվիրակության հետ բանակցություններում հայկական հարցը չպետք է դեր խաղա»:

Հատկանշական է, որ Մոսկվայի ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսի նախօրեին՝ *1921 թ.* փետրվարի 23-ին, թուրքական պատվիրակությունը հանդիպեց Ստալինի հետ, իսկ բացման օրը՝ ***փետրվարի 26-ին,*** նրանց անձամբ ընդունեց Լենինը: Անդրկուլիսյան այս բանակցությունների արդյունքում խորհրդաթուրքական տարածքային սահմանազատման վիճահարույց հարցերի հիմնական մասը հարթվեց Թուրքիայի օգտին՝ հայկական տարածքների հաշվին: Խորհրդաթուրքական սահմանի որոշման հարցը Ռուսաստանի իշխանությունները շարունակում էին կապել քեմալականների հետ հակաիմպերիալիստական դաշինք ստեղծելու խնդրի հետ: Նրանք զգուշանում էին, որ նույն օրերին Լոնդոնում ընթացող միջազգային կոնֆերանսում քեմալականները կարող են «նետվել Անտանտի գիրկը», ինչը հակասում էր խորհրդային շահերին: Միևնույն ժամանակ բոլշևիկները հայ ժողովրդին կոչ էին անում «հրաժարվել ոչ միայն Մեծ Հայաստանի... այլև, հնարավոր է, նույնիսկ մշտապես հայկական անվանված հողատարածքների միավորման ավելի համեստ ցանկությունից: Հայաստանին... այլ ելք չի մնում,— ցինիկորեն եզրակացնում էին նրանք,— քան հաշտվել դրա հետ և համաշխարհային հեղափոխության շահերին զոհաբերել և՛ իր երբեմնի հողատարածքները, և՛ իր ժողովրդի այնտեղ մնացած հատվածները»:

Ռուս-թուրքական մոսկովյան բանակցությունների արդյունքում ստորագրված ***1921 թ. մարտի 16-ի «Ռուս-թուրքական բարեկամության և եղբայրության»*** պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչեց քեմալականների ***«Ազգային ուխտը»,*** որը թուրքական տարածք էր հռչակում ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Թուրք-հայկական սահմանն անցնելու էր Ախուրյան և Արաքս գետերով՝ թուրքական կողմում թողնելով Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը (հայոց խորհրդանիշ Արարատ լեռով), որը երբեք նրա կազմում չէր եղել: Նախիջևանը՝ որպես «Նախիջևանի մարզ», ինքնավար տարածքի կարգավիճակով փոխանցվում էր Խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալությանը՝ պայմանով, որ վերջինս այն չի զիջելու մի երրորդ պետության, այսինքն՝ Հայաստանին: Մոսկվայի կոնֆերանսում հայկական շահերի անտեսման կապակցությամբ հայկական պատվիրակությունն ապրիլի 15-ին բողոքի հուշագիր ներկայացրեց ՌԿ(բ)Կ կենտկոմին և բոլշևիկների առաջնորդ Լենինին, սակայն դա որևէ ազդեցություն չունեցավ:

Այսպիսով՝ քեմալա-բոլշևիկյան գործարքով Հայաստանից խլվեցին և Թուրքիային ու Խորհրդային Ադրբեջանին նվիրաբերվեցին նրա տարածքների զգալի մասը: Ո՛չ Խորհրդային Ռուսաստանը և ո՛չ էլ քեմալական Թուրքիան որևէ իրավասություն չունեին առանց հայկական կողմի մասնակցության տնօրինելու հայկական տարածքների և հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Հայ-թուրքական տարածքային սահմանազատմանը վերաբերող 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի դրույթներն օրինական չէին:

Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն՝ ՀՍԽՀ կազմում էր մնալու քեմալականների կողմից ռազմակալված զինագրավման տակ գտնվող *Ալեքսանդրապոլի գավառը*: Թուրքերը, սակայն, չէին շտապում հեռանալու գավառից. միայն Ռուսաստանի և նրա II-րդ Կարմիր բանակի ղեկավարության սպառնալից հայտարարությունների շնորհիվ էր, որ 1921 թ. ապրիլի 22-ին նրանք վերջնականապես լքեցին Ալեքսանդրապոլը: Թուրքական զինագրավումն աղետալի հետևանքներ ունեցավ գավառի բնակչության համար: 1920 թ. նոյեմբեր-1921 թ. ապրիլ ամիսներին քեմալականները միայն այս գավառում կոտորել էին մոտ 60 հազար մարդ, այդ թվում՝ կանանց և երեխաների, գերության քշել 25 հազար մարդ, սովամահ էր եղել ավելի քան 30 հազար մարդ:

Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել, որ Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև կնքվելիք պայմանագրում վերջիններս «պարտադիր կերպով ճանաչեն սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջականորեն վերաբերվում են իրենց»:

Քեմալականների պահանջով խորհրդա-թուրքական նոր կոնֆերանսը հրավիրվեց նրանց կողմից բռնազավթված *Կարսում*: Կոնֆերանսի համար Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միասնական ծրագրի դրույթները հաստատվեցին ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 3-ի՝ «Կարսի կոնֆերանսի մասին» որոշումով: Նրանում մասնավորապես նշվեց, որ անհրաժեշտ է խստորեն պահպանել Մոսկվայի պայմանագրի շրջանակները, «ոչ մի դեպքում թույլ չտալ Կովկասի հանրապետությունների մեկուսի ելույթները»: Կոնֆերանսի հետ կապված իր խնդիրները ձևակերպեց նաև ՀՍԽՀ կառավարությունը: ՀՍԽՀ-ն առաջարկում էր Նախիջևանի մարզի խնամակալությունը հանձնել Խորհրդային Հայաստանին, իրեն տրամադրել Օլթիի և Կաղզվանի հանքավայրերի, Սարիղամիշի անտառների, Կարսի խոտհարքերի, Կողբի աղահանքերի շահագործման իրավունքը: Առաջ էին քաշվում նաև Թուրքիայի և Հայաստանի միջև արտաքին ազատ առևտրի, արևմտահայ գաղթականների՝ հայրենի օջախները վերադառնալու, նրանց կրած վնասների փոխհատուցման, Թուրքիայում հայ բնակչության հավասար իրավունքների և այլ հարցեր: Այսպիսով՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, անտեսելով Մոսկվայի պայմանագրի դրույթները, փորձում էին հանդես գալ ոչ միայն որպես հայկական տարածքների պահանջատեր, այլև արևմտահայերի իրավունքների պաշտպան:

Կարսի կոնֆերանսը կայացավ *1921 թ. սեպտեմբերի 26-ից մինչև հոկտեմբերի 13-ը* և ընթացավ լարված մթնոլորտում: Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ *Յակով Գանեցկու* համաձայնությամբ հայկական պատվիրակությունը, որի նախագահն էր ՀՍԽՀ արտգործժողկոմ Ասքանազ Մռավյանը, թուրքերին առաջարկեց Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնել միջնադարյան մայրաքաղաք Անիի ավերակները, Կողբի աղահանքերը, քեմալականների կողմից Ալեքսանդրապոլի դեպոյից թալանված գույքը և այլն: Սակայն թուրքական պատվիրակությունը, որի նախագահն էր Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան, որևէ զիջման չգնաց:

Մի կողմից՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի խորհրդային հանրապետությունների և մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև ՌՍԴԽՀ ներկայացուցչի մասնակցությամբ *1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում* ստորագրվեց պայմանագիր: Այն, չնչին փոփոխություններով, վերահաստատեց Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագիրը և դրանով որոշված հայ-թուրքական սահմանը: Խորհրդային կողմի միակ ձեռքբերումը կա-

ռելի է համարել այն, որ, ի տարբերություն մարտի 16-ի պայմանագրի, որով Նախիջևանի մարզի նկատմամբ խնամակալությունն Ադրբեջանն իրավունք չուներ զիջելու «մի երրորդ պետության», Կարսի պայմանագրից այդ պայմանը հանվեց: Դրանով Ադրբեջանը զրկվեց ապագայում Նախիջևանի հետ կապված որևէ հարցով Թուրքիային դիմելու իրավական հնարավորությունից:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Ռուսաստանի պարտադրանքով Խորհրդային Հայաստանը ստորագրեց Կարսի պայմանագիրը: Սակայն ՀՍԽՀ իշխանություններն առիթը բաց չէին թողնում իրենց դժգոհությունը հայտնելու Կարսի պայմանագրից: Փաստաթուղթը ստորագրած Ա. Մռավյանը նշում էր. «*Մենք չենք կարող երբևիցե հրաժարվել հողային պահանջներից, որոնք մեզ համար անհրաժեշտություն են, մեր կենսունակության և ապրելու կարելիության առաջին պայմանը*»:

Միջազգային իրավական նորմերի տեսանկյունից՝ Կարսի պայմանագիրն ինքնուրույն փաստաթուղթ չի կարող հանդիսանալ, քանի որ անմիջականորեն բխում է մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրից: Եվ քանի որ Մոսկվայի պայմանագիրն ստորագրած կողմերն առանց որևէ լիազորության միջամտել էին պայմանագրի կողմ չհանդիսացող ինքնիշխան պետությունների, այդ թվում Խորհրդային Հայաստանի տարածքային հարցերին, ուստի Կարսի պայմանագրի նկատմամբ նույնպես հայկական կողմը իրավական պարտավորություն կրել չի կարող:

Այսպիսով՝ ՀՍԽՀ սահմանների որոշման հարցում Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան ղեկավարության դիրքորոշումը հայանպաստ չէր. ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան Հայաստանի տարածքների զգալի մասը դուրս մնաց Խորհրդային Հայաստանի սահմաններից:

Հանրապետության արտաքին կապերը: Խորհրդայնացումից հետո՝ մինչև Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ կազմավորումը, Հայաստանն ուներ ինքնիշխան պետության կարգավիճակ: Նա միջպետական հարաբերություններ ու առևտրատնտեսական կապեր էր հաստատել ինչպես խորհրդային հանրապետությունների, այնպես էլ արտասահմանյան մի շարք երկրների և միջազգային կազմակերպությունների հետ: ՀՍԽՀ արտաքին քաղաքական գործունեությունն իրականացնում էր արտաքին գործերի ժողկոմատը, որը 1920-1922 թթ. ղեկավարել են Ա. Բեկզադյանը և Ա. Մռավյանը:

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բազմակողմանի սերտ կապեր հաստատելու և իրականացնելու գործում մեծ էր Մոսկվայում հիմնված ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցչության և նրա ղեկավար ***Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի*** դերը: Մինչև 1921 թ. նոյեմբերի կեսերը, երբ կենտրոնական իշխանությունների պարտադրանքով հայկական կառավարությունը որոշում ընդունեց խորհրդային հանրապետություններում ՀՍԽՀ դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչությունների վերացման մասին, դրանք գործում էին նաև խորհրդային այլ հանրապետություններում՝ Վրաստանում, Ադրբեջանում, Ուկրաինայում:

Խորհրդային Հայաստանը դիվանագիտական և առևտրական կապեր էր հաստատել իր անմիջական հարևաններ Իրանի և Թուրքիայի հետ: Կարսում հաստատվել էր ՀՍԽՀ ներկայացուցչությունը: Ի տարբերություն Թուրքիայի՝ Իրանի հետ ՀՍԽՀ հարաբերությունները կրում էին բարիդրացիական բնույթ, առևտրատնտեսական սերտ կապեր էին հաստատվել սահմանակից պարսկական Մակուի խանության հետ: Երևանում իր գործունեությունն էր շարունակում պարսկական հյուպատոսությունը: Ռուսաստանի դիվանագիտական աջակցության շնորհիվ 1921 թ. աշնան կեսերից

Թեհրան և Թավրիզ քաղաքներում սկսեցին գործել ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցչությունը և գլխավոր հյուպատոսությունը:

Խորհրդային Հայաստանում շարունակում էին գործել իտալական «Սագո» և շվեդական «Բալթիկ» առևտրական ընկերությունները, ամերիկյան և անգլիական նպաստամատույց կոմիտեները:

Այդուհանդերձ, խորհրդային հանրապետությունների արտաքին կապերը և գործունեությունը խիստ սահմանափակ էին: ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոյի 1921 թ. դեկտեմբերի 8-ի որոշումով խորհրդային հանրապետություններին արգելվում էր ստորագրել միջազգային որևէ պայմանագիր՝ «առանց ՌՍԴԽՀ արտգործժողկոմատի հետ նախապես համաձայնեցնելու», իսկ արտասահմանում հանրապետությունների բոլոր ներկայացուցիչները պետք է ենթարկվեին Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչներին: Խորհրդային Ռուսաստանը, խորհրդային հանրապետություններին հետզհետե զրկելով ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու իրավունքից, ստանձնել էր միջազգային ասպարեզում նրանց շահերը ներկայացնելու պարտավորություն: Այսպես՝ 1922 թ. հունվարին, ստանալով Ջենովայի միջազգային կոնֆերանսին մասնակցելու հրավեր, ՌՍԴԽՀ կառավարությունն անհրաժեշտ համարեց ստեղծել խորհրդային բոլոր հանրապետությունների միացյալ պատվիրակություն, որի կազմում էր նաև ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ Ա. Բեկզադյանը:

Խորհրդային Միության ստեղծումից հետո խորհրդային ազգային հանրապետությունների, այդ թվում Հայաստանի ինքնուրույն արտաքին գործունեությունը և կապերը ավելի սահմանափակվեցին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Տարածքային-սահմանային ինչ խնդիրներ էին ծառացել Խորհրդային Հայաստանի առջև: Ի՞նչ զարգացում ստացան դեպքերը «Լոռու չեզոք գոտու» շուրջ: Ի՞նչ նպատակով Խորհրդային Ռուսաստանն օգնեց Լոռու ապստամբությանը: Ներկայացրե՛ք Զավախքի հիմնահարցը: Հայ-վրացական տարածքային սահմանազատումը ո՞ր համաձայնագրով կատարվեց:
2. Ինչո՞ւ Ադրբեջանի հեղկոմը հրաժարվեց 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի իր որոշումից: Ներկայացրե՛ք Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության ընթացքը 1920 թ. վերջին և 1921 թ. ընթացքում: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Զանգեզուրի հերոսական պայքարը: Լուսաբանե՛ք Լեռնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորման գործընթացը 1921 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Ստալինը տեղի տվեց Ադրբեջանի ղեկավարության պահանջներին: Ե՞րբ է ստեղծվել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը:
3. Ինչո՞վ էր պայմանավորված ռուս-թուրքական նոր կոնֆերանսի հրավիրումը: Որո՞նք էին հայկական տարածքները թուրքերին զիջելու բոլշևիկների քաղաքականության պատճառները: Վերհանե՛ք մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրի հակահայկական էությունը: Փաստերով հիմնավորե՛ք, որ Կարսի կոնֆերանսում ևս ոտնահարվեցին Հայաստանի և հայերի իրավունքներն ու շահերը: Ի՞նչ լուծում ստացավ Նախիջևանի հարցը: Ձեր կարծիքով՝ իրավական ուժ ունի՞ Կարսի պայմանագիրը Հայաստանի երրորդ հանրապետության համար:
4. Ո՞ր պետությունների հետ էր դիվանագիտական կամ առևտրային հարաբերություններ հաստատել Խորհրդային Հայաստանը: Ցո՛ւյց տվեք, որ ՀՍԽՀ-ի ինքնուրույն արտաքին քաղաքականությունը սահմանափակված էր. ո՞րն էր դրա հիմնական պատճառը:

1677 թ. — Հայաստանի ազատագրության նպատակով Էջմիածնի գաղտնի ժողովի գումարումը Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ

1699 թ. — Սյունիքի մելիքների և Իսրայել Օրու մասնակցությամբ Անգեղակոթի ժողովի գումարումը

1708–1709 թթ. — Իսրայել Օրու դեսպանագնացությունը Պարսկաստան

1722 թ. — Ռուսական զորքերի Կասպիական արշավանքը

1724 թ. գարուն — Կարբի գյուղի 40-օրյա հերոսական պաշտպանությունը

1724 թ. հունիսի 12 — Ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքումը Կ.Պոլսում

1724 թ. հունիսի 7-սեպտեմբերի 26 — Երևանի հերոսական պաշտպանությունը օսմանյան զորքերի դեմ

1724 թ. — Դավիթ բեկի գլխավորությամբ հայկական իշխանության ստեղծումը Սյունիքում

1727 թ. մարտ — Հալիձորի հաղթական ճակատամարտը թուրքերի դեմ

1728–1730 թթ. — Մխիթար սպարապետը Սյունիքի ազատագրական պայքարի ղեկավար

1736 թ. — Խամսայի (Արցախի) մելիքությունների ինքնավարության ստեղծումը

1771 թ. — Էջմիածնի տպարանի հիմնումը Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կողմից

1772 թ. — Մ. Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» գրքի լույսընծայումը

1794 թ. — Հայ առաջին պարբերական «Ազդարարի» տպագրումը Մադրասում

1804 թ. հունվար-1813 թ. հոկտեմբեր — Ռուս-պարսկական պատերազմը

1806 թ. դեկտեմբեր-1812 թ. մայիս — Ռուս-թուրքական պատերազմը

1810 թ. — Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցի հիմնումը

1812 թ. մայիսի 16 — Բուխարեստի հաշտության պայմանագրի կնքումը

1813 թ. հոկտեմբերի 12 — Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի կնքումը

1815 թ. — Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի բացումը

1815 թ. — Հայկական նոր ձայնագրության ստեղծումը Հ. Լիմոնճյանի կողմից

1816 թ. — Ռուսահայ առաջին պարբերականի՝ «Արևելյան ծանուցմունք» շաբաթաթերթի լույսընծայումը

1821 թ. — Կալկաթայի հայկական Մարդասիրաց ճեմարանի բացումը

1824 թ. — Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի հիմնումը

1826 թ. հուլիս-1828 թ. փետրվար — Ռուս-պարսկական պատերազմը

1827 թ. օգոստոսի 17 — Օշականի ճակատամարտը

1827 թ. հոկտեմբերի 1 — Երևանի բերդի գրավումը

1828 թ. փետրվարի 10 — Հաշտության պայմանագրի կնքումը Թուրքմենչայում

1828 թ. մարտի 21-1840 թ. ապրիլի 10 — Հայկական մարզը

1828 թ. ապրիլ-1829 թ. սեպտեմբեր — Ռուս-թուրքական պատերազմը

1828 թ. հունիսի 23 — Կարսի գրավումը

1828 թ. օգոստոսի 28 — Բայազետի բերդի գրավումը

1829 թ. հունիսի 27 — Ռուսական զորքերի մուտքը Կարին

1829 թ. սեպտեմբերի 2 — Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրի կնքումը

1836 թ. մարտի 11 — Եկեղեցական կանոնադրության (պոլոժենիե) հրապարակումը

1836-1837 թթ. — «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» բառարանի տպագրությունը

1837 թ. — Երևանի թեմական դպրոցի բացումը

1838 թ. — Շուշիի թեմական դպրոցի բացումը

1839 թ. — Հայկական Արմավիր գաղութի հիմնումը Ռուսաստանում

1839 թ. — Բարենորոգումների հրովարտակի (թանզիմաթ) հրապարակումը սուլթանական կառավարության կողմից

1844 թ. — Կովկասի փոխարքայության հիմնումը

1846 թ. — Հայկական առաջին երկսեռ դպրոցի բացումը Կալկաթայում

1846 թ. — Փարիզի Մուրադյան վարժարանի հիմնադրումը

1853-1856 թթ. — Ղրիմի (Արևելյան) պատերազմը

1856 թ. փետրվար — Բարեփոխումների սուլթանական նոր հրովարտակը

1856 թ. — Երևանի առաջին գլխավոր հատակագծի կազմումը

1857 թ. — Վարագա վանքի «Ժառանգավորաց» վարժարանի բացումը

1858-1864 թթ. — «Հյուսիսափայլ» հանդեսի հրատարակումը Մոսկվայում

1860 թ. մայիսի 24 — Ազգային կանոնադրության հաստատումը Կ. Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովի կողմից

1861 թ. — «Արևելյան թատրոնի» կազմավորումը Կ. Պոլսում

1861 թ. — Հայ առաջին կամերային նվագախմբի ստեղծումը Կ.Պոլսում

1862 թ. — Զեյթունի ապստամբությունը

1864 թ. — Շուշիի իգական դպրոցի բացումը

1866 թ. — Երևանի իգական դպրոցի բացումը

1868 թ. — Հ. Վարդովյանի երկլեզու թատրոնի ստեղծումը Կ.Պոլսում

1868 թ. — Հայ առաջին՝ «Արշակ Բ» օպերայի ստեղծումը Տ. Չուխաջյանի կողմից

1869 թ. ապրիլ — Ա. Կրիտյանի և Պ. Հայկազունու գլխավորությամբ «Բարենպատակ ընկերություն» խմբակի ստեղծումն Ալեքսանդրապոլում

1870 թ. — Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանի ստեղծումը

1870 թ. մայիսի 14 — Արևելյան Հայաստանում հողի սեփականության մասին ցարական օրենքի ընդունումը

1872 թ. — «Մշակ» թերթի հիմնադրումը

1874 թ. — Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի բացումը

1874 թ. — «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ» խմբակի ստեղծումը Մեծ Ղարաքիլիսայում

1877 թ. ապրիլ 12–1878 թ. փետրվար 19 — Ռուս-թուրքական պատերազմը

1878 թ. փետրվարի 19 — Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի կնքումը

1878 թ. հունիսի 1 — հուլիսի 1 — Բեռլինի վեհաժողովը

1881 թ. — Կարինի Սանասարյան վարժարանի բացումը

1881 թ. մայիս — «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության ստեղծումը Կարինում

1882 թ. — «Հայրենասերների միության» հիմնումը Մոսկվայում

1885–1887 թթ. — «Գիտական շարժում» առաջին գիտական հայ պարբերականի հրատարակումը Կ.Պոլսում

1885 թ. աշուն — Արմենական կուսակցության հիմնադրումը Վանում

1887 թ. օգոստոս — Հնչակյան կուսակցության ստեղծումը Ժնևում

1889 թ. — Արմաշի դպրեվանքի բացումը

1890 թ. հուլիս — Հայ հեղափոխական դաշնակցություն (ՀՅԴ) կուսակցության հիմնադրումը Թիֆլիսում

1890 թ. հուլիս — Գում Գափուի ցույցը

1890 թ. սեպտեմբեր — Ս. Կուկունյանի արշավանքը

1894–1896 թթ. — Հայերի զանգվածային կոտորածները (համիդյան ջարդեր). Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը

1894 թ. հուլիս-օգոստոս — Սասունի հերոսամարտը

1895 թ. մայիսի 11 — Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կողմից Բարենորոգումների մայիսյան ծրագրի հանձնումը սուլթանին

1895 թ. հոկտեմբերի 12–1896 թ. հունվարի 30 — Զեյթունի ապստամբությունը

1896 թ. հունիս — Վանի ինքնապաշտպանությունը

1896 թ. օգոստոսի 14 — Դաշնակցության կազմակերպած «Բանկ Օտտոմանի» գործողությունը Կ.Պոլսում

1897 թ. հուլիսի 25 — Խանասորի արշավանքը

1899 թ. — Հայաստանում առաջին սոցիալ-դեմոկրատական խմբակի ստեղծումը Ջալալօղլիում (Ստեփանավան)

1899 թ. — Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթուղու գործարկումը

1901 թ. նոյեմբերի 3–27 — Մշո Ս. Առաքելոց վանքի կոիվը

1903 թ. հունիսի 12 — Հայոց եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման մասին ցարական օրենքի ընդունումը

1903 թ. հուլիսի 29 — Հայ ժողովրդի հակացարական շարժման սկիզբը

1904 թ. ապրիլ-մայիս — Սասունի ինքնապաշտպանությունը

1905 թ. փետրվարի 6 — Հայ-թաթարական ընդհարումների սկիզբը

1905 թ. հուլիսի 21 — Աբդուլ Համիդ II-ի դեմ մահափորձի իրականացումը

1906 թ. օգոստոսի 17–30 — Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի նախաձեռնությամբ՝ Ռուսաստանում ապրող հայերի պատգամավորական կենտրոնական ժողովը Էջմիածնում

1906 թ. — Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) հիմնադրումը

1907 թ. — Գունավոր հեռուստատեսության հիմնադրումը Հ. Ադամյանի կողմից

1908 թ. հուլիս — Երիտթուրքական հեղաշրջումն օսմանյան Թուրքիայում

1908 թ. հոկտեմբեր — Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության ստեղծումը Ալեքսանդրիայում

1909 թ. ապրիլ — Հայերի կոտորածն Ադանայում

1912 թ. հունվար-մարտ — «Դաշնակցության գործով» դատավարությունը Սանկտ Պետերբուրգում

1912 թ. սեպտեմբեր–1917 սեպտեմբեր — Հայոց ազգային կենտրոնական բյուրոյի (Հայոց ազգային բյուրո) գործունեությունը

1912 թ. նոյեմբեր 10 — Գևորգ Ե-ի կոնդակով Պողոս Նուբարի նշանակվելը Եվրոպայում կաթողիկոսի լիազոր ներկայացուցիչ և ազգային պատվիրակության ստեղծումը

1914 թ. հունվարի 26 — Արևմտյան Հայաստա-

նում բարենորոգումներ կատարելու վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագրի ստորագրումը

1914 թ. օգոստոսի 1-1918 թ. նոյեմբերի 11 (նոր տոմարով) — Առաջին համաշխարհային պատերազմը

1914 թ. հոկտեմբեր — Օսմանյան կայսրության և Արևմտյան Հայաստանի հայերի բռնագաղթն ու կոտորածները կազմակերպելու և իրականացնելու նպատակով Երեքի գործադիր կոմիտեի ստեղծումը

1914 թ. հոկտեմբերի վերջից 1916 թ. ամառ — Հայոց Մեծ եղեռնը

1914 թ. դեկտեմբերի 9-ից 1915 թ. հունվարի 5 — Սարիղամիշի ճակատամարտը

1915 թ. մարտ-օգոստոս — Սասունի ինքնապաշտպանությունը

1915 թ. ապրիլի 1 — մայիսի 14 — Շատախի կենտրոն Թաղի ինքնապաշտպանությունը

1915 թ. ապրիլի 7 — մայիսի 5 — Վանի ինքնապաշտպանությունը

1915 թ. ապրիլի 16-18 — Դիլմանի ճակատամարտը

1915 թ. մայիսի 7-հուլիսի 22 — Արամ Մանուկյանը՝ Վանի նահանգապետ

1915 թ. մայիսի 11 — Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի համատեղ բողոքի հայտարարությունը հայերի կոտորածների կապակցությամբ

1915 թ. հունիսի 3-29 — Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանությունը

1915 թ. հունիսի 28 — Մուշի ինքնապաշտպանության սկիզբը

1915 թ. հուլիսի վերջ-սեպտեմբեր 10 — Մուսա լեռան հերոսամարտը Տ. Անդրեասյանի ղեկավարությամբ

1915 թ. սեպտեմբերի 29-նոյեմբերի կեսեր — Մ. Յոթնեղբայրյանի գլխավորությամբ Ուրֆայի (Եդեսիա) հերոսամարտը

1916 թ. փետրվարի 16 — Էրզրումի գրավումը

1916 թ. մայիսի 16 — Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի կնքումը Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև

1916 թ. հոկտեմբերի վերջ — «Արևելյան լեգեոնի» (Հայկական լեգեոն) ստեղծումը

1917 թ. փետրվարի 27 — Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում

1917 թ. մարտի 9 — Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի (ԱՀԿ, Օզակոմ) ստեղծումը

1917 թ. մարտ — Հայ ժողովրդական կուսակցության ստեղծումը

1917 թ. ապրիլի 26 — Արևմտյան Հայաստանում և գրավված այլ շրջաններում կառավարման նոր ձևի վերաբերյալ ժամանակավոր կառավարության որոշման հրապարակումը

1917 թ. մայիսի 2-11 — Արևմտահայերի առաջին համագումարը Երևանում

1917 թ. մայիս — Հայ զինվորական միության ստեղծումը Թիֆլիսում

1917 թ. հունիսի 12-25 — Հայ եկեղեցական համագումարը Էջմիածնում

1917 թ. սեպտեմբերի 29 — հոկտեմբերի 13 — Հայոց ազգային (արևելահայերի) համախորհրդակցության գումարումը Թիֆլիսում

1917 թ. հոկտեմբերի 25 — Բոլշևիկյան հեղաշրջումը Ռուսաստանում

1917 թ. նոյեմբերի 15 — Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կազմավորումը

1917 թ. նոյեմբերի 16 — Հայկական կորպուսի ստեղծումը Կովկասյան ճակատում

1917 թ. դեկտեմբերի 5 — Երզնկայում զինադադարի ստորագրումը

1917 թ. դեկտեմբերի 29 — «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակի (դեկրետ) ընդունումը Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից

1918 թ. հունվարի 28 — Պատերազմի վերսկսումը Կովկասյան ճակատում

1918 թ. փետրվարի 10 — Անդրկովկասի Սեյմի գործունեության սկիզբը

1918 թ. մարտի 1 — Առանձին հայկական կորպուսի ստեղծումը, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի նշանակվելը Կովկասյան ճակատի հայկական հատվածի գլխավոր հրամանատար

1918 թ. մարտի 3 (նոր տոմարով) — Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի ստորագրումը

1918 թ. մարտի 24 — Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից Արամ Մանուկյանին Երևանի նահանգի դիկտատոր հաստատելը

1918 թ. ապրիլի 6-8 — Հայ ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը Ալեքսանդրապոլում

1918 թ. ապրիլի 9 (ապրիլի 22) — Անդրկովկասի Ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետության (ԱԺԴՀ) ստեղծումը

1918 թ. ապրիլի 12 (ապրիլի 25) — Կարսի հանձնումը թուրքերին

1918 թ. մայիսի 7-հունիսի 6 — Թուրքական զորքերի դեմ ջավախահայության դիմադրական կռիվները

1918 թ. մայիսի 11-հունիսի 4 — Հաշտության բանակցությունները Բաթումում

1918 թ. մայիսի 16-27 — Շիրակի գոյամարտը

1918 թ. մայիսի 22-28 — Սարդարապատի հերոսամարտը

1918 թ. մայիսի 23-29 — Բաշ Ապարանի հերոսամարտը

1918 թ. մայիսի 25-30 — Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը

1918 թ. մայիսի 28 — Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը. հայկական անկախ պետականության վերականգնումը

1918 թ. հունիսի 4 — Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում թուրք-հայկական պատերազմի ավարտը. Բաթումի հաշտության պայմանագրի ստորագրումը

1918 թ. հուլիսի 22-26 — Արցախահայության առաջին համագումարը Շուշիում

1918 թ. օգոստոսի 1 — Հայաստանի խորհրդի առաջին նիստը

1918 թ. սեպտեմբերի 19 — Արարայի ճակատամարտը

1919 թ. հունվարի 9-17 — Հայ-վրացական հաշտության կոնֆերանսը Թիֆլիսում

1919 թ. փետրվարի 6-13 — Արևմտահայերի երկրորդ համագումարը Երևանում

1919 թ. փետրվարի 24 — ապրիլի 22 — Հայոց ազգային համագումարը Փարիզում

1919 թ. մայիսի 28 — «Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակագրի ակտի» ստորագրումը և հռչակումը

1919 թ. հունիսի 21-23 — ՀՀ խորհրդարանի առաջին ընտրությունները

1919 թ. դեկտեմբերի 26 — Պետական լեզվի մասին ՀՀ օրենքի ընդունումը

1920 թ. — Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ձևավորումը

1920 թ. ապրիլի 19-26 — Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովը

1920 թ. ապրիլի 25 — Լեռնային Ղարաբաղի հռչակումը ՀՀ անբաժանելի մաս

1920 թ. մայիսի 10 — Հայ բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբության սկիզբը

1920 թ. մայիս — Հողի մասին ՀՀ օրենքի ընդունումը

1920 թ. հուլիսի 23 — Զինանշանի մասին ՀՀ օրենքի հաստատումը

1920 թ. օգոստոսի 4 — Ինքնավար Կիլիկիայի հռչակումը Ադանայում

1920 թ. օգոստոսի 10 — Սևրի պայմանագրի ստորագրումը

1920 թ. օգոստոսի 10 — ՌՍԴԽՀ-ի և ՀՀ-ի միջև համաձայնագրի ստորագրումը Թիֆլիսում

1920 թ. սեպտեմբերի 1-8 — Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը Բաքվում

1920 թ. սեպտեմբերի 23 — նոյեմբերի 18 — Թուրք-հայկական պատերազմը

1920 թ. նոյեմբերի 22 — ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի իրավարար որոշումը հայ-թուրքական սահմանագծի վերաբերյալ

1920 թ. նոյեմբերի 29 — Հայաստանի ռազմահեղկոմի մուտքը Քարվանսարա (Իջևան) և խորհրդայնացման մասին հայտարարությունը

1920 թ. նոյեմբերի 30 — Ադրբեջանի հեղկոմի՝ «Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության մաս ճանաչելու» հայտարարության հրապարակումը

1920 թ. դեկտեմբերի 2 — Երևանի համաձայնագրի ստորագրումը և Հայաստանի խորհրդայնացումը

1920 թ. դեկտեմբերի 3 — Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագրի կնքումը

1920 թ. դեկտեմբերի 25 — Համազանգեզուրյան առաջին համագումարը Տաթևի վանքում. «Ինքնավար Սյունիքի» հռչակումը

1921 թ. փետրվարի 16-ապրիլի 2 — Փետրվարյան ապստամբությունը

1921 թ. մարտ — 1922 թ. հուլիս — Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուների հատուցման «Նեմեսիս» ծրագրի իրագործումը հայ վրիժառուների կողմից

1921 թ. մարտի 16 — Ռուս-թուրքական «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագրի կնքումը Մոսկվայում

1921 թ. ապրիլի 27 — Համազանգեզուրյան երկրորդ համագումարը Տաթևի վանքում. «Լեռնահայաստանի» հռչակումը

1921 թ. մայիսի 21 — ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի կազմավորումը

1921 թ. հուլիսի 4 — ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղը ՀՍԽՀ-ին միացնելու մասին. հուլիսի 5-ին որոշումը փոխվեց հօգուտ Ադրբեջանի

1921 թ. սեպտեմբեր — Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) հիմնումը

1921 թ. հոկտեմբերի 13 — Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև պայմանագրի ստորագրումը Կարսում

1921 թ. նոյեմբերի 6 — Հայ-վրացական սահմանազատման մասին համաձայնագրի ստորագրումը Թիֆլիսում

1922 թ. հունվարի 30 — ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին համագումարի բացումը

1922 թ. փետրվարի 3 — ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրության ընդունումը

1922 թ. մարտի 12 — Անդրդաշնություն կազմելու մասին պայմանագրի հաստատումը Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կենտգործկոմների ներկայացուցիչների լիազոր կոնֆերանսում

1922 թ. դեկտեմբերի 10-13 — Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարը. Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության (ԱԽԴՍՀ) ստեղծումը

1922 թ. դեկտեմբերի 30 — ԽՍՀՄ-ի կազմավորման մասին հռչակագրի և միութենական պայմանագրերի ստորագրումը

1923 թ. հուլիսի 7 — Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (ԼՂԻՄ) ստեղծումը

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍ Ա. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 4

ԲԱԺԻՆ 1. ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ (XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ) 6

ԳԼՈՒԽ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐՈՒՄ 6

§ 1. Ազատագրական պայքարի նոր փուլը 6
§ 2. Ազատագրական զինված պայքարն Արցախում 9
§ 3. Սյունիքի հայկական իշխանությունը 14
§ 4. Զինված պայքարի արդյունքները և Պարսկաստանի նոր քաղաքականությունը 16
§ 5. Ազատագրական պայքարը XVIII դարի կեսերին 18
§ 6. Հնդկահայ ազատագրական կենտրոնը 22

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ 26

§ 1. Արևելյան Հայաստանը XIX դարի սկզբին 26
§ 2. Արևմտյան Հայաստանը XIX դարի սկզբին 30
§ 3. Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու նոր փուլը 33
§ 4. Արևմտահայությունը XIX դարի 20-ական թվականներին 37
§ 5. Հայաստանը XIX դարի 30-40-ական թվականներին 39

ԲԱԺԻՆ 2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ 44

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 44

§ 1. Արևելյան Հայաստանի տնտեսական և սոցիալական կյանքը 44
§ 2. Ռուսաստանի գաղութային քաղաքականությունը և արևելահայերի ազգային ու սոցիալական շարժումները 48
§ 3. Արևմտահայերի տնտեսական և սոցիալական դրությունը 50

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ 54

§ 1. Արևելյան հարցի սրումը: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և հայերը 54
§ 2. Հայկական հարցի միջազգայնացումը 58

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 63

§ 1. Հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 63
§ 2. Ազգային-հասարակական շարժումները 66

§ 3. Ազատագրական պայքարի նոր գաղափարախոսությունը: Ազատագրական խմբակները 69
§ 4. Հայ ազգային կուսակցությունները 74

ԳԼՈՒԽ 4. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՋԻՆՎԱԾ ՓՈՒԼԸ 78

§ 1. Ազատագրական պայքարի վերելքը: Հայդուկային շարժումը 78
§ 2. Արևմտահայերի ցեղասպանության թուրքական ծրագրի իրագործման սկիզբը 82
§ 3. Ազատագրական պայքարը 1894–1896 թվականներին: Հայկական հարցը և տերությունները 86

ԳԼՈՒԽ 5. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ 90

§ 1. Պայքար ցարիզմի հակահայ քաղաքականության դեմ 90
§ 2. Արևելյան Հայաստանը 1907–1914 թվականներին 95
§ 3. Ազատագրական պայքարը Արևմտյան Հայաստանում XX դարի սկզբին 97
§ 4. Երիտթուրքերի հեղաշրջումը և արևմտահայությունը 102
§ 5. Հայկական հարցը 1912–1914 թվականներին 106

ԳԼՈՒԽ 6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ 110

§ 1. Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատը 110
§ 2. Հայ կամավորական շարժումը 114
§ 3. Հայոց Մեծ եղեռնը 120
§ 4. Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի սկիզբը 126
§ 5. Հայ ազգային–քաղաքական կյանքի վերելքը 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո 131
§ 6. Բոլշևիկյան հեղաշրջումը և Հայաստանը 136
§ 7. Իրադրությունը Հայաստանում և Այսրկովկասում (1918 թ. հունվար–ապրիլ) 140
§ 8. 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը 144

ԲԱԺԻՆ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 151

ԳԼՈՒԽ 1. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ 151

§ 1. Մշակութային ձեռքբերումները XVII դարի երկրորդ կեսին և XVIII դարում 151
§ 2. Հայ մշակույթը XIX դարի առաջին կեսին 155

ԳԼՈՒԽ 2. XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՎԵՐԵԼՔԸ 159

§ 1. Հայ մշակույթի կենտրոնները: Կրթական համակարգը 159
§ 2. Բնական և հումանիտար գիտությունների զարգացումը 162
§ 3. Պատմագիտությունը 165
§ 4. Գրականությունը և մամուլը 168
§ 5. Արվեստը և ճարտարապետությունը 171

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (XVII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – XX Դ. ՍԿԻՋԲ) 175

§ 1. Ասիայի և Աֆրիկայի հայկական գաղութները 175
§ 2. Ռուսաստանի, Եվրոպայի և ԱՄՆ–ի հայկական գաղութները 177

ՄԱՍ Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 182

ԲԱԺԻՆ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 183

ԳԼՈՒԽ 1. ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ 183

§ 1. Հայկական պետականության ձևավորումն ու ամրապնդումը 183
§ 2. Սոցիալ–տնտեսական և քաղաքական կյանքը 187
§ 3. Երկրի կայունությանը սպառնացող վտանգները 190
§ 4. Առաջին հանրապետության մշակութային կյանքը 193

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 196

§ 1–2. Հանրապետության արտաքին կապերը և հարաբերությունները 196
§ 3. Հայկական հարցը Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում: Սևրի պայմանագիրը 203
§ 4. Իրադրությունը Կիլիկիայում և կիլիկիահայությունը 207

ԳԼՈՒԽ 3. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ 210

§ 1. Հայաստանը Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի քաղաքականության ոլորտում 210
§ 2. Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը 214

ԲԱԺԻՆ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 217

ԳԼՈՒԽ 1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920–1922 ԹԹ. 217

§ 1. Խորհրդային իշխանության հաստատումը: Փետրվարյան ապստամբությունը 217
§ 2. ՀՍԽՀ Սահմանադրությունը: Խորհրդային Հայաստանը՝ Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ–ի կազմում 221
§ 3–4. ՀՍԽՀ տարածքային հիմնախնդիրները և արտաքին կապերը 224

Ժամանակագրություն 233

Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Պ. ՉՈԲԱՆՅԱՆ, Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ա. ՆԱՋԱՐՅԱՆ,
Վ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ, Է. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, Կ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

11–ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Հրատարակչության տնօրեն՝ Էմին Մկրտչյան
Լեզվական խմբագիր՝ Հովհաննես Զաքարյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Արա Բաղդասարյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Նվարդ Փարսադանյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Սերժ Մելքումյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Արևիկ Հակոբյանի
Քարտեզագիր՝ Գեղամ Բաղալյան
Քարտեզների համակարգչային մշակումը՝ Գրիգոր Բեգլարյանի
Աննա Ավագիմյանցի
Ժասմենա Հակոբյանի

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Տառատեսակը «Մաշտոց»:
Ծավալը՝ 15 տպ. մամուլ, 19,05 հրատ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 37 000 օրինակ: Պատվեր՝ N 09/18–2:

Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:

ՇԱՊԻԿԻՆ
Սարդարապատի հուշահամալիրը
Հովհաննես Այվազովսկի. «Ծովը լուսնակ գիշերով»

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՆԿԱՐՆԵՐ

Էջ 14՝ Սարգիս Բաղդասարյան. «Հուշարձան Դավիթ բեկ», էջ 56՝ Հովհաննես Այվազովսկի. «Միխայիլ Լոռիս-Մելիքով», էջ 98՝ Առաքելոց վանք. © Տարիել Հակոբյան, էջ 101՝ Սուլուխի կամուրջ. © Տարիել Հակոբյան, էջ 147՝ Սարդարապատի հուշահամալիր. © Հովիկ Կարապետյան, էջ 151՝ Հովհաննավանք. © Գրիգոր Հարությունյան, էջ 181՝ Մարտիրոս Սարյան. «Հայաստան» (Հայաստանի ազգային պատկերասրահ), էջ 169՝ Հովհ. Թումանյան, Պ. Պողոյան, Ղ. Աղայան. տրամադրել է Թումանյանի տուն-թանգարանը:

Հայաստանի ազգային արխիվ
էջեր՝ 3, 19, 31, 38, 45, 49, 52, 60, 62, 65, 70, 71, 76, 80, 81, 87, 91, 92, 93, 94, 106, 115, 116, 117, 118, 120, 122, 124, 128, 130, 132, 136, 141, 143, 146, 148, 156, 166, 167, 173, 201, 204, 205, 212, 215

Երևանի պատմության թանգարան
էջեր՝ 33, 36, 40, 160, 185

«ԶԱՆԳԱԿ–97» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2
Հեռ.՝ (+37410) 23 25 28, ֆաքս՝ (+37410) 23 25 95
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am, www.dasagirq.am

11

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

9 789994 117550